

**ІНСТИТУТ ПРОБЛЕМ ВИХОВАННЯ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ**

DOI <https://doi.org/10.32405/2308-3778-2023-27-2>

ISSN 2308-3778

ISSN online 2411-0361

**ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ
ПРОБЛЕМИ ВИХОВАННЯ
ДІТЕЙ ТА УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ**

Theoretical and Methodical Problems of Children and Youth Education

Збірник наукових праць

Засновано в 1999 р.

Випуск 27

Книга 2

Київ – 2023

УДК 37.013-053.5(082)
ББК 74.200я43
Т 43

ISSN 2308-3778
ISSN online 2411-0361
DOI <https://doi.org/10.32405/2308-3778-2023-27-2>

*Рекомендовано вченою радою Інституту проблем виховання НАПН України
(протокол № 11 від 30 жовтня 2023 р.)*

Редакційна колегія:

Канішевська Любов, м. Київ, Україна (головний редактор).
Комаровська Оксана, м. Київ, Україна (заступник головного редактора).
Гончар Людмила, м. Київ, Україна (відповідальний редактор).

Безкоровайна Ольга, м. Рівне, Україна.
Бейгер Галина, м. Хелм, Польща.
Бех Іван, м. Київ, Україна.
Бибик Дар'я, м. Київ, Україна.
Вербицька Поліна, м. Львів, Україна.
Войтовська Оксана, м. Дублін, Ірландія.
Едлінг Сільвія, м. Євле, Швеція.
Журба Катерина, м. Київ, Україна.
Крутий Катерина, м. Тернопіль, Україна.
Лаппо Віолетта, м. Коломия, Україна.
Лісовець Олег, м. Ніжин, Україна.
Мельник Наталія, м. Київ, Україна.
Петько Людмила, м. Київ, Україна.
Рейпольська Ольга, м. Київ, Україна.
Савельчук Ірина, м. Київ, Україна.
Федоренко Світлана, м. Київ, Україна.
Федорченко Тетяна, м. Київ, Україна.
Чернуха Надія, м. Київ, Україна.
Шахрай Валентина, м. Київ, Україна.

Т 43 Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: зб. наук. праць. Київ: Інститут проблем виховання НАПН України. Вип. 27. Кн. 2. 2023. 336 с.

До збірника ввійшли наукові праці вітчизняних учених у галузі теорії і методики виховання (у галузі 01 – освіта/педагогіка (011 – освітні, педагогічні науки; 012 – дошкільна освіта); у галузі 23 – соціальна робота (231 – соціальна робота). Автори спрямували свій науковий пошук на багатоаспектне висвітлення шляхів реалізації сучасних підходів до змісту, форм і технологій виховної роботи.

Наказом МОН України від 02.07.2020. № 886 збірник включено до переліку друкованих наукових фахових видань України (категорія «Б»).

Збірник включено до міжнародних науково-метричних баз даних European Reference Index for the Humanities and the Social Sciences (ERIH PLUS), 2013; Google Scholar, 2013, Index Copernicus International, 2014, Ulrichsweb Global Serials Directory, 2016.

За достовірність фактів, цитат, імен, назв та інших відомостей відповідають автори.

Сторінки збірника вміщують дискусійні матеріали, тому їх зміст не завжди відображає погляди редакційної колегії.

При передруці матеріалів посилання на дане видання обов'язкове.

© Інститут проблем виховання НАПН України, 2023

ЗМІСТ

<i>Литовченко О.</i> Зміст позашкільної освіти в контексті воєнного часу та повоєнного відновлення України	5
<i>Lutsenko V.</i> Features of Establishing Cooperation between Participants of the Educational Process of the Preschool Education Institution	16
<i>Малиношевський Р.</i> Штучний інтелект і політики нівелювання соціальних ризиків: виховний контекст	25
<i>Matsuk L.</i> Features of the Formation of Valuable Attitudes towards Nature in Preschool Children under the Conditions of the State of War	38
<i>Мачуський В.</i> Організація проєктної діяльності вихованців закладу позашкільної освіти	48
<i>Міронець Л.</i> Формування екологічної компетентності старшокласників з використанням сучасних мобільних застосунків	60
<i>Mirra C., Fedorenko S.</i> Theoretical Analysis of the Concept “Solidarity” and its Reference to Academic Discourse	72
<i>Морін О.</i> Профорієнтаційна технологія формування в учнів кар’єрної спрямованості в умовах профільного навчання	82
<i>Окушко Т.</i> Культура безпечної життєдіяльності дітей та учнівської молоді в умовах викликів і загроз	94
<i>Пащенко О.</i> Проєкт «Психологічна реабілітація у природі»: умови воєнного стану та повоєнного відновлення в Україні	109
<i>Петрочко Ж., Слозанська Г., Горішна Н.</i> Пошук можливостей розвитку реабілітаційних послуг для дітей з інвалідністю	121
<i>Пугач А.</i> Медіаосвітні технології у формуванні життєвої успішності учнів старших класів	137
<i>Рагозіна В.</i> Проблема військово-патріотичного виховання учнів і учнівської молоді засобами мистецтва: дослідницькі аспекти і перспективи	150
<i>Reipolska O.</i> Monitoring of Management Activities of the Head of an Institution of Preschool Education	163
<i>Салій П.</i> Характеристика базових методик дослідження оптимізму старших підлітків	174

<i>Скирда Т.</i> Особливості організації військово-патріотичного виховання учнівської молоді в англomовних країнах	188
<i>Тимчик М., Касіч Н.</i> Забезпечення єдності фізичного і військово-патріотичного виховання старшокласників у процесі фізкультурно-оздоровчої діяльності	200
<i>Ткачук А.</i> Стратегії комунікації для ефективного взаєморозуміння в умовах культурного різноманіття	212
<i>Толочко С.</i> Науково-методичні засади формування в старшокласників екологічної компетентності в умовах подолання екологічних наслідків війни	224
<i>Трейтяк Д.</i> Створення цифрового простору в процесі формування національної солідарності старшокласників	243
<i>Федорченко Т.</i> Запобігання булінгу серед школярів у закладах загальної середньої освіти як педагогічна проблема	253
<i>Харченко Н.</i> Державна підтримка проектів дитячих та молодіжних громадських організацій у період воєнного стану	268
<i>Шахрай В.</i> Формування готовності старшокласників до відповідального батьківства: перебіг та результати наукового дослідження	280
<i>Шматко Я.</i> Виховання в старших підлітків упевненості в собі в процесі занять дзюдо	295
<i>Шниг Н.</i> Орієнтири соціальної підтримки сімей, що опинилися у складних життєвих обставинах	307
Відомості про авторів	318
Відомості про членів редакційної колегії та редакційної ради	333

DOI <https://doi.org/10.32405/2308-3778-2023-27-2-5-15>

УДК 37.013.42:374

ORCID ID <https://orcid.org/0000-0001-8696-9610>

*Олена Литовченко,
доктор педагогічних наук, старший науковий співробітник,
Інститут проблем виховання НАПН України,
м. Київ*

ЗМІСТ ПОЗАШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ В КОНТЕКСТІ ВОЄННОГО ЧАСУ ТА ПОВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ УКРАЇНИ

***Анотація.** Матеріали статті представляють результати аналізу особливостей змісту позашкільної освіти в контексті воєнного часу та повоєнного відновлення України.*

Актуалізовано, що позашкільна освіта є невід'ємним складником системи освіти України, визначеної Конституцією України, Законами України «Про освіту», «Про позашкільну освіту». Наразі відбувається оновлення Закону України «Про позашкільну освіту» з урахуванням сучасної ситуації в країні, соціальних запитів тощо.

Матеріали статті висвітлюють аналіз контексту розвитку змісту позашкільної освіти – викликів воєнного часу, зокрема за результатами моніторингових досліджень освіти України у 2022-2023 роках, аналітичних матеріалів державних центрів позашкільної освіти; аналіз результатів опитування педагогів закладів позашкільної освіти; визначені основи та найбільш актуальні вектори в реалізації змісту позашкільної освіти.

Основними методами дослідження визначено: теоретичний аналіз положень наукових публікацій, аналіз нормативних документів, аналітичних довідок; онлайн-опитування педагогів закладів позашкільної освіти; аналіз досвіду діяльності закладів позашкільної освіти – для визначення стану проблеми в освітній практиці; узагальнення та систематизація даних.

Узагальнено контекст, у якому відбувається розвиток змісту позашкільної освіти, акцентовано на викликах воєнного часу: виклики в гуманітарній сфері. «Сім'ї та діти, які вимушено залишили свої домівки, часто мають травматичний досвід, відчують тривожність, потребують психосоціальної підтримки» (UNICEF. Humanitarian Situation Report No. 24); у результаті воєнних дій на території України зруйновано та пошкоджено заклади позашкільної освіти; значна кількість дітей та учнівської молоді втратили доступ до якісної освіти тощо.

Визначено найбільш актуальні вектори в реалізації змісту позашкільної освіти в умовах воєнного часу та повоєнного відновлення: створення безпечного освітнього середовища; реалізація принципу національної спрямованості, побудова освітнього процесу на основі українських національних цінностей, розвиток україномовного середовища; створення умов для усвідомлення приналежності до європейської спільноти; розвиток інклюзивного і безбар'єрного освітнього середовища, надання соціально-педагогічної та психосоціальної підтримки всім учасникам освітнього процесу.

***Ключові слова:** позашкільна освіта; заклади позашкільної освіти; виклики воєнного часу; зміст позашкільної освіти; принцип національної спрямованості; інклюзивне і безбар'єрне освітнє середовище.*

© Олена Литовченко, 2023

Вступ. В умовах воєнного стану освіта України реагує на виклики, першочергового значення набуває створення безпечного освітнього простору, забезпечення доступу до якісних освітніх послуг для всіх дітей незалежно від місця проживання, тимчасового перебування, освітніх труднощів. Відтак вирішуються нормативні, організаційні питання,

оновлюється зміст освіти й освітні технології.

Позашкільна освіта є невід'ємним складником системи освіти, визначеної Конституцією України, Законами України «Про освіту», «Про позашкільну освіту». Наразі відбувається оновлення Закону України «Про позашкільну освіту» з урахуванням сучасної ситуації в країні, соціальних запитів тощо.

Особливості й потенціал позашкільної освіти зумовлюють значне соціальне замовлення на освітні послуги. За даними державної статистики, станом на 1 січня 2022 року в системі освіти працювало 1263 заклади позашкільної освіти (ЗПО), які відвідували понад 1млн 014 тис. дітей. У результаті воєнних дій на території України, за оперативними даними, станом на 25 липня 2022 року зруйновано 12 ЗПО та 60 пошкоджено. Найбільше постраждали заклади в Донецькій, Харківській, Запорізькій, Луганській, Миколаївській, Київській, Сумській та Чернігівській областях [17].

За даними Інституту освітньої аналітики МОН України, станом на березень 2023 року:

- кількість ЗПО, що функціонують – 1346;
- навчання здійснюється в очному форматі – 481 (35,7 %);
- дистанційно – 328 (24,4 %);
- у змішаному форматі – 537 (39,9 %);
- кількість вихованців – 1 млн 011 тис. дітей [9].

Мета та завдання. *Метою статті* є представити результати аналізу особливостей змісту позашкільної освіти в контексті воєнного часу та повоєнного відновлення України.

Завдання публікації: висвітлити аналіз контексту розвитку змісту позашкільної освіти – викликів воєнного часу, зокрема за результатами моніторингових досліджень освіти України у 2022-2023 роках, аналітичних матеріалів державних центрів позашкільної освіти; аналіз результатів опитування педагогів ЗПО за організації лабораторії позашкільної освіти Інституту проблем виховання НАПН України (аспект розвитку інклюзивного освітнього середовища); презентувати основи й найбільш актуальні вектори в реалізації змісту позашкільної освіти; приклади з досвіду діяльності ЗПО України в умовах війни.

У межах обговорення проблеми дослідження наводяться ключові ідеї Закону України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» [16], Національної стратегії із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року [18], суттєві для сучасного змісту діяльності ЗПО.

У контексті проблеми вагомими є теоретичні положення психолого-педагогічної науки. Теоретико-методологічним основам позашкільної освіти присвячено праці О. Биковської, В. Вербицького, Г. Пустовіта, В. Мачуського, А. Корнієнко, А. Бойко та інших. Зокрема, репрезентовано теоретико-методичні основи організації освітнього процесу в закладах позашкільної освіти [5;7;19], актуальні аспекти реалізації виховного потенціалу позашкільної освіти [4;11;12] тощо. Діяльність установ неформальної освіти дітей та молоді розглянуто в дослідженнях Clarijs [2], представлено публікаціями European Association of Institutions of Non-formal Education of Children and Youth [1].

Методи дослідження. Основними методами дослідження визначено: теоретичний аналіз положень наукових публікацій; аналіз нормативних документів, аналітичних довідок (міжнародних і національних); онлайн-опитування педагогів ЗПО; аналіз досвіду діяльності закладів позашкільної освіти; узагальнення і систематизація даних. З метою емпіричного дослідження стану проблеми також використано анкету «Опитування щодо організації освітнього процесу в закладах позашкільної освіти в умовах воєнного стану», розроблену в лабораторії позашкільної освіти Інституту проблем виховання НАПН України.

Результати дослідження. Насамперед, потребує узагальнення контекст, у якому відбувається розвиток змісту позашкільної освіти, виклики воєнного часу.

Позашкільна освіта – найбільш мобільна освітня ланка України, відтак вона швидко реагує на соціальні запити, національні виклики, вдосконалюється відповідно до загальноєвропейських тенденцій.

Внаслідок війни росії проти України значними є виклики в гуманітарній сфері. За даними *UNICEF. Humanitarian Situation Report No. 24* [1], від початку ескалації війни 24 лютого 2022 року в Україні було вбито або поранено 1148 дітей, близько 5,9 мільйона людей стали внутрішньо переміщеними особами. Навчання близько 5,7 мільйона дітей було перервано, а 1,5 мільйона дітей зіткнулися з проблемами психічного здоров'я. І ці дані вже неповні (*UNICEF. Humanitarian Situation Report No. 24*) [3]. У такому контексті значною стає роль позашкільної освіти як інституту *соціально-педагогічної, психосоціальної підтримки та забезпечення реалізації прав дітей на якісну позашкільну освіту.*

Серед викликів, за результатами дослідження, проведеного Державною службою якості освіти України (грудень 2022 – січень 2023 років) [6], – *доступ дітей до освітнього процесу, професійні та організаційні виклики, потреби, з якими зіткнулися заклади освіти і*

педагогічні працівники в умовах війни тощо. За висновками дослідження, значних змін у педагогічному складі закладів освіти у зв'язку з війною не відбулося (81 % опитаних керівників закладів освіти зазначили, що вчителів достатньо для забезпечення якісного освітнього процесу) [6]. У позашкільній освіті питання педагогічних кадрів залишалося недостатньо вирішеним до початку російсько-української війни, отже, наразі потребує вирішення, насамперед, гідний соціальний захист педагогічних працівників, залучення вмотивованих педагогів до освітнього процесу.

В аналітичних документах щодо освіти України в умовах воєнного часу йдеться про освітні втрати (learning losses) та освітні розриви (learning gaps) як один з викликів для освіти, зокрема в процесі повоєнного відновлення. Інформацію щодо цього питання містять, зокрема, Рекомендації слухань у Комітеті Верховної Ради України з питань освіти, науки та інновацій «Освітні втрати й освітні розриви на рівні загальної середньої освіти: вимірювання та механізми подолання».

Наступним викликом воєнного часу для позашкільної освіти стало неправомірне скорочення мережі, зокрема за рахунок процесу об'єднання (реорганізації) профільних ЗПО в єдиний комплексний заклад освіти. Як зазначають автори Електронної петиції «Звернення екологічної молоді, юних природоохоронців та педагогів закладів позашкільної освіти еколого-натуралістичного напрямку до органів державної влади, місцевого самоврядування» [8], за таких умов порушується державна політика у сфері позашкільної освіти, право дітей на навчання у ЗПО.

У результаті воєнних дій на території України зруйновано та пошкоджено значну кількість закладів освіти, зокрема і позашкільної; значна кількість дітей та учнівської молоді втратили доступ до якісної освіти, були вимушені переміститися в межах країни та за кордон. Частина осіб з особливими освітніми потребами була тимчасового переміщена до інших регіонів України. Маємо також враховувати, що воєнні дії зумовили збільшення частки дітей, які мають тимчасові соціоадаптаційні, соціокультурні труднощі, що потребує додаткової уваги. Відтак питання *розвитку безбар'єрного інклюзивного середовища* ЗПО особливо на часі.

За результатами опитування, проведеного лабораторією позашкільної освіти ІПВ НАПН України (травень, 2022), у ЗПО приділяється значна увага розвитку *інклюзивного освітнього середовища*, зокрема із залученням дітей із сімей внутрішньо переміщених осіб

(рисунок 1).

Рис. 1. Чи приділяється увага у Вашому закладі розвитку інклюзивного освітнього середовища, зокрема із залученням дітей ВПО?

Так, на запитання «Чи приділяється увага у Вашому закладі розвитку інклюзивного освітнього середовища, зокрема із залученням дітей ВПО?»:

- 58 % респондентів відповіли «Так»;
- 33,3 % зазначили, що така діяльність планується;
- 7,4 % дали негативну відповідь.

В умовах російсько-української війни особливого значення набуло утвердження *національної ідентичності* в дитячому і молодіжному середовищі, *розвиток україномовного середовища*. У суспільстві триває процес дерусифікації, відновлення історичної пам'яті. Водночас на тимчасово окупованих територіях шляхом пропаганди, спотворення української історії ворог чинить масові спроби зміни національної ідентичності дітей та молоді. Це може постати новим викликом в умовах повоєнного відновлення країни.

У контексті означених викликів позашкільна освіта продовжує розвиток, реагує на соціальні запити, вирішує найбільш важливі завдання освіти, виховання, психосоціальної підтримки дітей та молоді.

За результатами узагальнення результатів дослідження найбільш актуальними векторами в реалізації змісту позашкільної освіти в умовах воєнного часу та повоєнного відновлення визначаємо такі:

- створення *безпечного освітнього середовища* (урахування ризиків і забезпечення максимально можливої безпеки для усіх учасників освітнього процесу);
- реалізація принципу *національної спрямованості*, побудова освітнього процесу на основі українських національних цінностей, розвиток україномовного середовища;

- упровадження заходів із протидії ворожій пропаганді, відновлення історичної пам'яті, висвітлення сучасних подій боротьби за незалежність України; формування *оборонної свідомості*, готовності відстоювати українські цінності;

- створення умов для усвідомлення *приналежності до європейської спільноти*;

- *удосконалення змісту і технологій позашкільної освіти* з урахуванням національних інтересів та відповідно до сучасних європейських і світових наукових досягнень (розвиток STEM-освіти, медіаосвіти, формування компетентностей для сталого майбутнього тощо);

- *розвиток інклюзивного і безбар'єрного освітнього середовища*, створення умов для соціалізації, творчої самореалізації, професійного самовизначення дітей та молоді; надання *психосоціальної підтримки* всім учасникам освітнього процесу.

Водночас аналіз сучасних навчальних програм, зокрема тих, які проходять експертну комісію з позашкільної освіти МОН України, дозволяє узагальнити: *зміст позашкільної освіти в умовах воєнного часу враховує сучасні національні пріоритети*:

Затребуваними є гуртки, які формують компетентності, актуальні для готовності до національного спротиву, сприяють підвищенню значущості та поваги до військових спеціальностей («Оператор безпілотних літальних апаратів», «Юні оператори аматорської служби радіозв'язку» тощо).

Вагомого значення набули навчальні програми з позашкільної освіти військово-патріотичного напрямку, в основі яких – духовні цінності козацтва, військова організація та військове мистецтво козаків («Козацько-лицарський гарт» «Козацько-лицарське виховання «Джура» та інші).

Наразі актуальними є освітні програми і проєкти з кібербезпеки, медіаосвіти тощо.

Мобільність і варіативність цієї освітньої ланки, орієнтація на соціальне партнерство в позашкільній освіті дозволяє швидко реагувати на соціальні запити, упроваджувати актуальний зміст і технології.

Обговорення. У контексті аналізу змісту позашкільної освіти в умовах воєнного часу й післявоєнного відновлення актуальними є ключові ідеї Закону України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності», Національної стратегії із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року.

Зокрема, Законом України «Про основні засади державної політики у сфері

утвердження української національної та громадянської ідентичності» визначено сутність *української національної ідентичності*; мету, основні завдання та пріоритети державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності [16].

Національна стратегія із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року визначає такі ключові напрями: фізична безбар'єрність, інформаційна безбар'єрність, цифрова безбар'єрність, суспільна та громадянська безбар'єрність та ін. Зокрема, у межах *освітньої безбар'єрності* актуалізовано: неформальна освіта, визнання її результатів; інклюзивне освітнє середовище, оцінка потреб, створення системи раннього втручання тощо [18].

Висновки. Результати узагальнення контексту, у якому відбувається розвиток змісту позашкільної освіти, дозволили акцентувати на основних викликах воєнного часу:

- унаслідок війни росії проти України значними є *виклики в гуманітарній сфері*. «Сім'ї та діти, які вимушено залишили свої домівки, часто мають травматичний досвід, відчувають тривожність, потребують психосоціальної підтримки» (звіт UNICEF) [3];

- у результаті воєнних дій на території України зруйновано та пошкоджено значну кількість закладів освіти, зокрема позашкільної; значна кількість дітей та учнівської молоді втратили доступ до якісної освіти;

- викликом воєнного часу для позашкільної освіти стало *неправомірне скорочення мережі*, зокрема за рахунок процесу об'єднання (реорганізації) профільних ЗПО в єдиний комплексний заклад освіти [8];

- *на тимчасово окупованих територіях* шляхом пропаганди, спотворення української історії ворог чинить масові *спроби зміни національної ідентичності дітей та молоді*. Це може постати новим викликом в умовах повоєнного відновлення країни.

Узагальнення результатів дослідження дало змогу визначити, що найбільш актуальними векторами в реалізації змісту позашкільної освіти в умовах воєнного часу та повоєнного відновлення є такі:

- створення *безпечного освітнього середовища*;
- реалізація принципу *національної спрямованості*, побудова освітнього процесу на основі українських національних цінностей, розвиток україномовного середовища;
- упровадження заходів із протидії ворожій пропаганді, відновлення історичної пам'яті;

- формування *оборонної свідомості*, навичок самозахисту, компетентностей, важливих в умовах надзвичайних ситуацій;
- створення умов для усвідомлення *приналежності до європейської спільноти*, сприйняття прогресивних європейських цінностей;
- *удосконалення змісту і технологій позашкільної освіти* з урахуванням національних інтересів та відповідно до сучасних європейських і світових наукових досягнень;
- *розвиток інклюзивного і безбар'єрного освітнього середовища*, надання соціально-педагогічної та *психосоціальної підтримки* всім учасникам освітнього процесу тощо.

Ціннісні основи позашкільної освіти як ланки освіти України, а також специфіка, що дозволяє швидко реагувати на виклики, підвищують її затребуваність у воєнний час та період відновлення країни.

Список використаних джерел

1. European Association of Institutions of Non-formal Education of Children and Youth. URL: <https://eaicy.org/>
2. Leisure & Non-formal Education. A European Overview of After- and Out-of-School Education / Clarijs R. Ed. Prague, Czech Republic : EAICY. 2008.
3. UNICEF. Humanitarian Situation Report No. 24. URL: <https://www.unicef.org/ukraine/documents/humanitarian-situation-report-december-2022>
4. Бойко А. Е., Вербицький В. В., Корнієнко А. В., Литовченко, О. В., Мачуський В. В. Позашкільна освіта: додаткові можливості для розвитку особистості дитини. *Національна доповідь про стан і перспективи розвитку освіти в Україні*: монографія / Нац. акад. пед. наук України ; за заг. ред. В. Г. Кременя. Київ: КОНВІ ПРІНТ, 2021. 384 с. URL: <https://doi.org/10.37472/NAES-2021-ua>
5. Вербицький В. В. Шляхи реалізації ключової реформи Нова українська школа у позашкільлі. *Особистість у просторі виховних інновацій*. Івано-Франківськ, 2019. С.59-63.
6. Дослідження якості організації освітнього процесу в умовах війни у 2022/2023 навчальному році. Державна служба якості освіти України. URL: <https://osvita.ua/doc/files/news/889/88943/yakist-osvity-v-umovah-viyny-web-3.pdf>
7. Енциклопедія позашкільної освіти / за ред. Г. П. Пустовіта. Рівне, 2017.
8. Звернення екосвідомої молоді, юних природоохоронців та педагогів закладів позашкільної освіти еколого-натуралістичного напрямку до органів державної влади, місцевого самоврядування. Електронна петиція. НЕНЦ учнівської молоді МОН України. URL: <https://nenc.gov.ua/>
9. Інститут освітньої аналітики МОН України. Позашкільна освіта: нормативно-правова база на період дії воєнного стану. URL: <https://iea.gov.ua/diyalnist/biblioteka-informacijnyh-resursiv/pozashkilna-osvita/>
10. Концепція національно-патріотичного виховання в системі освіти України. Наказ МОН України від 06.06.2022 № 527. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0527729-22#n7>
11. Литовченко О.В. Зміст і технології позашкільної освіти для старшокласників : методичні рекомендації. Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2020. URL: <http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/722881>

12. Модернізація організації освітнього процесу в закладах позашкільної освіти : методичний посібник / Бойко А. Е. та ін.; за ред. Мачуського В. В. Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2020. 223 с. URL: <http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/723075>
13. Оптимізація виховного потенціалу позашкільного навчального закладу / Вербицький В. В. та ін.; за ред. О. В. Литовченко. Київ: Педагогічна думка, 2012. URL: <http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/4758>
14. Про освіту: Закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua>
15. Про позашкільну освіту: Закон України від 22.06.2000. URL: <https://zakon.rada.gov.ua>
16. Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності. Закон України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text>
17. Про організацію освітньої діяльності в закладах позашкільної освіти у 2022/2023 навчальному році. Лист МОН України № 1/8507-22 від 27 липня 2022 року.
18. Про схвалення Національної стратегії із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/366-2021-%D1%80>
19. Пустовіт Г. П. Позашкільна освіта і виховання. Підручник. Київ: Педагогічна думка, 2012.

References

1. *European Association of Institutions of Non-formal Education of Children and Youth*. Retrieved from <http://www.eaicy.eu/>
2. Clarijs, R. (Ed.). (2008). *Leisure & Non-formal Education. A European overview of after- and out-of-school education*. Prague: EAICY.
3. UNICEF. (2022). *Humanitarian Situation Report No. 24*. Retrieved from <https://www.unicef.org/ukraine/documents/humanitarian-situation-report-december-2022>
4. Boiko, A. E., Verbytskyi, V. V., Kornienko, A. V., Lytovchenko, O. V., & Machuskyi, V. V. (2021). Posashkilna osvita: dodatkovi moglivosti dla rosvitku osobistosti ditiny [Out-of-school education: Additional opportunities for the development of a child's personality]. V. H. Kremen (Ed.), *National report on the state and prospects of education development in Ukraine* (pp. 58-66). Kyiv: CONVI PRINT. <https://doi.org/10.37472/NAES-2021-ua>
5. Verbytskyi, V. (2019). Shliakhy realizatsii kliuchovoi reformy Nova ukrainska shkola v pozashkilli [Implementation of the key reform New Ukrainian School in out-of-school education]. *Osobystist u prostori vykhovnykh innovatsii*. (pp. 59-63). Ivano-Frankivsk.
6. State Education Quality Service of Ukraine. (2023). *Doslidzhennia yakosti orhanizatsii osvithnoho protsesu v umovakh viiny u 2022/2023 navchalnomu rotsi* [Study of the quality of the organization of the educational process in the conditions of war in the 2022/2023 academic year]. Retrieved from <https://osvita.ua/doc/files/news/889/88943/yakist-osvity-v-umovah-viyny-web-3.pdf>
7. Pustovit, H. (Ed.). (2017). *Entsyklopedia pozashkilnoi osvity* [Encyclopaedia of out-of-school education]. Rivne.
8. *Zvernennia ekosvidomoi molodi, yunykhn pryrodokhorontsiv ta pedahohiv zakladiv pozashkilnoi osvity ekoloho-naturalistychnoho napriamu do orhaniv derzhavnoi vlady, mistsevoho samovriaduvannia*. Elektronna petytsiia. NENTs uchnivskoi molodi MON Ukrainy [Appeal of eco-conscious youth, young environmentalists and teachers of out-of-school education institutions of ecological and naturalistic direction to state authorities, local self-government. Electronic petition. National Ecological and Naturalistic Center for Student Youth of the Ministry of Education and Science of Ukraine]. Retrieved from <https://nenc.gov.ua/>
9. Institute of Educational Analytics. (2022). *Pozashkilna osvita: normatyvno-pravova baza na*

period dii voiennoho stanu [Out-of-school education: Regulatory framework for the period of martial law]. Retrieved from <https://iea.gov.ua/diyalnist/biblioteka-informacziinyh-resursiv/pozashkilna-osvita/>

10. Ministry of Education and Science of Ukraine. (2022). *Kontseptsiiia natsionalno-patriotychnoho vykhovannia v systemi osvity Ukrainy* [The Concept of National-Patriotic Education in the Education System of Ukraine]. (Order No. 527, June 6). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0527729-22#n7>

11. Lytovchenko, O. V. (2020). *Zmist i tekhnolohii pozashkilnoi osvity dlia starshoklasnykiv* [Content and technologies of out-of-school education for high school students]. Kropyvnytskyi: Imeks-LTD. Retrieved from <http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/722881>

12. Machuskyi, V. V. (Ed.). (2020). *Modernizatsiia orhanizatsii osvitnoho protsesu v zakladakh pozashkilnoi osvity* [Modernization of the organization of the educational process in out-of-school education institutions]. Kropyvnytskyi: Imeks-LTD. Retrieved from <http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/723075>

13. Lytovchenko, O. V. (Ed.). (2012). *Optimizatsia vykhovnoho potentsialu pozashkilnoho navchalnoho zakladu* [Optimization of the educational potential of an out-of-school educational institution]. Kyiv: Pedahohichna dumka. Retrieved from <http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/4758>

14. The Law of Ukraine. (2017, September 5). *Pro osvitu* [On education]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua>

15. The Law of Ukraine. (2000, June 22). *Pro pozashkilnu osvitu* [On out-of-school education]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua>

16. The Law of Ukraine (2022, December 13). *Pro osnovni zasady derzhavnoi polityky u sferi utverdzhennia ukrainskoi natsionalnoi ta hromadianskoi identychnosti* [On the basic principles of state policy in the sphere of establishing Ukrainian national and civil identity]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text>

17. Ministry of Education and Science of Ukraine. (2022). *Pro orhanizatsiiu osvitnoi diialnosti v zakladakh pozashkilnoi osvity u 2022/2023 navchalnomu rotsi* [On the organization of educational activities in out-of-school education institutions in the 2022/2023 academic year]. (Letter No 1/8507-22, July 27).

18. Cabinet of Ministers of Ukraine. (2021). *Pro skhvalennia Natsionalnoi stratehii iz stvorennia bezbariernoho prostoru v Ukraini na period do 2030 roku* [On the approval of the National Strategy for the creation of a barrier-free space in Ukraine for the period up to 2030]. (Decree No 366-p, April 14). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/366-2021-%D1%80>

19. Pustovit, H. P. (2012). *Pozashkilna osvita i vihovannia* [Out-of-school education and upbringing]. Kyiv: Pedahohichna dumka.

Olena Lytovchenko,

*Doctor of Sciences in Education, Senior Researcher,
Institute of Problems on Education of the NAES of Ukraine,
Kyiv*

THE CONTENT OF OUT-OF-SCHOOL EDUCATION IN THE CONTEXT OF WAR TIME AND POST-WAR RECONSTRUCTION IN UKRAINE

Abstract. *The article presents the results of the analysis of the features of the content of out-of-school education in the context of wartime and post-war reconstruction of Ukraine.*

It has been updated that out-of-school education is an integral component of the education system of Ukraine, defined by the Constitution of Ukraine, the Laws of Ukraine “On Education”, and

“On Out-of-School Education”. Currently, the Law of Ukraine “On Out-of-School Education” is being updated considering the country’s current situation, social requests, etc.

The materials of the article highlight the analysis of the context of the development of the content of out-of-school education such as the challenges of wartime, in particular, based on the results of monitoring studies of education in Ukraine in 2022-2023, analytical materials of state centers of out-of-school education; analysis of the results of the survey of teachers of out-of-school education institutions; the foundations and the most relevant vectors in the implementation of the content of out-of-school education are defined.

The main research methods are defined as theoretical analysis of the provisions of scientific publications, analysis of normative documents, analytical references; an online survey of teachers of out-of-school education institutions; analysis of the experience of institutions of out-of-school education in order to determine the state of the problem in educational practice; generalization and systematization of data.

The context in which the content of out-of-school education is developed is summarized, emphasizing the following challenges of wartime: challenges in the humanitarian sphere. “Families and children who have been forced to leave their homes often have traumatic experiences, feel anxious, and need psychosocial support” (UNICEF. Humanitarian Situation Report No. 24); as a result of military actions on the territory of Ukraine, out-of-school education institutions were destroyed and damaged; a significant number of children and school youth lost access to quality education and others.

The most relevant vectors in the implementation of the content of out-of-school education in the conditions of wartime and post-war reconstruction have been determined: the creation of a safe educational environment; implementation of the principle of national orientation, construction of the educational process based on Ukrainian national values, development of the Ukrainian-speaking environment; creation of conditions for awareness of belonging to the European community; development of an inclusive and barrier-free educational environment, provision of socio-pedagogical and psychosocial support to all participants of the educational process.

Key words: out-of-school education; out-of-school education institutions; challenges of wartime; the content of out-of-school education; the principle of national orientation; inclusive and barrier-free educational environment.

Стаття надійшла до редакції 06.07.2023.
Стаття прийнята до публікації 24.07.2023.

DOI <https://doi.org/10.32405/2308-3778-2023-27-2-16-24>

УДК 373.2.06

ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-1681-0601>

*Victoria Lutsenko,
Institute of Problems on Education of the NAES of Ukraine,
Kyiv*

FEATURES OF ESTABLISHING COOPERATION BETWEEN PARTICIPANTS OF THE EDUCATIONAL PROCESS OF THE PRESCHOOL EDUCATION INSTITUTION

***Abstract.** The article is devoted to the problem of establishing cooperation between participants in the educational process of a preschool education institution. Based on the analysis of philosophical, psychological and pedagogical literature, the state of problems is revealed.*

The purpose of the article is to study the peculiarities of establishing cooperation between the participants of the educational process in the preschool education institution as a condition for ensuring its quality. The purpose of the article determined the following tasks: 1) to carry out an analysis of the problem in the pedagogical theory and practice of preschool education institutions; 2) to investigate the state of establishment of cooperation between the participants of the educational process of the preschool education institution as a means of ensuring the quality of preschool education.

To achieve the goal and solve the set tasks, the following research methods were used: analysis of philosophical, psychological-pedagogical and methodical literature on the research problem; methods of pedagogical diagnostics (teacher questionnaires).

The article substantiates the pedagogy of partnership as a factor in the formation of effective interaction of participants in the educational process of a preschool education institution and a means of ensuring its quality. The essence of the concept of “partnership pedagogy” is revealed, the principles and criteria on which partnership pedagogy is based are indicated.

The present requires the teacher to work for the future, to be ahead of his time, which involves improving professional skills, constant analysis of pedagogical activity and making corrections in accordance with social demands throughout the entire professional activity. All this actualizes the search for effective ways of professional development of educators, is considered as one of the means of developing the competence of pedagogical partnership to ensure the quality of preschool education. Ensuring the equality of all participants in the educational process, partnership pedagogy is a direction of pedagogical thinking and practical activity aimed at democratization and humanization of the pedagogical process of a preschool education institution. The implementation of the principles of partnership pedagogy creates the basis for ensuring the quality of preschool education.

The conducted research mainly confirms the opinions of scientists that partnership pedagogy is an important factor in the effective interaction of participants in the educational process of a preschool education institution.

The practical significance of the article is that its materials can be used in the organization of the educational process of preschool education institutions for monitoring the internal quality system.

***Key words:** monitoring, head of a preschool activity institution, professional activity, professional development, interaction, partnership pedagogy, participants in the educational process.*

© Вікторія Луценко, 2023

Introduction. Despite the difficult conditions of martial law, the concept of partnership pedagogy is the basis of reforming modern preschool education. It is based on the ideas of humanistic pedagogy as one of the directions in the theory and practice of education. And an important trend in the establishment of partnership interaction in a preschool education institution is

the orientation of the educational process to a personal model of communication between the educator and child, educator and parents, overcoming authoritarianism on the part of the teacher in education and training, an attempt to establish in education the principles of interaction, mutual understanding, support, conscious personal responsibility for its results.

In the Concept of Education of Early and Preschool Children, it is emphasized that partnership pedagogy changes the philosophy of education - for the first time, it puts the individual in the main place in society. As you know, the Ukrainian school, a modern institution of preschool education, has been undergoing continuous changes, reforms, and transformations for decades due to ideological, socio-economic factors, needs of society, children, parents, perspective priority development of the country, taking into account the leading international trends in the field of education [7].

M. Vovk, O. Lobach, [3], O. Tadeush, [8] present the innovative experience of pedagogical partnership as an important factor in creating a constructive educational environment in separate works. Separate aspects of the problem of developing the competence of pedagogical partnership are highlighted in the scientific publications of I. Androschuk [1] and others.

The features of the functioning of preschool education outlined above determine the need to establish cooperation between participants in the educational process of a preschool education institution, as one of the requirements for quality assurance in the conditions of a preschool education institution.

It should be noted that the importance of establishing cooperation between the participants of the educational process in a preschool institution is key to ensuring the full development of children and creating optimal conditions for their upbringing. This process includes teachers, parents and children of preschool age. Therefore, the interaction between them determines the quality of education and forms the basis for further learning and social adaptation.

In addition, the successful establishment of cooperation plays an important role in the child's development, as it creates a favorable climate for mutual understanding between teachers and parents. Educators who feel supported by parents can more effectively influence the development and learning of children. On the other hand, parents who take an active part in the life of the preschool have the opportunity to better understand and support their child's needs. It is important that cooperation between the participants of the educational process helps to increase its effectiveness and allows introducing modern pedagogical approaches into the educational process

of the preschool education institution. Exchange of experience and innovations becomes possible thanks to open communication between teachers and parents [6].

Therefore, the establishment of cooperation between the participants of the preschool educational process is a necessary component for creating optimal conditions for children's development. This contributes to the creation of a high-quality educational environment where every child can feel supported and find an opportunity to maximize their potential.

Aim and tasks. The purpose of the article is to study the peculiarities of establishing cooperation between the participants of the educational process in the preschool education institution as a condition for ensuring its quality. The purpose of the article determined the following tasks: 1) to carry out an analysis of the problem in the pedagogical theory and practice of preschool education institutions; 2) to investigate the state of establishment of cooperation between the participants of the educational process of the preschool education institution as a means of ensuring the quality of preschool education.

Research methods. The following methods were used to solve the above-mentioned problem: analysis of philosophical, psychological-pedagogical and methodical literature on the research problem; methods of pedagogical diagnostics (teacher questionnaires).

Research results. We defined three criteria for establishing cooperation between participants in the educational process: 1) cooperation of teachers with parents on issues of development, education and upbringing of children, providing constant feedback; 2) established practice of pedagogical mentoring and other forms of professional cooperation between teachers in the preschool education institution; 3) availability of a work system for adaptation and integration of pre-school education students into the educational process. Let us characterize each of them.

Cooperation of teachers with parents on issues of development, education and upbringing of children, providing constant feedback. The effectiveness of the organization of the educational process depends on the pedagogy of partnership. In order to create an atmosphere of trust, it is necessary, in particular, to establish communications between all participants in the educational process. Such communication can have different formats, but the following features unite all of them: respect for the other person; openness; constructiveness and informality.

In order to study the quality of this criterion, the following was found out: whether pedagogical workers communicate with parents, how systematically; what kind of feedback do parents most often receive from teachers; what percentage of parents positively evaluate the results

of communication. In addition, the pedagogical culture of parents was analyzed, which was manifested in the fact that parents understand and are aware of their responsibility for raising children, how they treat them, and evaluate their behavior.

At the same time, attention was paid to various forms of cooperation with parents, which are the most common in the preschool education institution, namely: a) individual (introductory questionnaire, previous visits of parents with children to the preschool education institution, interviews, consultations, telephone communication); b) visual and written (parents' corners, thematic stands, screens, bulletin boards, tablets, information sheets, thematic exhibitions, questionnaires, suggestion boxes, individual notebooks, informal letters, family newspapers, pedagogical library, invitations, greetings); c) group (consultations, workshops, mutual aid clubs, school for young parents, interest groups, evenings of questions and answers, meetings with interesting people – teachers, doctors, psychologists, lawyers); d) collective (parental conferences, thematic meetings at the “round table”, meetings of the parents' committee, open days, creating a group of parents-advisors, watching mornings, joint holidays, sports competitions, rest on weekends).

To study the peculiarities of the cooperation of teachers with parents on issues of development, education and upbringing of children, we conducted a survey of teachers of preschool education institutions. The obtained results are illustrated in diagram 1 (figure 1).

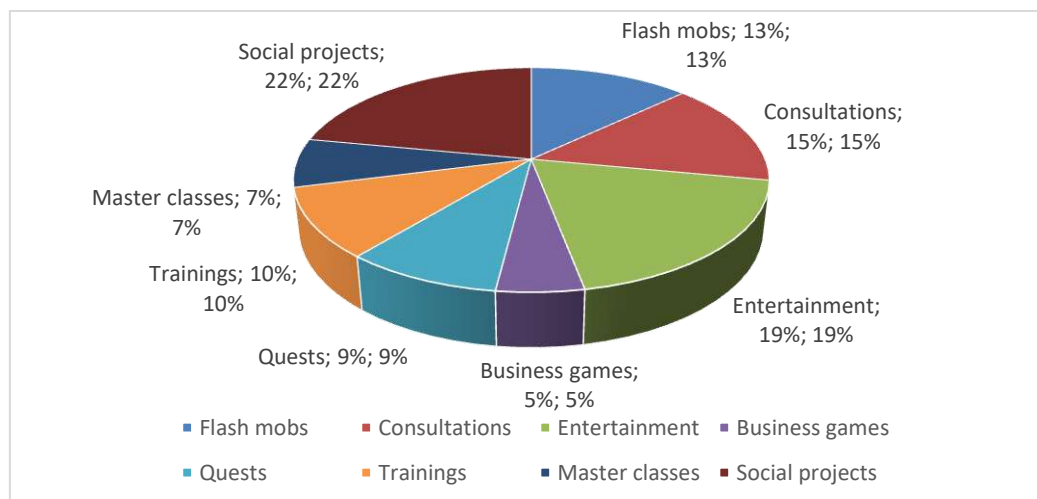

Figure 1. Peculiarities of cooperation between teachers and parents on issues of development, education and upbringing of children

The results showed that the most common form of interaction is joint social projects – 22 %, followed by joint holidays and entertainment in kindergarten – 19 %, individual consultations for parents – 15 %, flash mobs in support of the armed forces of Ukraine – 13 %, trainings – 10 %, quests – 9 %, master classes – 7 % and business games – 5 %.

Understanding that the success of his further pedagogical activity depends on how quickly the new teacher fits into the staff of the institution, whether he manages to establish relationships, find interesting ways of working with children. One of the primary tasks of the manager, methodical and psychological service of the institution is not just to attract young specialists to work, but to “keep” them in the pedagogical field. An experienced employee usually becomes a mentor, who gives the beginner his knowledge and experience, introduces him to the preschool education institution, the team, helps him quickly and calmly enter a new life, and gives basic attitudes.

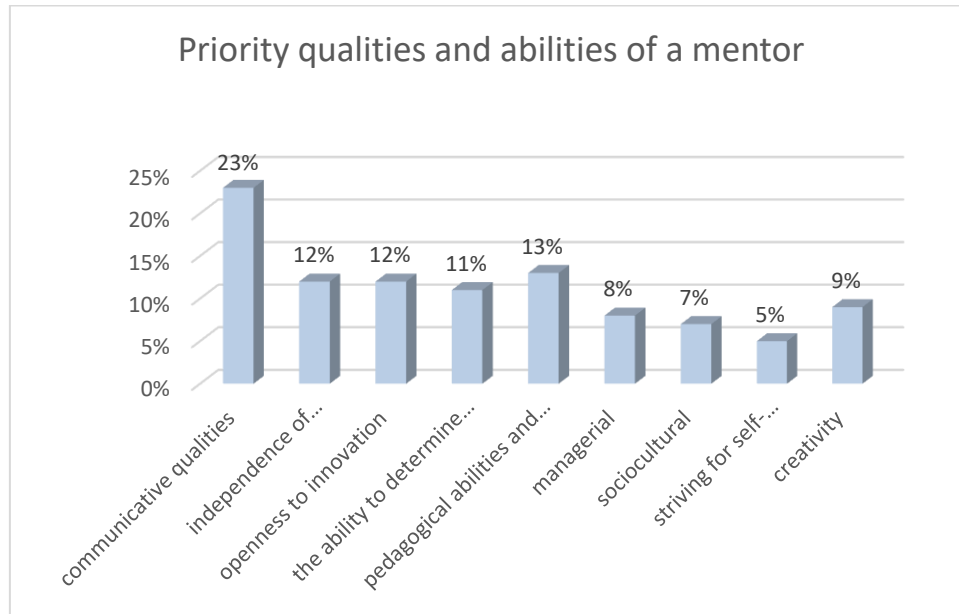
Thus, quality was studied according to the second criterion – the established practice of pedagogical mentoring and other forms of professional cooperation between teachers in the preschool education institution. At the same time, they tried to find out in what forms cooperation between pedagogical workers in the institution takes place. For this purpose, the results of their cooperation were evaluated – they analyzed whether mentoring was available and how effective it was in the institution. Individual communication with young teachers and their mentors helped us in this.

They paid attention to the following:

1) took into account what qualities and abilities educators pay attention to when choosing a mentor (managerial, communicative, pedagogical, sociocultural);

2) the desire for self-development and self-realization, independence of judgments and views, the ability to determine oneself in difficult situations, openness to innovation, self-criticism, and creativity are important for a teacher-mentor. The obtained data is visualized in diagram 2 (figure 2).

The majority of interviewed young professionals prefer such qualities and abilities of the future mentor as: communicative qualities – 23 %, independence of judgments and views and openness to innovation – 12 % each, the ability to determine oneself in difficult circumstances – 11 %, pedagogical abilities and qualities – 10 %, managerial – 8 %, socio-cultural – 7 %, striving for self-development and self-realization – 5 % and creativity – 9 %.

Understanding that the first steps in the institution for most children are associated with unchildish experiences, and sometimes with deep psychological trauma. That is why the issue of a child entering a new life situation is always acute not only for her, but also for her parents and kindergarten workers. However, the degree of aggravation of children's experiences and the difficulties that the child will experience in the process of getting used to the conditions of the kindergarten depends on the adults.

According to the third criterion – the existence of a work system for the adaptation and integration of pre-school education recipients into the educational process – attention was paid to how the institution directs the work to facilitate the adaptation of children in the following directions: constructively interact with the parents of future pupils; to improve the professional skills of teachers; to provide psychological and pedagogical support for a novice child.

Discussion. Pedagogy of cooperation and partnership is a direction of pedagogy that includes a system of methods and techniques of education and training based on humanism and a creative approach to personality development. The idea of partnership is not new for pedagogy; it is based on humanistic concepts of foreign and domestic practices. Since the middle of the last century, humanistic pedagogy, based on the works of A. Maslow, R. Steiner, S. Frenet and K. Rogers, has become the most widespread. The main concepts of such pedagogy are “personal self-actualization”, “personal growth”, “developmental assistance”. The authors considered the most important thing is attention to the individual, the organization of learning as an interested

independent activity of the student [4].

Modern preschool education is faced with the question of educating citizens capable of successfully solving life tasks dictated by the rapid development of society, based on their own experience. Such a requirement is one of the key aspects in reforming a modern preschool education institution. Therefore, the urgent task of education is the reorientation of approaches to educational activity and the new focus of the educational process on the formation and development of a competent personality [2].

To promote the self-realization of each child, it is necessary to understand that each child is a unique and unique individuality. Therefore, the priority of the free development of the individual is the basic principle of building the educational environment of the preschool education institution, the main goal of which is to understand each individual and show respect for them.

Every child is unique, endowed by nature with unique abilities, talents and opportunities. The mission of a modern preschool education institution is to help discover and develop the abilities, talents and capabilities of each child based on a partnership between the teacher, children and parents [5].

Conclusions. The new format of cooperation with parents involves the introduction of the following forms of partnership: interactive forms of work with parents (family clubs, discussions, interactive games, thematic promotions, etc.); parent meetings over coffee (a schedule of parent meetings with the administration and teachers is drawn up four times a year, which take place face-to-face); trainings, business games and master classes for parents (effective interaction between teachers and parents, productive form of their communication); communications through electronic devices; holding master classes on the Day of Open Doors by parents, which contributes to the rethinking of the attitude to the work of an educator, the establishment of relations between parents and educators; application of “feedback” technology with parents (feedback from parents on an action, event or interaction, which makes it possible to establish effective cooperation between the teacher and parents).

Summarizing the above, we can state that cooperation between is an important factor in the effective interaction of participants in the educational process, the main goal of which is to support students, which contributes to the development of their capabilities, satisfies the intellectual, emotional and social needs of children, which meets the requirements of modern educational theory and practice.

The basis of cooperation is communication, interaction and cooperation between the teacher, child and parents. Ensuring the equality of all participants in the educational process, the pedagogy of partnership and cooperation is a direction of pedagogical thinking and practical activity aimed at democratization and humanization of the pedagogical process. This is what creates the basis for ensuring the quality of the educational process in the preschool education institution.

Список використаних джерел:

1. Андрощук І. В. Взаємодія як педагогічна категорія. Педагогічний дискурс. 2013. № 14. С. 15–19.
2. Бех І. Д. Виховання особистості. У 2 кн. Кн. 2: Особистісно орієнтований підхід: науково-практичні засади : навчально-методичне видання. Київ : Либідь, 2003. 344 с.
3. Вовк М., Лобач О. Синергія науки і практики в реформуванні педагогічної освіти (інформація про серію заходів ІПООД імені Івана Зязюна НАПН України з питань удосконалення професійної підготовки сучасного вчителя в закладах педагогічної освіти за 2020 р.). Естетика і етика педагогічної дії. №. 22. С. 208–216. URL: <http://dspace.pnpu.edu.ua/handle/123456789/16329>
4. Джерело педагогічних інновацій. Педагогіка партнерства в практичній діяльності закладів освіти. Науково-методичний журнал. № 2(34). Харків : Харківська академія неперервної освіти, 2021. 144 с. https://znayshov.com/News/Details/dzherelo_pedahohichnykh_innovatsii_2_2021
5. Дем'янюк О. О. Педагогіка партнерства в умовах реалізації концепції нової української школи. URL: <https://conf.zippo.net.ua/?p=178>.
6. Енциклопедія освіти / акад. пед. наук України; головний ред. В.Г. Кремень. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 1040 с.
7. Концепція освіти дітей раннього та дошкільного віку / Національна академія педагогічних наук України. Київ : ФОП Ференець В.Б., 2020. 44 с. URL: http://tvogovt.zp.ua/sites/default/files/koncepciya_osvity_ditey_rannogo_ta_doshkilnogo_viku_vid_09_07_2020.pdf
8. Тадеуш О. М. Освітнє партнерство у просторі вищої школи: вітчизняний та зарубіжний досвід. Педагогічна освіта: теорія і практика. Педагогіка. Психологія. № 33. С. 57–69. <https://doi.org/10.28925/2311-2409.2020.33.7>

References

1. Androshchuk, I. V. (2013). Vzaiemodiia yak pedahohichna katehoriia [Interaction as a pedagogical category]. *Pedahohichnyi dyskurs*, 14, 15–19.
2. Bekh, I. D. (2003). *Vykhovannia osobystosti. Kn. 2: Osobystisno oriientovanyi pidkhid: naukovopraktychni zasady* [Personality education. Book 2: Person-oriented approach: Scientific and practical principles]. Kyiv: Lybid.
3. Vovk, M., & Lobach, O. (2020). Synerhiia nauky i praktykyv reformuvanni pedahohichnoi osvity (informatsiia pro seriiu zakhodiv IPOOD imeni Ivana Ziaziuma NAPN Ukrainy z pytan udoskonalennia profesiinoi pidhotovky suchasnoho vchytelia v zakladakh pedahohichnoi osvity za 2020 r.) [Synergy of science and practice in the reform of pedagogical education (information about a series of events of the Ivan Ziazium IPOOD of the NAES of Ukraine improving the professional training of modern teachers in pedagogical education institutions for 2020)]. *Estetyka i etyka pedahohichnoi dii*, 22, 208–216. Retrieved from <http://dspace.pnpu.edu.ua/handle/123456789/16329>
4. Pedahohika partnerstva v praktychnii diialnosti zakladiv osvity [Pedagogy of partnership in practical activities of educational institutions]. (2021). *Dzherelo pedahohichnykh innovatsii: naukovometodychnyi zhurnal*, 2(34). https://znayshov.com/News/Details/dzherelo_pedahohichnykh_innovatsii_2_2021
5. Demianchuk, O. O. (2019). *Pedahohika partnerstva v umovakh realizatsii kontseptsii novoi ukrainskoi shkoly* [Pedagogy of partnership in the conditions of implementation of the concept of the new Ukrainian school. Retrieved from <https://conf.zippo.net.ua/?p=178>.
6. Kremen, V. H. (Ed.). (2008). *Entsyklopediia osvity* [Encyclopedia of education]. Kyiv: Yurinkom Inter.
7. *Kontseptsii osvity ditei rannoho ta doshkilnoho viku* [Concept of education of early and preschool

children]. (2020). Kyiv: FOP Ferenets V.B. Retrieved from http://tvogovt.zp.ua/sites/default/files/koncepciya_osvity_ditey_rannogo_ta_doshkilnogo_viku_vid_09_07_2020.pdf

8. Tadeush, O. M. (2020). Osvitnie partnerstvo u prostori vyshchoi shkoly: vitchyzniani ta zarubizhnyi dosvid [Educational partnership in higher education: domestic and foreign experience]. *Pedahohichna osvita: teoriia i praktyka. Pedahohika. Psykholohiia*, 33, 57–69. <https://doi.org/10.28925/2311-2409.2020.33.7>

Вікторія Луценко,

*Інститут проблем виховання НАПН України,
м. Київ*

ОСОБЛИВОСТІ НАЛАГОДЖЕННЯ СПІВПРАЦІ МІЖ УЧАСНИКАМИ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ ЗАКЛАДУ ДОШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ

***Анотація.** Статтю присвячено проблемі налагодження співпраці між учасниками освітнього процесу закладу дошкільної освіти. На основі аналізу філософської, психологічної та педагогічної літератури розкрито стан проблем.*

Метою статті є дослідження особливостей налагодження співпраці між учасниками освітнього процесу у закладі дошкільної освіти як умови забезпечення її якості. Мета статті обумовила такі завдання: 1) здійснити аналіз проблеми у педагогічній теорії та практиці роботи закладів дошкільної освіти; 2) дослідити стан налагодження співпраці між учасниками освітнього процесу закладу дошкільної освіти як засобу забезпечення якості дошкільної освіти.

Задля досягнення мети та розв'язання поставлених завдань було використано такі методи дослідження: аналіз філософської, психолого-педагогічної і методичної літератури з проблеми дослідження; методи педагогічної діагностики (анкетування вихователів).

У статті обґрунтовано педагогіку партнерства як чинник формування ефективної взаємодії учасників освітнього процесу закладу дошкільної освіти та засіб забезпечення її якості. Розкрито сутність поняття «педагогіка партнерства», зазначено принципи та критерії, на яких базується педагогіка партнерства.

Сьогодення вимагає від педагога працювати на майбутнє, випереджати свій час, що передбачає удосконалення фахової майстерності, постійного аналізу педагогічної діяльності та внесення коректив відповідно до соціальних запитів протягом всієї професійної діяльності. Усе це актуалізує пошук ефективних шляхів професійного розвитку вихователів, розглядається як один із засобів розвитку компетентності педагогічного партнерства задля забезпечення якості дошкільної освіти. Забезпечуючи рівність усіх учасників освітнього процесу, педагогіка партнерства є напрямом педагогічного мислення та практичної діяльності, спрямованої на демократизацію і гуманізацію педагогічного процесу закладу дошкільної освіти. Реалізація принципів педагогіки партнерства створює підґрунтя для забезпечення якості дошкільної освіти.

Проведене дослідження в основному підтверджує думки науковців про те, що педагогіка партнерства є важливим чинником ефективної взаємодії учасників освітнього процесу закладу дошкільної освіти.

Практичне значення статті полягає в тому, що її матеріали можуть використовуватися в організації освітнього процесу закладів дошкільної освіти з метою моніторингу внутрішньої системи якості.

Ключові слова: моніторинг, керівник закладу дошкільної діяльності, професійна діяльність, професійний розвиток, взаємодія, педагогіка партнерства, учасники освітнього процесу.

Стаття надійшла до редакції 15.09.2023.
Стаття прийнята до публікації 01.10.2023.

DOI <https://doi.org/10.32405/2308-3778-2023-27-2-25-37>

УДК 316.4-044.942:004.8

ORCID ID <https://orcid.org/0000-0001-8839-6465>

Руслан Малиношевський,
кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник,
Інститут проблем виховання НАПН України,
м. Київ

ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ І ПОЛІТИКИ НІВЕЛЮВАННЯ СОЦІАЛЬНИХ РИЗИКІВ: ВИХОВНИЙ КОНТЕКСТ

***Анотація.** Штучний інтелект став найбільш проривною інновацією за останні десятиліття. Можливості його використання та ймовірні конкурентні переваги при цьому обумовлюють високий інтерес до впровадження в різних сферах. Водночас інтенсивне впровадження технології штучного інтелекту може поглиблювати наявні соціальні ризики та обумовлювати появу нових. Сферами, де використання такої інновації обумовлює численні дилеми та дискурси, є сфера колективної й індивідуальної безпеки, ринок праці та освіта.*

Метою статті є окреслення ймовірних соціальних ризиків унаслідок упровадження технологій штучного інтелекту та визначити вектори трансформації виховання зростаючої особистості.

Для реалізації дослідницького завдання застосовано загальнонаукові та спеціальні методи пізнання. Зокрема, здійснювався аналіз та узагальнення теоретичних уявлень щодо впливу технологій штучного інтелекту на соціальні процеси. Застосовано метод індукції для визначення ролі виховання зростаючої особистості в подоланні потенційних соціальних ризиків.

Використання потужних технологій штучного інтелекту в освіті стає трансформаційним викликом для національних систем освіти, оскільки його можливості зумовлюють радикальне переформатування змісту освітнього процесу, коли традиційні форми оцінювання втрачають сенс, а наявні прецеденти демонструють його спроможність прийнятно долати деякі види кваліфікаційного оцінювання.

Зроблено висновок, що інституційні політики і рішення, засновані на штучному інтелекті, можуть бути дискримінаційними та призводити до маргіналізації. Це виникає внаслідок того, що особистісні цінності, упередження й імпліцитні соціальні норми визначають логіку соціальної взаємодії, де на позір неочевидні речі обумовлюють конкретні дії та вчинки, які призводять до соціальних розломів і розривів. Установлено, що впровадження виважених та інклюзивних інституційних політик повинне поєднуватися з вихованням у зростаючої особистості гуманістичних цінностей як основи подолання соціальних ризиків. Зasadничим має бути саме виховання зростаючої особистості, оскільки саме вона є ключовим актором будь-яких соціальних змін.

***Ключові слова:** штучний інтелект, соціальні ризики, дискримінація, маргіналізація, гуманістичні цінності.*

© Руслан Малиношевський, 2023

Вступ. Кінець 2022 та початок 2023 року ознаменувалися бурхливим інтересом світових спільнот до технологій штучного інтелекту і можливостей, які він надає в розв'язанні широкого спектра завдань. Попри те, що розробки технологій штучного інтелекту (ШІ) провадяться не одне десятиліття, як і впровадження у виробничі й економічні процеси, видимі успіхи лабораторії OpenAI у створенні ChatGPT унаочнили прорив у сфері

розробок технологій ШІ. Доступність, можливість діалогувати й отримувати прийнятну відповідь, величезний простір для експериментів у застосуванні чату та відкриття нових сфер використання генеративного ШІ швидко вивели ChatGPT на п'єдестал користувачького інтересу, а лабораторію до стрімкої капіталізації. Той технологічний успіх, якого досягнули розробники лабораторії OpenAI зі своїм продуктом, у середньостроковій перспективі визначатиме напрями розвитку лівової частки технологічних інновацій. Він уже формує дослідницькі пріоритети для R&D-відділів технологічних гігантів і логіку перебігу бізнес-процесів.

Природно, що можливості, а головне успішні практики використання ШІ в різних сферах визначатимуть те, які ризики суспільствами будуть знехтуваними, а які знівельованими. Відповідно закономірною є трансформація натхнення від можливостей технологій ШІ в певні побоювання. Так само закономірною є трансформація екзистенційного питання «Хто я?», яке більшість ставила чат-боту, у питання «Що буде, якщо?», що увиразнює екзистенційний дискурс, де проблематизується застосування ШІ; питання наслідків його використання; легітимності й меж допустимості конкретних рішень, прийнятих з використанням технологій ШІ; проблема істинності, автентичності та конфіденційності. Очевидно, що головні ризики лежать у площині соціальних процесів, які зазнають фундаментальних змін. Широке впровадження технологій ШІ може поглиблювати соціальні ризики або породжувати нові. Рішення та способи нівелювання супутніх ризиків технологій ШІ в соціальній площині й увиразнюватимуть контури і зміст політик національних урядів у різних сферах.

Мета та завдання. Мета статті – визначити можливі соціальні ризики впровадження технологій штучного інтелекту. Дослідницькими завданнями статті є окреслення інституційних політик та векторів трансформації виховання зростаючої особистості для подолання можливих соціальних ризиків.

Методи дослідження. У статті застосовано загальнонаукові й спеціальні методи пізнання. Зокрема, здійснювався аналіз та узагальнення теоретичних уявлень щодо впливу технологій ШІ на соціальні процеси. Це дозволило сформулювати робочу гіпотезу, що з огляду на універсальності потужних технологій ШІ його широке впровадження сприяє фундаментальним трансформаціям соціальних процесів, що обумовлює виникнення супутніх соціальних ризиків. Відсутність релевантних інструментів нівелювання таких ризиків

імовірно призведе до дискримінації й маргіналізації окремих соціальних груп, що зумовлює зростання соціальної напруженості й конфліктності в спільнотах. Застосовано метод індукції для визначення ролі виховання зростаючої особистості в подоланні потенційних соціальних ризиків.

Результати дослідження. Широке впровадження технологій ШІ сприятиме в глобальному вимірі оптимізації виробничих процесів і підвищенню конкурентоспроможності національних економік. Можливість якісно оперувати великими обсягами даних допомагатиме формуванню більш оптимальних рішень та реалізації виваженіших політик на інституційному рівні. Водночас логіка перебігу соціальних процесів є нелінійною так само, як соціальні явища й феномени не є простими, а спільноти та соціальні групи (етнічні, культурні тощо) не є гомогенними. Їм властиві певні розломи й розриви, природа яких визначається світоглядом, упередженнями, цінностями та способами їхнього тлумачення, які є домінантними в конкретних умовах. Суспільствам і соціальним групам, соціальним процесам та явищам притаманна внутрішня проблемність, спосіб розв'язання якої й визначає динаміку розвитку, а наявний соціальний баланс є крихким та залежить від багатьох змінних, вплив яких остаточно не очевидний. Отримана вигода чи привілей одних призводить або може призвести до втрат чи дискримінації інших. Потенційно широке впровадження технологій ШІ, окрім очевидної вигоди і благ, містить і неочевидні супутні ризики, які виникають унаслідок його універсальності та амбітності застосування. Вочевидь це може поглиблювати проблеми, що вже існують у суспільствах.

Фактично більшість ризиків, пов'язаних з упровадженням і використанням ШІ, а отже, і обумовлених ними дилем, контекстно пов'язані з питаннями безпеки, впливу на ринок праці та освіти. На перший погляд, окрім освіти, безпосередньо до проблематики виховання особистості це не стосується. Проте, зміни, які відбуваються, і ризики, які виникають у сфері персональної та колективної безпеки, ринку праці та освіти, безпосередньо та опосередковано впливають на нормативні уявлення про особистість, її цінності й соціально схвальні моделі поведінки.

Публічні інтелектуали (зокрема, ідеться про лист, підписантами якого є понад 31 тис. осіб, та аналітичну доповідь «Розробка політики на паузі. Що можуть зробити політики зараз для боротьби з ризиками від передових систем ШІ?» [5]) проблематизують використання передових систем ШІ в контексті відповідального ставлення до ймовірних ризиків, які він

обумовлює. У межах такої проблематизації одна з множини ймовірних ризиків пов'язується як з етикою використання розробниками або власниками даних та інформації для навчання систем ШІ, так і з етикою використання таких даних у політичних і комерційних цілях. Публічні дискусії викликає як сам механізм згоди на таке використання, так і широкі можливості використання технологій у маніпулюванні вибором, громадською думкою тощо з метою отримання певного зиску. У цьому контексті Д. Аджемоглу, Ф. Паскуале та Ш. Зубофф акцентують, що «даними та інформацією можна зловживати – розгортати в експлуатаційний спосіб, що приносить користь цифровим платформам і технологічним компаніям за рахунок споживачів та працівників» [1, с. 5]. До того ж Д. Аджемоглу посилається на Ш. Зубофф, яка констатує, що саме експлуатаційне використання даних є основою стрімкого розвитку техноіндустрії, для якої «людський досвід є безкоштовною сировиною для прихованого комерційного процесу видобутку, прогнозування та продажу» [1, с. 5]. Тобто дані стають новою сировинною базою для створення та просування певного продукту (це не лише економічний, а й політичний, культурний, освітній, соціальний та ін. продукти), основою для коригування цінностей, вибору й моделей поведінки. У Концепції виховання дітей та молоді в цифровому просторі, яка розроблена вченими Національної академії педагогічних наук України, відзначено, що «технології штучного інтелекту, використання в маркетингових кампаніях соціально-економічних можливостей Big Data, тісна співпраця із сучасними лідерами суспільної думки (блогери різного гатунку) дозволяють орієнтувати рекламний контент на конкретного споживача, цілеспрямовано працювати із цільовими аудиторіями шляхом інтеграції реклами в аудіовізуальний контент» [12, с. 24]. Кінцевою метою є отримання прибутку на висококонкурентному глобальному ринку. Водночас у Концепції підкреслено, що «глобальна ринкова конкуренція зорієнтовує розробників маркетингових стратегій не лише на врахування інтересів, бажань і потреб споживачів, а й на активне їхнє формування. Суттєво, що не йдеться про виховання вищих потреб і цінностей. Акцент зміщується в площину формування споживацького світогляду й купівельних залежностей, культивування винятково матеріалістичних потреб» [12, с.23].

Іншим дискусійним питанням є запит щодо можливої шкоди індивідові чи спільноті внаслідок реалізації рішень, заснованих на використанні можливостей ШІ в обробленні й аналізі великих даних. Ідеться не стільки про заподіяння прямої шкоди, як про опосередковані втрати, оскільки інституційні політики й рішення, які засновані на

використанні можливостей технологій ШІ та алгоритмів, можуть бути дискримінаційними та внутрішньо несуперечливими, зокрема в судочинстві, кредитуванні, медичному обслуговуванні тощо. І вочевидь це пов'язано з глибинними процесам на соціальному рівні, перебіг яких визначається більшою мірою суб'єктивними цінностями, імпліцитними уявленнями й упередженнями, ніж раціональністю.

Так, у аналітичній записці «Розробка політики на паузі. Що можуть зробити політики зараз для боротьби з ризиками від передових систем ШІ?» акцентовано, що «для деяких типів систем штучного інтелекту потенціал впливу на фізичне, психічне й фінансове благополуччя окремих людей, спільнот і суспільства є очевидним. Наприклад, система оцінки кредитів здатна дискримінувати певні етнічні групи» [5, с.6]. Це може становити значний виклик для справедливого доступу як окремих людей, так і спільнот до певних соціальних благ, реалізації своїх потреб чи конституційних прав. Урешті-решт ШІ може стати основою для неочевидної маргіналізації чи дискримінації окремих верств чи соціальних груп. Зокрема, Й. Гіммельрайх та Д. Лім як приклад неочевидної, але наявної дискримінації наводять результати дослідження щодо застосування алгоритму виявлення пацієнтів з високим рівнем медичної потреби для подальшого їхнього направлення на участь у спеціальних медичних програмах чи амбулаторному лікуванні. Виявилося, що алгоритм має значне расове упередження, «хоча понад 46 % темношкірих пацієнтів мали б отримати допомогу за такими програмами лікування, лише 17,7 % її отримали. Темношкірі пацієнти мали меншу ймовірність бути обраними для спеціальних програм лікування, незважаючи на відсутність різниці в основних станах здоров'я» [3, с.4]. У цілому визначено, що алгоритм правильно прогнозує наявність високої медичної потреби. Однак расова упередженість з'явилася в результаті того, що витрати на медицину розглядалися як показник здоров'я, а отже, і як ознака високої медичної потреби, де, чим вищі витрати на медицину, тим вища медична потреба. Унаслідок сукупності різних причин (упереджене ставлення до медичної системи, логістичні складнощі з доступом до лікарень тощо) темношкіре населення менше зверталось до медичної системи, а отже, і нижчими були прямі витрати на медицину. З огляду на це ШІ й робив потреби в медицині такої категорії населення менш значними й терміновими тощо. На думку Й. Гіммельрайх та Д. Лім, такі викривлення полягають не в самому ШІ, а в структурній несправедливості суспільства, де неформальні соціальні норми, правила, упередження й стереотипи відіграють вагому роль та визначають логіку соціальної

практики. На подібне вказують і М. Терра, М. Баклола. «Системи штучного інтелекту неупереджені настільки, наскільки об'єктивні дані, на яких вони навчаються, і, якщо дані є упередженими, система штучного інтелекту збереже ці упередження. Це може призвести до нерівного ставлення до пацієнтів, особливо з маргінальних спільнот, і закріпити наявну нерівність у системі охорони здоров'я» [6, с.8]. Тобто існує висока ймовірність, що з огляду на соціальну природу даних, які об'єктивовані в певний алгоритм, рішення і політики будуть певним чином дискримінаційними, оскільки не враховують такі чинники, як особистісні й групові цінності та упередження, культурні й групові норми, стереотипи і суб'єктивний досвід, що визначають характер поведінки й моделі соціальної взаємодії.

Визначення відповідальності в контексті викликів для колективної та індивідуальної безпеки є ще одним виміром проблематизації, супутнім ризикам технології ШІ. Перше, що відразу спадає на думку, – це використання ШІ у воєнній сфері. Це своєрідне відлуння біблейського мотиву взаємин творця і творіння щодо спроможності останнього кинути екзистенційний виклик першому. Безумовно, застосування ШІ у воєнній сфері має безліч переваг і частково сприяє збереженню життя. Водночас, якщо продовжаться подальші розробки та інтеграція ШІ в бойові системи, то наскільки останні будуть автономними в прийнятті рішень і хто є відповідальним за помилкове рішення такої системи, є досить дискусійним питанням. Щоправда, такі розмірковування є дійсно крайньою футурологією.

Більшу загрозу в контексті безпекових наслідків несе використання ШІ авторитарними, тоталітарними режимами або слабкими демократіями для реалізації власних політичних цілей. Так, М. Берая, Е. Као, Д. Янг та Н. Юхтман [2] спробували проаналізувати ринок експорту технологій ШІ щодо розпізнавання облич, зокрема місце Китаю саме в цій економічній ніші й можливі наслідки. Дослідники порівняли обсяг торговельних угод, якими передбачено експорт технологій ШІ в розпізнаванні облич, розроблених китайськими фірмами, географію покупок, політико-правовий режим та кількість заворушень у країнах, що імпортували відповідну технологію. За такими ж параметрами дослідники порівняли структуру експорту США технологій ШІ в розпізнаванні облич. Дослідження продемонструвало структурну диспропорцію експорту в Китаї, де є очевидне і значне домінування експорту технологій ШІ в розпізнаванні облич порівняно з іншими високими технологіями. Водночас дослідження продемонструвало, що такі технології експортувалися переважно в автократії та слабкі демократії, де відбувалися або потенційно можуть статися

соціальні заворушення, оскільки саме вони розглядають технологічні можливості, які дає ШІ, зокрема в розпізнавання облич, як такі, що сприяють збереженню політичної влади і контролю, а отже, очікуваними є і зміни в закупівлях інших репресивних технологій. У ролі одного з висновків автори акцентують, що «можливість негативних глобальних зовнішніх ефектів (тобто втрата громадянських свобод і політичних прав), що виникають у результаті торгівлі штучним інтелектом, повинна стати основою для політичних дискусій щодо міжнародних стандартів розвитку та торгівлі штучним інтелектом» [2, с.26]. У контексті глобальної колективної та індивідуальної безпеки щодо конкретних наслідків прийнятих рішень фактологічну основу складають технології ШІ. Очевидно, що межа між рішеннями про штраф за автопорушення й утиски за інакомислення лежить не лише в площині інституційних політик, а й конкретно залежить від політичного ладу певного суспільства, що зі свого боку істотно залежить від домінуючих цінностей у суспільстві.

Нині технології ШІ дають конкурентну перевагу в реальному секторі економіки. Це і широкі можливості для оптимізації бізнес-процесів, широкої аналітики споживацького вибору, побудова персоніфікованих деталізованих клієнтоорієнтованих продуктів і сервісів, алгоритмізація виробничих процесів і рутинних завдань тощо.

Водночас посилення конкурентоспроможності, ефективності й мінімізація затрат за рахунок технологічної інновації уможлиблює переформатування структури ринку праці. Упровадження технології ШІ дає можливість посилити автоматизацію виробничих та економічних процесів. З одного боку, це веде до того, що більшість рутинних процесів, які не потребують високої кваліфікації, переводяться на технологічний рівень. А з іншого – така автоматизація обумовлює або зменшення рівня оплати, або звільнення найманого персоналу, який саме і займався виконанням рутинних процесів. Суттєво, що такі працівники могли не мати або скоріше не мають високої кваліфікації, високоспеціалізованих професійних навичок та обіймають малооплачувані посади. Відповідно зменшення рівня оплати чи звільнення безпосередньо й радикально впливає на якість їхнього життя та життєві перспективи. У масштабах країни це може призвести до збільшення рівня безробіття або ще більшого зменшення рівня оплати низькокваліфікованої праці, оскільки кількість подібних вакансій буде зменшуватися залежно від ступеня впровадження нових технологій, що оптимізують рутинні процеси. Наприклад, якщо введення кас самообслуговування призвело до зменшення кількості касирів у супермаркеті, то здатність ШІ генерувати якісне

зображення зумовлює зменшення потреби у вебдизайнерах. Так, у звіті Всесвітнього економічного форуму «Майбутнє робочих місць 2023» відзначено, що найшвидше на світовому ринку праці скорочуються канцелярські або секретарські посади, а за прогнозами в найближчій перспективі прискориться скорочення «посади касирів у банках і суміжних клерків, службовців поштової служби, касирів і продавців квитків» [8, с.29]. Такий прогноз узгоджується з висновками в попередніх звітах (2016 р., 2018 р., 2022 р.), що свідчить «про структурну реконфігурацію ринків праці, яка бере свій початок у впровадженні технологій та автоматизації» [8, с.29], де зростатиме запит на аналітиків/дослідників даних, спеціалістів зі штучного інтелекту та машинного навчання, фахівців із цифрової трансформації й зменшуватиметься на такі, як секретарі, бухгалтери, спеціалісти із введення даних тощо. Водночас Д. Аджемоглу наголошує на іншій імовірності, а саме: «Коли деякі аспекти проблеми делегуються штучному інтелекту, люди можуть почати втрачати вільне володіння та здатність розуміти цілісні аспекти відповідних завдань, що може знизити їхню продуктивність навіть у тих завданнях, на яких вони спеціалізуються» [1, с.28].

Водночас операціоналізація і спрощення системи рекрутингу людей можуть бути дискримінаційними. Зокрема, «2018 року було виявлено, що система найму на Amazon, яка використовувала штучний інтелект для відбору кандидатів на роботу, дискримінувала жінок, відхиляючи їхні резюме через стать» [13].

Серйозні занепокоєння потужні технології ШІ спричинили у сфері освіти. Освітні експерти вважають, що ШІ стає трансформаційним викликом для національних систем освіти. Зокрема, можливості генеративного ШІ зумовлюють радикальне переформатування змісту освітнього процесу, коли традиційні форми оцінювання втрачають сенс, оскільки наявні прецеденти демонструють спроможність генеративного ШІ прийнятно долати деякі види кваліфікаційного оцінювання. Зокрема, дослідження К. Тервіша демонструє спроможність генеративного ШІ здати іспит на рівні C+ [7]. Існує низка подібних експериментів в інших галузях освіти так само, як і позитивні приклади застосування генеративного ШІ для написання книг [10]. Очевидно, що це обумовило дискусії щодо проблем авторства та автентичності й формування відповідних інституційних політик у національних системах освіти та закладах освіти з метою запобігання зловживаннями. Водночас поглиблення цифрової трансформації освіти сприятиме інтенсифікації впровадження ШІ в навчально-виховний процес. Зазначене, безумовно, дає нові можливості і

нові виміри навчально-пізнавальній діяльності. Але існують і супутні ризики. Так С. Толочко та А. Годунова, аналізуючи закордонні практики використання штучного інтелекту в освіті і науці окремо, акцентують увагу на етиці його застосування: «Як упередження (свідомі чи несвідомі) впливають негативно/позитивно та позначаються на громадянських правах окремих здобувачів освіти? Чи можна запобігати негативним практикам або пом'якшувати їх (наприклад, щодо відмінностей статі, віку, раси, соціального статусу, нерівності доходів), адже масштаби AIED у найближчі роки, імовірно, збільшаться?» [15, с.844]. Іншим виміром є доступ до інструментів ШІ в освіті, що може залежати від соціально-економічних умов як окремого індивіда, закладу освіти, так і країни загалом. Зокрема, W. Lim, A. Gunasekara, J. Leigh Pallant, J. Ian Pallant, E. Pechenkina відзначають, що «невід'ємний парадокс полягає в тому, що, хоча інструменти генеративного штучного інтелекту мають здатність демократизувати доступ до знань, можливість доступу до цих інструментів може бути обмежена залежно від наявних ресурсів, що створює додаткові проблеми справедливості та доступності» [3, с.8].

Потужні технології ШІ можуть поглиблювати соціальні ризики і внаслідок цього обумовлювати нові, але не самі по собі. На цьому етапі ШІ швидше увиразнює наявність проблем, які мають суб'єктивну природу. По-перше, на рівні інституційних політик способи й моделі застосування технологій ШІ визначаються не лише технологічними можливостями, а й світоглядом і цінностями, які характерні, наприклад, для певної політичної групи, корпорації тощо (особливо, якщо відсутня відповідна регуляторна політика або наявна монополія на владу, ринкова монополія тощо). По-друге, характер взаємодії індивіда із соціальними та політичними інститутами, його інтерсуб'єктивна взаємодія більшою мірою базується на цінностях, суб'єктивних і групових упередженнях та релевантному досвіді такої взаємодії. Конфлікт цінностей має і реальний соціальний вимір, де упередження й стереотипи призводять до дискримінації, стигматизації й маргіналізації.

У методологічних рамках сучасної теорії виховання акцентується увага саме на формуванні високих гуманістичних цінностей у зростаючої особистості, які визначають модель її поведінки, ставлення до іншого, у ролі імператива регулюють способи діяльності, а головне – визначають логіку вчинку.

Обговорення. Виклики й супутні соціальні ризики спонукають до пошуку дієвих політик, спрямованих на їхню мінімізацію. Суспільний резонанс, який виник за останній рік,

спонукав національні уряди та інституції до низки кроків у сфері ШІ. Так, навесні 2023 року Національне управління із захисту персональних даних в Італії обмежило доступ до ChatGPT [10]. Так само, як і низка світових закладів освіти, які заборонили його використання в освітньому процесі. Щоправда, політика заборони не є конструктивною й виваженою. З огляду на це ЄС та національні уряди намагаються досягти балансу між неминучим розвитком інновації та її впливом на реальну повсякденність, здійснюючи цілеспрямовану регуляторну політику. Із цією метою на рівні ЄС було розроблено Artificial Intelligence Act, у якому передбачено, що «використання штучного інтелекту має бути обмежене для систем, що можуть мати «соціально небезпечні» та «маніпулятивні» властивості. До таких систем відносять той штучний інтелект, що ставить під загрозу права і свободи людини» [13].

В Україні Міністерство цифрової трансформації розробило Дорожню карту регулювання штучного інтелекту в Україні, якою передбачено правила розвитку бізнесу та захисту прав людини у сфері ШІ. Документом окреслено створення та імплементацію добровільних зобов'язань (Кодексів поведінки, формування культури саморегуляції), підготовку загальних і секторальних рекомендацій у сфері ШІ [9].

Вітчизняні вчені наголошують на необхідності посилення виховання дітей у цифровому просторі, який для дитини вже є об'єктивною реальністю. Науковець Л. Канішевська відзначає, що «по-перше, для них це первинна об'єктивна реальність, яка є природною і типовою для життєдіяльності, реалізації освітніх і гуманітарних запитів. По-друге, проблематика виховання в цифровому просторі актуалізується з огляду на властиві йому потенційні й реальні ризики, зокрема ті небезпеки, які виникають у пограничних ситуаціях екзистенційних викликів» [11, с.2]. Ураховуючи це, вченими НАПН України було розроблено Концепцію виховання дітей та молоді в цифровому просторі з метою визначення пріоритетів, а отже, і напрямів виховання зростаючої особистості в умовах цифрової трансформації.

Висновки. Потужні технології ШІ, покладені в основу формування політики і рішень, можуть поглиблювати вже наявні соціальні ризики, що надалі призведе до появи нових, зокрема у сфері колективної та індивідуальної безпеки, ринку праці й освіти. Однак це пов'язано не безпосередньо із сутнісними характеристиками інновації, а опосередковано обумовлено логікою розвитку соціальних процесів і явищ, їхньою природою. Якщо існують усвідомлені чи неусвідомлені упередження або наявний конфлікт цінностей у певних

соціальних групах, які визначають логіку індивідуальної та групової поведінки, то їхнє нехтування може призвести до нівелювання інакшості. Водночас технології ШІ мають потенціал для увиразнення наявної проблемності, розв'язання якої лежить у площині виховання. З огляду на це оптимальним є поєднання процесів на двох рівнях: створення й упровадження виважених та інклюзивних інституційних політик, а також посилення виховання зростаючої особистості, де виховання є засадничим, оскільки спрямоване на формування гуманістичних цінностей у зростаючої особистості, що є імперативною основою.

Список використаних джерел

1. Acemoglu D. Harms of AI. NBER Working Papers 29247. 2021. 57 p. URL: <https://www.nber.org/papers/w29247>
2. Beraja M., Kao A., Yang D. Y., Yuchtman N. Exporting the Surveillance State Via Trade in AI (September 2023). NBER Working Paper No. w31676. 2023. 57 p. URL: <https://www.nber.org/papers/w31676>
3. Himmelreich J., Lim D. AI and structural injustice: Foundations for equity, values, and responsibility. URL: <https://philpapers.org/archive/HIMAAS.pdf>
4. Lim W., Gunasekara A., Pallant J. L., Pallant J. I., Pechenkina E. Generative AI and the future of education: Ragnarök or reformation? A paradoxical perspective from management educators. *International Journal of Management Education*. 2023. Vol. 21(2). <https://doi.org/10.1016/j.ijme.2023.100790>
5. Policymaking in the Pause. What can policymakers do now to combat risks from advanced AI systems? URL: https://futureoflife.org/wp-content/uploads/2023/04/FLI_Policymaking_In_The_Pause.pdf
6. Terra M., Baklola M., Ali S. et al. Opportunities, applications, challenges and ethical implications of artificial intelligence in psychiatry: A narrative review. *Egyptian Journal of Neurology, Psychiatry and Neurosurgery*. 2023. Vol. 59. P. 80. <https://doi.org/10.1186/s41983-023-00681-z>
7. Terwiesch C. Would Chat GPT3 get a Wharton MBA? A prediction based on its performance in the operations management course. Mack Institute for Innovation Management at the Wharton School, University of Pennsylvania. 2023. URL: <https://mackinstitute.wharton.upenn.edu/wp-content/uploads/2023/01/Christian-Terwiesch-Chat-GTP.pdf>
8. The Future of Jobs Report. 2023. URL: https://www3.weforum.org/docs/WEF_Future_of_Jobs_2023.pdf
9. Дорожня карта регулювання штучного інтелекту в Україні URL: https://cms.thedigital.gov.ua/storage/uploads/files/page/community/docs/%D0%94%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B6%D0%BD%D1%8F_%D0%BA%D0%B0%D1%80%D1%82%D0%B0_%D0%B7_%D1%80%D0%B5%D0%B3%D1%83%D0%BB%D1%8E%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F_%D0%A8%D0%86_%D0%B2_%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%96_compressed.pdf
10. Жарикова А. На Amazon – бум на книги, написані ChatGPT: одна з них розповідає про фінансову грамотність дітям. Економічна правда. 2023. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2023/02/22/697339/>
11. Канішевська Л. В. Науково-практична реалізація цифровізації виховного процесу в сучасних умовах: Наукова доповідь загальним зборам НАПН України «Науково-методичне забезпечення цифровізації освіти України: стан, проблеми, перспективи», 18-19 листопада 2022 р. *Вісник Національної академії педагогічних наук України*. 2022. № 4(2). С. 1-6. <https://doi.org/10.37472/v.naes.2022.4224>
12. Концепція виховання дітей та молоді в цифровому просторі / Національна академія

<https://doi.org/10.37472/v.naes.2022.4224>

12. *Kontseptsia vykhovannia ditei ta molodi v tsyfrovomu prostori* [The Concept of Education of Children and Youth in the Digital Space]. (2022). Kyiv: Interservis.

13. Petriv, O. (2023). *Shtuchnyi intelekt ta artificial intelligence act: chas dlia yurydychnykh ramok*. [Artificial intelligence and artificial intelligence act: Time for a legal framework]. Retrieved from <https://cedem.org.ua/analytics/artificial-intelligence-act/>

14. Pohorila, I. (2023). *Italiia pershoiu v Yevropi zablokuvala ChatGPT* [Italy was the first in Europe to block ChatGPT]. UNIAN. Retrieved from <https://www.unian.ua/world/italiya-pershoyu-v-yevropi-zablokuvala-chatgpt-12200622.html>

15. Tolochko, S., & Godunova, A. (2023) *Teoretyko-metodychnyi analiz zakordonnykh praktyk vykorystannia shtuchnoho intelektu v osviti i nauksi* [Theoretical and methodical analysis of foreign practices of using artificial intelligence in education and science]. *Herald of education and science*, 7(13), 832–848. [https://doi.org/10.52058/2786-6165-2023-7\(13\)-832-848](https://doi.org/10.52058/2786-6165-2023-7(13)-832-848)

Ruslan Malynoshkevskyi

*PhD in Pedagogy, Senior Researcher,
Institute of Problems on Education of the NAES of Ukraine,
Kyiv*

ARTIFICIAL INTELLIGENCE (AI) AND POLICIES OF SOCIAL RISK MITIGATION: THE EDUCATIONAL CONTEXT

Abstract. *Artificial intelligence (AI) has become the most disruptive innovation in recent decades. Potential uses of AI and its possible competitive advantages have contributed to high interest in its implementation in various fields. Nevertheless, the intensive implementing AI can deepen existing social risks and lead to the emergence of new ones. The sphere of collective and individual security, the labour market, and education is where such innovation causes numerous dilemmas and discourses.*

The purpose of the article is to outline the possible social risks of implementing AI technologies and to determine the vectors of transformation in educating a growing personality. To solve the research task, general scientific and special methods of cognition were applied. In particular, the analysis and generalization of theoretical ideas regarding the influence of AI technologies on social processes was carried out. The method of induction is used to determine the role of educating the growing personality in overcoming potential social risks.

Using powerful AI technologies in education is becoming a transformative challenge for national education systems since its capabilities can lead to a radical reformatting of the content of the educational process when traditional forms of assessment lose their meaning, and existing precedents demonstrate its ability to acceptably overcome some types of qualification assessment.

It is concluded that institutional policies and decisions based on AI can be discriminatory and lead to marginalization. This is due to the fact that personal values, prejudices, and implicit social norms determine the logic of social interaction. In this case, seemingly non-obvious facts have caused specific actions and deeds that can lead to social fractures and gaps. It is established that implementing balanced and inclusive institutional policies should be combined with educating a person's humanistic values as a basis for overcoming social risks. The fundamental thing should be educating the growing personality since the key performer of any social change is a personality.

Key words: *artificial intelligence (AI), social risks, discrimination, marginalization, humanistic values*

Стаття надійшла до редакції 30.06.2023.
Стаття прийнята до публікації 10.07.2023.

DOI <https://doi.org/10.32405/2308-3778-2023-27-2-38-47>

УДК 373.2-053.4:502.17

ORCID ID <https://orcid.org/0000-0003-0472-6813>

Lyudmila Matsuk,
PhD in Pedagogy, Professor,
Vasyl Stefanyk Prykarpattia National University,
Ivano-Frankivsk

FEATURES OF THE FORMATION OF VALUABLE ATTITUDES TOWARDS NATURE IN PRESCHOOL CHILDREN UNDER THE CONDITIONS OF THE STATE OF WAR

Abstract. *The article analyzes the peculiarities of the formation of a valuable attitude to nature in preschool children in the conditions of martial law.*

The following methods were used to solve the above-mentioned problem: analysis of philosophical, psychological-pedagogical and methodical literature on the research problem; methods of pedagogical diagnostics (questionnaires of educators, diagnostic methods for studying the value attitude towards nature in children of older preschool age).

Following the goal, the following tasks were solved: to reveal the peculiarities of the formation of the value attitude towards nature among preschool children in the conditions of martial law, to substantiate and reveal the content of the criteria for the value attitude of older preschool children towards nature

We consider a valuable attitude to nature as a special type of subjective attitude to the values of nature, which manifests itself in the emotions of satisfaction – dissatisfaction, joy – sadness, admiration – contempt in the process of interaction with certain objects of nature.

The process of nurturing a valuable attitude towards nature (as a component of the ecological culture of the individual) is complex and is associated with the formation of a number of structural components of the individual: 1) needs to be determined by the functions of the natural environment; 2) emotional readiness to realize the values of nature; 3) motives for interaction with nature based on awareness of the values of nature; 4) personal experience of a valuable attitude to nature.

Among the criteria of a valuable attitude to nature, the following were identified: peculiarities of perception of nature; the nature of the emotional reaction to the beauty of nature; the nature of motives for attitude towards nature and its protection; the nature of the assessment of one's attitude and the attitude of others towards natural objects. These criteria are basic for determining the types of value attitude towards nature in older preschool children: positive-active value attitude, positive-passive value attitude, neutral value attitude, negative value attitude.

Key words: *children of older preschool age, valuable attitude to nature, educators.*

© Людмила Мацук, 2023

Introduction. New worldview orientations and social tasks facing humanity today actualize the problem of man's attitude to nature, correction of value orientations, and the establishment of humanistic social and moral positions regarding the use of nature by society. It is known that values are a prerequisite for understanding the essence of nature, rethinking one's behavior within humanistic-oriented guidelines for nature. Therefore, the main subject of environmental education of preschoolers should be the formation of a subjective reflection of the universal value of nature.

The conditions of martial law create complex challenges for the development of preschool children, among which one of the key aspects is the formation of a valuable attitude to nature. This

process is important from the point of view of children's psychosocial development and has a serious impact on the formation of their personality. First, the conditions of martial law in Ukraine, which are accompanied by stress and anxiety, negatively affect the mental health of children, and immersion in nature is one of the ways to reduce stress and improve mental health.

We are convinced that the formation of a valuable attitude to nature in children can serve as an effective mechanism for protecting the psyche in conditions of stress and instability. Secondly, nature is an integral part of life and is of great importance for ensuring the diversity of ecosystems, as well as the physical and mental health of people. The formation of a valuable attitude towards nature in preschool children will contribute to the emergence of responsibility for the surrounding environment. This becomes the basis for the future sustainable development of society, which is of particular importance in the conditions of war.

Thirdly, the study and perception of nature affects the development of cognitive and social skills in children. Observing natural phenomena, studying plants and animals develops their attention, logical thinking and interest in the world around them. In addition, interacting with nature helps develop social skills such as cooperation and empathy, which are important skills for building a peaceful society.

Fourthly, the formation of a valuable attitude towards nature is also related to the education of citizenship in children. Understanding the importance of nature conservation contributes to the formation of a conscious civic attitude towards their own country and the world as a whole. The conditions of military conflict emphasize the importance of this aspect, as peace and a balanced relationship with nature become fundamental for the stable development of society.

Aim and tasks. The purpose of the article is to consider the peculiarities of the formation of a valuable attitude to nature in preschool children in the conditions of martial law.

Following the goal, the following tasks were solved: to reveal the peculiarities of the formation of a valuable attitude towards nature among preschool children in the conditions of martial law, to substantiate and reveal the content of the criteria for the valuable attitude of older preschool children towards nature.

Research methods. The following methods were used to solve the above-mentioned problem: analysis of philosophical, psychological-pedagogical and methodical literature on the research problem; methods of pedagogical diagnostics (questionnaires of educators, diagnostic methods for studying the value attitude towards nature in children of older preschool age).

Research results. Scientific approaches to environmental education in modern conditions were developed in the studies of O. Prutsakova, N. Pustovit, who defined the purpose, principles, tasks, and content of environmental education and upbringing. Conceptual positions of the ecological direction were studied by N. Lysenko, V. Marshytska, O. Polovina, Z. Plokhii, N. Pustovit, H. Pustovit, G. Tarasenko, D. Strunnikova, L. Shapoval and many other scientists.

Analyzing the state of environmental education in preschool and primary school, researchers note that it is mainly aimed at intellectual development and to a lesser extent concerns the emotional and sensory sphere of the individual. At the same time, compliance with the unity of the influence on the intellectual, emotional, sensory, activity spheres of the individual are fundamentally important and determine the effectiveness of environmental education [4].

Preschool age is favorable for environmental education, because it is during this period that the foundations of the culture of communication and behavior of children in nature are laid. Children of older preschool age need special attention, as they begin to form the foundations of visual-action and visual-image types of thinking [2]. Older preschoolers can understand and realize the connections of the surrounding world. Children of this age have objective opportunities for independent communication with nature. Emotional sensitivity, favorable for the development of moral feelings (O. Zaporozhets), neoplasms in the form of conscious motives capable of subduing immediate urges, the appearance of ethical instances make preschool age sensitive for the development of the foundations of personality [3].

The results of the analysis of the problem made it possible to state that the formation of the spiritual world of a harmoniously developed personality is impossible without the education of a valuable attitude towards the natural environment. The theoretical foundation of the concept of “value attitude” consists, on the one hand, of the theory of values developed in the philosophical literature of O. Drobnyskyi and on the other hand, the general theory of attitudes (B. Ananiev, V. Myasishchev, etc.).

The problem of values is the problem of a person’s holistic attitude to the world and to nature in particular, as well as to himself, the problem of the universality of human existence [8]. Values contribute to the transformation of social norms and ideals into personal principles of life (M. Kagan, V. Mezhev).

The attitude towards nature is a kind of projection of those value approaches developed by mankind in the process of cultural development. The process of formation and development of

human needs and attitudes is determined by emotional experiences, which is based on the existing fund of needs, motives and value attitudes. The experience of a value attitude includes emotional experiences that correspond to the needs and value system of a certain society, and differ in qualitative characteristics, dynamics, and objects aimed at [9].

Psychologists note that both positive and negative emotions are important in the process of education of attitudes towards the surrounding reality. However, positive emotions based on satisfaction are the psychological mechanism of forming an active prosocial position of the individual (B. Bitinas). However, emotional attitude alone does not determine the certainty of value attitude. The psychological structure of human attitude consists of cognitive and emotional formations, their peculiar “alloy” (I. Bekh) [1].

Therefore, the emotional component leads to the attitude. Therefore, personal attitudes characterize the degree of interest, the strength of emotions, desires, which are manifested in the behavior, actions and experiences of subjects, act as the driving force of the individual's activity in the environment.

The analysis of philosophical and psychological sources showed that the process of nurturing a valuable attitude towards nature (as a component of the ecological culture of the individual) is complex and is connected with the formation of a number of structural components of the individual: 1) needs determined by the functions of the natural environment; 2) emotional readiness to realize the values of nature; 3) motives for interaction with nature based on awareness of the values of nature; 4) personal experience of a valuable attitude to nature.

Research by modern Ukrainian scientists (N. Lysenko, V. Marshytska, Z. Plokhi, etc.) proves that effective forms and methods of familiarization with nature are those that provide sensory perception, visually introduce children to living nature, and give a clear idea of the surrounding environment. world [7].

To study the state of formation of a valuable attitude towards nature among children in the conditions of a preschool education institution, we conducted a questionnaire of educators. 24 educators from Ivano-Frankivsk, Kyiv, Ternopil, and Chernivtsi regions took part in the survey. We characterize the obtained data.

The results of the survey showed that the majority of educators include elements of nature in the educational process: regularly – 22 %, from time to time – 49 %, rarely – 17 %, never – 12 %. The second question of the questionnaire “Do you use nature as a tool for forming value views in

children?” received the following answers: yes, always – 12 %, yes, in certain cases – 43 %, no, not very much – 24 %, no, I don't use it at all - 21 %. Among the explanations for why it is not used or used occasionally were “it is not the time now”, “there must be other priorities during the war”. However, the third anchor question “How do you teach children to respect and protect nature?” testified that educators organize certain measures to protect nature: integrate natural elements into the educational process – 42 %, talk about the importance of nature protection during walks – 19 %, have separate classes on this topic – 32 %, and only 7 % at all children are not taught to specifically protect nature.

The fourth question of the questionnaire made it possible to recognize the most common methods used by educators in the formation of value attitudes in children: excursions and nature walks – 48 %, experiments and practical tasks – 27 % and 25 % - Interactive classes and games. The educators' answers to the fifth question of the questionnaire “How do you promote the formation of ecological thinking in children?” turned out to be interesting: I am involved in projects on ecology – 42 %, I use appropriate didactic materials – 44 % and 14 % – I promote participation in environmental events and initiatives. The sixth question of the questionnaire made it possible to find out what goal educators set in the process of forming a valuable attitude towards nature in preschool children “What advantages do you see in the formation of a valuable attitude towards nature in children?”: responsible handling of resources – 56 %, development of environmental awareness – 23 %, improvement of physical and emotional health – 21 %.

Based on the fact that modality is a quality-content characteristic of subjective attitude, and intensity is the degree of reflection of individual needs in objects of attitude, the criteria of value attitude towards nature were selected: features of perception of nature; the nature of the emotional reaction to the beauty of nature; the nature of motives for attitude towards nature and its protection; the nature of the assessment of one's attitude and the attitude of others towards natural objects. These criteria are basic for determining the types of value attitude towards nature in older preschool children:

- *positive and active value attitude* – children have a stable cognitive interest in natural phenomena, have an idea about the main objects of inanimate nature, their properties and states, significance for living beings, people; can assess the state of the environment and try to improve it; get pleasure from communication with nature, know how to respond to manifestations of beauty in nature, seek to express their emotions from communication with nature in creative activities;

- *positive-passive value attitude* – children get pleasure from communicating with nature, are sensitive to the beauty of nature, respond to manifestations of beauty in nature; children's knowledge is insufficiently complete and conscious, applied only with the help of an adult; interest in nature is superficial; they cannot always correctly assess their own and other people's attitude to nature, its practical significance; follow the rules of behavior in nature, but there is a difference between real and verbal behavior; unsystematically show care for living objects, but at the suggestion of adults they perform work diligently and conscientiously;

- *neutral value attitude* – the knowledge of children of this group is insufficiently complete and well-informed; cognitive interest in nature is situational and unstable; the beauty of nature does not evoke positive emotions in them, children have no desire to depict natural objects; follow the rules and norms of behavior in nature; know how to care for living objects, but do it only at the suggestion of an adult; can evaluate the actions and deeds of others;

- *negative value attitude* – this group consists of children who have superficial environmental knowledge and do not know how to apply it in practice; indifferent to the beauty of nature, do not understand the aesthetic and practical value of nature; cannot assess their own and others' attitudes towards natural objects; follow the rules of behavior in the natural environment only under the supervision of an adult; do not show effective help to natural objects.

It was important for us to determine the attitude of older preschool children to nature. For this purpose, we involved 320 children of older preschool age at the ascertainment stage of the experiment. A methodology was developed for determining the formation of valuable attitudes towards nature, which provides for the performance of a series of tasks to clarify emotional, intellectual, valuable, and activity manifestations in interaction with nature.

The results of the diagnosis allow us to characterize the attitude of children towards nature as a whole as positive. However, a significant percentage of children with positive-passive (33.3 % - 40 % in older groups; 40 % - 48 % in middle groups), neutral (20% - 23.3 % in older groups; 28 % - 32 % in middle groups) groups and negative (10 % - 16.7 % in older groups; 8 % - 16 % in middle groups) type of value attitude. Contradictions between the possibilities of preschool age are revealed and the state of education of the researched personality quality in the practice of preschool education institutions confirms the need for scientific substantiation of the personally oriented technology of education of a valuable attitude to nature in children of older preschool age.

Discussion. Scientific approaches to environmental education in modern conditions are

outlined in the studies of I. Zverev, and I. Suravehina, who defined the purpose, principles, tasks, and content of environmental education. Conceptual provisions of ecological education concerning individual educational subjects, extracurricular activities, age groups and other specific conditions were clarified by D. Melnyk, N. Pustovit, G. Pustovit, L. Riznyk, G. Tarasenko, L. Shapoval.

Analyzing the state of environmental education, researchers note that in kindergarten and primary school, it is mainly aimed at the intellectual development of the child and to a lesser extent affects the emotional and value sphere of the child's personality, while the effectiveness of environmental education owes to the close connection of the intellectual and emotional. Thus, characterizing the state of environmental education, researchers of preschool pedagogy problems (N. Lysenko, G. Marochko, Z. Plokhii, N. Yarysheva) point to the insufficiency of environmental knowledge of older preschoolers.

Some teachers (G. Marochko, N. Pustovit, D. Strunnikova) attach special importance to the value aspect in the ecological education of children, which involves a reasonable attitude to nature and awareness of its national, universal human value, although the problem of value attitude is not specifically considered by researchers. In particular, N. Lysenko identified the following characteristic features of environmental education of older preschoolers: limited theoretical knowledge, practical abilities and skills, life experience and range of knowledge [6].

At the same time, the author names objective and subjective pedagogical conditions for the effectiveness of environmental education of older preschoolers. The researcher refers to the objective conditions: readiness of preschool children to perceive, understand and assimilate ideas about nature (intellectual sphere); children's readiness for practical implementation of knowledge in available activities; the formation of socially significant motives for their behavior (emotional-sensual and action-volitional spheres). Among the subjective ones, N. Lysenko names: the level of pedagogical activity and skill of educators; their general and special training in environmental education; the ecological orientation of the kindergarten pedagogical process; unity and interaction of social and family education.

In preschool pedagogy, several studies partially touch on the problem of nurturing a careful attitude to nature (A. Vasylieva, P. Samorukova, I. Khaydurova, N. Yarysheva). They are devoted to various aspects of familiarizing preschoolers with nature as a factor in child development. Some researchers (V. Gretsova, M. Ibragimova, Z. Plokhii), characterizing the environmental education of preschoolers, note the insufficient formation of a careful and responsible attitude towards nature

in children.

Conclusions. The study of the state of the problem of ecological education in pedagogical science demonstrated that a significant amount of research in preschool pedagogy is devoted to the systematization of knowledge about nature. In studies devoted to the problem of forming an attitude towards nature in preschool children, the attitude is characterized as thrifty, conscious, valuable. The process of nurturing a valuable attitude towards nature (as a component of the ecological culture of the individual) is complex and is associated with the formation of a number of structural components of the individual: 1) needs to be determined by the functions of the natural environment; 2) emotional readiness to realize the values of nature; 3) motives for interaction with nature based on awareness of the values of nature; 4) personal experience of a valuable attitude to nature.

Based on the philosophical and psychological understanding of the essence of values and value attitudes, we consider the value attitude towards nature as a special type of subjective attitude towards the values of nature, which manifests itself in the emotions of satisfaction – dissatisfaction, joy – sadness, admiration – contempt in the process of interaction with one or another object of nature. The criteria of a valuable attitude towards nature are defined in the study: peculiarities of perception of nature; the nature of the emotional reaction to the beauty of nature; the nature of motives for attitude towards nature and its protection; the nature of the assessment of one's attitude and the attitude of others towards natural objects. In the conditions of martial law, the formation of a valuable attitude towards nature in preschool children is important for preserving their mental health, creating a responsible attitude towards the environment, developing cognitive and social skills, as well as fostering citizenship. This process determines the future of society, as children growing up in a worldview where nature is important and respected become active participants in sustainable development.

Список використаних джерел

1. Бех І. Д. Вибрані наукові праці. Виховання особистості. Том 1. Чернівці : Букрек, 2015. С.194.
2. Вересов М.М. Основи гуманістичного підходу до екологічного виховання старших дошкільників. *Дошкільне виховання*. 1993. № 7. С.39-43.
3. Гавриш Н., Брежнева О., Кіндрат І., Рейпольська О. Розумне виховання сучасних дошкільнят : методичний посібник. Київ : Видавничий дім «Слово», 2015. 176 с.
4. Горопаха Н. М. Виховання екологічної культури дітей. Рівне: Волинські обереги. 2001. 212 с.
5. Концепція освіти дітей раннього та дошкільного віку / Національна академія

педагогічних наук України. Київ : ФОП Ференець В.Б. 2020, 44 с.

6. Лисенко Н.В. Екологічне виховання дітей дошкільного віку : навчальний посібник. Львів : Світ. 1994, 143 с.
7. Маршицька, В.В. Виховання емоційно-ціннісного ставлення до природи у дітей старшого дошкільного віку : автореф. ... дис. канд. пед. наук: 13.00.08. Київ, 2003. 16 с.
8. Плохій З. П. Еколого-розвивальне середовище дошкільного навчального закладу (інноваційні підходи). *Дошкільне виховання*. 2010. № 7. С. 6-10.
9. Формуємо у старших дошкільників цілісне світобачення : навчально-методичний посібник / О.Л. Кононко, В.О. Луценко, С.П. Нечай, З.П. Плохій, О.Д. Сидельникова, В.А. Старченко, О.П. Терещенко, Л.В. Шелестова, Л.Ю. Якименко. Київ : Імекс-ЛТД, 2013. 260 с.

References

1. Bekh, I. D. (2015). *Vybrani naukovi pratsi. Vychovannia osobystosti* [Selected scientific works. Personality education]. Vol. 1. Chernivtsi: Bukrek.
2. Veresov, M. M. (1993). *Osnovy humanistychnoho pidkhodu do ekolohichnoho vykhovannia starshykh doshkilnykiv* [Basics of a humanistic approach to environmental education of older preschoolers]. *Doshkilne vykhovannia*, 7, 39-43.
3. Havrysh, N., Brezhnieva, O., Kindrat, I., & Reipolska O. (2015). *Rozumne vykhovannia suchasnykh doshkilniat* [Smart education of modern preschoolers]. Kyiv: Vydavnychiy dim «Slovo».
4. Horopakha, N. M. (2001). *Vykhovannia ekolohichnoi kultury ditei* [Education of children's ecological culture]. Rivne: Volynski oberehy.
5. *Kontseptsiia osvity ditei rannoho ta doshkilnoho viku* [Concept of education of early and preschool children]. (2020). Kyiv: FOP Ferenets V.B.
6. Lysenko, N. V. (1994). *Ekolohichne vykhovannia ditei doshkilnoho viku* [Environmental education of preschool children]. Lviv: Svit.
7. Marshytska, V. V. (2003). *Vykhovannia emotsiino-tsinnisnoho stavlennia do pryrody u ditei starshoho doshkilnoho viku* [Education of an emotional and valuable attitude to nature in children of older preschool age] (Dissertation Abstract, Kyiv).
8. Plokhii, Z. P. (2010). *Ekoloho-rozvyvalne seredovyshche doshkilnoho navchalnoho zakladu (innovatsiini pidkhody)* [Ecological and developmental environment of a preschool educational institution (innovative approaches)]. *Doshkilne vykhovannia*, 7, 6-10.
9. Kononko, O. L., Lutsenko, V. O., Nechai, S. P., Plokhii, Z. P., Sydelynykova, O. D., Starchenko, V. A., Tereshchenko, O. P., Shelestova, L.V., & Yakymenko, L. Hu. (2013). *Formuiemo u starshykh doshkilnykiv tsilisne svitobachennia* [Forming a holistic worldview in older preschoolers]. Kyiv: Imeks-LTD.

Людмила Мацук,

кандидат педагогічних наук, професор,

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника,

м. Івано-Франківськ

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ЦІННІСНОГО СТАВЛЕННЯ ДО ПРИРОДИ У ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Анотація. У статті аналізуються особливості формування ціннісного ставлення до природи у дітей дошкільного віку в умовах воєнного стану.

Відповідно до мети вирішувались наступні завдання: розкрити особливості формування

ціннісного ставлення до природи у дітей дошкільного віку в умовах воєнного стану, обґрунтувати та розкрити зміст критеріїв ціннісного ставлення дітей старшого дошкільного віку до природи.

Для вирішення означеної вище проблеми застосовували наступні методи: аналіз філософської, психолого-педагогічної і методичної літератури з проблеми дослідження; методи педагогічної діагностики (анкетування вихователів, діагностична методика для вивчення ціннісного ставлення до природи у дітей старшого дошкільного віку).

Ціннісне ставлення до природи розглядаємо як особливий вид суб'єктивного ставлення до цінностей природи, що виявляється в емоціях задоволення – незадоволення, радості – суму, захоплення – зневаги в процесі взаємодії з тими чи іншими об'єктами природи.

Процес виховання ціннісного ставлення до природи (як складової екологічної культури особистості) складний і пов'язаний із формуванням ряду структурних компонентів особистості: 1) потреб, що обумовлені функціями природного довкілля; 2) емоційної готовності до усвідомлення цінностей природи; 3) мотивів взаємодії з природою на основі усвідомлення цінностей природи; 4) особистого досвіду ціннісного ставлення до природи.

Серед критеріїв ціннісного ставлення до природи виділили: особливості сприйняття природи; характер емоційної реакції на красу природи; характер мотивів ставлення до природи та її охорони; характер оцінки власного ставлення й ставлення інших до природних об'єктів. Ці критерії є базовими для визначення типів ціннісного ставлення до природи у дітей старшого дошкільного віку: позитивно-активне ціннісне ставлення, позитивно-пасивне ціннісне ставлення, нейтральне ціннісне ставлення, негативне ціннісне ставлення.

Ключові слова: діти старшого дошкільного віку, ціннісне ставлення до природи, вихователі.

Стаття надійшла до редакції 15.09.2023.
Стаття прийнята до публікації 30.09.2023.

DOI <https://doi.org/10.32405/2308-3778-2023-27-2-48-59>

УДК: 374.09 (07)

ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-5932-6502>

Валерій Мачуський,
кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник,
Інститут проблем виховання НАПН України,
м. Київ

ОРГАНІЗАЦІЯ ПРОЄКТНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ВИХОВАНЦІВ ЗАКЛАДУ ПОЗАШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ

Анотація. Стаття присвячена одній з актуальних проблем сучасної психолого-педагогічної науки – організації проєктної діяльності вихованців закладів позашкільної освіти. Визначення особливостей такого процесу, відповідний аналіз та узагальнення даних, отриманих у результаті емпіричного дослідження, буде основою розроблення методики роботи з дітьми щодо проєктної діяльності учнів у закладах позашкільної освіти.

Метою статті є здійснення аналізу даних, отриманих в результаті теоретичного та емпіричного дослідження організації проєктної діяльності вихованців закладів позашкільної освіти. Згідно поставленої мети вирішуються наступні завдання: визначити етапи проєктної діяльності учнів в закладах позашкільної освіти; визначити ефективність використання сукупності дослідницьких, пошукових, методів, прийомів, засобів для розв'язування творчих завдань вихованцями у процесі їх проєктної діяльності в закладах позашкільної освіти.

У процесі дослідження використано методи: теоретичний аналіз психолого-педагогічної літератури, вивчення й узагальнення інноваційного педагогічного досвіду організації проєктної діяльності вихованців закладів позашкільної освіти, педагогічне спостереження, бесіди, анкетування, опитування, систематизація та класифікація отриманого масиву інформації, методи порівняльного аналізу, інтерпретації та узагальнення фактів.

Установлено, що в педагогічній науці особливої актуальності набувають проблеми розроблення та впровадження в освітній процес закладів позашкільної освіти особистісно орієнтованих новітніх педагогічних технологій, спрямованих на формування творчої особистості учнів. Одна з них, проєктна технологія, орієнтована на пошуково-дослідницьку пізнавальну діяльність у контексті вироблення самим учнем власного досвіду творчої діяльності, осмислення досягнутого результату та можливостей подальшого самовдосконалення.

Уточнено сутність визначення навчального проєкту. Визначено етапи організації проєктної діяльності вихованців у гуртках закладів позашкільної освіти: занурення в проблему, організація діяльності, здійснення діяльності, репрезентація результатів, самооцінка й самоаналіз.

Ключові слова: проєктна діяльність, метод проєктів, позашкільна освіта, заклад позашкільної освіти, вихованці закладу позашкільної освіти, освітній процес закладу позашкільної освіти.

© Валерій Мачуський, 2023

Вступ. Одним із пріоритетних завдань розвитку освіти в Україні є створення передумов для виховання особистості, здатної творчо мислити, самостійно приймати нестандартні рішення, гнучко реагувати на зміни в умовах докорінної перебудови всіх сфер життєдіяльності суспільства. У зв'язку із цим нині відбувається модернізація національної системи освіти та вироблення новітніх концепцій виховання людини.

Становлення особистості майбутнього громадянина є однією з провідних ідей Законів

України «Про освіту», «Про позашкільну освіту», Концепції позашкільної освіти і виховання, Положення про позашкільний навчальний заклад, Національної доктрини розвитку освіти та інших законодавчих і програмних документів. Разом із тим прогресивні досягнення у формуванні нормативно-правової бази діяльності закладів позашкільної освіти не забезпечують повною мірою реалізації завдань розвитку їхніх вихованців.

Теоретичні засади організації проєктної діяльності учнів розкриваються в дослідженнях українських науковців О. Коберника [8], О. Пехоти [10] та інших. Використання проєктів у виховній роботі досліджено В. Ассаул [2], М. Бабкіною [3]. Актуальні проблеми організації проєктної діяльності були предметом дисертаційних досліджень О. Зосименко [6], С. Ізбаш [7], М. Пелагейченко [11] та інших.

Зміст організації проєктної діяльності у вихованні учнів представлено в наукових працях А. Данілової [4], З. Лук'янової [9], В. Сидоренка [13], Л. Хоменко [16] та інших науковців.

У педагогічній науці особливої актуальності набувають проблеми розроблення та впровадження в освітній процес закладів позашкільної освіти особистісно орієнтованих новітніх педагогічних технологій, спрямованих на формування творчої особистості учнів

Характер і сутність однієї з таких педагогічних технологій – проєктної – орієнтованої на своєрідну пошуково-дослідницьку пізнавальну діяльність у контексті вироблення самим учнем власного досвіду творчої діяльності, осмислення досягнутого результату та можливостей подальшого самовдосконалення.

В основі організації проєктної діяльності вихованців закладів позашкільної освіти лежить метод навчального проєкту як особистісно орієнтованої технології та способу організації самостійної діяльності учнів, спрямований на вирішення навчального завдання, що інтегрує в собі проблемний підхід, групові методи, рефлексивні, презентаційні, дослідницькі, пошукові та інші підходи. Він передбачає побудову навчання на активній основі через доцільну діяльність учня з урахуванням його особистісних інтересів

Навчальний проєкт - це сукупність певних дій, документів, попередніх текстів, задум чи план створення матеріального об'єкта, предмета, теоретичних продуктів різного роду. Його засновником був Дж. Дьюї [12]. Діяльність, під час якої обґрунтовується й розробляється проєкт, називається проєктуванням. Проєктування як творча, інноваційна діяльність завжди націлена на створення якісно нового продукту, що має суттєве значення

для людини чи суспільства.

Мета та завдання. Метою статті є здійснення аналізу даних, отриманих в результаті теоретичного та емпіричного дослідження організації проєктної діяльності вихованців закладів позашкільної освіти.

Згідно поставленої мети вирішуються наступні завдання: визначити етапи проєктної діяльності учнів в закладах позашкільної освіти; визначити ефективність використання сукупності дослідницьких, пошукових, методів, прийомів, засобів для розв'язування творчих завдань вихованцями у процесі їх проєктної діяльності в закладах позашкільної освіти.

Методи дослідження. Для досягнення поставленої мети, вирішення завдань використані такі **методи дослідження**:

- *теоретичні*: аналіз філософської, психолого-педагогічної, соціально-педагогічної літератури з проблеми дослідження, аналіз наявного педагогічного досвіду закладів позашкільної освіти щодо вирішення проблем організації проєктної діяльності, що дасть змогу з'ясувати сучасний стан теорії і практики, підходи і напрями реалізації виховних можливостей закладів позашкільної освіти із зазначеної проблеми;

- *емпіричні*: діагностичні (анкетування учнів, педагогів закладів позашкільної освіти, бесіди, інтерв'ю), прогностичні (моделювання, проєктування), якісний аналіз результатів експерименту з використанням методів математичної статистики.

У дослідженні брали участь педагоги і вихованці експериментальних закладів лабораторії позашкільної освіти Інституту проблем виховання НАПН України: Станції юних техніків Центру науково-технічної творчості молоді Дніпровського району м. Києва і Центру технічної творчості та професійної орієнтації шкільної молоді Дарницького району м. Києва.

Результати дослідження. У нашому дослідженні робота з організації проєктної діяльності була спрямована на вирішення дидактичних, виховних, розвивальних завдань: розвиток пізнавальних здібностей вихованців, формування навичок самостійно користуватися своїми знаннями, активізацію критичного мислення; здобуття комунікативних навичок, здатності працювати в групі, уміння збирати та аналізувати необхідну інформацію, робити висновки.

Проєктна робота передбачала використання сукупності дослідницьких, пошукових, творчих за своєю суттю методів, прийомів, засобів для розв'язування однієї або кількох проблем із практичним застосуванням отриманих знань і вмінь.

Організація проєктної діяльності вихованців включала такі етапи (Таб.1): перший – занурення в проблему; другий – організація діяльності; третій – здійснення діяльності; четвертий – репрезентація результатів, самооцінка й самоаналіз.

Таблиця 1

Етапи організації проєктної діяльності вихованців

Етапи	Діяльність керівника гуртка	Діяльність вихованців
1) занурення в проблему	<u>Формулює:</u> <ul style="list-style-type: none"> • проблему проєкту; • сюжетну ситуацію; • мету і завдання в загальному вигляді. 	<u>Здійснюють:</u> <ul style="list-style-type: none"> • особистісне формулювання проблеми; • ухвалення в ситуацію; • прийняття, уточнення й конкретизація мети й завдань.
2) організація діяльності	<u>Пропонує:</u> <ul style="list-style-type: none"> • спланувати діяльність із вирішення завдань проєкту (установити «робочий графік»); • під час організації групової роботи розподілити ролі і обов'язки в групах (наприклад, аналітик, ініціатор, генератор ідей або новатор, реаліст, оптиміст, песиміст і т.п.); • можливі форми подання результатів проєкту. 	<u>Здійснюють:</u> <ul style="list-style-type: none"> • планування роботи; • розділення на групи і розподіл ролей у групі; • вибір форми і способу подання інформації.
3) здійснення діяльності	<u>Не бере участі, але:</u> <ul style="list-style-type: none"> • консулює вихованців за необхідності; • ненав'язливо контролює їхні дії • орієнтує в полі необхідної інформації; • консулює щодо організації репрезентації результатів. 	<u>Працюють активно й самостійно:</u> <ul style="list-style-type: none"> • з пошуку, збору і структурування необхідної інформації; • консулюються за необхідності; • готують репрезентацію результатів.
4) репрезентація, самоаналіз і самооцінка результатів	<u>Приймає підсумковий звіт:</u> <ul style="list-style-type: none"> • узагальнює та резюмує отримані результати; • підводить підсумки навчання. <u>Оцінює:</u> <ul style="list-style-type: none"> • глибину проникнення в проблему; • залучення знань з інших галузей; • доказовість прийнятих рішень, уміння аргументувати свої висновки; • активність кожного учасника проєкту відповідно до його індивідуальних можливостей; • характер спілкування і взаємодопомоги, взаємодоповнюваності учасників проєкту; • естетика оформлення результатів здійсненого проєкту; • уміння відповідати на запитання, лаконічність і аргументованість відповідей. 	<u>Демонструють:</u> <ul style="list-style-type: none"> • розуміння проблеми, мети і завдань; • уміння планувати та здійснювати роботу; • знайдений спосіб вирішення проблеми. <u>Здійснюють:</u> <ul style="list-style-type: none"> • рефлексію діяльності й результатів; • узаємооцінку діяльності та її результативність.

Важливими засобами організації проєктної діяльності вихованців в експериментальних закладах позашкільної освіти були:

- створення творчої атмосфери, мотивація інтересу до дослідницької, проєктної, творчої діяльності;
- ініціювання й усебічна підтримка пошукової, дослідницької, проєктної діяльності;
- супровід проєктної діяльності;
- створення умов для підтримання, упровадження й поширення результатів дослідницької діяльності.

Як приклад проводився конкурс проєктних робіт вихованців на кращу проєктну роботу. Основними завданнями конкурсу були розвиток здатності вихованців працювати самостійно, ставити й вирішувати завдання пошукового характеру, відстоювати отримані результати, критично оцінювати їх, співвідносити з результатами, отриманими раніше, уміння вести дискусію; виявлення й розвиток обдарованості, пізнавальних, організаторських, художніх здібностей і талантів вихованців, заохочення кращих досягнень.

Наскрізними темами проєктних робіт було виготовлення моделей, предметів побуту, різноманітних пристроїв і механізмів з використанням вторинної сировини та вживаних речей.

У процесі експерименту вихованцями здійснювалися такі проєкти:

«Екологічні чинники у визначенні якості питної води». Проблема підготовки безпечної для здоров'я питної води є однією з глобальних проблем у всьому світі, зокрема й Україні. 80 % захворювань у світі, за даними ВООЗ, спричинені поганою якістю та антисанітарним станом води. Неякісна питна вода може викликати онкологічні захворювання. Вода забруднена шкідливими речовинами. У б'юветах вода не має належних смакових якостей. Якість води насамперед залежить від чистоти навколишнього середовища та інноваційних технологій комунального водогосподарства. Необхідно застосовувати сучасні технології під час очищення води. Метою проєкту було дізнатися про якість питної води методом біологічного аналізу на загальне мікробне число із шкільного водопроводу, шкільного фонтанчику та воду з водопроводу власної оселі. Результати показали, що найчистішою є вода зі шкільного водопроводу, а найбруднішою – із шкільного фонтанчика. Хімічний аналіз проводився на активну реакцію води, лужність води, запахи, мутність, присмак, загальну жорсткість, хлориди, залізо, нітрити, нітрати.

Макет котеджу з використанням енергії сонця й вітру в побутових цілях. З метою використання енергії сонця й вітру для виробництва електроенергії, для опалення та

забезпечення гарячою водою будинку вихованці гуртка «Початкове технічне моделювання» розробили та виготовили макет котеджу з використанням енергії сонця й вітру в побутових цілях.

Екологічний транспорт «Триколісний велосмобіль». Метою проєкту «Екологічний транспорт «Триколісний велосмобіль»» було створення екологічного виду транспорту, здатного забезпечити можливість пересування мешканців міст із мінімальним впливом на природне середовище.

Використано лише відновлювальні джерела енергії (м'язова сила людини, а в перспективі подальшої роботи над проєктом – електрична енергія з відновлювальних джерел). За умови вивчення вже існуючих конструкцій велотранспорту та використання найбільш удалих конструкторських рішень і найдоступніших деталей та матеріалів в умовах металообробної майстерні вихованці гуртка «Конструювання транспортної техніки» створили просту та надійну конструкцію велосмобіля. У результаті проєктної роботи був виготовлений екологічний транспорт, проведено ходові іспити та внесені конструкційні зміни, що покращили умови використання велосмобіля, а також прогнозовано можливість виготовлення велосмобіля з використанням електричного мотор-колеса та системи його живлення й керування.

«Відходи металу для виготовлення корисних речей». Під час виготовлення різного виду конструкцій і моделей у гуртку зазвичай використовуються старі рами велосипедів та обрізки сталевого прокату (кутник, труби різного перерізу – круглі, квадратні, прямокутні). На жаль, у процесі вирізання заготовок потрібного розміру залишаються короткі обрізки та інші відходи. За умови використання цих відходів для виготовлення на їхній основі різних побутових речей робота гуртків, пов'язана з металообробкою, може стати безвідходною. Вихованці гуртка «Конструювання транспортної техніки» спроектували та виготовили побутовий предмет «Підставка під гаряче».

«Судно на повітряній подушці». Вихованці гуртка «Судномоделювання» розробили проєкт «Судно на повітряній подушці». Головною ідеєю проєкту була можливість пересування транспортного засобу без руйнації навколишнього середовища. У процесі науково-технічних пошуків було з'ясовано, що така модель є найбільш придатною серед засобів динамічної підтримки, яка може працювати як у динамічному, так і в статичному стані. При включеному нагнітачі повітря закачується під огорожуючу конструкцію,

підвищений тиск повітря підіймає платформу над поверхнею, тим самим будь-який контакт з поверхнею зникає, разом з контактом зникає і опір руху платформи. Поява зазору між платформою та землею дозволяє пересувати засіб, не руйнуючи навколишнє середовище. Застосування аеродинамічного рушія також сприяє, не нищачи природу, пересуванню судна.

«Зроби світ чистішим – і він посміхнеться тобі». Щоб нагадати людям про необхідність збереження природи та безпечного перероблення сміття вихованці розробили проєкт – соціальну рекламу «Зроби світ чистішим – і він посміхнеться тобі» (анімаційний фільм), у якому втілили мрію про універсальний перероблювач сміття, який до того ж працює без використання електричної енергії. В алегоричній формі показано, як сміття переробляється та перетворюється в потрібні речі, від чого світ стає чистішим та посміхається нам.

«Ялинка». «Ялинка» (анімаційний фільм), виконаний з пластиліну вихованцями Зразкового художнього колективу Анімаційної дитячої студії «Сто фантазій». Фільм запрошує глядача задуматися про те, що потрібно традицію зрубання сосен і ялинок напередодні Новорічних свят замінити на іншу. Наприклад, на прикрашання живих ялинок у лісі чи на подвір'ї. Дерева можуть утішати нас не лише протягом кількох тижнів – ці красуні повинні існувати для наших нащадків. Збереження новорічних традицій не повинно шкодити природі.

«Органайзери для дрібничок із сірникових коробок». Проєкт мав метою привернення уваги до глобальної проблеми твердих побутових відходів, інформування про можливість вторинного використання сміття та демонстрації можливих варіантів, виховання екологічної культури й почуття особистої відповідальності за охорону довкілля. Учні розробили проєкт «Органайзери для дрібничок із сірникових коробок», використавши в роботі сірникові коробки, кришки від баночок з використаних фарб та інші матеріали. Творчі справи екологічного проєкту дозволяють дитині повністю задовільнити свої потреби в самовираженні, самоствердженні, самоуспіху через позитивну творчу діяльність за постійного створення ситуації вибору без будь-якого тиску на особистість.

Під час визначення методів стимуляції творчої активності гуртківців враховувалася багатоплановість творчої особистості дитини. Методи активізації творчої діяльності використовувалися цілеспрямовано з орієнтуванням на особливості інтересів вихованців.

Дослідження дало можливість комплексно розкрити творчий потенціал особистості

вихованця та використовувати сучасні підходи до організації освітнього процесу. Воно забезпечило формування нових знань, умінь та навичок, необхідних для дослідницької, конструкторської та проєктної діяльності учнів в експериментальних гуртках.

Проведена експериментальна робота сприяла позитивній динаміці показників сформованості творчої активності учнів. Так, в експериментальній групі кількість вихованців з високим рівнем сформованості досліджуваної якості збільшилася на 31,8 %; із середнім рівнем зменшилася на 9,1 %; з низьким рівнем зменшилася на 22,7 %.

Обговорення. Питання організації проєктної діяльності вихованців закладів позашкільної освіти є проблемою складною й неоднозначною. Отримані результати підтверджують положення про те, що виховною технологією, котра забезпечує ефективне виховання учнів у закладах позашкільної освіти, є проєктна діяльність. Вона спрямована на розв'язання життєво значущої проблеми, досягнення кінцевого результату в процесі цілепокладання, планування та здійснення проєкту. Проєктна діяльність належить до унікальних способів людської практики, пов'язаної із передбаченням майбутнього, створенням його ідеального образу, здійсненням та оцінкою наслідків реалізації задумів. Проєктування розглядається як творча, інноваційна діяльність, оскільки спрямована на створення об'єктивно і суб'єктивно нового продукту [5].

Ми погоджуємося з думкою про Дж. Дьюї, який запропонував будувати освітній процес на основі практичної діяльності учнів, що ґрунтується на інтересах, особистому досвіді й самостійному розв'язанні дітьми певних проблем [12].

На переконання Л. Лук'янової, участь у проєктній діяльності дає змогу учневі самовдосконалюватися, а також відкриває можливості вибору особистої ролі в системі відносин колективу, учасників проєкту (автор ідей, виконавець, учасник, організатор) або залишає право вибору на індивідуальну роботу, і в цьому випадку виконавець проєкту поєднує всі ролі в одній особі [9].

На думку В. Ассаул, головним завданням проєктної діяльності є допомога дитині зорієнтуватися у вирі подій та явищ – соціальних, економічних, інформаційних, а також оволодіти досвідом життя. Це передбачає не пасивну адаптацію в соціумі, а розвиток активного творчого самоствердження в суспільстві з метою розвитку дитини та її самовдосконалення [2].

Крім того, як вважає Л. Хоружа, проєктна діяльність – це спосіб розвитку творчості,

самостійності, прагнення до ідеально-перспективного перетворення світу за допомогою креативних дій і операцій у процесі створення конкретного продукту – проекту ідеального й реального [17].

Ми цілком погоджуємося з висновками Г. Сороки про роль педагога в технології творчого виховання, який стверджує, що він є співорганізатором колективної справи, який корегує та спрямовує творчу діяльність учнів. Головне для нього – «збуджувати та зміцнювати мажорний план, дух бадьорості, впевненості у власних силах, у своїй здатності нести людям радість, прагнення перебороти будь-які труднощі» [14].

Висновки. За результатами дослідження встановлено освітній ефект від використання методу проєктів у закладі позашкільної освіти, який проявляється внаслідок довготривалої й систематичної роботи з вихованцями щодо вирішення творчих завдань і задач, створення творчих проєктів. Основною умовою є раціональна організація проєктної діяльності учнів.

Важливе значення має психолого-педагогічний, науково-методичний супровід освітнього процесу, зокрема активізація створення відповідних підручників, іншої навчальної і методичної літератури.

Під час проведення експерименту встановлено, що необхідна зміна підходу педагога до підготовки та проведення заняття; розширення діапазону організаційних форм і дидактичних методів навчання; способів узаємодії, що мають на меті *практичну спрямованість* навчання; навчальні проєкти; колективні творчі справи, інтерактивні методи; командна робота.

Необхідна модернізація змісту освітнього процесу закладів позашкільної освіти, форм і методів роботи, які забезпечували б залучення вихованців до самостійної проєктної і дослідницької діяльності з урахуванням їхніх індивідуальних особливостей; ставлення педагогів до підлітків як до об'єктів виховання, що обмежує можливості прояву ними самостійності й пізнавальної активності.

Це зумовлює необхідність розроблення методичних рекомендацій для педагогів закладів позашкільної освіти з метою організації проєктної діяльності учнів на основі сучасних психолого-педагогічних підходів.

Результати дослідження доцільно застосовувати: у процесі розроблення нових навчальних програм, посібників і рекомендацій для педагогічних працівників закладів позашкільної освіти різних типів, що сприятиме підвищенню ефективності й

результативності освітньої роботи цих закладів; у освітньому процесі закладів вищої педагогічної освіти, що забезпечить умови ефективної підготовки майбутніх педагогів до формування творчої особистості вихованців; у процесі підвищення кваліфікації педагогів закладів позашкільної освіти та вчителів загальноосвітніх шкіл, що в сукупності сприятиме підвищенню їхнього професійного рівня й результативності педагогічної діяльності.

Список використаних джерел

1. Koopmans M. Education is a complex dynamical system: Challenges for research. *Journal of Experimental Education*. 2020. Vol. 88(3). P. 358–374. <https://doi.org/10.1080/00220973.2019.1566199>
2. Ассаул В. Метод проєктів у виховній роботі. *Проєктна діяльність у ліцеї: компетентнісний потенціал, теорія і практика* : науково-методичний посібник / за редакцією С. М. Шевцової, І. Г. Єрмакова, О. В. Батечко, В. О. Жадька. Київ : Департамент, 2008. 520 с.
3. Бабкіна М. І. Формування активної громадянської позиції підлітків у позакласній виховній роботі загальноосвітньої школи : дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07. Інститут проблем виховання НАПН України. Київ, 2009. 231 с.
4. Данілова А. П. Соціальний проєкт як засіб формування та розвитку ініціативності учнівської молоді. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. 2013. Вип. 17(1). С. 237-246.
5. Енциклопедія освіти / за ред. В. Г. Кременя. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 1040 с.
6. Зосименко О. В. Організація проєктної діяльності майбутніх педагогів у процесі вивчення педагогічних дисциплін : автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. Полтавський національний педагогічний ун-т ім. В. Г. Короленка. Полтава, 2010. 20 с.
7. Ізбаш С. С. Проєктна діяльність як фактор соціально-професійної адаптації студентів педагогічного університету : дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. Мелітопольський державний педагогічний ун-т. Мелітополь, 2007. 290 с.
8. Коберник О. М. Проєктивна педагогіка і національна школа. *Шлях освіти*. 2006. № 7. С. 7-9.
9. Лук'янова Л. Технологія організації проєктної діяльності. *Імідж сучасного педагога*. 2009. № 10. С. 16-21.
10. Освітні технології : навчально-методичний посібник / О. М. Пехота, А. З. Кіктенко, О. М. Любарська та ін. ; за ред. О. М. Пехота. Київ : А.С.К., 2004. 256 с.
11. Пелагейченко М. Л. Підготовка майбутніх учителів трудового навчання до організації проєктної діяльності учнів основної школи : автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02. Національний педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2006. 20 с.
12. Розпутна М. В. Джон Дьюї як науковець, філософ та освітянин. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2015. Вип. 7. С. 133-136. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/aprfc_2015_7_35.
13. Сидоренко В. К., Терещук Т. В., Юрженко В. В. Основи техніки і технології : навчальний посібник. Київ : НПУ, 2001. 163 с.
14. Сорока Г. І. Сучасні виховні системи та технології : навчально-методичний посібник для керівників шкіл, вчителів, класних керівників, вихователів, слухачів ППО. Харків : Веста : Ранок, 2002. 128 с.
15. Сучасні педагогічні технології : навчально-методичний посібник / авт.-уклад. Е.І. Федорчук. Кам'янець-Подільський : АБЕТКА, 2006. С. 57.
16. Хоменко Л. М. Методика розробки творчого проєкту. *Трудове навчання*. 2008. №5. С. 14-17.
17. Хоружа Л. Проєктна культура вчителя: етичний компонент. *Шлях освіти*. 2006. № 4. С. 11-15.

References

1. Koopmans, M. (2020). Education is a complex dynamical system: Challenges for research. *Journal of Experimental Education*, 88(3), 358–374. <https://doi.org/10.1080/00220973.2019.1566199>
2. Assaul, V. (2008). Metod proektiv u vykhovnii roboti [Project method in educational work]. S. M. Shevtsova, I. H. Yermakov, O. V. Batechko & V. O. Zhadko (Eds.), *Proiektna diialnist u litsei: kompetentnisnyi potentsial, teoriia i praktyka*. Kyiv: Departament.
3. Babkina, M. I. (2009). *Formuvannia aktyvnoi hromadianskoi pozysii pidlitkiv u pozaklasnii vykhovnii roboti zahalnoosvitnoi shkoly* [The formation of an active civic position of adolescents in extracurricular educational work of a comprehensive school] (PhD dissertation, Kyiv).
4. Danilova, A. P. (2013). Sotsialnyi proiekt yak zasib formuvannia ta rozvytku initsiatyvnosti uchnivskoi molodi [Social project as a means of forming and developing the initiative of youth]. *Teoretyko-metodychni problemy vykhovannia ditei ta uchnivskoi molodi*, 17(1), 237-246.
5. Kremen, V. H. (Ed.). (2008). *Entsyklopediia osvity* [Encyclopedia of education]. Kyiv: Yurinkom Inter.
6. Zosymenko, O. V. (2010). *Orhanizatsiia proiektnoi diialnosti maibutnikh pedahohiv u protsesi vyvchennia pedahohichnykh dystsyplin* [Organization of project activities of future teachers in the process of studying pedagogical disciplines] (Dissertation Abstract, Kyiv). Poltava.
7. Izbash, S. S. (2007). *Proiektna diialnist yak faktor sotsialno-profesiinoi adaptatsii studentiv pedahohichnoho universytetu* [Project activity as a factor of socio-professional adaptation of students of a pedagogical university] (PhD dissertation, Melitopol).
8. Kobernyk, O. M. (2006). Proektyvna pedahohika i natsionalna shkola [Projective pedagogy and national school]. *Shliakh osvity*, 7, 7-9.
9. Lukianova, L. (2009). Tekhnolohiia orhanizatsii proiektnoi diialnosti [Technology of project activity organization]. *Imidzh suchasnoho pedahoha*, 10, 16-21.
10. Piekhota, O. M. (Ed.). (2004). *Osvitni tekhnolohii* [Educational technologies]. Kyiv: A.S.K.
11. Pelaheichenko, M. L. (2006). *Pidhotovka maibutnikh uchyteliv trudovoho navchannia do orhanizatsii proiektnoi diialnosti uchniv osnovnoi shkoly* [Preparation of future teachers of labor training for the organization of project activities of primary school students] (Dissertation Abstract, Kyiv).
12. Rozputna, M. V. (2015). Dzhon Diui yak naukovets, filosof ta osvitanyn [John Dewey as a scientist, philosopher and educator]. *Aktualni problemy filosofii ta sotsiolohii*, 7, 133-136. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/aprfc_2015_7_35.
13. Sydorenko, V. K., Tereshchuk, T. V., & Yurzhenko, V. V. (2001). *Osnovy tekhniky i tekhnolohii* [Fundamentals of engineering and technology]. Kyiv: NPU.
14. Soroka, H. I. (2002). *Suchasni vykhovni systemy ta tekhnolohii* [Modern educational systems and technologies]. Kharkiv: Vesta; Kyiv: Ranok.
15. Fedorchuk, E. I. (Ed.). (2006). *Suchasni pedahohichni tekhnolohii* [Modern pedagogical technologies]. Kamianets-Podilskyi: ABETKA.
16. Khomenko, L. M. (2008). Metodyka rozrobky tvorchoho proiektu [Methodology of creative project development]. *Trudove navchannia*, 5, 14-17.
17. Khoruzha, L. (2006). Proiektna kultura vchytelia: etychnyi komponent [Project culture of the teacher: ethical component]. *Shliakh osvity*, 4, 11-15.

*Valerii Machuskyi,
PhD in Pedagogy, Senior Researcher,
Institute of Problems on Education of the NAES of Ukraine,
Kyiv*

ORGANIZING PROJECT WORK OF STUDENTS IN INSTITUTIONS OF OUT-OF-SCHOOL EDUCATION

Abstract. *The article is devoted to one of the urgent problems of modern psychological and pedagogical science – organizing project work of students in institutions of out-of-school education. Determining the features of this process, appropriate analysis, and generalization of the data obtained during empirical research will be the basis for a methodology for how to work with children regarding the project work of students in institutions of out-of-school education.*

The purpose of the article is to analyze the data obtained during the theoretical and empirical study of organizing project work of students in institutions of out-of-school education. According to the set goal, the following tasks are solved: to determine the stages of project work of students in institutions of out-of-school education; to determine the effectiveness of using a set of methods, techniques, and tools for solving creative tasks by students in the process of their project work in institutions of out-of-school education.

The following research methods were used: theoretical analysis of psychological and pedagogical literature, study and generalization of innovative pedagogical experience in organizing of project work of students in institutions of out-of-school education, pedagogical observation, conversations, questionnaires, surveys, systematization and classification of the received mass of information, methods of comparative analysis, interpretation and generalization facts.

It has been established that in pedagogical science, the problems of developing and implementing the latest person-oriented pedagogical technologies into the educational process in institutions of out-of-school education, aimed at forming the creative personality of students, are gaining special relevance. One of them, project technology, is focused on cognitive activity in the context of developing the student's own experience of creative activity, understanding the achieved result, and opportunities for further self-improvement.

The essence of the definition of the educational project has been clarified. The stages of the organization of project activities of students in groups of institutions of out-of-school education are defined: students' immersion into the problem, organization of activities, implementation of activities, representation of results, self-evaluation, and self-analysis.

Key words: *project work, project method, out-of-school education, an institution of out-of-school education, students of institutions of out-of-school education, the educational process of institutions of out-of-school education.*

Стаття надійшла до редакції 31.07.2023.
Стаття прийнята до публікації 15.08.2023.

DOI <https://doi.org/10.32405/2308-3778-2023-27-2-60-71>

УДК 373.5.015.31.011.2:504.61:355.01

ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-9741-7157>

Людмила Міронець,
кандидат педагогічних наук, доцент,
Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка,
м. Суми

ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ СТАРШОКЛАСНИКІВ З ВИКОРИСТАННЯМ СУЧАСНИХ МОБІЛЬНИХ ЗАСТОСУНКІВ

У статті схарактеризовано можливість використання мобільних застосунків екологічного змісту з метою формування екологічної компетентності здобувачів освіти у закладах загальної середньої освіти. Зазначено, що такі застосунки можуть бути використані як ігрові методи з екологічним підтекстом. Під час воєнного стану в Україні такі застосунки є необхідними для усвідомлення основ екологічного природокористування, дотримання правил природоохоронної поведінки, ощадного використання природних ресурсів, розуміння важливості збереження природи для сталого розвитку суспільства.

Мета полягає в дослідженні використання мобільних застосунків природничого змісту з метою формування екологічної компетентності старшокласників. Завданнями дослідження визначено: проаналізувати стан розроблення проблеми використання мобільних застосунків в освітньому процесі; схарактеризувати види мобільних застосунків, які доречно використовувати в освітньому процесі; розкрити особливості використання мобільних застосунків природничого змісту з метою формування екологічної компетентності. Для всебічного пізнання предмету дослідження та розв'язання поставлених завдань використано комплекс загальнонаукових теоретичних та емпіричних методів. Теоретичні методи: аналіз педагогічної, методичної і біологічної літератури для визначення сформованості теоретичних позицій дослідження. Емпіричні методи забезпечили вивчення результатів діяльності учнів, спостереження за освітнім процесом, бесіди з учителями біології й учнями, проведення педагогічного експерименту.

Застосування мобільних освітніх додатків на уроці біології залежно від типу програми визначає можливість їхнього використання на уроці на етапах вивчення нового матеріалу, відпрацювання та закріплення отриманих знань, а також для самостійної роботи та самоперевірки. Сформовані навчальні дії забезпечують учням можливість самостійно здійснювати пізнавальну діяльність, ставити навчальні цілі, шукати та використовувати способи їхнього досягнення, контролювати й оцінювати процес і результати діяльності.

На підставі результатів, отриманих у процесі педагогічного експерименту, зроблено висновок, що учні експериментального класу мають більш високий рівень екологічної компетентності, тобто є більш обізнані в теоретичних і практичних питаннях порівняно з учнями контрольного класу. Продемонстровані результати доводять ефективність застосування мобільних застосунків під час навчання біології учнів.

Ключові слова: екологічна компетентність, мобільні застосунки, освітній процес з біології, мобільні пристрої, заклади загальної середньої освіти.

© Людмила Міронець, 2023

Вступ. У зв'язку з вимогами сьогодення шкільне дистанційне навчання стало соціально необхідним. Усім учасникам освітнього процесу досить складно звикнути до дистанційного навчання з різних причин, але іноді це єдина можливість для здобувачів

отримати освіту. Водночас більшість закладів освіти вже досить швидко перебудувалася до нових вимог та ефективно здійснює освітній процес з використанням усіх можливих технічних засобів і методичних порад.

У період дистанційного навчання можливості вчителя щодо досягнення творчого рівня спілкування з учнями розширюються за рахунок реалізації нестандартних ідей. Модернізація процесу навчання ґрунтується на розробленні особливих підходів до освіти та відповідних методів, спрямованих на оволодіння стратегією як найважливішою складовою професіоналізації, перетворення творчого потенціалу в успіх, благополуччя, процвітання. Застосування у віддаленому режимі навчання мобільних застосунків та інтернет-ресурсів сприяє гармонійному вихованню учнів. Їм подобається грати в телефоні та навчатися одночасно.

Мобільний додаток – це спеціальне програмне забезпечення, яке розробляється для смартфонів, планшетів та інших мобільних пристроїв. Вони є унікальним засобом навчання, який активізує діяльність учнів на творчо-пошуковому рівні, робить цікавими уроки з вивчення біології. Ігрова діяльність сприяє запам'ятовуванню, а також повторенню, закріпленню та засвоєнню нової інформації, певним чином активізує всі психічні процеси учня. Мобільні застосунки та інтернет-сервіси в умовах дистанційного навчання сприяють використанню знань у новій ситуації, а весь навчальний матеріал проходить через своєрідну практику, що вносить певну різноманітність в освітній процес.

У руках педагога мобільні додатки стають елементом виховання, залучення учнів до життя природи, розвитку їхніх інтелектуальних та емоційних якостей.

Однією з одинадцяти ключових компетентностей, які визначені Державним стандартом базової середньої освіти, є *екологічна компетентність*, що передбачає усвідомлення основи екологічного природокористування, дотримання правил природоохоронної поведінки, ощадного використання природних ресурсів, розуміючи важливість збереження природи для сталого розвитку суспільства [4].

Мета та завдання. Мета статті полягає в дослідженні використання мобільних застосунків природничого змісту з метою формування екологічної компетентності старшокласників.

Завдання дослідження:

- проаналізувати стан розроблення проблеми використання мобільних застосунків у

освітньому процесі;

- схарактеризувати види мобільних застосунків, які доречно використовувати в освітньому процесі;
- розкрити особливості використання мобільних застосунків природничого змісту з метою формування екологічної компетентності.

Методи дослідження. З метою всебічного пізнання предмету дослідження й розв'язання поставлених завдань використано комплекс загальнонаукових теоретичних та емпіричних методів.

Теоретичні методи – аналіз педагогічної, методичної і біологічної літератури – дозволили сформувати теоретичні позиції дослідження.

Емпіричні методи передбачали вивчення результатів діяльності учнів, спостереження за освітнім процесом, бесіди з учителями біології й учнями, педагогічний експеримент.

Результати дослідження. Нині неодноразово стверджується необхідність використання на уроках біології інноваційних засобів і методичних прийомів, які мають стати ближчими для сучасного учня та можуть спонукати його до світотворчого й емпіричного пошуку. До них можна віднести мобільні технології, або мобільні додатки (застосунки) та онлайн-сервіси.

Інформатизація біології як загальноосвітнього предмета відстає від цифровізації інших освітніх областей [6]. У сучасному освітньому процесі її розвиток переважно відбувається за рахунок упровадження в освітній процес засобів нових ІКТ як технічних засобів навчання.

Аналіз наукової літератури показав, що більшість авторів обмежується розглядом конкретних прийомів і способів організації освітньої діяльності учнів, спрямованої на формування лише певних результатів навчання на конкретному етапі навчання. Аналіз педагогічної практики в контексті проблеми формування мотиваційних і пізнавальних процесів за допомогою мобільних освітніх додатків дозволяє стверджувати, що існує досить велика кількість способів застосування мобільних пристроїв в освітньому процесі з біології: для відтворення мультимедійних навчальних ресурсів; забезпечення швидкого доступу на навчальні сайти й цифрові ресурси; як навчальний засіб за умови адаптації навчальних матеріалів для засобів мобільного навчання; навчальної комунікації [6].

Методика проведення уроків біології із застосуванням мобільних додатків включає

такі організаційно-педагогічні умови:

- урахування ступеня готовності та можливостей учнів до використання мобільних освітніх додатків на уроці біології;
- урахування особливостей і можливостей освітнього середовища закладу освіти;
- організацію спільної діяльності учнів і вчителя за допомогою мобільних освітніх додатків;
- використання мобільних освітніх додатків у самостійній роботі учнів;
- організація проєктної та дослідницької діяльності учнів на основі використання мобільних освітніх програм;
- застосування мобільних освітніх додатків для контролю знань учнів (в аудиторній та позааудиторній роботі).

Застосування мобільних освітніх додатків на уроці біології залежно від типу програми визначає можливість їхнього використання на уроці на етапах вивчення нового матеріалу, відпрацювання та закріплення отриманих знань, а також для самостійної роботи й самоперевірки. Сформовані навчальні дії забезпечують учням можливість самостійно здійснювати пізнавальну діяльність, ставити навчальні цілі, шукати та використовувати способи їх досягнення, контролювати та оцінювати процес та результати діяльності.

Формування екологічної компетентності в закладах загальної середньої освіти завжди відбувається через здобуття екологічної освіти. При цьому компонентами мотиваційної сфери є мотиви учня, цілі, емоції, а також уміння самостійно здобувати нові екологічні знання та практичні навички [1].

Формування екологічної компетентності в учнів – це довготривалий процес, під час якого слід враховувати вік учнів, рівень уже сформованих знань, наявний досвід, психоемоційний стан та багато іншого [2].

Вибір мобільного освітнього додатка визначається особливостями предметного змісту й можливістю використання його на різних етапах уроку: вивчення нового матеріалу, відпрацювання та закріплення отриманих знань, а також для самостійної роботи та самоперевірки. Наприклад, у процесі вивчення розділу біології «Людина та її здоров'я» із застосуванням мобільних освітніх програм можна виділити загальнонавчальні дії, логічні, дії постановки та вирішення проблем, знаково-символічні дії. Розвиток названої системи передбачає, що вона має бути реалізована в межах нормативно-вікового розвитку

особистостей і пізнавальних сфер учня.

Наведемо приклади *мобільних додатків природничого змісту*, які можна використовувати в освітньому процесі:

1. ЕкоЗагроза.

Цей застосунок підготувало Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів. Застосунок містить дані про загрози довкіллю та запрошує українців вступати до екологічного батальйону.

Міністр захисту довкілля та природних ресурсів Р. Стрілець зазначив: «В умовах активних бойових дій на території України та інформаційної війни ми розуміємо, що українцям важливо мати в смартфоні єдине офіційне джерело перевіреної інформації. Тому ми створили вебресурс і мобільний додаток Міндовкілля – ЕкоЗагроза» [7].

У застосунку на інтерактивній мапі України можна подивитися дані моніторингових систем щодо якості повітря й рівня радіаційного забруднення по всій Україні, а також актуальні явища екологічних загроз, спричинених російськими окупантами.

Українці також можуть повідомляти про всі факти екологічних злочинів проти довкілля, свідками яких вони стали. Наприклад, про горіння військової техніки; пожежі в лісі; розлив нафтопродуктів чи отруйних речовин у ґрунт або водойму; викид отруйних речовин у повітря тощо. Знайти посилання на вебресурс ЕкоЗагроза та завантажити додаток можна в GooglePlay і AppStore. Мова додатку – українська.

2. WildCraft: Симулятор життя звірів онлайн.

Цей застосунок дає можливість учням дізнатися особливості життя в лісі диких тварин, навіть не виходячи з дому. Цей мобільний додаток необхідно встановити на планшет або мобільний телефон та відразу допомагати вибраній тварині в тривимірному лісі завести сім'ю й вижити. Також можна знаходити нові види звірів, досліджувати та насолоджуватися диким світом і пригодами в ньому.

3. «Симулятор миші».

Названий застосунок дає можливість відчувати себе на місці маленького гризуна – миші, який має збудувати собі гніздо в норі, знайти їжу в лісі та залишити по собі потомство. Цей додаток можна використати в процесі навчання на уроках біології під час вивчення теми «Поведінка тварин» на прикладі гризунів. Наприклад, улаштувати турнір з гри «Симулятор миші». Хто з дітей дійде до найвищого рівня, той переміг, отримавши високий бал з теми.

Тож використання мобільних застосунків можна здійснювати на різних етапах уроку, різних типах уроків та під час виконання учнівських проєктів та домашніх завдань.

Нами проведено педагогічний експеримент для вивчення результатів діяльності учнів на уроках біології. Загальний задум дослідно-експериментальної роботи полягав у тому, щоб виявити й дослідити ефективність впливу використання мобільних застосунків природничого змісту на формування екологічної компетентності учнів в умовах реального освітнього процесу.

Під час організації педагогічного експерименту було виокремлено дві групи, що стали базою для впровадження мобільних застосунків, – здобувачі освіти Сумської спеціалізованої школи I-III ступенів № 9 міста Суми. У педагогічному експерименті були задіяні учні 9 класів. В експерименті взяли участь 35 учнів. Кількість учнів у контрольній групі (КГ) становила 17 осіб, в експериментальній групі (ЕГ) – 18. Після проведеного вступного тестування середній бал експериментальної групи становив 11,1 з 25 максимальних, тоді як у контрольній він був 13,4 (табл.1).

Таблиця 1

Результати тестування учнів експериментальної та контрольної груп до початку експерименту

Рівень екологічної компетентності	Контрольний клас (N = 17)		Експериментальний клас (N = 18)	
	К-ть учнів	%	К-ть учнів	%
<i>Дуже низький рівень 0 – 5 б.</i>	0	0	3	16,7
<i>Низький рівень 6 – 10 б.</i>	4	23,5	4	22,2
<i>Середній рівень 11 – 15 б.</i>	10	58,8	5	27,8
<i>Високий рівень 16 – 20 б.</i>	3	17,7	6	33,3
<i>Дуже високий 21 – 25 б.</i>	0	0	0	0

Проаналізувавши результати тестування, репрезентовані учнями експериментальної групи, отримано такі дані. З 18 учнів 9-А класу 6 опитаних (33,3 %) виявили високий рівень екологічної компетентності, 5 респондентів (27,8 %) – середній рівень, 4 учні (22,2 %) – низький та 3 школярі (16,7 %) – дуже низький. Під час тестування не виявлено учнів з дуже високим рівнем екологічної компетентності.

Результати в контрольній групі були такими: найбільша кількість дітей – 10 учнів (58,8 %) репрезентували середній рівень сформованості ознаки, про яку йде мова, 4 опитаних (23,5 %) – низький рівень і 3 респонденти (17,7 %) – високий рівень.

Після аналізу результатів було продумано й організовано серію уроків та створено й виконано комплекс завдань для самостійної роботи з використанням мобільних застосунків. Виконання означених організаційно-методичних заходів було систематичним, послідовним і творчо-результативним.

Підсумкове контрольне тестування здобувачів освіти показало, що його результати відрізняються від тих, які були одержані перший раз. Проаналізувавши результати тестування, які репрезентовано учнями експериментальної групи, отримано такі дані. З 18 учнів уже 9-А класу 6 здобувачів освіти (33,3 %) виявили високий рівень екологічної компетентності, 7 респондентів (38,9 %) – середній рівень екологічної компетентності, 3 опитаних (16,7 %) – низький та 2 учні (16,7 %) – дуже високий, чого раніше не спостерігалось.

Під час другого тестування не виявлено учнів з дуже низьким рівнем екологічної компетентності.

Щодо контрольної групи, то результати залишилися незмінними: найбільша кількість дітей, 9 учнів (53 %) мали середній рівень сформованості ознаки, про яку йде мова, 4 здобувачі освіти (23,5 %) – високий рівень та 4 респонденти (23,5 %) – низький рівень (табл.2).

Таблиця 2.

Результати тестування учнів експериментальної та контрольної груп після педагогічного експерименту

Рівень екологічної компетентності	Контрольний клас (N = 17)		Експериментальний клас (N = 18)	
	К-ть учнів	%	К-ть учнів	%
<i>Дуже низький рівень 0 – 5 б.</i>	0	0	0	0
<i>Низький рівень 6 – 10 б.</i>	4	23,5	3	16,7
<i>Середній рівень 11 – 15 б.</i>	9	53	7	38,9
<i>Високий рівень 16 – 20 б.</i>	4	23,5	6	33,3
<i>Дуже високий 21 – 25 б.</i>	0	0	2	11,1

Середнє арифметичне рівнів сформованості екологічної компетентності учнів в експериментальному класі та здобувачів освіти в контрольному класі визначали за формулою (1).

$$R_{mg}(x) = \sum_{i=1}^k x_k \cdot \frac{n_k}{N} \quad (1)$$

Де $R_{mg}(x)$ – середнє арифметичне рівня сформованості екологічної компетентності,

k – кількість рівнів,

n_k – значення i – го рівня,

x_k – кількість учнів на рівні i ,

N – загальна кількість учнів.

Підраховуємо середнє арифметичне рівня сформованості екологічної компетентності в експериментальному класі до педагогічного експерименту.

$$R_{mв.зд.1}(x) = \frac{0 \cdot 1 + 4 \cdot 2 + 5 \cdot 3 + 6 \cdot 4 + 0 \cdot 5}{18} = 2,77$$

Підрахуємо середнє арифметичне рівня сформованості екологічної компетентності в експериментальному класі після проведення педагогічного експерименту.

$$R_{mв.зд.2}(x) = \frac{0 \cdot 1 + 3 \cdot 2 + 7 \cdot 3 + 6 \cdot 4 + 2 \cdot 5}{18} = 3,38$$

Значення цього збільшення обчислимо як відношення математичного сподівання.

Відносну зміну рівнів сформованості екологічної компетентності визначали за формулою (2)

$$\Delta = \frac{R_2 - R_1}{R_1} \cdot 100 \% \quad (2)$$

Де R_1 – середнє арифметичне рівня сформованості екологічної компетентності до експерименту;

R_2 – середнє арифметичне рівня сформованості екологічної компетентності після експерименту.

Обчислимо математичне сподівання для рівня екологічної компетентності в експериментальному класі:

$$\Delta = \frac{3,38 - 2,77}{2,77} \cdot 100\% = 22,02\%$$

Таким чином, середній приріст рівня екологічної компетентності в експериментальному класі складає +22,02%, що свідчить про те, що використання мобільних застосунків у процесі навчання біології позитивно вплинуло на формування екологічної компетентності.

У контрольному класі також відбулися зміни, проте вони були незначні. Так, кількість учнів із середнім рівнем з 58,8 % зменшилася до 53 %, а кількість здобувачів освіти з високим рівнем, навпаки, збільшилася із 17,7 % до 23,5 %. Кількість учнів, що мають низький рівень, залишилася незмінною (23,5 %).

Підрахуємо середнє арифметичне рівня сформованості екологічної компетентності учнів у контрольному класі до експерименту.

$$R_{\text{мв.зд.1к}}(x) = \frac{0 \cdot 1 + 4 \cdot 2 + 10 \cdot 3 + 3 \cdot 4 + 0 \cdot 5}{17} = 2,94$$

Підрахуємо середнє арифметичне рівня сформованості екологічної компетентності учнів у контрольному класі після проведення експерименту.

$$R_{\text{мв.зд.2к}}(x) = \frac{0 \cdot 1 + 4 \cdot 2 + 9 \cdot 3 + 4 \cdot 4 + 0 \cdot 5}{17} = 3,0$$

Обчислимо математичне сподівання для екологічної компетентності в контрольному класі:

$$\Delta = \frac{3,0 - 2,94}{2,94} \cdot 100\% = 2,04\%$$

Отже, середній приріст рівня екологічної компетентності в контрольному класі становить лише +2,04 %, що майже в 11 разів менше, ніж в експериментальному класі (22,02 %).

Обговорення. Ми цілком поділяємо думку авторів Державного стандарту базової середньої освіти. (2020) [4] щодо виокремлення екологічної компетентності як ключової для формування в здобувачів освіти усвідомлення основ екологічного природокористування, необхідності дотримання правил природоохоронної поведінки та ощадного використання природних ресурсів, розуміння важливості збереження природи для сталого розвитку суспільства загалом.

Надзвичайно цінними для ефективного формування екологічної компетентності старшокласників з використанням мобільних застосунків природничого змісту вважаємо наукові висновки колективу дослідників (Л. Ліщинська та ін.) [5], де розглядається дистанційне навчання як сучасна освітня технологія, обґрунтовуються організаційно-педагогічні умови застосування системи дистанційного навчання, описуються сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання.

Значущою для дослідження є також деталізація процесу формування екологічної компетентності учнів, репрезентована К. Коршиковою та Л. Міронець, які розробили форми і

методи екологічного виховання в процесі навчання біології.

Ми підкреслюємо важливість наукових досліджень щодо теоретико-методичних основ використання цифрових технологій у формуванні екологічної компетентності здобувачів освіти. Так, L. Mironets і S. Tolochko проаналізовано особливості використання цифрових технологій у формуванні екологічної компетентності здобувачів освіти (активізація навчання завдяки використанню привабливих і швидкозмінюваних форм подання інформації, сприяння індивідуалізації навчання; взаємопов'язаність порцій інформації та тестових завдань; строга логічна послідовність, структурно-логічні схеми; виконання контрольних тестових завдань та вирішення поставлених задач; наявність декількох спроб, вивчення матеріалу заново або повторне виконання завдань) [7]. Означені теоретичні дослідження продовжено представленими результатами дослідно-експериментальної роботи з виявлення й підтвердження ефективності впливу використання мобільних застосунків природничого змісту на формування екологічної компетентності учнів в умовах реального освітнього процесу.

При цьому погоджуємося з науковим висновком [2], що стан сформованості екологічної компетентності здобувачів освіти в контексті сучасних воєнних дій в Україні репрезентовано достатнім теоретичним рівнем сформованості означеної компетентності, але низьким ступенем здатності практично застосувати знання, уміння, навички щодо парадигми власної безпекової поведінки й оточення та реалізації здоров'язберігаючої компетентності в складних екологічних обставинах.

Вагомим аспектом також уважаємо формування екологічної культури молоді з урахуванням новітніх світових тенденцій: цифрової трансформації суспільства та відкритої освіти. Так, колективом авторів (S. Tolochko) [3] засвідчено роль екологічної культури фахівців, яка може допомагати трансформації людства від споживацького способу життя до ощадливого й відновного, оскільки саме в закладах освіти можна виховати любов до навколишнього середовища, краси та здоров'я.

Висновки. На підставі результатів, отриманих у процесі педагогічного експерименту, можемо зробити висновок, що учні експериментального класу мають більш високий рівень екологічної компетентності, тобто є більш обізнані в теоретичних і практичних питаннях порівняно з учнями контрольного класу. Продемонстровані результати доводять ефективність застосування мобільних застосунків у процесі навчання біології учнів.

На основі наведених фактів можемо стверджувати, що мобільні застосунки на екологічну тематику мають дидактичну й методичну цінність, тому їх доцільно використовувати в освітньому процесі.

Список використаних джерел

1. Mironets L., Tolochko S. Theoretical and methodological basis of the use of digital technologies in the formation of environmental competence of education acquires. *ScienceRise: Pedagogical Education*. 2023. № 1(52). P. 10–16. URL: http://journals.uran.ua/sr_edu/article/view/274849
2. Tolochko S., Bordiug N., les T. Features of formation of environmental competence of education seekers in the context of preventing environmental pollution during war. *ScienceRise: Pedagogical Education*. 2022. № 3(48). P. 4–10. URL: [DOI: 10.15587/2519-4798.2022.257021](https://doi.org/10.15587/2519-4798.2022.257021)
3. Tolochko S., Bordiug N., Mironets L., Mozul I., Tanasiichuk I. Forming ecological culture in educational applicants within the context of modern education. *Revista amazonia Investiga*. 2023. № 12 (61). P. 41–50. URL: <https://doi.org/10.34069/AI/2023.61.01.5>
4. Державний стандарт базової середньої освіти. Кабінет Міністрів України. 2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/898-2020-%D0%BF#>
5. Дистанційне навчання як сучасна освітня технологія : матеріали міжвузівського вебінару (м. Вінниця, 31 березня 2017 р.) / відп. ред. Л.Б.Ліщинська. Вінниця : ВТЕІ КНТЕУ, 2017. 102 с.
6. Коршикова К. О., Міронець Л. П. Форми і методи екологічного виховання у процесі навчання біології. *Природничі науки: збірник наукових праць / голов. ред. В. І. Шейко*. Суми: Вид-во СумДПУ імені А.С.Макаренка, 2019. Випуск 16. С. 112–115.
7. Міндовкілля запустило застосунок ЕкоЗагроза. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-technology/3481365-mindovkillia-zapustilo-zastosunok-ekozagroza.html>

References

1. Mironets, L., & Tolochko, S. (2023). Theoretical and methodological basis of the use of digital technologies in the formation of environmental competence of education acquires. *ScienceRise: Pedagogical Education*, 1(52), 10–16. Retrieved from http://journals.uran.ua/sr_edu/article/view/274849
2. Tolochko, S., Bordiug, N., & les T. (2022). Features of formation of environmental competence of education seekers in the context of preventing environmental pollution during war. *ScienceRise: Pedagogical Education*, 3(48), 4–10. DOI: [10.15587/2519-4798.2022.257021](https://doi.org/10.15587/2519-4798.2022.257021)
3. Tolochko, S., Bordiug, N., Mironets, L., Mozul, I., & Tanasiichuk, I. (2023). Forming ecological culture in educational applicants within the context of modern education. *Revista amazonia Investiga*, 12 (61), 41–50. <https://doi.org/10.34069/AI/2023.61.01.5>
4. Cabinet of Ministers of Ukraine. (2020). *Derzhavnyi standart bazovoi serednoi osvity* [State standard of basic secondary education]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/898-2020-%D0%BF#Text>.
5. Lishchynska, L. B. (Ed.). (2017) *Dystantsiine navchannia yak suchasna osvitnia tekhnolohiia* [Distance learning as a modern educational technology]: Proceedings of the inter-university webinar. (Vinnytsia, March 31, 2017). Vinnytsia: VTEI KNTEU.
6. Korshykova, K. O., & Mironets, L. P. (2019). Formy i metody ekolohichnoho vykhovannia u protsesi navchannia biolohii [Forms and methods of ecological education in the process of teaching biology]. *Pryrodnychi nauky: zbirnyk naukovykh prats*, 16, 112–115.
7. *Mindovkillia zapustylo zastosunok EkoZagroza* [The Ministry of Environment has launched the EcoZagroza application]. (2022). Retrieved from <https://www.ukrinform.ua/rubric-technology/3481365-mindovkillia-zapustilo-zastosunok-ekozagroza.html>

*Liudmyla Mironets,
PhD in Pedagogy, Associate Professor,
Sumy State A.S. Makarenko Pedagogical University,
Sumy*

FORMATION OF ENVIRONMENTAL COMPETENCE OF HIGH SCHOOL STUDENTS USING MODERN MOBILE APPLICATIONS

Abstract. *The article characterizes the possibility of using mobile applications with ecological content for forming the students' environmental competence in general secondary education institutions. It is noted that such applications can be used as game moments with environmental subtext. During the martial law in Ukraine, such applications are necessary for understanding the basics of ecological nature management, observing the rules of environmental behavior, economical use of natural resources, understanding the importance of nature conservation for the sustainable development of society.*

The purpose of the article is to study the use of mobile applications of natural content for forming the environmental competence of high school students. The tasks of the research are defined: to analyze the state of development of the problem of using mobile applications in the educational process; to characterize the types of mobile applications that should be used in the educational process; to reveal the peculiarities of using nature-based mobile applications for forming environmental competence. A set of general scientific theoretical and empirical methods was used for comprehensive knowledge of the subject of research and solving the tasks. Theoretical methods: analysis of pedagogical, methodical and biological literature made it possible to form the theoretical positions of the research. Empirical methods: studying the results of students' activities, observing the educational process, conversations with biology teachers and students, and a pedagogical experiment.

Using mobile educational applications in the biology lesson, depending on the type of program, determines the possibility of their use at lessons in terms of learning new material, in terms of practicing and consolidating acquired knowledge, as well as for independent work and self-checking. Formed educational activities provide students with the opportunity to carry out cognitive activities independently, set educational goals, search for and use ways to achieve them, monitor and evaluate the process and results of activities.

Based on the results obtained during the pedagogical experiment, it was concluded that the students of the experimental class have a higher level of environmental competence, that is, they are more knowledgeable in theoretical and practical issues, compared to the students of the control class. The demonstrated results prove the effectiveness of using mobile applications in the process of teaching students biology.

Key words: *environmental competence, mobile applications, educational process in biology, mobile devices, institutions of general secondary education.*

Стаття надійшла до редакції 30.07.2023.
Стаття прийнята до публікації 14.08.2023.

DOI <https://doi.org/10.32405/2308-3778-2023-27-2-72-81>

UDC [37.091.4:172.12]:-057.87

ORCID ID <https://orcid.org/0000-0003-1345-6034>

Carl Mirra,

*PhD in History and Education, Associate Professor
Adelphi University
Garden City, New York (USA)*

ORCID ID <https://orcid.org/0000-0001-8517-9975>

Svitlana Fedorenko,

*Doctor of Sciences in Education, Professor,
National Technical University of Ukraine
“Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute”,
Kyiv*

THEORETICAL ANALYSIS OF THE CONCEPT “SOLIDARITY” AND ITS REFERENCE TO ACADEMIC DISCOURSE

Abstract. *The paper focuses on the theoretical analysis of the essence of the concept “solidarity” and its relationship to the academic context. For this purpose, the philosophical and sociological approaches towards defining “solidarity” are explored; the conceptual components of solidarity, such as moral values, ethical obligations, desire for transformations and care as a moral and ethical value, are enlarged upon; and the impact of solidarity on the enhancement of academic environment is considered.*

In the study, the following theoretical methods were exploited: analysis and synthesis – to formulate the initial provisions of the paper; study and systematization of primary sources on the issue under scrutiny.

It is stated that solidarity is not a static phenomenon, but an extremely multifaceted, interdisciplinary and dynamically developing one. Solidarity includes moral, political and social elements, which are also supported by organizational infrastructure and institutional frameworks. It is stressed that the concept of solidarity has become increasingly used in curricula and pedagogical literature over the past two decades, particularly by scholars who focus on civic education for social and political change. The conscious nature of solidarity contributes to the fact that the normative foundations of any community, in particular the educational one, determine such social characteristics as the ability to self-restraint and discipline, as well as the compatibility of individual interests, feelings and experiences.

It is concluded that In the scientific discourse, the concept of “solidarity” is viewed as it follows: firstly, as integration based on the common interests of individuals, groups, as well as interdependence and responsibility for something; secondly, as unity based on the moral values, ethical obligations and care as a result of adherence to common norms and values; and thirdly, as a joint activity to achieve a certain goal, i. e., mutual assistance in accordance with the principle of “one for all and all for one.” The theoretical significance of the paper lies in expanding the existing understanding of the concept “solidarity” into the academic context.

Key words: *care, collaborative activity, educational process, dialogue, ethical obligations, moral values, solidarity.*

© Карл Мірра, Світлана Федоренко, 2023

Introduction. Today, when Ukraine is at war with Russia, one of the important aspects of building humanitarian values is the unity and solidarity of all citizens. The key aspect here is a deep

understanding the civilizational challenges facing Ukraine in the perspective of its development, not as a nation, but as a country-community. The State Strategy of Regional Development for 2021-2027 emphasizes that the vital strategic goal of the state policy in Ukraine is the formation of a cohesive state in social, humanitarian, economic, environmental, security and spatial dimensions based on the solidarity of all citizens [24].

Therefore, reflection on the concept of solidarity, its main characteristics, spheres of implementation is of paramount importance for Ukrainian society today. Considering the issue of building harmonious relations between the government and society and various groups and segments of the latter in Ukraine, solidarity as the most important component of social relations, in our opinion, has become an arena for critical and creative reflection. In this regard, it is difficult to overestimate the role of the study of solidarity as a factor of stability and sustainable development in modern Ukrainian society at large and in educating Ukrainian young people in particular.

In the scientific discourse, various aspects of solidarity have been under scrutiny: C. Balik, D. Sharon, S. Kelishek and N. Tabak, (student solidarity); H. Brunkhorst (historical account of the concept “democratic solidarity” and its relation to transnational civic solidarity); A. Burgess-Proctor, G. Cassano, D. Condron, H. Lyons and G. Sanders (the impact of solidarity on the implementation of effective strategies for improving students’ written works); J. Bieliauskaitė and N. Valavicienė (student solidarity and its influence on the formation of a culture of academic integrity); J. Habermas (social *solidarity* as an essential accomplishment of intact communicatively structured lifeworlds); K. Ling (relation of the mobility in society to the formation of solidarity); B. Maley (student solidarity in cases of academically dishonest behavior); J. Moroz and O. Swabowski (concept of academic solidarity); T. Parsons (solidarity in societal community); D. Robbins (solidarity and social inclusion); F. Rodriguez (active methodologies for the development of solidarity skills and their impact on student learning productivity) and many others.

The theoretical significance of the article lies in expanding the existing understanding of the concept “solidarity” into the academic context.

Aim and tasks. The paper aims at providing the theoretical analysis of the essence of the concept “solidarity” and its relationship to the academic context. For this purpose, the philosophical and sociological approaches towards defining “solidarity” are explored; the conceptual components of solidarity, such as moral values, ethical obligations, desire for transformations and care as a moral and ethical value, are enlarged upon; and the impact of solidarity on the enhancement of

academic environment is considered.

Research methods. In the study, the following theoretical methods were exploited: analysis and synthesis – to formulate the initial provisions of the paper; study and systematization of primary sources on the issue under scrutiny.

Research results. The etymology of the term “solidarity” (from French – *solidarite*) is rooted in the need to unite such concepts as community of interests, interconnectedness, like-mindedness, unanimity, interdependence, shared responsibility. It has become the principle of social existence of Western European countries, which involves combining the resources and capabilities of actors to achieve common goals while maintaining the interests of each of the subjects in balance with public interests. In the history of European social thought, the attitude towards the concept of solidarity has been far from ambiguous: from its sharp criticism (G. Sorel, a French social thinker) to the substantiation of the fact that solidarity is the norm due to its legal nature (J. Habermas, a German philosopher and social theorist).

Nowadays, researchers [4; 15] argue that solidarity is not a static phenomenon, but an extremely multifaceted, interdisciplinary and dynamically developing one. It includes moral, political and social elements, which are also supported by organizational infrastructure and institutional frameworks. Additionally, some studies [23] emphasize traditional forms of social solidarity, which have been effectively eroded by the social changes accompanying globalization, and are often reduced to the protection of specific interests.

It should be stressed that the concept of solidarity has become increasingly used in curricula and pedagogical literature over the past two decades, particularly by scholars who focus on civic education for social and political change [22]. This existentially profound concept has also been at the center of the ethical description of the relationship between the student and the teacher in critical pedagogy. More than five decades ago, P. Freire [5] warned of the risks of using this concept to express what he called false or malicious generosity. The Brazilian educator argued that “true solidarity” requires that those who benefit from oppressive circumstances be willing to sacrifice their status and privilege if they want to join the oppressed in their struggle for freedom. P. Freire points to solidarity as a defining aspect of educational ethics, emphasizing the difference between “false generosity” and “true solidarity” [5, p. 27-31]. According to the scholar [5], a teacher who joins oppressed students in “true solidarity” involves students in activities as equals and commits to working with students to transform unjust institutions into humanely oriented institutions. True

solidarity, as P. Freire [5] noted, is achieved only when teachers are able to renounce the interests of the oppressor group and commit to unity with oppressed students. The researcher believed that oppressed students could respect their own processes of thinking when they are engaged in egalitarian dialogue and practice with other students and teachers as well. This fundamental vision of a teacher in solidarity with their students has helped many teachers to realize that they will be able to contribute to the sustainable development of a society of common good. Moreover, for many critical educators, the desire for solidarity with their students is an indisputable maxim.

In the sociocultural context of human existence, including the pedagogical one, any call for solidarity involves relationships, intentions and ethical obligations [8]. Solidarity is relational, because being in solidarity requires conscious attention to the particular relationships and dynamic intertwinings that produce the similarities and differences that animate those relationships. This attention to relationships is also not just a general awareness of how relationships shape individuals, but rather a purposeful engagement that provides the conditions for effective interaction. The latter, in its turn, is especially necessary in times of crisis – war, natural or man-made disasters. The presence of joint major tasks, which are solved together on a primarily voluntary basis, is a strong element of solidarity. It is well known that the development of various aspects of unity in society in general and in an educational institution in particular requires social interaction and, accordingly, coordination of actions [13]. Such coordination is based on moral rules, which are an integral part of solidary relations between people [3, p. 692].

Additionally, the content of the concept “solidarity” includes the desire for transformations, as well as ethical obligations based on reciprocity and agreement. As researchers [7; 8; 14; 19; 20] point out, solidarity without consent or reciprocity risks to be not just a failure, but also the continuation of oppressive conditions and the undermining of the relationships and intentions that form the basis of solidarity.

Emphasizing the intentional dimension of solidarity, some scholars [1; 2; 16; 19] claim that thanks to this pedagogical phenomenon, all participants in the educational process can collaborate in a dialogue, contributing to the common good through actions. Furthermore, Habermas [10] considered solidarity a necessary prerequisite for a successful act of communication. All participants must take into account the opinion of others and thus, project themselves to understand their own world and the world of all other participants [10, p. 117]. On the other hand, the intentional dimension is also based on an understanding of solidarity as an everyday practice.

Through shared dialogue and activity, intergenerational collaboration is traced, indicating that their work creates a chain reaction and prompts others to act in solidarity and build communities.

The relational and intentional dimensions of solidarity show that solidarity is also an ethical phenomenon aimed at transforming and overcoming differences. This requires an ethic of consent and reciprocity, including the acceptance of shared transformations, which is generally absent from most mainstream calls for solidarity today. The lack of focus on consent and reciprocity partly explains why some reject solidarity altogether. However, as researchers in this field [11] argue, it is in discussing concerning the complexities of achieving agreement and reciprocity that solidarity can flourish, even when tensions and contingencies arise during such discussions.

We emphasize that it is the presence of solidarity between all participants of the educational process that ensures an intersubjective way of acquiring knowledge. P. Freire noted that, during this intersubjective creation, a teacher re-experiences their own capacity for knowledge through a similar capacity for cognition that students have [6, p. 213]. At the same time, the manifestation of the teacher's absolute trust in students is necessary. As it allows students to start trusting their acquired knowledge [11], reflecting what is beyond the limits of consciousness [21, p. 3].

In the collaborative educational process, a student and a teacher improve their joint focus on the issue that needs to be understood or on the activity that needs to be performed, that is, on common goals. At the same time, solidarity as a joint activity is based not simply on the target level of performance of a certain amount of work, but also on a conscious vision of a common goal, participation and emotional acceptance of it. According to the researchers [3; 4; 7; 14], striving for a common goal is one of the defining characteristics of solidarity, which determines its conscious nature. At the same time, as noted by Moroz and Swabovski [16], solidarity is not an autonomous concept, but its content-intentional aspect depends on this or that community, namely on its goal of achieving solidarity. The conscious nature of solidarity contributes to the normative foundations of any community, including an educational one, determining such social characteristics as the ability for self-restraint and discipline, as well as the compatibility of individual interests, feelings and experiences.

Taking into account the abovementioned, we can claim that the essence of the concept "solidarity" is closely related to the concept "care". The latter, being empathically directed to the essentials, feelings and experiences of other people, provides the psychological needs of the individual at the highest level, in particular the needs for belonging, security and self-actualization,

as well as a sense of empowerment, building relationships and cooperation with others [25]. The American philosopher Held [12] considers care to be a basic moral and ethical value. The scholar considers that without care, human life is impossible, because it is necessary for people to survive; as there can be life without justice, but there cannot be life without care, which is a value [12, p. 302]. Care as a value implies an active attitude towards another person and is formed through a network of relationships with other people [25, p. 154].

The theorists of the ethics of care [12; 17; 18] propose the ideal of moral perfection of a person based on selfless care for others, which, in the case of deep insight into the problems of other people, according to the American psychologist, teacher Noddings [18], serves as the only way to care for one's own "ethical self". The researcher infers that just as caring for others absorbs us and directs our motivational energy to them, so caring for one's own ethical self-forces us to break through to others through clouds of doubt, revulsion, and apathy [18, p. 50]. As Noddings [18] states, care is a social action based on empathy, tolerance and on the recognition of the interconnectedness of all participants in the educational process. It also encourages students to show humanity. Without the ability to put yourself in another person's shoes, it is impossible to care for them. At the same time, adherence to the ethics of care in the educational process contributes to the successful teaching of students to care for themselves as subjects of the sociocultural environment. A care-based worldview is a view of the individual in the context of social relations where human rights and collective rights, and priorities are integrated. To demonstrate the essence of care, Noddings suggests involving students in a dialogue [17, p. 131], which is designed to correlate the sociocultural development of society with the personal needs and requests of an individual, and to promote the solidarity of a particular community.

Discussion. The results obtained are in good agreement with other studies by J. Bieliauskaitė [1], H. Brunkhorst [2], A. Cureton [3], H. Gadamer [7], R. Gaztambide-Fernández and A. Matute [8], C. Sleeter and E. Soriano [23]. They argue that the social obligations underlying solidarity identify it with a sense of unity in the academic community in particular and society in general. In other words, true solidarity and its adherents do not only seek pleasure and benefit, but also act based on universal internal values and shared norms of a certain community, including the academic one. Today, solidarity has a more reflexive character, implying an active role of the individual, and is connected with the issues of sociocultural enhancement. As the level of solidarity in society is ensured by the unity of interests and needs, goals and values, and it is a sociocultural

and value-based process.

This theoretical study is a contribution to the continuing discussions on the issue of solidarity in today's educational environment.

Conclusion. In conclusion, the concept of solidarity is functioning as an interdisciplinary phenomenon, created through joint work and common creativity, a common desire for common goals, common values. In the scientific discourse, the concept of “solidarity” is viewed as it follows: firstly, as integration based on the common interests of individuals, groups, as well as interdependence and responsibility for something; secondly, as unity based on the moral values, ethical obligations and care as a result of adherence to common norms and values; and thirdly, as a joint activity to achieve a certain goal, i.e., mutual assistance in accordance with the principle of “one for all and all for one.” The conscious nature of solidarity contributes to the normative foundations of any community, including an educational one, determinin such social characteristics as the ability for self-restraint and discipline, as well as the compatibility of individual interests, feelings and experiences.

The scope for further research encompasses researching into the specifics of solidarity as an organizational complex in educational institutions, which allows establishing their integrity and consistency.

Список використаних джерел

1. Bieliauskaitė J. Solidarity in Academia and its Relationship to Academic Integrity. *Journal Academic Ethics*. 2021. Vol. 19. P. 309–322. <https://doi.org/10.1007/s10805-021-09420-6>
2. Brunkhorst H. Solidarity: From civic friendship to a global legal community. Cambridge : MIT Press, 2005. 262 p.
3. Cureton A. Solidarity and Social Moral Rules. *Ethical Theory and Moral Practice*. 2012. Vol. 15(5). P. 691–707. <https://doi.org/10.1007/s10677-011-9313-8>
4. Dawson A., Verweij M. Solidarity: a Moral Concept in Need of Clarification. *Public Health Ethics*. 2012. Vol. 5(1). P. 1–5.
5. Freire P. *Pedagogy of the Oppressed*. New York : Continuum, 1970. 183 p.
6. Freire P. Letter to North American Teachers. *Freire for the Classroom* [Ira Shor (Ed.)]. Portsmouth : Heinemann, 1987. P. 212–230.
7. Gadamer H. G. Friendship and Solidarity. *Research in Phenomenology*. 2009. Vol. 39(1). P. 3–12. <https://doi.org/10.1163/156916408X389604>
8. Gaztambide-Fernández R. A., Matute A. A. Pushing against. *Problematizing public pedagogy* [J. Burdick, J. Sandlin, & M. O'Malley (Eds.)]. Routledge, 2014. P. 52–64.
9. Gaztambide-Fernández R., Brant J., Desar Ch. Toward a pedagogy of solidarity. *Curriculum Inquiry*. 2022. Vol. 52(3). P. 251-265. <https://doi.org/10.1080/03626784.2022.2082733>
10. Habermas J. Reconciliation through the public use of reason: Remarks on John Rawls's political liberalism. *The Journal of Philosophy*. 1995. Vol. 92(3). P. 109–131.
11. Horton M., Freire P. *We Make the Road By Walking*. Philadelphia : Temple University Press, 1990. 256 p.

12. Held V. Liberalism and the Ethics of Care. *On Feminist Ethics and Politics* [V. Held (Ed.)]. University Press of Kansas, 1999. P. 288–310.
13. Koudenburg N., Postmes T., Gordijn E. H. Conversational Flow Promotes Solidarity. *PLoS One*. 2013. Vol. 8(11). e78363. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0078363>
14. Ling R. New tech, new ties: how mobile communication is reshaping social cohesion. Cambridge : MIT Press, 2008. 243 p.
15. Morgan G., Pulignano V. Solidarity at Work: Concepts, Levels and Challenges. *Work, Employment and Society*. 2020. Vol. 34(1). P. 18–34. <http://dx.doi.org/10.1177/0950017019866626>
16. Moroz J., Swabowski O. Solidarity, dark solidarity, the commons and the university. *Power and Education*. 2017. Vol. 9(2). P. 145–158. <https://doi.org/10.1177/1757743817715662>
17. Noddings N. *Philosophy of Education*. Stanford: Stanford University, 1995. 240 p.
18. Noddings N. *Caring: A Feminine Approach to Ethics and Moral Education*. Berkeley : University of California Press, 2003. 224 p.
19. Parsons T. *Societies*. Englewood Cliffs : Prentice-Hall, 1966. 120 p.
20. Robbins D. From Solidarity to Social Inclusion: The Political Transformations of Durkheimianism. *Durkheimian Studies / Études Durkheimiennes*. 2011. Vol. 17. P. 80–102. URL: <http://www.jstor.org/stable/23867178>
21. Rorty R. *Contingency, Irony and Solidarity*. Cambridge : Cambridge University Press, 1989. 220 p.
22. Sleeter C. E., Soriano E. Creating solidarity across diverse communities: International perspective in education. Teachers College Press, 2013. 240 p.
23. Wilde L. The Concept of Solidarity: Emerging from the Theoretical Shadows? *The British Journal of Politics and International Relations*. 2021. Vol. 9(1). P. 171–181.
24. Державна стратегія регіонального розвитку на 2021–2027 роки. Постанова Кабінету Міністрів України № 695 від 05.08.2020. Київ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/695-2020-%D0%BF#Text>
25. Федоренко С. В. Теорія і методика формування гуманітарної культури студентів вищих навчальних закладів США : дис. ... докт. пед. наук. Київ, 2017. 551 с.

References

1. Bieliauskaitė, J. (2021). Solidarity in Academia and its Relationship to Academic Integrity. *Journal Academic Ethics*, 19, 309–322 (2021). <https://doi.org/10.1007/s10805-021-09420-6>
2. Brunkhorst, H. (2005). *Solidarity: From civic friendship to a global legal community*. Cambridge: MIT Press.
3. Cureton, A. (2012). Solidarity and Social Moral Rules. *Ethical Theory and Moral Practice*, 15(5), 691–707. <https://doi.org/10.1007/s10677-011-9313-8>
4. Dawson, A., & Verweij, M. (2012). Solidarity: a Moral Concept in Need of Clarification. *Public Health Ethics*, 5(1), 1–5.
5. Freire, P. (1970). *Pedagogy of the Oppressed*. New York: Continuum.
6. Freire, P. (1987). Letter to North American Teachers. In Ira Shor (Ed.), *Freire for the Classroom* (pp. 212–230). Portsmouth: Heinemann.
7. Gadamer, H. G. (2009). Friendship and Solidarity. *Research in Phenomenology*, 39(1), 3–12. <https://doi.org/10.1163/156916408X389604>
8. Gaztambide-Fernández, R. A., & Matute, A. A. (2014). Pushing against. In J. Burdick, J. Sandlin, & M. O'Malley (Eds.), *Problematizing public pedagogy* (pp. 52–64). Routledge.
9. Gaztambide-Fernández R., Brant J., & Desar Ch. (2022). Toward a pedagogy of solidarity. *Curriculum Inquiry*, 52(3), 251–265. <https://doi.org/10.1080/03626784.2022.2082733>
10. Habermas, J. (1995). Reconciliation through the public use of reason: Remarks on John Rawls's political liberalism. *The Journal of Philosophy*, 92(3), 109–131.
11. Horton, M., & Freire, P. (1990). *We Make the Road By Walking*. Philadelphia: Temple University Press.

12. Held, V. (1999). Liberalism and the Ethics of Care. In V. Held (Ed.), *On Feminist Ethics and Politics* (pp. 288–310). University Press of Kansas.
13. Koudenburg, N., Postmes, T., & Gordijn, E. H. (2013). Conversational Flow Promotes Solidarity. *PLoS One*, 8(11), e78363. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0078363>
14. Ling, R. (2008). *New tech, new ties: how mobile communication is reshaping social cohesion*. Cambridge: MIT Press.
15. Morgan, G., & Pulignano, V. (2020). Solidarity at Work: Concepts, Levels and Challenges. *Work, Employment and Society*, 34(1), 18–34. <http://dx.doi.org/10.1177/0950017019866626>
16. Moroz, J., & Swabovski, O. (2017). Solidarity, dark solidarity, the commons and the university. *Power and Education*, 9(2), 145–158. <https://doi.org/10.1177/1757743817715662>
17. Noddings, N. (1995). *Philosophy of Education*. Stanford: Stanford University.
18. Noddings, N. (2003). *Caring: A Feminine Approach to Ethics and Moral Education*. Berkeley: University of California Press.
19. Parsons, T. (1966). *Societies*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall.
20. Robbins, D. (2011). From Solidarity to Social Inclusion: The Political Transformations of Durkheimianism. *Durkheimian Studies / Études Durkheimiennes*, 17, 80–102. <http://www.jstor.org/stable/23867178>
21. Rorty, R. (1989). *Contingency, Irony and Solidarity*. Cambridge: Cambridge University Press.
22. Sleeter, C. E., & Soriano, E. (2013). *Creating solidarity across diverse communities: International perspectives in education*. Teachers College Press.
23. Wilde L. (2021). The Concept of Solidarity: Emerging from the Theoretical Shadows? *The British Journal of Politics and International Relations*, 9(1), 171–181.
24. Cabinet of Ministers of Ukraine. (2020). *Derzhavna stratehiia rehionalnoho rozvytku na 2021–2027 roky* [State Strategy of Regional Development for 2021–2027] (Resolution No. 695). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/695-2020-%D0%BF#Text>
25. Fedorenko, S. V. (2017). *Teoriia i metodyka formuvannia humanitarnoi kultury studentiv vyshchych navchalnykh zakladiv SSHA* [Theory and methods of formation of liberal humanistic culture of students of higher educational institutions of the USA (Doctoral dissertation, Kyiv).

Карл Мірра,
доктор філософії (історія та освіта)
Університет Адельфі
Гарден Сіті, Нью Йорк (США)

Світлана Федоренко,
доктор педагогічних наук, професор,
Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»,
м. Київ

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПОНЯТТЯ «СОЛІДАРНІСТЬ» ТА ЙОГО ЗВ'ЯЗОК З АКАДЕМІЧНИМ ДИСКУРСОМ

Анотація. Стаття присвячена теоретичному аналізу сутності поняття «солідарність» та його зв'язку з освітнім контекстом. Задля реалізації мети поставлено такі завдання: визначити філософські й соціологічні підходи до визначення поняття «солідарність»; розширити концептуальні компоненти солідарності, такі як моральні цінності, етичні зобов'язання, прагнення до перетворень і турбота як морально-етична цінність; розглянути вплив солідарності на покращення академічного середовища. У дослідженні використано такі теоретичні методи: аналіз і

синтез – для формулювання вихідних положень статті; вивчення та систематизація періоджерел з аналізованої проблеми.

Зазначено, що солідарність – явище не статичне, а надзвичайно багатогранне міждисциплінарне й динамічне. Солідарність включає моральні, політичні й соціальні елементи, які також підтримуються організаційною інфраструктурою та інституційними рамками. Наголошено, що концепція солідарності протягом останніх двох десятиліть стала все частіше використовуватися в навчальних програмах і педагогічній літературі, особливо тими вченими, які зосереджуються на громадянській освіті для соціальних і політичних змін. Свідомий характер солідарності сприяє тому, щоб нормативні основи будь-якої спільноти, зокрема й освітянської, визначали такі соціальні характеристики, як здатність до самообмеження й дисципліни, а також сумісність індивідуальних інтересів, почуттів і переживань.

Зроблено висновок, що в науковому дискурсі сьогодення поняття «солідарність» розглядається: по-перше, як інтеграція, що ґрунтується на спільних інтересах, взаємозалежності й відповідальності індивідів, груп; по-друге, як єдність, заснована на моральних цінностях, етичних зобов'язаннях і турботі на основі дотримання спільних норм і цінностей; по-третє, як спільна діяльність для досягнення певної мети, а також взаємодопомога за принципом «один за всіх і всі за одного». Теоретичне значення статті полягає в розширенні наявного розуміння поняття «солідарність» в освітньому контексті.

Ключові слова: діалог, етичні зобов'язання, моральні цінності, освітній процес, спільна діяльність, солідарність, турбота.

Ключові слова: діалог, етичні зобов'язання, моральні цінності, освітній процес, спільна діяльність, солідарність, турбота.

Стаття надійшла до редакції 21.06.2023.
Стаття прийнята до публікації 08.07.2023.

DOI <https://doi.org/10.32405/2308-3778-2023-27-2-82-93>

УДК 373.5.048:331.548

ORCID ID <https://orcid.org/0000-0001-5756-8359>

Олег Морін,

кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник,

Інститут проблем виховання НАПН України,

м. Київ

ПРОФОРІЄНТАЦІЙНА ТЕХНОЛОГІЯ ФОРМУВАННЯ В УЧНІВ КАР'ЄРНОЇ СПРЯМОВАНОСТІ В УМОВАХ ПРОФІЛЬНОГО НАВЧАННЯ

Анотація. Для учнів закладів загальної середньої освіти (ЗЗСО) навіть у цих складних умовах, викликаних негативними соціально-економічними наслідками воєнного стану, має відбуватися процес професійного вибору. Означений вибір визначатиме їхню кар'єрну спрямованість та складатиме основу професійно-ціннісних орієнтацій.

Це обумовлює доцільність продовження наукових розвідок у напрямі забезпечення формування в учнів ЗЗСО кар'єрної спрямованості, особливо з огляду на продовження розгортання реформи НУШ і старт з 2027 р. профільної школи в Україні на її засадах. На часі модернізація, а частіше повне оновлення програмно-методичного забезпечення процесу професійного самовизначення здобувачів освіти, розроблення профорієнтаційної технології формування кар'єрної спрямованості в учнів ЗЗСО, особливо в умовах профільного навчання на засадах НУШ.

Метою запропонованої статті є розгляд аспектів побудови профорієнтаційної технології формування кар'єрної спрямованості в учнів ЗЗСО в умовах профільного навчання.

Для розкриття визначеної в меті статті проблеми застосувалася низка методів: теоретичні (аналіз, синтез, порівняння й узагальнення); вивчення документів (директивні документи про освіту, матеріали наукових дослідження психолого-педагогічного спрямування тощо).

Успішне впровадження реформи НУШ безпосередньо залежить від ефективної взаємодії між залученими до її розгортання сторонами, розроблення дієвого інструментарію для забезпечення діяльності всіх суб'єктів комплексу НУШ. Розроблення технології формування кар'єрної спрямованості в учнів ЗЗСО в умовах профільного навчання має стати однією зі складових такого інструментарію. Означена технологія має забезпечити формування в учнів готовності до свідомого вибору профілю навчання в старшій школі шляхом надання ґрунтовної інформації про зміст, структуру, вимоги кожного напрямку профільного навчання, можливі напрями продовження освіти після закінчення ЗЗСО, поглиблення знань про характер праці найбільш привабливої для учня професійної сфери і шляхів набуття відповідної професії.

У статті наголошується, що профорієнтаційна технологія формування кар'єрної спрямованості в учнів ЗЗСО має враховувати необхідність формування в них професійно-ціннісних орієнтацій до трудової діяльності, мати чітку структуру, містити складові елементи, дієвість яких доведено дослідженнями, здійсненими в попередні роки співробітниками лабораторії виховання готовності до ринку праці Інституту проблем виховання НАПН України.

Ключові слова: учні, заклади загальної середньої освіти (ЗЗСО), кар'єрна спрямованість, технологія формування, професійно-ціннісні орієнтації.

© Олег Морін, 2023

Вступ. На процес професійного становлення учнівської молоді впливають у цей час та впливатимуть у майбутньому проблеми, викликані негативними соціально-економічними наслідками воєнного стану й подальшого післявоєнного відновлення країни. Особливо це стосується учнів закладів загальної середньої освіти (ЗЗСО), для яких навіть у цих складних

умовах має відбутися процес професійного вибору, що визначатиме їхню кар'єрну спрямованість та складатиме основу професійно-ціннісних орієнтацій.

Проведене 2020-2022 рр. співробітниками лабораторії виховання готовності до ринку праці Інституту проблем виховання НАПН України дослідження за темою «Формування в учнів професійно-ціннісних орієнтацій до трудової діяльності» зокрема довело, що професійно-ціннісні орієнтації впливають на мотивацію особистості у виборі професійної сфери, забезпечують зміст і спрямованість майбутньої професійної діяльності, а в результаті визначають професійну поведінку особистості. Крім того, професійно-ціннісні орієнтації особистості визначають її професійну спрямованість, яка зі свого боку є важливою детермінантною кар'єрної спрямованості.

Аналіз психолого-педагогічної, навчальної і методичної літератури, вивчення закордонного і вітчизняного досвіду, освітньої практики засвідчує відсутність засобів для забезпечення формування кар'єрної спрямованості в учнів ЗЗСО. Одним з провідних чинників такого стану речей є відсутність системного підходу до цього питання як в науковому, так і методичному аспектах його здійснення.

Стан речей визначають комплекс протиріч між: соціальною значущістю підготовки випускників ЗЗСО до професійного самовизначення та незадовільним рівнем їхніх знань щодо змістових складових і цінностей обраної ними професійної сфери; наявним педагогічним потенціалом ЗЗСО у формуванні кар'єрної спрямованості в учнів та необхідністю його модернізації, а частіше повного оновлення програмно-методичного забезпечення означеного процесу [11, с. 70].

Це обумовило доцільність продовження наукових розвідок у цьому напрямі й ініціювало дослідження співробітниками лабораторії виховання готовності до ринку праці Інституту проблем виховання НАПН України 2023-2025 рр. проблеми формування кар'єрної спрямованості в учнів ЗЗСО в умовах Нової української школи (НУШ).

Складовою означеної комплексної теми є індивідуальна тема дослідження, присвячена обґрунтуванню та експериментальній перевірці технології формування кар'єрної спрямованості в учнів ЗЗСО в умовах профільного навчання.

Метою статті є розгляд аспектів побудови профорієнтаційної технології формування кар'єрної спрямованості в учнів ЗЗСО в умовах профільного навчання.

Відповідно до мети вирішувалися такі **завдання**: визначити окремі структурні

елементи профорієнтаційної технології формування в учнів ЗЗСО кар'єрної спрямованості та здійснити їхній стислий опис, окреслити рефлексивно-вольові механізми особистості, яка самовизначається в професії, тобто її професійно-ціннісні орієнтації, на які будемо спиратися під час обґрунтування технології.

Методи дослідження. Для вирішення означеної вище проблеми застосувалася низка методів: теоретичні (аналіз, синтез, порівняння й узагальнення); вивчення документів (директивні документи про освіту, матеріали наукових дослідження психолого-педагогічного спрямування тощо).

Результати дослідження. Л. Гриневич зазначає, що успішне впровадження реформи НУШ безпосередньо залежить від ефективної взаємодії між залученими до її розгортання освітніми управлінцями, вчителями, батьками, експертами та громадськими організаціями, від розроблення дієвого інструментарію для забезпечення діяльності усіх суб'єктів комплексу НУШ [7].

Розроблення технології формування кар'єрної спрямованості в учнів ЗЗСО в умовах профільного навчання має стати однією зі складових такого інструментарію. Означена технологія покликана забезпечити формування в учнів готовності до свідомого вибору профілю навчання в старшій школі шляхом надання ґрунтовної інформації про зміст, структуру, вимоги кожного напрямку профільного навчання, можливі напрями продовження освіти після закінчення ЗЗСО, поглиблення знань про характер праці найбільш привабливої для учня професійної сфери і шляхів набуття відповідної професії.

Варто зазначити, доцільність розробки технології формування кар'єрної спрямованості у учнів ЗЗСО в умовах профільного навчання засвідчують результати проведеного у 2023 р. співробітниками лабораторії виховання готовності до ринку праці констатувального експерименту.

Зокрема, з метою визначення стану забезпечення професійного самовизначення у учнів ЗЗСО було проведено педагогічний моніторинг, з метою спостереження за означеною складовою освітнього процесу закладів, що беруть участь у експерименті, визначення її стану, характерних особливостей, виявлення тенденцій розвитку, а також прогнозування внесення у подальшому певних змін на формувальному етапі експерименту.

Для проведення моніторингового дослідження було розроблено низку анкет для батьків та вчителів. В анкетуванні брали участь 68 батьків, та 16 педагогів. Одна з анкет

містила питання на виявлення стану забезпечення професійного самовизначення у учнів профільної школи, тобто стан організації і проведення в освітньому закладі профорієнтаційної діяльності в умовах профільного навчання (етапи виховного процесу, зміст роботи, результати, умови тощо).

Результати засвідчили, оцінили означений стан, вчителі, як високий 23 %, середній 36 % і низький 41 %; батьки, високий 12 %, середній 26% і низький 62 % (рис. 1).

Тобто, освітня практика дійсно потребує профорієнтаційних технологій професійного самовизначення особистості, особливо з огляду на зміни в організації профільного навчання

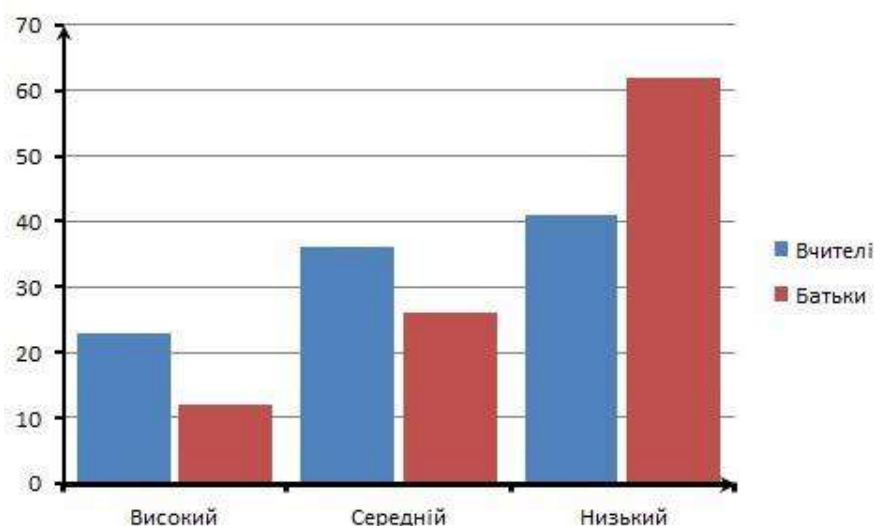

Рис. 1. Стан забезпечення профорієнтаційної діяльності в освітньому закладі в умовах профільного навчання у % (за результатами анкетування)

Зазначимо, профільна школа має забезпечити здобувачам освіти після завершення навчання в 9-му класі вибір академічного чи професійного напрямів подальшої освіти. Академічний напрям забезпечується академічними ліцеями та переважно спрямовує учнів на продовження навчання в закладах вищої освіти (ЗВО). Професійний напрям забезпечується професійними коледжами і професійними ліцеями. За результатами навчання випускники отримують певну допрофесійну підготовку та зорієнтованість на опанування обраної ними професії в закладах професійної освіти (ЗПО) чи на продовження навчання у ЗВО [12].

Міністерством освіти і науки України в перспективі планується здійснити певні кроки з упровадження реформи НУШ у старшій, тобто профільній, школі, а саме, 2023 р. має відбутися затвердження нового Державного стандарту старшої профільної школи (за двома

спрямуваннями - академічний і професійний), до 2025 р. завершитися формування мережі профільних ліцеїв, кадрового складу й обладнання освітніх установ, а вже з 2027 р. НУШ стартує в усіх 10-х класах України.

Варто зауважити, що профільне навчання є різновидом диференційованого та передбачає врахування освітніх потреб, нахилів і здібностей учнів, що забезпечується за рахунок змін у цілях, змісті та структурі організації освітньої діяльності суголосно з процесом їхнього професійного самовизначення. Метою профільного навчання є забезпечення рівних можливостей для доступу учнівської молоді до здобуття загальноосвітньої профільної й початкової допрофесійної підготовки; гарантування неперервної освіти впродовж життя; виховання особистості, здатної до самореалізації, професійного зростання й мобільності в умовах сучасного ринку праці [4].

Завданнями профільного навчання є створення умов для врахування й розвитку навчально-пізнавальних і професійних інтересів, нахилів, здібностей і потреб учнів старшої профільної школи; виховання активно-позитивного ставлення до праці, забезпечення умов для їхнього життєвого і професійного самовизначення, формування готовності до свідомого вибору й оволодіння майбутньою професією; формування соціальної, комунікативної, інформаційної, технічної, технологічної компетенцій; забезпечення наступності між загальною середньою і професійною освітою відповідно до обраного профілю [4].

А. Загородня зазначає, що профільне навчання ґрунтується на таких принципах: фуркації (розподілу учнів за рівнем освітньої підготовки, інтересами, потребами, здібностями і нахилами); варіативності й альтернативності (освітніх програм, технологій навчання і навчально-методичного забезпечення); наступності й неперервності (між допрофільною підготовкою і профільним навчанням, професійною підготовкою); гнучкості (змісту і форм організації профільного навчання, у т. ч. дистанційного; забезпечення можливості зміни профілю); діагностико-прогностичної реалізованості (виявлення здібностей учнів для їхньої обґрунтованої орієнтації на профіль навчання) [4].

Як було зазначено вище, проведене 2020-2022 рр. дослідження дозволило обґрунтувати профорієнтаційну технологію формування професійно-ціннісних орієнтацій учнів. Структуру й компоненти означеної профорієнтаційної технології будемо використовувати і надалі як основу для формулювання подібних конструктів.

Таким чином, на наш погляд, профорієнтаційна технологія формування кар'єрної

спрямованості в учнів ЗЗСО в умовах профільного навчання має містити опис таких складових елементів (рис. 2):

1. Цільовий компонент: мета; завдання; принципи, що визначатимуть сутність змісту, добору засобів та з'ясування механізмів здійснення процесу.

2. Процесуально-практичний компонент: опис змісту; окреслення педагогічних засобів, форм, методів, що забезпечують упровадження змісту, засвоєння знань, розвиток умінь та формування навичок; визначення механізму реалізації змісту й педагогічних засобів.

3. Контрольно-оцінний компонент: опис цільового діагностичного інструментарію; опис процедури здійснення діагностики проміжних і фінальних результатів.

4. Компонент забезпечення здійснення й керування процесом: чинники (особи), що забезпечують профорієнтаційну діяльність суб'єктів освітнього процесу та координацію цієї діяльності; зміст діяльності (упровадження відповідних освітніх курсів, проведення тренінгів, здійснення діагностики, консультування, визначення засобів координації й подальшого супроводу).

5. Результативний компонент: чіткий опис фінального результату; опис процесів чи напрямів розвитку особистості, що результат опосередковано ініціює та активує.

Охріменко зазначає, що в сучасних соціально-економічних умовах профорієнтаційна технологія постає як сукупність способів, прийомів, принципів і методів профорієнтації, що базуються на методичному арсеналі особистісно орієнтованого підходу та відповідають таким вимогам, як діалогічність, діяльнісно творчий характер, спрямованість на підтримку індивідуального розвитку, представлення учневі необхідного простору свободи для прийняття самостійних рішень, творчості, вибору змісту й засобів у професійному самовизначенні й подальшому професійному становленні [8, с. 70].

У процесі дослідження спиратимемося на визначені З. Охріменко умови ефективності впровадження профорієнтаційних технологій, які полягають у сприянні розвитку й саморозвитку учнів з огляду на їхні індивідуальні особливості; підвищенні продуктивності освітнього процесу за рахунок особистісного (самоціннісного) забарвлення предметного матеріалу; наданні учням простору для прояву креативності та створення умов для самовираження; сприянні духовному вихованню й особистісному зростанню підростаючого покоління [8, с. 70].

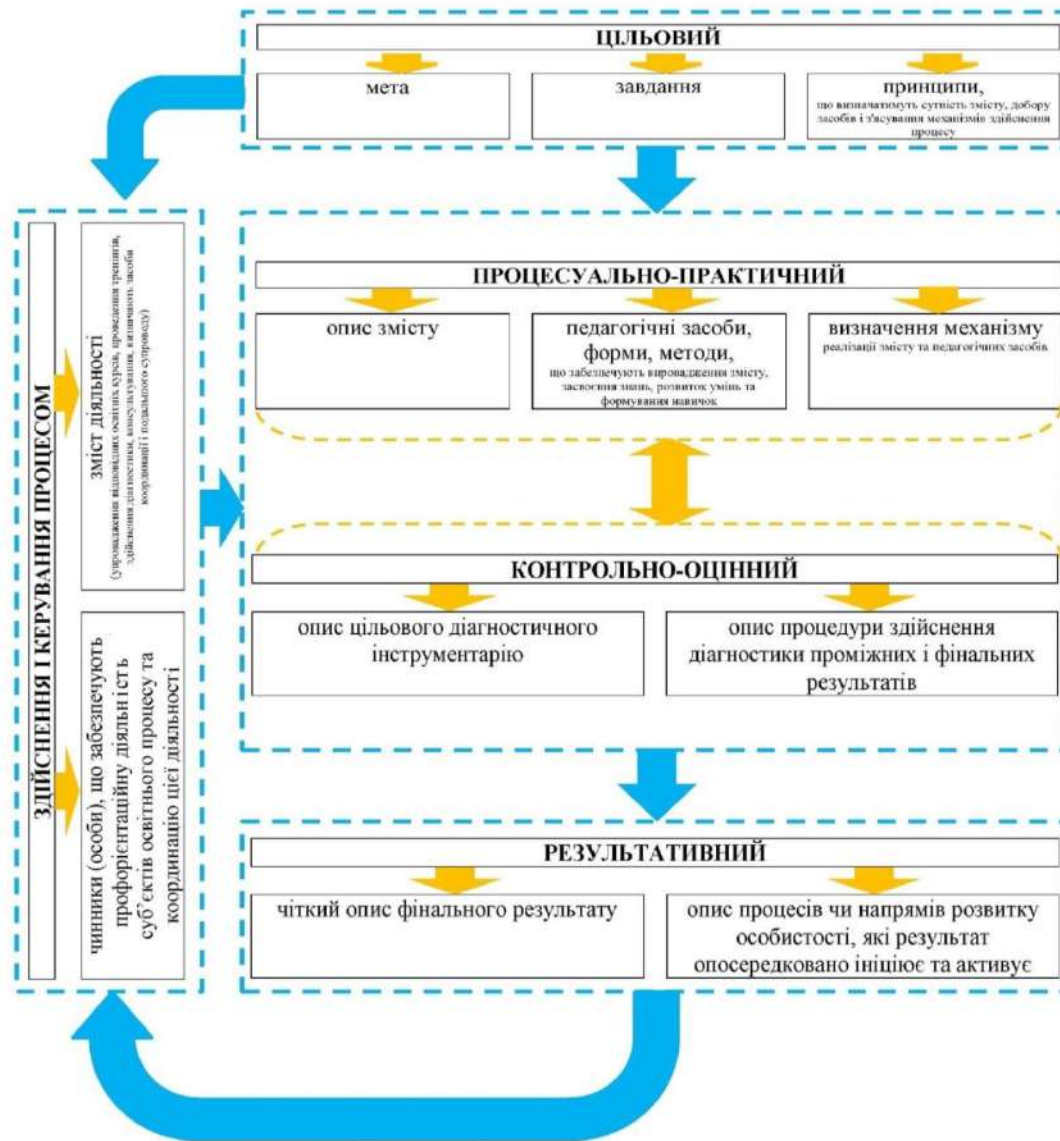

Рис. 2. Елементи профорієнтаційної технології формування кар'єрної спрямованості в учнів ЗЗО

Обговорення. Сутність профорієнтаційної технології полягає в тому, що вона має базуватися на рефлексивно-вольових механізмах особистості, яка самовизначається в професії.

На думку І. Беха, є підстави розглядати особистість у її теперішньому часі як інноваційну, тобто таку, яка за своїми внутрішніми набутками суголосна нормативам, які породжує суспільство з позиції більш широких і вагомих цілей.

За таких умов, щоб відповідати новому часу, кожна особистість має розвивати в собі

вміння досконало робити ту справу, тобто бути успішною в тій професійній сфері, до вибору якої вона була спрямована певними обставинами. Для цього слід сприяти виробленню в особі прагнення стати кращою, ніж є, своєчасно нівелюючи особистісні недоліки та формуючи нові якості, необхідні для життя, постійно перетворювати їх на власний досвід, поєднання якого з теперішніми набутками й приводить до бажаного успіху [1, с. 45].

Профориєнтаційна діяльність є складовою виховного процесу і тому вимагає більш розгорнутого уявлення про цінності, спираючись на які вона має здійснюватися. Дві суттєво відмінні їхні групи визначає І. Бех.

Цінності першої групи пов'язані з успішністю в тій чи іншій діяльності. Надалі вони забезпечують кар'єрну спрямованість і відповідно кар'єрний успіх особистості. До таких цінностей доцільно віднести старанність, акуратність, комунікабельність, уміння планувати та самоконтролювати власні професійні вміння і таке інше [1, с. 46].

Другу групу цінностей складають ті, що представляють глибинну сутність особистості, її духовну спрямованість. Таким склався життєвий світогляд, що сучасна людина більше замислюється над діяльнісними цінностями, ніж над духовними, уважає перші важливішими. Однак, якраз милосердя, любов, вірність, альтруїзм і багато інших цінностей репрезентують вищий сенс життя особистості.

Тож стратегією сучасного виховання має стати доцільне поєднання у внутрішньому світі особистості цих двох груп цінностей, де на перших місцях у їхній ієрархії повинні бути духовні цінності. Особистість має сформувати готовність присвятити свою професійну майстерність вищому сенсу життя, тоді вона повністю забезпечить свій цілісний саморозвиток.

З огляду на важливість змістово-цільових характеристик виховного процесу І. Бехом у монографії «Особистість у саяві духовності» запропоновано педагогам дієвий виховний інструментарій для своєї праці. Виховний інструментарій представлено у вигляді тринадцяти особистісно перетворювальних настанов [1, с. 47].

Варто зазначити, що в психолого-педагогічній літературі «ціннісні орієнтації» розуміють як компонент складної структури ставлень особистості до умов її існування та діяльності, пов'язуючи в єдине ціле суспільне, групове й індивідуальне у свідомості та поведінці. Наявність сталих ціннісних орієнтацій характеризує зрілість особистості, є узагальненим показником рівня її духовного розвитку, своєрідним орієнтиром та

відповідним регулятором поведінки й діяльності в предметній і соціальній реальності [2; 3; 9].

Ціннісні орієнтації є основою професійного самовизначення особистості як суб'єкта власних життєвих позицій, планів і перспектив. Ефективність цього процесу зростає за умови наявності в індивіда можливостей порівнювати образ свого «Я – зараз» і «Я – у майбутньому», тобто в певному смислі із професійним ідеалом, з образом «Я – професіонал» [3].

Молода особа як динамічна система перебуває в стані безперервної зміни і розвитку, у процесі якого все більшого значення набувають внутрішні рушійні сили, які дають змогу людині самостійно визначати завдання й напрям власного розвитку, тому ціннісні орієнтації спрямовують та коригують процес цілепокладання людини, створюючи основу для вибору з наявних альтернатив цілей і засобів. Тим самим система ціннісних орієнтацій визначає життєву перспективу, «вектор» розвитку особистості як найважливіше внутрішнє її джерело й механізм [3; 10].

Вибір певних напрямів життєвого шляху, основних цілей самовизначення означає насамперед вибір основних ціннісних орієнтацій. Це значить, що поряд із загальносупільною структурою системи ціннісних орієнтацій кожній людині властива своя система, у якій певні ціннісні орієнтації займають відповідне рангове місце і цим визначають сенс вибраного життєвого шляху. Це й зумовлює важливість формування індивідуальних ціннісних орієнтацій, які б регулювали життєві пріоритети, визначали цілі життя. Орієнтуючись у широкому спектрі загальносупільних ціннісних орієнтацій і цінностей, індивід вибирає ті з них, які найбільш тісно пов'язані із його домінуючими потребами [3; 5]. Так, ціннісні орієнтації як механізм особистісного зростання й саморозвитку самі мають розвивальний характер і є динамічною системою [3; 2].

Н. Гребінь-Крушельницька зазначає, що ціннісні орієнтації особистості можна визначити як цілі, пріоритети, життєві ідеали, що мотивують на досягнення успіху, спрямовують на усвідомлення й задоволення потреб особистісно-професійного зростання та є основою для самовизначення, що забезпечує вибір життєвих позицій, планів, перспектив, зумовлює сенс вибраного життєвого шляху [3].

На висловлені вище міркування будемо спиратися під час створення профорієнтаційної технології формування кар'єрної спрямованості в учнів ЗЗСО в умовах

профільного навчання та застосовувати структуру й компоненти її побудови відповідно до опису складових елементів, поданих вище.

Висновки. Важливість формування в учнів ЗЗСО кар'єрної спрямованості зумовлена тим, що вона визначатиме підвищення рівня їхньої готовності до професійного самовизначення, що від обґрунтованості й адекватності вибору професії залежить усе подальше життя молоді людини. В умовах продовження розгортання реформи НУШ, особливо у профільній школі, актуалізується необхідність продовження досліджень, спрямованих на модернізацію змісту, пошук нових форм функціонування суб'єктів профорієнтаційної діяльності освітніх закладів різного рівня, розроблення інноваційних виховних технологій забезпечення професійного самовизначення особистості.

На нашу думку, профорієнтаційна технологія формування кар'єрної спрямованості в учнів ЗЗСО має враховувати необхідність формування в них професійно-ціннісних орієнтацій до трудової діяльності, мати чітку структуру, містити складові елементи, дієвість яких доведено дослідженнями, здійсненими в попередні роки співробітниками лабораторії виховання готовності до ринку праці Інституту проблем виховання НАПН України.

Список використаних джерел

1. Бех І. Д. Особистість у сьайві духовності: монографія. Київ - Чернівці: «Букрек», 2021. 244 с.
2. Беякова С. М, Бочаріна Н. А., Стеценко А. І. Емпіричне дослідження особливостей ціннісних орієнтацій дорослих / Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Психологія». Ужгород. нац. ун-т. Видавн. дім «Гельветика», 2022. Вип. 1. С. 77–82.
3. Гребінь-Крушельницька Н. Ю. Ціннісні орієнтації особистості як фактор розвитку мотивації досягнення успіху. Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах. 2023, № 86, С. 53
4. Загородня А. А. Система профільного навчання у старшій школі у добу незалежності. Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах. 2020, № 69, Т. 1. С. 163-164
5. Кавалеров А. А. Цінність у соціокультурній трансформації. Одеса: Астропринт, 2001. 221 с.
6. Морін О. Л. Аспекти побудови профорієнтаційної технології формування кар'єрної спрямованості в учнів закладів загальної середньої освіти. Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал: матеріали звітної науково-практичної конференції Інституту проблем виховання НАПН України за 2022 рік. Івано-Франківськ: НАІР, 2023. Вип. 11. С. 181-185.
7. Нова українська школа. Дорожня карта реформи базової та профільної школи. Проект для обговорення/ Вакуленко Т., Гриневич Л., Лінник О. та інші; за заг. ред. Л. Гриневич. Київ: АКМЕ ГРУП, 2021. 46 с.
8. Охріменко З. В. Формування професійно-ціннісних орієнтацій в учнів до трудової діяльності. Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: зб. наук. праць. Вип. 26. Кн. 2. 2022. С. 66-77. DOI: <https://doi.org/10.32405/2308-3778-2022-26-2-66-77>
9. Професійна педагогічна освіта: акме-синергетичний підхід: монографія / за ред. О. А. Дубасенюк. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2011. 389 с.
10. Ціннісні орієнтації сучасної української молоді. Щорічна доповідь Президенту України,

Верховній Раді України про становище молоді в Україні (за підсумками 2015 року) / Держ. ін-т сімейної та молодіжної політики; [редкол.: І. О. Жданов, гол. ред. колег., О. Й. Ярема, І. І. Беляєва та ін.]. Київ, 2016. 200 с.

11. Штученко І. Є. Ціннісно-мотиваційні детермінанти формування кар'єрної спрямованості студентів технічних спеціальностей. Проблеми екстремальної та кризової психології, 2015. Вип. 18. С. 259-268. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pekp_2015_18_34

12. Якою вбачають профільну школу за десять років. URL: <https://oplatforma.com.ua/article/1186-qqq-17-m1-24-01-2017-yakoyu-vbachayut-proflnu-shkolu-za-desyat-rokv>» (дата звернення 20.06.2023)

References

1. Beh, I. D. (2021). *Osobistist u siaivi dukhovnosti* [Personality in the light of spirituality]. Kyiv – Chernivtsi: Bukrek.

2. Bieliakova, S. M., Bocharina, N. A., & Stetsenko, A. I. (2022). Empirychne doslidzhennia osoblyvosti tsinnisnikh oriiientatsii doroslykh [An empirical study of the peculiarities of value orientations of adults]. *Naukovyi visnyk Uzhgorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriiia «Psihholohiia», 1*, 77–82.

3. Hrebin-Krushelnyska, N. Yu. (2023). Tsinnisni oriiientatsii osobystosti yak faktor rozvytku motyvatsii dosiahnennia uspiikh [Value orientations of the individual as a factor in the development of motivation to achieve success]. *Pedahohika formuvannia tvorchoi osobystosti u vyshchyi i zahalnoosvitnii shkolakh*, 86, 53

4. Zahorodnia, A. A. (2020). Systema profilnoho navchannia u starshii shkoli u dobu nezalezhnosti [The system of specialized education in high school in the days of independence]. *Pedahohika formuvannia tvorchoi osobystosti u vyshchii i zahalnoosvitniu shkolakh*, 69 (1), 163-164

5. Kavalеров, A. A. (2001). *Tsinnist u sotsiokulturnii transformatsii* [Value in sociocultural transformation]. Odesa: Astroprint.

6. Morin, O. L. (2023). Aspekty pobudovy proforiiientatsiinoi tekhnolohii formuvannia karernoї spriamovanosti v uchniv zakladiv zahalnoi serednoї osvity [Aspects of building a career guidance technology for the formation of career orientation in students of general secondary education institutions]. *Suchasnyi vykhovnyi protses: sutnist ta innovatsynyi potentsial*, 11, 181-185.

7. Hrynevych, L. (Ed.). (2021). *Nova ukrainska shkola. Dorozhnia karta reformy bazovoi ta profilnoi shkoly* [New Ukrainian School. Road map of basic and specialized school reform]. Kyiv: AKME GRUP.

8. Okhrimenko, Z. V. (2022). Formuvannia profesiino-tsinnisnykh oriiientatsii v uchniv do trudovoi diialnosti [The formation of professional value orientations in students towards work]. *Teoretyko-metodychni problemy vykhovannia ditei ta uchnivskoi molodi*, 26(2), 66-77. <https://doi.org/10.32405/2308-3778-2022-26-2-66-77>

9. Dubaseniuk, O. A. (Ed.). (2011). *Profesiina pedahohichna osvita: akme-synerhetychnyi pidkhid* [Professional pedagogical education: Acme-synergistic approach]. Zhytomyr: Vydavnytstvo ZhDU im. I. Franka.

10. Yarema, O. Y., & Beliaeva, I. I. (Eds.). (2016). *Tsinnisni oriiientatsii suchasnoi ukrainskoi molodi* [Value orientations of modern Ukrainian youth]. Shchorichna dopovid Prezydentu Ukraini, Verkhovnii Radi Ukraini pro stanovysheche molodi v Ukraini (za pidsumkami 2015 roku). Kyiv: Derzhavnyi instytut simeinoi ta molodizhnoi polityky.

11. Shtuchenko, I. Ye. (2015). Tsinnisno-motyvatsiini determinanty formuvannia karernoї spriamovanosti studentiv tekhnichnykh spetsialnostei [Value-motivational determinants of formation of career direction of students of technical specialties]. *Problemy ekstremalnoi ta krizovoi psykholohii*, 18, 259-268. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pekp_2015_18_34

12. *Yakoiu vbachaiut profilnu shkolu za desiat rokiv* [How do they see the specialized school in ten years]. Retrieved from <https://oplatforma.com.ua/article/1186-qqq-17-m1-24-01-2017-yakoyu-vbachayut-proflnu-shkolu-za-desyat-rokv>»

Oleh Morin,
*PhD in Pedagogy, Senior Researcher,
Institute of Problems on Education of the NAES of Ukraine,
Kyiv*

CAREER ORIENTATION TECHNOLOGY FOR THE FORMATION OF THE STUDENTS' CAREER ORIENTATION IN THE CONDITIONS OF PROFESSIONAL EDUCATION

Abstract. *For students of institutions of general secondary education, even in these difficult conditions caused by the negative socio-economic consequences of martial law, the process of professional choice must take place. This will determine students' career orientation and develop the foundation of professional and value orientations.*

This determines the expediency of the continuation of scientific research in the direction of ensuring the formation of students' career orientation in institutions of general secondary education, especially in view of the continued deployment of the reform of the New Ukrainian School and the start of a specialized school based on it in Ukraine since 2027. It is time to modernize and completely update the program and methodological support of the process of professional self-determination of education seekers, the development of career orientation technology for the formation of students' career orientation in institutions of general secondary education, especially in the conditions of professional education based on the New Ukrainian School.

The purpose of the article is to consider the aspects of making the career orientation technology for the formation of students' career orientation in institutions of general secondary education in the conditions of professional education.

A number of methods were used to reveal the problem defined in the purpose of the article: theoretical methods (analysis, synthesis, comparison and generalization); study of documents (directive documents on education, materials of psychological and pedagogical research, etc.).

The successful implementation of the reform of New Ukrainian School directly depends on effective interaction between the parties involved in its deployment, as well as on the development of an effective toolkit to ensure the activities of all subjects of the New Ukrainian School complex. The development of technology for the formation of students' career orientation in institutions of general secondary education in the conditions of professional education should become one of the components of such a toolkit. This technology should ensure the formation of students' readiness for a conscious choice of specialization in high school by providing thorough information about the content, structure, requirements of each field of professional education, possible directions of continuing education after finishing institutions of general secondary education, deepening knowledge about the nature of the work of the most attractive professional spheres for the student and ways of acquiring the relevant profession.

The article emphasizes that the career orientation technology for the formation of students' career orientation in institutions of general secondary education should take into account the need to form professional and value orientations towards work, have a clear structure, and contain constituent elements, the effectiveness of which has been proven by research carried out in previous years by employees of the Laboratory of Education of Readiness for of the Labour Market of the Institute of Problems on Education of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine.

Key words: *students of institutions of general secondary education, career orientation, formation technology, professional and value orientations.*

Стаття надійшла до редакції 29.06.2023.
Стаття прийнята до публікації 10.07.2023.

DOI <https://doi.org/10.32405/2308-3778-2023-27-2-94-108>

УДК 373.3/.5.015.31:613/614]:355.01

ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-6087-3896>

Тетяна Окушко,

кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник,

Інститут проблем виховання НАПН України,

м. Київ

КУЛЬТУРА БЕЗПЕЧНОЇ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ДІТЕЙ ТА УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ В УМОВАХ ВИКЛИКІВ І ЗАГРОЗ

Анотація. *Стаття є продовженням циклу наукових публікацій авторки, у яких висвітлюється питання виховання культури безпечної життєдіяльності дітей та молоді в умовах воєнного стану. Окреслено коло проблем, які потребуватимуть подальшого вирішення в оновленні процесу виховання культури безпечної життєдіяльності дітей та молоді на рівні органів державної та виконавчої влади, закладів освіти, інститутів громадянського суспільства і самої учнівської молоді.*

Для досягнення мети статті використано теоретичні методи (аналіз, синтез і систематизація, порівняння, узагальнення), вивчення нормативних документів щодо безпеки життєдіяльності дітей, емпіричні методи (аналіз результатів опитувань, анкетування, спостереження, експертна оцінка), статистичні методи.

Репрезентовано результати всеукраїнського опитування щодо культури безпеки дітей та учнівської молоді, проведеного лабораторією морального, громадянського та міжкультурного виховання Інституту проблем виховання Національної академії педагогічних наук України. Актуалізовано ключові аспекти виховання культури безпеки з урахуванням викликів і загроз, що зумовлюють необхідність перегляду підходів до виховання культури безпеки життєдіяльності дітей та учнівської молоді в умовах воєнного стану й повоєнного відновлення. Отримані результати дослідження дозволяють зробити висновки щодо необхідності оновлення змісту освіти з формування культури безпеки життєдіяльності дітей та учнівської молоді з огляду на ризики і виклики, зокрема посилення компоненту з набуття практичних умінь і навичок щодо дій у надзвичайних ситуаціях.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що матеріали можуть бути використані в закладах загальної середньої, позашкільної та вищої освіти, у роботі управлінь у справах роботи з молоддю державних адміністрацій та об'єднаних територіальних громад, громадських об'єднаннях, соціальних службах у роботі з дітьми та молоддю.

Ключові слова: *виклики та загрози, воєнний стан, повоєнне відновлення, культура безпеки, безпека життєдіяльності, діти та учнівська молодь.*

© Тетяна Окушко, 2023

Вступ. Безпека особистості з найдавніших часів і донині є базовою потребою існування людини, а загроза безпечній життєдіяльності не може розумітися інакше, як загроза небезпеки для існування як самої людини, так і суспільства й держави в цілому. Наразі глобалізований світ XXI століття і Рада безпеки ООН виявили неспроможність виявлення принципової позиції у всеосяжному дотриманні норм і гарантій безпеки попри те, що у світі ратифіковано численні угоди, конвенції й меморандуми щодо забезпечення безпеки людського життя. Саме існування російської держави з викривленим

світосприйняттям та сумнівними наративами є глобальним безпековим викликом не тільки для України, а й усього цивілізованого світу.

Через загарбницьку війну, яку розпочала російська рейдерська навала в Україні, ускладнилися та щоденно посилюються безпекові виклики й загрози, що стосуються всіх сфер життєдіяльності людей, а особливо дітей. З дня повномасштабного вторгнення армії нелюдів в Україну загинуло 498 маленьких українців, 1081 дітей отримали поранення різного ступеню тяжкості, 389 зникли безвісти, 19 499 примусово депортовані на територію держави-агресора. Уповноваженою президента України з прав дитини та дитячої реабілітації Дар'єю Герасимчук зазначається, що російські окупанти вивезли з України 200-300 тисяч дітей, але через окупацію частини територій уточненої інформації про долю дітей немає [3]. Водночас, за даними дитячого омбудсмена країни-агресора, на яку видано ордер Міжнародного кримінального суду, на російську територію тільки 2022 року депортовано 200 тисяч українських дітей. Нічого подібного не було в історії новітньої Європи і світу.

Україна вже півтора року виборює свою незалежність, національну ідентичність, свободу і право нації на власну державу. Нині, у розпал війни, через втрати й страждання народу закладаються нові підходи до нової конфігурації системи безпеки в Україні, яка має врахувати всі прогалини та прорахунки, забезпечити надійний безпековий захист нашої країни та її громадян, стати надійним щитом для прийдешніх поколінь українців.

Зазначимо, щодо понять «культура безпеки», «культура безпеки життєдіяльності», зокрема дітей та молоді, їхньої структури та змісту в педагогічній науці існує широка полісемія тлумачень, що потребує подальших наукових розвідок та узгодженості. Водночас надзвичайна значущість проблеми вимагає підвищеної уваги держави і суспільства до проблеми безпеки життєдіяльності з урахуванням викликів і загроз, зумовлює необхідність перегляду підходів до виховання культури безпеки життєдіяльності дітей та учнівської молоді в умовах воєнного стану й повоєнного відновлення.

Мета та завдання. Метою статті є окреслення стратегічних змістових орієнтирів у вихованні культури безпечної життєдіяльності дітей та учнівської молоді в умовах сучасних викликів.

Відповідно до мети вирішувалися **завдання**: розкрити особливості виховання культури безпечної життєдіяльності в надзвичайних умовах; охарактеризувати виклики й ризики, які зумовлюють перегляд підходів до оновлення змісту виховання культури

безпечної життєдіяльності дітей та учнівської молоді; репрезентувати результати опитування щодо культури безпеки дітей та учнівської молоді, проведеного лабораторією морального, громадянського та міжкультурного виховання Інституту проблем виховання Національної академії педагогічних наук України; окреслити перспективи згуртування держави, суспільства, соціальних інституцій, громадських організацій у вихованні культури безпечної життєдіяльності дітей та молоді для відновлення України та подолання наслідків війни.

Методи дослідження. Для досягнення мети статті використано теоретичні методи (аналіз психолого-педагогічної літератури та вебпростору, синтез і систематизація, порівняння, узагальнення); вивчення державних, міжнародних документів щодо безпеки життєдіяльності дітей; емпіричні методи (аналіз результатів загальнонаціональних опитувань, анкетування, спостереження, експертна оцінка); статистичні: кількісний та якісний аналізи даних, узагальнення, систематизація.

У статті представлено дані, отримані за результатами опитування з проблеми культури безпеки дітей та учнівської молоді, проведеного лабораторією морального, громадянського та міжкультурного виховання Інституту проблем виховання Національної академії педагогічних наук України. Усього взяло участь 2302 респонденти із 17 регіонів України та м. Києва, з них 24,4 % представників освіти і науки, 28,9 % учнівської молоді, 39,6 % представників батьківської громадськості. Опитування здійснювалося методом онлайн – анкетування за допомогою Google Forms з 22 травня до 09 червня 2023 року; рекомендацій Круглого столу «Виховання культури безпеки життєдіяльності дітей та учнівської молоді в умовах воєнного та повоєнного стану: стратегічні орієнтири» за участі представників центральних органів виконавчої влади та місцевого самоврядування, освітніх та наукових закладів, інститутів громадянського суспільства, який відбувся 12 червня 2023 року.

Результати дослідження. Через загарбницьку війну, розв'язану російськими варварами, найсильніше страждають діти, яких брутально позбавлено дитинства, спокійного життя, нормального навчання та спілкування, ігор, задоволення інтересів і потреб. У дітей поглиблюються та посилюються тривожність, агресивність, психічні розлади, похитнулися базові потреби в захищеності, безпеці й упевненості в завтрашньому дні.

Наразі надзвичайно важливою на тлі сучасних викликів і загроз є необхідність переглянути підходи до виховання культури безпеки життєдіяльності дітей та учнівської

молоді, розробити найкращі методи, форми роботи, які допоможуть дітям з раннього віку краще засвоїти необхідні уміння й навички, щоб убезпечити себе в будь-якій надзвичайній ситуації.

Проаналізуємо розуміння респондентами поняття «культура безпеки». Кількісна вибірка на відкрите питання склала доволі широкий діапазон (2350 варіантів відповідей), ми структурували результати таким чином:

- світоглядна основа, система цінностей, правил і норм безпеки, що створена людством, традиції, стійкі правила поведінки членів суспільства, спрямовані на підтримання безпеки життєдіяльності, які необхідно дотримуватися кожній людині; духовні, інтелектуальні й матеріальні результати діяльності людей у сфері безпеки; розуміння ризиків, уміння їх оцінити та уміння подолати небезпеку; усвідомлене ставлення до процесів діяльності людини в будь-яких сферах і життєвих ситуаціях;

- благополуччя навколишнього середовища та безпечного освітнього простору як міра захищеності середовища життя особистості з безпекою, комфортною атмосферою, моральними нормами й міжособистісним ставленням; безпечні умови навчання і праці, харчування й відпочинку, за яких знижується негативний вплив шкідливих факторів;

- створення здоров'язбережувального середовища і культури здорового способу життя з комфортною атмосферою, моральними нормами й міжособистісним ставленням, дотриманням честі, гідності, цінностей особистості, соціальних груп, суспільства;

- когнітивні аспекти формування та засвоєння знань з культури безпечної життєдіяльності, уміння впоратися зі складною ситуацією, навчання безпековим навичкам, розуміння ризиків, уміння їх оцінити та уміння подолати небезпеку; дотримання правил, що дозволять зберегти життя і здоров'я; практики, навички, звички, поведінка та усвідомлення особистості, що спрямовані на запобігання небезпечним ситуаціям; уміння надавати допомогу собі та іншим, розвивати самодисципліну; уміння поводитися в непередбачених ситуаціях, розумно діяти в критичних ситуаціях, уміння допомогти собі та іншим;

- позитивна мотивація до безпечної життєдіяльності, потреба в дотриманні культури безпечної життєдіяльності, самовдосконалення; готовність до безпечної життєдіяльності; уміння поводитися в кризових, стресових ситуаціях; навчання змалку безпековим навичкам для дій у різних життєвих обставинах; безпечна поведінка, дотримання здорового способу життя, уміння поводитися в непередбачених ситуаціях, розумно діяти в критичних ситуаціях,

уміння допомогти собі та іншим;

- емоційна саморегуляція, розвиток вольового ставлення до подолання труднощів, усвідомлене ставлення до процесів діяльності людини в будь-яких сферах і життєвих ситуаціях, самоконтроль процесу формування культури безпеки життєдіяльності, спрямованість на запобігання небезпечним ситуаціям, уміння надавати допомогу собі та іншим, розвивати самодисципліну; життєва стійкість та самовладання в непередбачуваних і надзвичайних ситуаціях;

- усвідомлене дотримання здорового способу життя, безпечна поведінка, подолання шкідливих звичок;

- особливості культури безпеки в умовах воєнного стану під час повітряних тривог, уміння поводитися та дотримувати правил безпеки під час загрози життю, уміння надавати першу медичну допомогу, дотримання правил протимінної та протипожежної безпеки; критично і вдумливо ставитися до ворожих впливів, опановувати техніки аргументації в інформаційній війні з ворогом.

Узагальнення відповідей респондентів дає підстави для висновку, що поняття «культура безпеки» і «культура життєдіяльності особистості» більшою мірою сприймаються як тотожні. У наукових статтях Л. Романів, О. Запорожця, С. Артем'єва культура безпеки визначається як рівень розвитку людини і суспільства, що характеризується значущістю забезпечення безпеки життєдіяльності в системі особистісних і соціальних цінностей, безпечної поведінки в повсякденному житті і в умовах небезпечних та надзвичайних ситуацій, рівнем захищеності від загроз і небезпек в усіх сферах життєдіяльності. Зокрема, поняття «культура безпеки» розглядається як суспільне явище, що містить узагальнені наукові знання про безпеку людини і суспільства в широкому розумінні, а культура безпечної життєдіяльності особистості містить конкретизовані характеристики та ставлення людини щодо безпеки життя й відображає рівень сформованості культури безпечної життєдіяльності особистості [1; 2; 4]. Її основою виступають моральні цінності, які є спонукою для розвитку внутрішньої потреби й переконання щодо необхідності дотримання суспільних норм і культури безпечної поведінки особистості в соціумі.

Узагальнюючи результати наукових праць і досліджень, проведених лабораторією морального, громадянського та міжкультурного виховання Інституту проблем виховання НАПН України, зазначимо, що поняття «культура безпеки» включає три базові елементи або

рівні: індивідуальний – це світогляд, норми поведінки, цінності й готовність людини до безпечної життєдіяльності та застосування знань у сфері безпеки й цивільного захисту; колективний або середовищний – цінності, морально-етичні норми та ставлення, безпечний простір; суспільний – традиції безпечної поведінки, суспільні цінності, підготовленість усіх груп населення у сфері безпеки життєдіяльності й цивільного захисту [1; 2; 4;].

Нами визначено компоненти виховання культури безпечної життєдіяльності: когнітивний – знання, ступінь поінформованості з питань безпеки і цивільного захисту, формування уявлення про безпеку і безпеку життєдіяльності; мотиваційно-ціннісний – цінності, переконання як необхідність виховання культури безпеки життєдіяльності, потреба в усвідомленні цінності культури безпеки та правил, норм безпеки, мотивація готовності до безпечної життєдіяльності; поведінково-діяльнісний: практичні уміння, виявлення ступеня готовності самозабезпечення в безпеці життєдіяльності шляхом застосування навичок у поведінці й діяльності, уміння та практичні навички до дій у надзвичайних ситуаціях, дотримання норм і правил безпечної життєдіяльності, заохочення інших до безпечної життєдіяльності; рефлексивний: усвідомлення відповідальності за дотримання безпеки життєдіяльності, ступінь готовності до дій у надзвичайних ситуаціях, досвід самоконтролю в забезпеченні культури безпеки життєдіяльності.

Зрозуміло, що в надзвичайний період важливо з'ясувати питання щодо актуальних змістових складників виховання культури безпеки в умовах воєнного стану та повоєнного відновлення. Результати опитування представлено на рис. 1.

Представлені на діаграмі дані дають чітке уявлення щодо вибудовування змістових орієнтирів з виховання культури безпеки життєдіяльності дітей та учнівської молоді в умовах воєнного стану й повоєнного відновлення. З урахуванням нинішньої ситуації постає питання перегляду підходів до проблеми безпеки, окреслення стратегічних орієнтирів та обговорення подальшого змісту виховання культури безпеки життєдіяльності дітей та учнівської молоді. Наразі в освітянській спільності, громадському секторі актуалізуються питання відновлення в системі загальної середньої освіти вивчення окремого навчального предмета «Основи безпеки життєдіяльності» з відповідним змістом щодо безпеки життєдіяльності дітей та учнівської молоді в умовах воєнного стану й повоєнного відновлення або суттєвого розширення безпекового складника наявного курсу «Здоров'я, безпека, добробут».

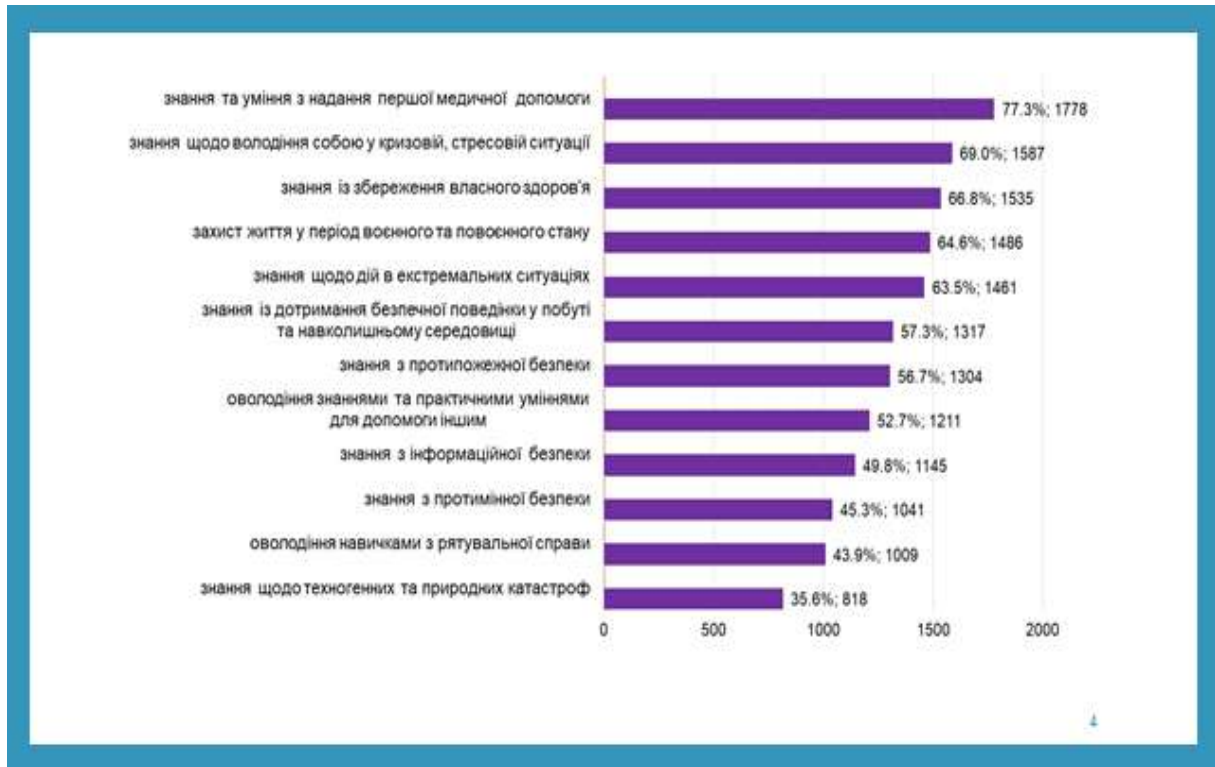

Рис. 1. Актуальні змістові складники виховання культури безпеки життєдіяльності дітей та учнівської молоді

Важливими є розроблення та запровадження на всіх рівнях освіти курсу для здобувачів освіти щодо забезпечення власної безпеки в повсякденному житті, зокрема після деокупації українських територій, де серед іншого мають бути враховані такі важливі аспекти, як поведіння в надзвичайних ситуаціях, надання першої медичної допомоги, кібер- та інформаційно-психологічної безпеки, виживання в складних умовах (завали будівель, обстріли, техногенні катастрофи, повінь), мінної та протипожежної безпеки тощо. Одне з питань стосувалося думки респондентів про те, з якого віку варто формувати культуру безпечної життєдіяльності, результати представлено на рис. 2., де 41 % зазначили, що з раннього дитинства, 35,7 % – протягом життя, 19,7 % – з молодшого шкільного віку, 2,8 % – старшого шкільного віку.

Погоджуємося з багатьма українськими дослідниками проблеми культури безпеки, що виховувати культуру безпечної життєдіяльності потрібно з раннього дитинства, щоб засвоєні знання, уміння та навички ставали потребою життя молоді людини.

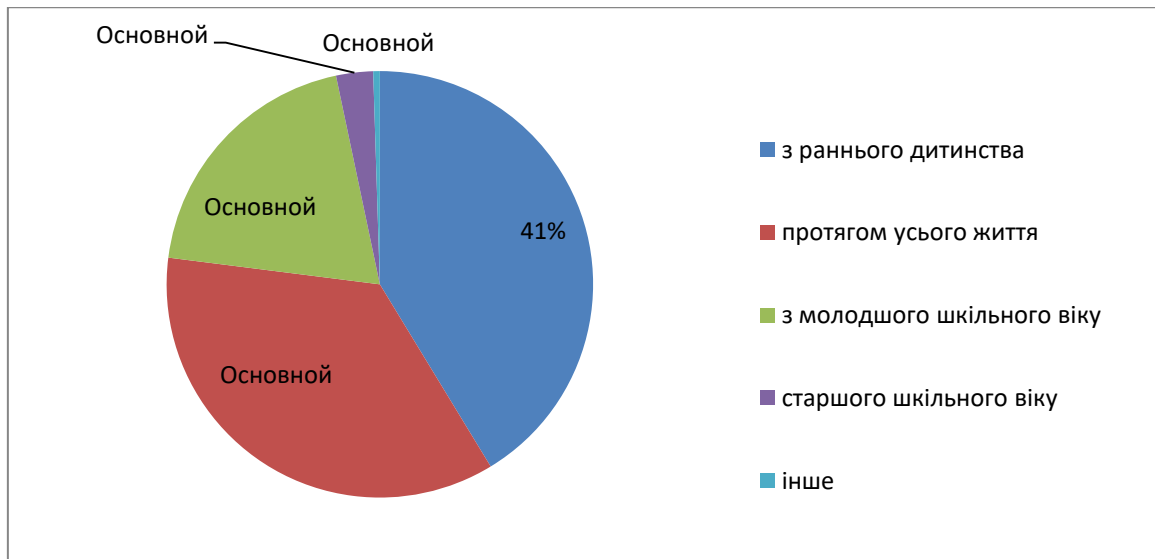

Рис.2. З якого віку доцільно формувати культуру безпечної життєдіяльності

Відповіді на питання щодо відповідальних суб'єктів за формування культури безпечної життєдіяльності дітей розподілилися таким чином: родина – 86,1 %, заклади загальної середньої освіти – 73,5 %, заклади дошкільної освіти – 61,6 %, фахівці ДСНС, Червоного Хреста та інші – 41,7 %, дитячі й молодіжні громадські організації – 36,2 %, заклади позашкільної освіти – 29,9 % (рис. 3).

Рис. 3. Хто повинен формувати культуру безпечної життєдіяльності дітей

Цілком очікувано, що найбільша кількість респондентів (86,1 %) визначають, що родинне виховання має бути ключовим у вихованні культури безпечної життєдіяльності дітей, про роль закладів загальної середньої освіти зазначають 73,5 % респондентів, 61,6 % виділяють у цій царині виховання діяльність закладів дошкільної освіти. Виховання дитини починається з родини, де отримуються найперші соціальні уміння та навички, швидко засвоюються знання, тому батькам варто приділяти увагу вихованню культури безпеки життєдіяльності дітей через спілкування, гру, читання казок та оповідань, перегляд мультфільмів з аналізом почутого. Це спонукатиме дітей розмірковувати над власною поведінкою, швидше орієнтуватися в непередбачуваних ситуаціях.

В умовах воєнного стану й повоєнного відновлення значно розширилося коло небезпек, тому батькам необхідно самим підвищувати власну культуру безпечної життєдіяльності, бути уважними до проблем дітей, уміти вчасно заспокоїти, надати допомогу, щоб діти відчували свою захищеність. Війна стократно посилює виклики і проблеми тих дітей, які залишилися під час бойових дій в Україні, і тих, хто виїхали за кордон для тимчасового прихистку. Попри всі складнощі життя діти мають відчувати поряд із собою впевненого, підтримуючого дорослого, готового вислухати, допомогти та забезпечити надійний захист.

Необхідно відновити видання навчально-методичної, спеціальної літератури: підручників, методичних посібників, публікацій, спецвипусків журналів з метою популяризації здорового й безпечного способу життя, формування патріотичних почуттів, запобігання дитячому травматизму, насамперед у дітей дошкільного та молодшого шкільного віку, на допомогу вчителям, вихователям закладів дошкільної освіти, керівникам гуртків з безпеки життєдіяльності та батькам.

На нашу думку, не повною мірою використовуються можливості медіаосвіти, цифрового простору й інформаційних технологій у вихованні культури безпеки дітей та учнівської молоді. На часі, на думку 74,8 % респондентів, створення єдиного цифрового Порталу безпеки для дітей різного віку, батьків, педагогічних працівників, громадськості (рис. 4).

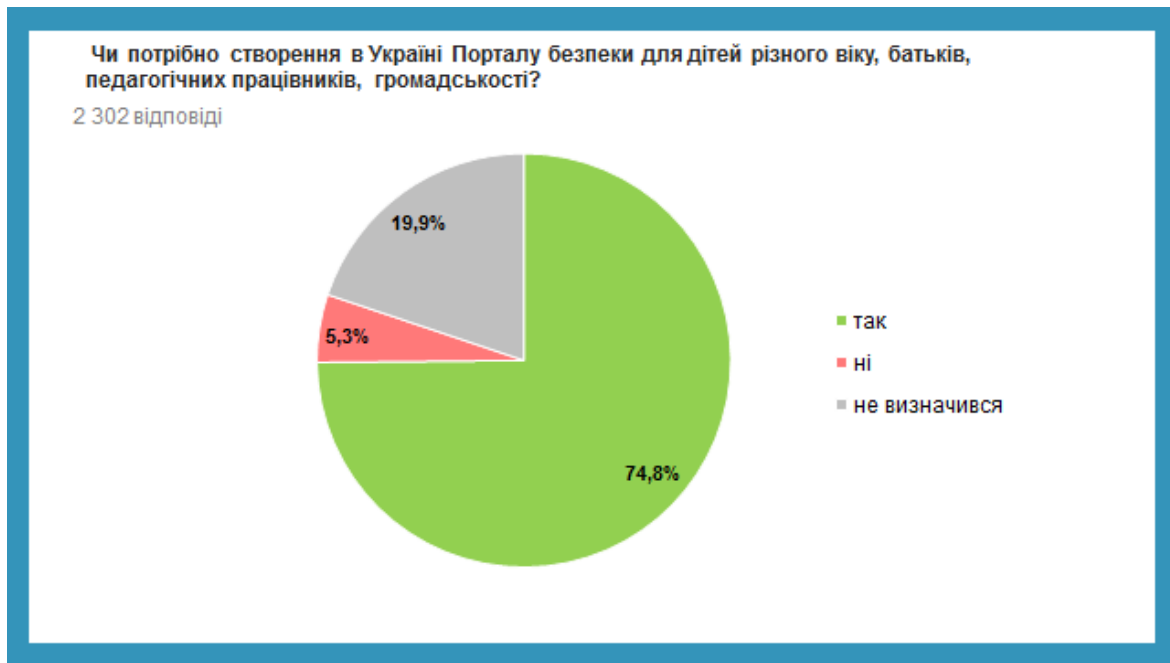

Рис. 4. Думка респондентів про створення Порталу безпеки

Враховуючи що знання, уміння та практичні навички є необхідною умовою виховання культури безпечної життєдіяльності людини, важливо було з'ясувати пріоритет використання різноманітних форм і методів роботи в закладах освіти. Вибір респондентів представлено на рис. 5.

Рис. 5. Найбільш ефективні форми роботи з виховання культури безпеки життєдіяльності дітей та учнівської молоді

Переважна більшість респондентів обрали тренінги та практичні заняття як найбільш ефективні форми у вихованні культури безпечної життєдіяльності. Особлива увага, на наш погляд, має бути приділена методу «рівний – рівному» в роботі з підлітками, а до цієї роботи варто активніше долучати інститути громадянського суспільства.

Як нами зазначалося раніше, важливим є розгортання соціального партнерства закладів освіти з усіма зацікавленими установами, громадськими організаціями, яке зробить процес виховання культури безпечної життєдіяльності дітей та учнівської молоді більш ефективним. На рис. 6. представлено вибір респондентів щодо залучення представників різних організацій до процесу виховання культури безпечної життєдіяльності дітей та учнівської молоді.

Рис. 6. Кого варто залучати до виховання культури безпечної життєдіяльності

Обговорення. У контексті означеного дослідження поділяємо висновки науковців, що виховання культури безпечної життєдіяльності дітей та учнівської молоді є питанням державної ваги [2; 4; 12]. Вважаємо, що консолідована й зацікавлена участь органів державної влади, профільних структур та організацій, закладів освіти, інститутів громадянського суспільства є важливою передумовою для вибудовування концепції виховання культури безпечної життєдіяльності дітей та молоді.

Окремі результати дослідження проблеми виховання культури безпеки в умовах воєнного стану висвітлено нами в публікаціях [8; 9; 10].

Цілком погоджуємося з висновками Є. Логвінової [5], що виховання культури безпеки життєдіяльності дітей та учнівської молоді має бути спеціально організованим педагогічним процесом, обов'язковими елементами якого є поінформованість про небезпеки і виклики, їхні загрози для життя, шляхи попередження й уникнення ризиків; популяризація здоров'язбереження та профілактика ризикованої поведінки; усвідомлення й формування в учнівської молоді настанови до безпеки власного життя й діяльності, потреби в здоровому способі життя; організації діяльності з вироблення стереотипів безпечної поведінки в повсякденному житті та в умовах небезпечних і надзвичайних ситуацій.

Як зазначено раніше, переважна більшість респондентів – 77,5 % – зазначає, що в Україні варто розробити Концепцію з культури безпеки життєдіяльності для дітей та молоді. Погоджуємось із цією думкою та вважаємо, що на часі розроблення української системи (концепції, стратегії або іншого програмного документу), у якому буде чітко й науково обґрунтовано систему виховання культури безпеки життєдіяльності дітей та учнівської молоді. Цей документ має бути лаконічним, послідовним та передбачати набуття безпекових умінь і практичних навичок дітьми та молоддю на різних рівнях освіти. Правильне розуміння загроз і викликів, які несуть небезпеку, у період воєнного стану й повоєнного відновлення життєво важливо для убезпечення дітей від численних нових загроз і ризиків. Водночас це стане підґрунтям для виховання культури безпеки особистості в цілому й культури безпечної життєдіяльності дітей та учнівської молоді зокрема.

Суголосною є думка Н. Кулалаєвої [6], що людина, яка з юних років засвоїть закони безпечної життєдіяльності, стає суб'єктом, здатним у сучасних умовах захистити не тільки особисте життя та зберегти власне здоров'я в умовах постійно виникаючих небезпек, але й одночасно у своїй діяльності, яка не повинна бути джерелом небезпеки безпосередньо для неї, суспільства і навколишнього середовища в цілому.

З метою обговорення проблеми виховання культури безпеки дітей та учнівської молоді в умовах сьогодення в Інституті проблем виховання Національної академії педагогічних наук України було проведено Круглий стіл «Виховання культури безпеки життєдіяльності дітей та учнівської молоді в умовах воєнного та повоєнного стану: стратегічні орієнтири» за участі представників центральних органів виконавчої влади та місцевого самоврядування, освітніх і наукових закладів, інститутів громадянського суспільства, який відбувся 12 червня 2023 року [7;11]. За результатами розроблено

рекомендації щодо оновлення процесу виховання культури безпечної життєдіяльності дітей та учнівської молоді в умовах нових викликів.

Висновок. Таким чином, виховання культури безпечної життєдіяльності дітей та учнівської молоді потребує оновлення та обґрунтування наукових підходів щодо системного включення питань культури безпеки на всіх рівнях освіти, починаючи з ранніх етапів життєдіяльності людини. Інформованість і розуміння дітьми та молоддю викликів, які несуть загрозу, і відповідних способів захисту є необхідною умовою виховання культури безпечної життєдіяльності загалом, особливо в надзвичайній ситуації військової агресії й повоєнного відновлення.

Подальші перспективи стосуються розгортання соціального партнерства органів державної влади та місцевого самоврядування, освітніх закладів і наукових установ, інститутів громадянського суспільства у вихованні культури безпечної життєдіяльності дітей і молоді загалом та в умовах воєнного стану й подальшого відновлення України зокрема, а саме: скерування з урахуванням викликів і загроз наукових підходів до проблеми безпеки, визначення основних орієнтирів з виховання культури безпеки життєдіяльності дітей та молоді в період воєнного стану й повоєнного відновлення; оновлення змісту освіти з питань виховання культури безпечної життєдіяльності дітей та учнівської молоді; проведення подальших наукових розвідок та поширення закордонного досвіду діяльності молодіжних громадських організацій щодо виховання культури безпеки та розвитку навичок безпечної життєдіяльності в дітей і молоді; сприяння розширенню співробітництва громадських організацій у цій сфері з міжнародними партнерами; розроблення актуальних проектів у сфері безпеки життєдіяльності та цивільного захисту для дітей та молоді.

Список використаних джерел

1. Безпека життєдіяльності : підручник / О. І. Запорожець, Б. Д. Халмурадов, В. І. Применко та ін.]. Київ : «Центр учбової літератури», 2013. 448 с.
2. Дем'янчук В. А., Риженко І. М., Чабан В. Й. Культура безпеки людини – безпека суспільства в XXI столітті. *Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти*. 2014. Вип. 8. С. 42-46. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ozfm_2014_8_15
3. Інтерв'ю повноваженої президента України з прав дитини та дитячої реабілітації Дар'ї Герасимчук. URL: <https://interfax.com.ua/news/general/917526.html>
4. Культура безпеки : навчальний посібник / С. Р. Артем'єв, О. Д. Малько, О. П. Шароватова, О. В. Бригада, Б. М. Цимбал, О. С. Ковальов, О. В. Ільїнський. Харків : НУЦЗУ, 2020. 172 с.
5. Логвінова Є. В. Підготовка майбутнього соціального педагога до формування культури безпеки життєдіяльності старшокласників : автореф. дис...канд. пед. наук. Харків, 2019. 20 с.
6. Кулаласва Н. В. Культура безпеки як невід'ємний атрибут існування соціуму. *Наукові праці. Педагогіка*. Вип. 233. Том. 245. 2014. С. 67–72.

URL: <https://lib.chmnu.edu.ua/pdf/naukpraci/pedagogika/2014/245-233-13.pdf>

7. Круглий стіл «Виховання культури безпеки життєдіяльності дітей та учнівської молоді в умовах воєнного та повоєнного стану: стратегічні орієнтири». URL: <https://ipv.org.ua/2023/event-12-06-2023-2/>

8. Окушко Т. К. Виховання культури безпечної життєдіяльності дітей та учнівської молоді в умовах воєнного стану. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: зб. наук. праць*. Вип. 26. Кн .2. 2022. С. 53-65.

9. Окушко Т. К. Виховання культури безпечної життєдіяльності: цифрова компетентність. *Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал*: матеріали звіт наук.-практ. конф. Ін-ту проблем виховання НАПН України за 2021 рік. Вип.10. Івано-Франківськ : НАІР, 2022. С. 186-187.

10. Окушко Т. К. Особливості діяльності організацій громадянського суспільства в умовах воєнного стану. *Зростаюча особистість у смислоціннісних обрисах* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. Івано-Франківськ : НАІР, 2022. С.123-128.

11. Рекомендації Круглого столу «Виховання культури безпеки життєдіяльності дітей та учнівської молоді в умовах воєнного та повоєнного стану: стратегічні орієнтири». URL: <https://ipv.org.ua/2023/recommendations-12-06-2023/>

12. Романів Л. В., Пішак О. В., Бойчук Р. Р. Культура безпеки, як складова базової культури особистості. *Молодий вчений*. 2017. № 3.1. С. 238-241. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/molv_2017_3.1_63

References

1. Bezpeka zhyttiediialnosti : pidruchnyk / O. I. Zaporozhets, B. D. Khalmuradov, V. I. Prymenko ta in.]. Kyiv : «Tsentr uchbovoi literatury», 2013. 448 s.
2. Demianchuk V. A., Ryzhenko I. M., Chaban V. Y. Kultura bezpeky liudyny – bezpeka suspilstva v KhKhI stolitti. Onovlennia zmistu, form ta metodiv navchannia i vykhovannia v zakladakh osvity. 2014. Vyp. 8. S. 42-46. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ozfm_2014_8_15
3. Interviu povnovazhenoi prezydenta Ukrainy z prav dytyny ta dytiachoi rehabilitatsii Dari Herasymchuk. URL: <https://interfax.com.ua/news/general/917526.html>
4. Kultura bezpeky : navchalnyi posibnyk / S. R. Artemiev, O. D. Malko, O. P. Sharovatova, O. V. Bryhada, B. M. Tsymbal, O. S. Kovalov, O. V. Ilinskyi. Kharkiv : NUTsZU, 2020. 172 s.
5. Lohvinova Ye. V. Pidhotovka maibutnoho sotsialnoho pedahoha do formuvannia kultury bezpeky zhyttiediialnosti starshoklasnykiv : avtoref. dys...kand. ped. nauk. Kharkiv, 2019. 20 s.
6. Kulalaieva N. V. Kultura bezpeky yak nevidiemnyi atrybut isnuvannia sotsiumu. Naukovi pratsi. Pedahohika. Vyp. 233. Tom. 245. 2014. S. 67–72. URL: <https://lib.chmnu.edu.ua/pdf/naukpraci/pedagogika/2014/245-233-13.pdf>
7. Kruhlyi stil «Vykhovannia kultury bezpeky zhyttiediialnosti ditei ta uchnivskoi molodi v umovakh voiennoho ta povoiennoho stanu: stratehichni oriientyry». URL: <https://ipv.org.ua/2023/event-12-06-2023-2/>
8. Okushko T. K. Vykhovannia kultury bezpechnoi zhyttiediialnosti ditei ta uchnivskoi molodi v umovakh voiennoho stanu. Teoretyko-metodychni problemy vykhovannia ditei ta uchnivskoi molodi: zb. nauk. prats. Vyp. 26. Kn .2. 2022. S. 53-65.
9. Okushko T. K. Vykhovannia kultury bezpechnoi zhyttiediialnosti: tsyfrova kompetentnist. Suchasnyi vykhovnyi protses: sutnist ta innovatsiyni potentsial: materialy zvit nauk.-prakt. конф. In-tu problem vykhovannia NAPN Ukrainy za 2021 rik. Vyp.10. Ivano-Frankivsk : NAIR, 2022. S. 186-187.
10. Okushko T. K. Osoblyvosti diialnosti orhanizatsii hromadianskoho suspilstva v umovakh voiennoho stanu. Zrostaiucha osobystist u smyslotsinnisnykh obrysakh : materialy Mizhnarodnoi naukovopraktychnoi konferentsii. Ivano-Frankivsk : NAIR, 2022. S.123-128.
11. Rekomendatsii Kruhloho stolu «Vykhovannia kultury bezpeky zhyttiediialnosti ditei ta uchnivskoi molodi v umovakh voiennoho ta povoiennoho stanu: stratehichni oriientyry». URL: <https://ipv.org.ua/2023/recommendations-12-06-2023/>

12. Romaniv L. V., Pishak O. V., Boichuk R. R. Kultura bezpeky, yak skladova bazovoi kultury osobystosti. *Molodyi vchenyi*. 2017. № 3.1. S. 238-241. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/molv_2017_3.1_63

Tetiana Okushko,
PhD in Pedagogy, Senior Researcher,
Institute of Problems of the NAES of Ukraine,
Kyiv

CULTURE OF LIFE SAFETY OF CHILDREN AND YOUTH IN THE CONDITIONS OF CHALLENGES AND THREATS

Abstract. *This article constitutes an extension of the author's series of scientific publications focusing on forming a culture of life safety of children and youth during wartime. The research outlines a range of issues that will require further solving in updating the process of the formation of the culture of life safety of children and youth at the level of state and executive authorities, educational institutions, civil society organizations, and particularly among the youth themselves.*

To achieve the goal of the article, the following methods were used: theoretical methods (analysis, synthesis and systematization, comparison, generalization), studying the normative documents regarding children's life safety, empirical methods (analysis of survey results, questionnaires, observations, expert evaluation), statistical methods.

The results of the All-Ukrainian survey on safety culture of children and youth, conducted by the Laboratory of Moral, Civic and Intercultural Education of the Institute of Problems on Education of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, are presented. The key aspects of education of safety culture are updated taking into account the challenges and threats that make it necessary to review approaches to education of safety culture of children and youth in the conditions of martial law and post-war reconstruction.

The research data obtained allow us to conclude the need to modernize the content of education on the formation of a culture of safety life of children and youth in view of risks and challenges, in particular, strengthening the component of acquiring practical skills for actions in emergencies.

The practical significance of the research is that the materials can be used in institutions of general secondary education, out-of-school education, and higher education, as well as in the work of youth affairs departments of government administrations and united territorial communities, public associations, and social services involved with children and youth.

Key words: *challenges and threats, wartime, post-war recovery, safety culture, life safety, children and youth.*

Стаття надійшла до редакції 20.06.2023.
Стаття прийнята до публікації 07.07.2023.

DOI <https://doi.org/10.32405/2308-3778-2023-27-2-109-120>

УДК 379.8:061.2 – 053.5/.6: [37.015.31:502/504]

ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-1625-3622>

*Олена Пащенко,
Інститут проблем виховання НАПН України,
м. Київ*

ПРОЄКТ «ПСИХОЛОГІЧНА РЕАБІЛІТАЦІЯ У ПРИРОДІ»: УМОВИ ВОЄННОГО СТАНУ ТА ПОВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ В УКРАЇНІ

***Анотація.** У статті розкриваються особливості психотерапевтичного впливу Природи на людей, постраждалих від війни, які реалізуються в проєкті «Психологічна реабілітація у Природі», ініційованому й реалізованому Всеукраїнською екологічною лігою в партнерстві з Інститутом проблем виховання НАПН України, Донецьким обласним інститутом післядипломної педагогічної освіти, Інформаційно-просвітницьким центром «Екологічна варта».*

Представлено результати емпіричного дослідження, що розкриває оцінку Проєкту педагогічними працівниками, які безпосередньо залучені до роботи з дітьми, що мають статус внутрішньо переміщених осіб та потребують реабілітації від стресу, спровокованого війною.

Мета статті полягає в розкритті концепції проєкту «Психологічна реабілітація у природі» як напряму роботи з дітьми, що постраждали від воєнних дій; науковому обґрунтуванні механізмів психотерапевтичних ефектів Природи та благотворного впливу Природи на психологічний стан людини, що були покладені в основу проєкту.

Для досягнення поставленої мети було визначено комплекс завдань: теоретично дослідити стан вивчення проблеми психологічної реабілітації засобами Природи в науковій літературі; на основі узагальнення наукового досвіду та емпіричного дослідження обґрунтувати актуальність реалізації проєкту «Психологічна реабілітація у природі»; визначити перспективи масштабування проєкту як напряму психореабілітаційної роботи з дітьми в умовах воєнного стану та повоєнного відновлення.

Наукова новизна та теоретична значимість дослідження полягає у вивченні механізмів психологічної реабілітації дітей, що постраждали внаслідок війни, з позицій екологічного підходу. Охарактеризовано проєкт «Психологічна реабілітація у Природі» через визначення мети, завдань, ключових викликів, які необхідно вирішити в його межах; партнерів; комплексу сучасних методів відновлення та реабілітації, адаптованих до вікових категорій дітей; системи організації та проведення тренінгів для педагогів, які працюють з дітьми-ВПО та постраждалими від воєнних дій. Репрезентовано результати анкетування, що підтверджують актуальність Проєкту та його прогнозовану ефективність у роботі з дітьми, що потребують психологічної реабілітації від негативного впливу війни.

У висновках визначено перспективи подальших досліджень в умовах воєнного стану та повоєнного відновлення в Україні.

***Ключові слова:** внутрішньо переміщені особи, екопсихологія, природа, психологічна реабілітація, психотерапевтичний вплив.*

Вступ. Протягом сотень років у багатьох культурах світу в розрізі таких наук, як філософія, релігія, підкреслювалася важливість ролі, яку Природа відіграє в забезпеченні відчуття благополуччя людини. Не втрачає своєї актуальності це питання і в сучасних дослідженнях, адже Природа – це не просто умова та передумова людського існування; це ще й символ людських переживань, ідентичності, нюансів спілкування з іншими людьми та напрямів життєвого шляху. Особливу увагу дослідників привертає проблема впливу Природи на когнітивні функції людини та психічне здоров'я, вона знаходить відображення в роботах з екологічної психології, соціології, міського планування та архітектури, медицини та ландшафтної естетики. Гуманітарні науки та мистецтво давно відкрили факт фасилітуючої ролі природного світу в душевному житті людини. Палеоботаніка та етноботаніка розглядають усю людську культуру крізь призму світу рослин; у філології ж існує напрям «флоропоетика», а також терміни «флорообраз». У прикладній психології цінність світу Природи як джерела психотерапії та самопомогі людини лише починає усвідомлюватися, а практики її використання поки що залишаються інтуїтивними. Одним із перших, хто звернув увагу на важливість Природи для гармонійного та здорового розвитку особистості, був американський журналіст Р. Лейв, який запропонував виразний термін «синдром дефіциту Природи» [4].

Практики-консультанти використовують світ Природи в психотерапевтичній роботі, розрізняючи кілька форм впливу; провідним поняттям всім технік і практик є екотерапія [1]. Екотерапія – це напрям прикладної екологічної психології, що відповідає за створення ресурсних для людини взаємин із Природою [7]. Пасивна взаємодія передбачає просто перебування на природі або прогулянки в парках та диких лісах, тоді як активна – це садівництво, робота на фермі, садова терапія, терапія квітництвом, пригоди на природі та охорона природного середовища [2].

Благотворна дія садівництва вперше була помічена в процесі реабілітації англійських та американських солдатів – ветеранів Другої світової війни; пізніше цей прийом став використовуватися як психотерапевтична технологія у так званих лікувальних садах [5].

Нині в Україні знову тісно переплелися поняття «війна» та «реабілітація Природою», адже воєнні дії, які спричинила російська агресія, є причиною появи в населення фізичних і психологічних розладів різної тяжкості. Найбільш вразливі категорії населення, однією з яких є діти, потребують негайних заходів щодо оздоровлення, відпочинку, відновлення.

Саме тому експертами Всеукраїнської екологічної ліги був розроблений проєкт «Психологічна реабілітація у Природі», що має на меті створення системи надання дієвої психологічної підтримки та реабілітації дітям, які постраждали від російської воєнної агресії, використання потенціалу природних екосистем для відновлення після травматизації та рекреаційних можливостей природно-заповідних територій.

Мета та завдання. Мета статті полягає в розкритті концепції проєкту «Психологічна реабілітація у природі» як напряму роботи з дітьми, що постраждали від воєнних дій; науковому обґрунтуванню механізмів психотерапевтичних ефектів Природи та благотворного впливу Природи на психологічний стан людини, що були покладені в основу проєкту.

Для досягнення поставленої мети було визначено низку завдань, а саме:

1. Теоретично дослідити стан вивчення проблеми психологічної реабілітації засобами Природи в науковій літературі.

2. Обґрунтувати на основі узагальнення наукового досвіду та емпіричного дослідження актуальність реалізації проєкту «Психологічна реабілітація у природі».

3. Визначити перспективи масштабування проєкту як напряму психореабілітаційної роботи з дітьми в умовах воєнного стану та повоєнного відновлення.

Наукова новизна та теоретична значимість дослідження полягає у вивченні механізмів психологічної реабілітації дітей, що постраждали внаслідок війни, з позицій екологічного підходу. Практична значимість дослідження полягає в розкритті специфічного характеру взаємодії з природою дітей, які постраждали від війни, зокрема тих, хто має статус внутрішньо-переміщених осіб, що дає можливість розробити більш адекватну, психологічно обґрунтовану систему методів і прийомів, спрямовану на забезпечення найповнішої їхньої соціально-психологічної реабілітації в умовах воєнного стану та повоєнного відновлення.

Методи дослідження. Реалізація поставлених завдань досягалася за допомогою комплексного використання методів дослідження, а саме:

- теоретичних методів: вивчення та аналізу провідних наукових досліджень з питань психотерапевтичного впливу Природи на людину;
- емпіричних методів: спостереження, анкетування;
- статистичних методів: кількісного і якісного аналізу результатів анкетування.

Анкетування проводилося серед працівників освіти, які безпосередньо працюють із дітьми-переселенцями в умовах освітнього процесу та позашкільної діяльності (учителі,

психологи, волонтери, педагоги закладів позашкільної освіти тощо), з метою визначення необхідності реалізації програми додаткової психологічної реабілітації дітей, що постраждали від війни, та з'ясування оцінки респондентами психотерапевтичних можливостей взаємодії дітей з природою.

Анкетування проводилося в липні 2022 року з використанням Google-форми, в анкетуванні взяли участь 53 особи.

Результати дослідження. Пояснення механізмів психотерапевтичних ефектів природи розкриваються в теоріях психології середовища. Згідно з еволюційною гіпотезою біофілії Е. Вілсона, нашим далеким предкам для виживання було абсолютно необхідно спостерігати за природою та тісно контактувати з нею; залишки цих програм поведінки роблять людину суб'єктивно більш захищеною, продуктивною і менш тривожною [7].

Серед інших концепцій, які пояснюють сприятливі впливи Природи на людину, варто виокремити теорію відновлення уваги Р. Каплан, у якій говориться, що людина швидше відновлюється в естетичному середовищі, де привабливі стимули самі захоплюють увагу і немає потреби в довільному зосередженні, яке викликає втому [3]. Теорія відновлення після стресу Р. Ульріха також стверджує, що в доісторичні часи території з багатими природними ресурсами сприяли видобутку їжі та води і сучасний мозок зберігає програми, що виділяють переваги зеленого середовища над урбаністичним [8]. Ключова відмінність двох останніх теорій полягає в тому, що Р. Каплан мала на увазі когнітивне відновлення, Р. Ульріх – афективне, вивчаючи емоційні, ментальні та психофізіологічні способи зняття напруги, що виникає через стрес [8]. Як доповнення до цих теорій, актуалізується також естетико-афективна теорія, яка розглядає антистресові ефекти Природи як результат процесів, що ініціюються в найстаріших ділянках мозку, через що люди інтуїтивно відгукуються на безпечні місця, де вони могли б відпочити, а ці місця зазвичай покриті рослинністю [8].

Теорія порога значення (порога дії) окреслює, як саме довкілля взаємодіє із суб'єктом на емоційному, когнітивному й поведінковому рівнях. Якщо настрій погіршується через погані події та обставини, то людина, переживаючи регрес, повертається до більш простих невербальних комунікацій з Природою, які задані звуками, запахами та краєвидами. І насамкінець зазначимо, що феноменологічна теорія фіторезонансу відзначає паралельність життя рослин і людини, що спонукає людей резонувати на характеристики рослин, які необхідні для пробудження самості – стабільність, укоріненість, гнучкість, елегантність та

краса. П. Шепард, прихильник означеної теорії, працюючи з пацієнтами психіатричної клініки, зіставляв садівницькі дії та особистий досвід людини [6].

Ці теорії, що окреслюють позитивний вплив Природи на особистість, стали підґрунтям проєкту «Психологічна реабілітація у Природі» Всеукраїнської екологічної ліги (ВЕЛ) – громадської організації, що ставить за мету поліпшення екологічної ситуації в Україні, формування засад збалансованого (сталого) розвитку, формування нового природоохоронного світогляду, підвищення рівня екологічної освіти та культури громадян [10]. Діяльність ліги насамперед спрямована на розширення участі громадськості у формуванні та реалізації державної екологічної політики, побудову громадянського суспільства в Україні, що ґрунтується на загальнолюдських цінностях і принципах екологічної етики, забезпечення екологічних прав громадян, організацію громадського екологічного контролю за дотриманням природоохоронного законодавства, припинення діяльності, яка загрожує екологічній безпеці, природному середовищу та здоров'ю громадян України. Оскільки ВЕЛ приділяє особливу увагу взаємодії із закладами освіти, проблеми освіти, виховання та реабілітації дітей, які потерпали від воєнних дій, не залишилися осторонь. Під час підготовки проєкту «Психологічна реабілітація у Природі» за основу було взято позитивний досвід реалізації у 2016–2022 роках Програми «Екологічними стежками рідної України», яка впроваджена за підтримки Донецької обласної державної адміністрації.

Реабілітація в Природі має великий потенціал для відновлення після травматизації, забезпечує активацію поведінки дитини, зниження тривоги, допомагає адаптуватися в нових умовах та повернутися до позитивного сприйняття життєвих обставин.

Мета Проєкту – збереження або відновлення фізичного та психічного здоров'я дітей, які постраждали від російської збройної агресії; досягнення соціально-психологічного благополуччя; зниження частоти й тяжкості наслідків посттравматичного синдрому.

Завдання проєкту: надання дієвої психологічної підтримки та реабілітації дітям, які постраждали від російської збройної агресії через використання потенціалу природних екосистем і рекреаційних можливостей природно-заповідних територій; створення можливостей для дітей з вивчення та дослідження природної, історичної й культурної спадщини України; формування української національної самосвідомості, патріотизму, любові до рідного краю; підвищення мобільності, соціальної і культурної інтеграції дітей та молоді в суспільне життя України.

Ключові виклики, які необхідно вирішити в межах Проєкту:

1. Вторгнення російських військ призвело до значних жертв серед військових та мирних мешканців, руйнувань міст і сіл, об'єктів військової та критичної інфраструктури, знищення або пошкодження природних територій та об'єктів України. Унаслідок російської збройної агресії мільйони українців покинули домівки, діти втрачають матерів і батьків, звичне середовище існування, можливості отримати якісні освіти, виховання, дозвілля. Виникла гостра потреба в психологічній реабілітації дітей, які постраждали від бойових дій. Така необхідність у психологічному відновленні, оздоровленні та відпочинку буде зберігатися для дітей і в наступні роки.

2. Унаслідок війни виховний та освітній процеси були значно порушені. Більше ніж 1411 дітей постраждали в Україні внаслідок повномасштабної збройної агресії російської федерації. Офіційне число дітей-жертв – 487. Кількість поранених – понад 954. Понад 2,7 мільйони дітей стали внутрішньо переміщеними особами. Щонайменше 650 тис. учнів та 22 тис. педагогічних працівників закладів загальної середньої освіти були змушені втекти за кордон, зокрема близько 2029 дітей з особливими освітніми потребами. Україна зафіксувала примусову депортацію понад 19531 дитини до росії, але реальна кількість більша. Ці цифри не остаточні, триває робота з їхнього встановлення в місцях ведення активних бойових дій, на тимчасово захоплених і звільнених територіях.

3. Через бомбардування та обстріли загартуваних пошкоджені 2855 закладів освіти, з них 330 – зруйновані повністю. В Україні внаслідок воєнних дій діти втратили можливості для звичного життя, домівки та стали внутрішньо переміщеними особами. Кількість таких дітей збільшується. 2022 року українські діти провели в бомбосховищах та укриттях понад 900 годин під час повітряних тривог.

Партнери Проєкту: Всеукраїнська екологічна ліга, Інститут проблем виховання НАПН України, Донецький обласний інститут післядипломної педагогічної освіти та Інформаційно-просвітницький центр «Екологічна варта».

Проєкт планується впроваджувати на території тих областей України, де не було бойових дій, у місцях локального перебування дітей-ВПО та їхніх родин. Цільові групи проєкту – діти, які постраждали від російської збройної агресії (8–10 років; 11–13 років). Реабілітація у Природі (nature-based rehabilitation) має великий потенціал для відновлення після травматизації та стресів, забезпечує активацію психологічної стійкості поведінки

людини, зниження рівня тривожності. Реабілітаційний ефект Природи пов'язаний з її здатністю бути збагачувальним середовищем для людини, формує особистісну позитивну орієнтацію у світі, сприяє появі нових способів бачити себе і свої ресурси. Застосування системи психологічної реабілітації в природі дозволяє мінімізувати психологічні травми, що отримали діти-ВПО та ті, які постраждали від війни. Це не тільки стабілізує стан дітей, але й має терапевтичний ефект на майбутнє, сприяє якісній адаптації до нових умов і більш швидкій соціалізації. Також фахової підтримки потребують педагоги, що працюють з такими дітьми або самі є із числа ВПО.

У межах реалізації проєкту буде забезпечено 10-денне перебування дітей, підлітків-ВПО та постраждалих унаслідок воєнних дій в Інформаційно-просвітницькому центрі «Екологічна варта» та туристичних комплексах Карпатського регіону для проходження психологічної реабілітації в природі. Під час реалізації програми з дітьми працюватимуть кваліфіковані психологи, які застосовують сучасні методи відновлення та реабілітації, адаптовані до вікових категорій дітей:

- психологічні тренінги: «Життя без страху», «Світ моїх емоцій», «Радість у спілкуванні», «Почуття любові до себе, до родини, до країни»;
- казкотерапія (використання казок та оповідок для розвитку уяви, розширення свідомості й удосконалення взаємодії із зовнішнім світом);
- лялькотерапія (використання психокорекційного впливу ляльки та інших іграшок у взаємодії дитини і дорослого);
- довкіллеві практики: дослідницькі екологічні проєкти, екскурсії в природу, тренінги з формування активної патріотичної позиції в захисті рідного краю, практичні заняття з виховання лідерських якостей, засвоєння екологічно дружніх навичок життя в природі;
- творчі практики: робота творчих гуртків, відвідування історико-культурних заповідників, художніх музеїв, творчі конкурси;
- танцювальна терапія (використання руху й танцю для подальшої емоційної, фізичної та соціальної реабілітації особистості);
- акватерапія (плавання, купання в басейні, водні процедури);
- програми фізичного гартування й оздоровлення; розважально-виховні заходи.

Планується організація та проведення тренінгів для педагогів, які працюють з дітьми-ВПО й постраждалими від воєнних дій або самі є із числа ВПО, щодо можливостей і

методики психологічної реабілітації в природі. Актуальність такої роботи підтверджується результатами анкетування. Так, серед опитаних 90,5 % (48 осіб) визначають означений проєкт як дуже важливу ініціативу, 77,3 % респондентів (41 людина) упевнені в ефективності психореабілітаційної роботи в природі, 58,4 % опитаних (31 особа) бажали б стати учасниками групи, що проходить реабілітацію, а 69,8 % (37 опитаних) готові долучитися до реалізації проєкту в межах своєї компетентності. Більш детальний аналіз відповідей представлено на рис. 1. Також варто зазначити, що серед людей, що взяли участь в анкетуванні, 30,1 % (16 осіб) мають статус ВПО, а 77,3 % (41 особа) зауважують, що перебувають у стресовому стані, спровокованому війною.

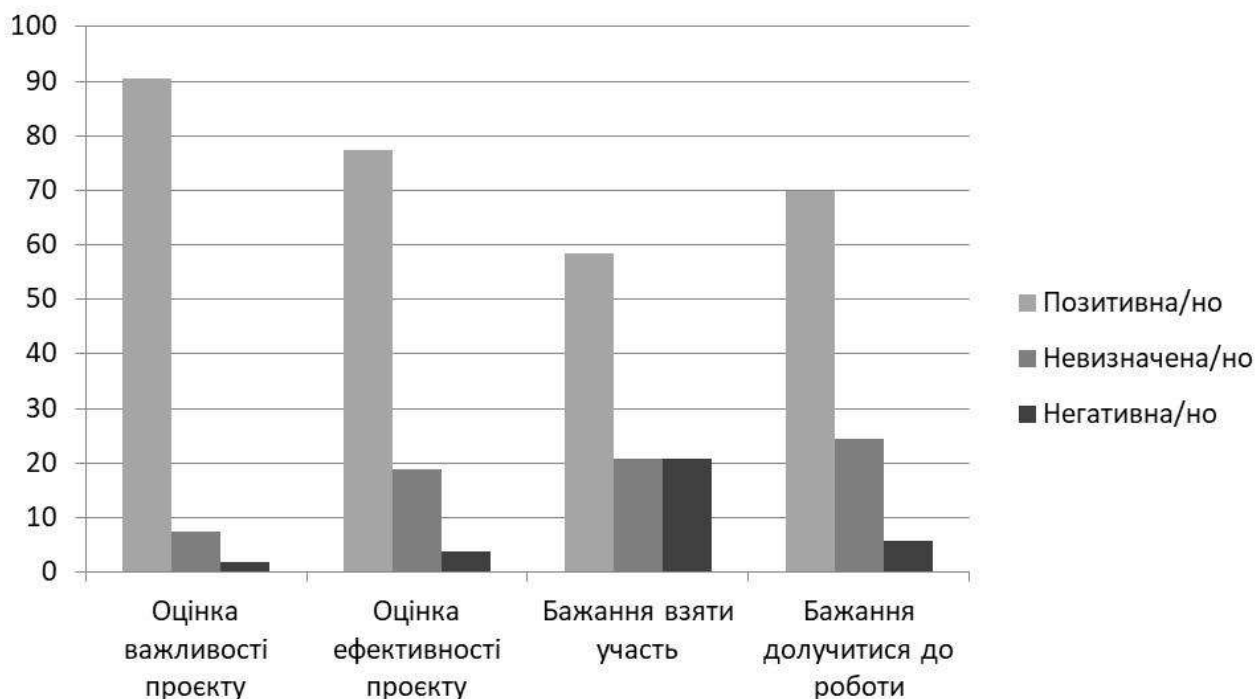

Рис. 1. Результати анкетування працівників освіти щодо реалізації проєкту

Таким чином, результати анкетування підтверджують актуальність Проєкту та його прогнозовану ефективність у роботі з дітьми, що потребують психологічної реабілітації від негативного впливу війни.

Обговорення. За попередніми прогнозами Міністерства охорони здоров'я України, станом на початок червня 2022 року психологічної допомоги вже потребували 60 % населення України. Також у прогнозі МОЗ зазначено, що наслідки війни позначатимуться на психічному стані українців ще щонайменше 7 років після завершення збройного

протистояння. Тому в червні 2022 року на державному рівні було ініційовано створення Національної програми психічного здоров'я та психосоціальної підтримки [11]. Ключові завдання програми знаходяться в одній площині із завданнями Проєкту, тож проєкт «Психологічна реабілітація у Природі» є своєрідною партнерською ініціативою Всеукраїнської екологічної ліги.

Відсутність адекватної і дієвої психологічної реабілітації може негативно вплинути на долі людей, життя яких змінила війна, не менш негативно, як власне зброя. Як приклад, можна розглянути наслідки війни США у В'єтнамі (1959–1975): кількість самогубств серед колишніх американських військовослужбовців перевищила втрати під час самої війни (Vietnam statistics). Так, у публікації видання «Utne magazine», що має назву «Опале листя, зламані життя», Edward Tick зазначає, що загалом війна у В'єтнамі забрала життя 158000 військових, 100000 з яких не полягли на полі бою [9].

Такі дані дають можливість констатувати надзвичайну актуальність проєкту «Психологічна реабілітація у Природі» й окреслюють можливість розширення кола осіб, залучених до реабілітації, та включення до них військовослужбовців та членів їхніх сімей.

Висновки. Теоретичний аналіз провідного наукового досвіду з проблеми дослідження психологічної реабілітації засобами Природи дозволив обґрунтувати механізми психотерапевтичних ефектів природи на психологічний стан людини, що були покладені в основу проєкту з точки зору численних психологічних теорій. У процесі дослідження розкрито суть та ключові виклики проєкту «Психологічна реабілітація у Природі» як напряму роботи з дітьми, що постраждали від воєнних дій. Визначено перспективи масштабування проєкту як напряму психореабілітаційної роботи в умовах воєнного стану та повоєнного відновлення не лише з дітьми, що мають статус ВПО, а й з дорослими, військовослужбовцями та членами їхніх сімей.

Перспектива подальших досліджень полягає в детальному вивченні екологічного підходу до психологічної реабілітації людей, що постраждали від війни, розробленні та вдосконаленні форм взаємодії в межах проєкту, масштабуванні проєкту на всі регіони країни.

Список використаних джерел

1. Buzzell L., Chalquist C. Psyche and nature in a circle of healing. Ecotherapy: Healing with nature in mind. Berkeley, CA: Counterpoint. 2009. P. 17-21.
2. Greenleaf A. T., Bryant R. M., Pollock J. B. Nature-based counseling: Integrating the

- healing benefits of nature into practice. *International Journal for the Advancement of Counselling*, 2014. Vol. 36 (2), P. 162-174. <https://doi.org/10.1007/s10447-013-9198-4>
3. Kaplan R. The role of nature in the context of the workplace. *Landscape and Urban Planning*. 1993. Vol. 26 (1-4), P. 193-201. [https://doi.org/10.1016/0169-2046\(93\)90016-7](https://doi.org/10.1016/0169-2046(93)90016-7)
 4. Louv R. *Last child in the woods: Saving our children from nature-deficit disorder*. New York: Algonquin books, 2008. 416 p.
 5. Nilsson K., Sangster M., Gallis C., et al. *Forests, trees and human health*. New York: Springer Science & Business Media, 2010. 436 p.
 6. Shepard P. Phyto-resonance of the true self. *The healing dimensions of people plant relations: Proceedings of a research symposium*. March 24-27, University of California, Davis: UC Davis, 1994. P. 154-160.
 7. Summers J. K., Vivian D. N. Ecotherapy – A forgotten ecosystem service: *Frontiers in Psychology*. 2018. Vol. 9. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2018.01389>
 8. Ulrich R. S., Simons R. F., Losito B. D., et al. Stress recovery during exposure to natural and urban environments. *Journal of Environmental Psychology*, 1991. Vol. 11 (3). P. 201-230. [https://doi.org/10.1016/S0272-4944\(05\)80184-7](https://doi.org/10.1016/S0272-4944(05)80184-7)
 9. Vietnam statistics: Over 100,000 US Vietnam Vet Suicides to Date! <https://rense.com//general77/hdtage.htm> (дата звернення: 14.06.2023).
 10. Всеукраїнська екологічна ліга. Про створення проєкту «Психологічна реабілітація у Природі» URL: <https://www.ecoleague.net/pres-tsentr-vel/novyny/2022-rik/lypen/item/2291-pro-stvorennia-proiektu-psykholohichna-reabilitatsiia-u-pryrodі> (дата звернення: 14.06.2023).
 11. Міністерство у справах ветеранів України: Юлія Лапутіна взяла участь у засіданні робочої групи щодо Національної програми психічного здоров'я та психосоціальної підтримки за участі першої леді України. URL: <https://mva.gov.ua/ua/news/yuliya-laputina-vzyala-uchast-u-zasidanni-robochoyi-grupi-shchodo-nacionalnoyi-programi-psiichnogo-zdorovya-ta-psihosocialnoyi-pidtrimki-za-uchasti-pershoyi-ledi> (дата звернення: 14.06.2023).
 12. Проект Плану відновлення України. Матеріали робочої групи «Освіта і наука», стор. 12, 303. URL: https://uploads-ssl.webflow.com/625d81ec8313622a52e2f031/62dea3670848586d8b6e9f04_%D0%9E%D1%81%D0%B2%D1%96%D1%82%D0%B0%20%D1%96%20%D0%BD%D0%B0%D1%83%D0%BA%D0%B0.pdf (дата звернення: 14.06.2023).
 13. Проекти нацпрограми. Розвиток системи освіти. URL: <https://recovery.gov.ua/project/program/improve-education-system?page=2> (дата звернення: 14.06.2023).

References

1. Buzzell, L., & Chalquist, C. (2009). *Psyche and nature in a circle of healing. Ecotherapy: Healing with nature in mind* (pp. 17-21). Berkeley, CA: Counterpoint.
2. Greenleaf, A. T., Bryant, R. M. & Pollock, J. B. (2014). Nature-based counseling: Integrating the healing benefits of nature into practice. *International Journal for the Advancement of Counselling*, 36 (2), 162–174. <https://doi.org/10.1007/s10447-013-9198-4>
3. Kaplan, R. (1993). The role of nature in the context of the workplace. *Landscape and Urban Planning*, 26 (1–4), 193–201. [https://doi.org/10.1016/0169-2046\(93\)90016-7](https://doi.org/10.1016/0169-2046(93)90016-7)
4. Louv, R. (2008). *Last child in the woods: Saving our children from nature-deficit disorder*. New York: Algonquin books.
5. Nilsson, K., Sangster, M., Gallis, C., et al. (2010). *Forests, trees and human health*. New York: Springer Science & Business Media.
6. Shepard, P. (1994). Phyto-resonance of the true self. *The healing dimensions of people plant relations: Proceedings of a research symposium*. March 24-27 (pp. 154–160). University of California, Davis: UC Davis.
7. Summers, J. K., & Vivian, D. N. (2018). Ecotherapy – A forgotten ecosystem service: *Frontiers in Psychology*, 9. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2018.01389>

8. Ulrich, R. S., Simons, R. F., Losito, B. D., et al. (1991). Stress recovery during exposure to natural and urban environments. *Journal of Environmental Psychology*, 11 (3), 201–230. [https://doi.org/10.1016/S0272-4944\(05\)80184-7](https://doi.org/10.1016/S0272-4944(05)80184-7)
9. *Vietnam statistics: Over 100,000 US Vietnam Vet Suicides to Date!* (n. d.). Retrieved from <https://rense.com/general77/hdtage.htm>
10. *Vseukrainska ekolohichna liha. Pro stvorennia proiektu «Psykhologichna reabilitatsiia u Pryrodi»*. [All-Ukrainian Environmental League. About the creation of the project “Psychological Rehabilitation in Nature”]. (2022). Retrieved from <https://www.ecoleague.net/pres-tsentr-vel/novyny/2022-rik/lypen/item/2291-pro-stvorennia-proiektu-psykhologichna-reabilitatsiia-u-pryrodi>
11. Ministry of Veterans Affairs of Ukraine. (2022). *Yuliia Laputina vziala uchast u zasidanni robochoi hrupy shchodo Natsionalnoi prohramy psykhichnoho zdorovia ta psykhosotsialnoi pidtrymky za uchasti pershoi ledi Ukrainy* [Yulia Laputina took part in the meeting of the working group on the National Program of Mental Health and Psychosocial Support with the participation of the First Lady of Ukraine]. Retrieved from <https://mva.gov.ua/ua/news/yuliya-laputina-vzyala-uchast-u-zasidanni-robochoyi-grupi-shchodo-natsionalnoyi-programi-psihichnogo-zdorovya-ta-psihosocialnoyi-pidtrimki-za-uchasti-pershoyi-ledi>.
12. *Proekt Planu vidnovlennia Ukrainy. Materialy robochoi hrupy «Osvita i nauka»* [Project of the Recovery Plan of Ukraine. Materials of the working group “Education and Science”]. (2022). Retrieved from https://uploads-ssl.webflow.com/625d81ec8313622a52e2f031/62dea3670848586d8b6e9f04_%D0%9E%D1%81%D0%B2%D1%96%D1%82%D0%B0%20%D1%96%20%D0%BD%D0%B0%D1%83%D0%BA%D0%B0.pdf
13. *Proiekt natsprohramy. Rozvytok systemy osvity*. [National program projects. Development of the education system]. Retrieved from <https://recovery.gov.ua/project/program/improve-education-system?page=2>

Olena Pashchenko,

*Institute of Problems on Education of the NAES of Ukraine,
Kyiv*

PROJECT “PSYCHOLOGICAL REHABILITATION IN NATURE”: CONDITIONS OF MARTIAL STATUS AND POST-WAR RECONSTRUCTION IN UKRAINE

Abstract. *The article reveals the peculiarities of the psychotherapeutic influence of nature on people affected by the war, which are applied in the project “Psychological Rehabilitation in Nature”, initiated and implemented by the public organization “All-Ukrainian Environmental League” in partnership with the Institute of Problems on Education of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, the Donetsk Regional Institute of Postgraduate Teacher Education, Information and Educational center “Ecological Watch”.*

The results of an empirical study are presented, revealing the evaluation of the Project by pedagogical workers who are directly involved in working with children, who have the status of internally displaced persons and need rehabilitation from the stress caused by the war.

The purpose of the article is to reveal the concept of the project “Psychological Rehabilitation in Nature” as a direction of work with children affected by military actions; scientific substantiation of the mechanisms of psychotherapeutic effects of nature and the beneficial effect of nature on the psychological state of a person, which were the basis of the project.

To achieve the goal, a number of tasks were defined: to theoretically investigate the state of study of the problem of psychological rehabilitation by means of nature in scientific literature; based on the generalization of scientific experience and empirical research, justify the relevance of the implementation of the project “Psychological Rehabilitation in Nature”; to determine the prospects of scaling up the project as

a direction of psycho-rehabilitation work with children in the conditions of martial law and post-war recovery.

The scientific novelty and theoretical significance of this study is that the mechanisms of psychological rehabilitation of children affected by the war from the perspective of an ecological approach. The project “Psychological Rehabilitation in Nature” is characterized through the definition of the goal, tasks, key challenges that should be solved within its limits; partners; a complex of modern recovery and rehabilitation methods adapted to the age categories of children; system of organizing and conducting trainings for teachers who work with internally displaced children and victims of war. The results of the questionnaire are presented, which approve the relevance of the Project and its predicted effectiveness in working with children who need psychological rehabilitation from the negative impact of the war

The conclusions confirm the relevance of this project and define the prospects for further research in the conditions of martial law and post-war recovery in Ukraine.

Key words: *internally displaced persons, ecopsychology, nature, psychological rehabilitation, psychotherapeutic influence.*

Стаття надійшла до редакції 19.06.2023.
Стаття прийнята до публікації 06.07.2023.

DOI <https://doi.org/10.32405/2308-3778-2023-27-2-121-136>

УДК 364-787.24-053.2-056-24]:352.07

ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-4413-1243>

Жанна Петрочко,
доктор педагогічних наук, професор,
Київський університет імені Бориса Грінченка,
м. Київ

ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-8394-4925>

Ганна Слозанська,
доктор педагогічних наук, професор,
Тернопільський національний педагогічний
університет імені Володимира Гнатюка,
м. Тернопіль

ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-9724-7098>

Надія Горішна,
кандидат педагогічних наук, доцент,
Тернопільський національний педагогічний
університет імені Володимира Гнатюка,
м. Тернопіль

ПОШУК МОЖЛИВОСТЕЙ РОЗВИТКУ РЕАБІЛІТАЦІЙНИХ ПОСЛУГ ДЛЯ ДІТЕЙ З ІНВАЛІДНІСТЮ

Анотація. У статті розкрито актуальне питання пошуку можливостей розвитку реабілітаційних послуг для дітей з інвалідністю. Дослідження виконано в межах проєкту НФДУ «Дослідження розвитку соціально-реабілітаційних послуг для дітей з інвалідністю та їх сімей на рівні територіальних громад у воєнний та повоєнний періоди» (Конкурс «Наука для відбудови України у воєнний та повоєнний періоди»; номер проєкту 2022.01/0166).

Мета статі – вивчення сутності й досвіду розроблення та впровадження соціальних послуг дітям з інвалідністю в межах проєктної діяльності різних рівнів. Її завдання: проаналізувати результати досліджень потреб і проблем підтримання дітей з інвалідністю; на основі вивчення міжнародних документів і законодавства України розкрити сутність і різновиди послуг реабілітації для дітей з інвалідністю; узагальнити інформацію щодо успішної діяльності міжнародних фондів/організації та центрів комплексної реабілітації з підтримання дітей з інвалідністю, надання їм якісних соціальних послуг. Для досягнення мети і завдань статті використано теоретичні методи (аналіз, синтез, систематизація, порівняння, узагальнення), аналіз нормативних документів щодо реабілітаційних послуг особам/дітям з інвалідністю, вивчення досвіду практичної діяльності.

У статті схарактеризовано нормативно-правове підґрунтя надання послуг реабілітації дітям з інвалідності. Зроблено аналіз останніх публікацій з теми дослідження. Розкрито сутність і принципи реабілітації, названо види соціальних послуг реабілітації, визначено їхній перелік відповідно до чинного законодавства.

Здійснено вторинний аналіз Всеукраїнського опитування батьків та опікунів дітей з інвалідністю/осіб з особливими потребами (2023 р.) у контексті доступності й бажаності послуги соціальної реабілітації. Представлено результати проєктної діяльності різних організацій щодо соціальної підтримки, упровадження соціальних послуг дітям з інвалідністю чи підготовки фахівців до надання таких послуг. Подано результати діяльності МБО «Партнерство «Кожній дитині» у межах проєкту Світового банку «Реформування закладів інституційного догляду та виховання

дітей в Тернопільській області» (досвід трансформування будинку дитини в центр реабілітації й розвитку дитини шляхом упровадження різних послуг; підготовка специфікацій соціальних послуг дітям з інвалідністю та їхнім сім'ям) і проєкту ЮНІСЕФ «Моніторинг потреб та підтримка дітей в умовах війни» (досвід підготовки й упровадження Базової програми підвищення професійної компетентності медичних і педагогічних спеціалістів будинків дитини для підготовки персоналу закладів до організації та надання комплексу сучасних медико-соціальних послуг, які б забезпечували цілісний процес раннього виявлення, реабілітації й розвитку дитини на засадах партнерської взаємодії). Описано досвід надання послуг реабілітації на базі Київського міського центру реабілітації дітей з інвалідністю.

Ключові слова: реабілітація, дитина з інвалідністю, проєктна діяльність, соціальні послуги.

© Жанна Петрочко, Ганна Слозанська, Надія Горішна, 2023

Вступ. У сучасних умовах суспільних і політичних випробувань особливої уваги й підтримки потребують діти з інвалідністю. Станом на початок 2023 року в Україні більше 163 тис. дітей з інвалідністю. За останні п'ять років кількість таких дітей зросла майже на 20 тис. осіб.

В Україні діти з інвалідністю (особливими освітніми потребами) здобувають освіту в спеціальних закладах освіти чи інклюзивних класах закладів загальної середньої освіти. За даними Міністерства освіти і науки України, мережа спеціальних закладів загальної середньої освіти у 2022/2023 н. р. становила **290** закладів (2021/2022 н. р. – 310 закладів) з контингентом **34 029 учнів** (у 2021/2022 н. р. – 36294 учнів), з них 2270 – діти-сироти і діти, позбавлені батьківського піклування. Окремої уваги потребують спеціальні заклади освіти, які мають пансіони (інтернатні відділення, де діти можуть перебувати цілодобово) – таких в Україні 239 закладів освіти, де навчаються 27 635 учнів (з них 2104 дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування) [20].

Проблема підтримки дітей з інвалідністю є актуальною з позиції різних наук. Зокрема, у соціальній роботі, соціальній педагогіці висвітлено такі аспекти зазначеної проблеми, як: соціалізація дітей з інвалідністю (Н. Муляр, Г. Олійник), адаптація дітей з інвалідністю (А. Губська, Н. Коляда); форми та методи соціальної роботи з дітьми з інвалідністю (Р. Вайнола, О. Виноградова, Н. Заверико, С. Харченко, Ю. Чернецька та ін.). Інші питання догляду, навчання, розвитку й соціальної підтримки дітей з інвалідністю та їхніх сімей, потреби й запити представників цієї соціальної групи, надання соціальних послуг таким дітям вивчали Т. Чечко, Н. Майструк, А. Лучаківська, А. Ревть, Л. Остролуцька, І. Сидорчук, О. Денисюк, Н. Мирошніченко, Т. Спіріна, Т. Соловйова та ін.

Нашу особливу дослідницьку увагу привертають статті, присвячені наданню соціальних послуг дітям з інвалідністю, їхнім батькам на рівні територіальної громади.

Зокрема, Т. Кочубей розкрила загальні засади створення безбар'єрного середовища для осіб з інвалідністю [10]; О. Виноградова здійснила аналіз поняття «інтегровані соціальні послуги» й обґрунтувала модель інтегрованих соціальних послуг у системі сучасної соціальної роботи з дітьми з інвалідністю [7]; О. Байдарова визначила особливості використання інтернет-технологій для розвитку соціальних послуг у громаді [5]; О. Кравченко і О. Столярчук з позиції психології довели важливість психологічного супроводу й забезпечення доступності послуг для сімей, які виховують дітей з інвалідністю [1; 21]; О. Балухтіна репрезентувала соціально-педагогічну підтримку батьків дітей з інвалідністю через упровадження послуги тимчасового перепочинку для дорослих [6]; Т. Лях, Г. Олійник описали елементи системи соціальної реабілітації дітей [2; 3; 12].

Отже, аналіз сучасних соціальних послуг дітям з інвалідністю та членам їхніх сімей є актуальним. Водночас, на нашу думку, подальшого глибшого вивчення потребує питання кращої практики проектної діяльності з розроблення та впровадження саме послуг реабілітації дітям з інвалідністю. Це обумовлено тим, що, як стверджує Ю. Швалб, «провідною функцією фахівця із соціальної роботи у громаді стає не стільки надання конкретної допомоги конкретним клієнтам, скільки розробка і впровадження адресних проєктів і програм соціального розвитку» [22, с. 66].

Мета статті: вивчення сутності й досвіду розроблення та впровадження соціальних послуг дітям з інвалідністю в межах проектної діяльності різних рівнів.

Завдання статті: проаналізувати результати досліджень потреб та проблем підтримки дітей з інвалідністю; на основі вивчення міжнародних документів і законодавства України розкрити сутність і різновиди реабілітаційних послуг для дітей з інвалідністю; узагальнити інформацію щодо успішної діяльності міжнародних фондів/організації та центрів комплексної реабілітації з підтримки дітей з інвалідністю, надання їм якісних соціальних послуг.

Методи дослідження. Для досягнення мети і завдань статті використано теоретичні методи (аналіз, синтез, систематизацію, порівняння, узагальнення), аналіз нормативних документів щодо реабілітаційних послуг особам/дітям з інвалідністю, вивчення досвіду практичної діяльності. Висновки зроблено також за допомогою методу професійної рефлексії.

В означеній статті:

- здійснено вторинний аналіз даних звіту ЮНІСЕФ (10 листопада 2021 року), мета якого – знайти способи збільшити інклюзію дітей і молодих людей з інвалідністю в усьому світі, ураховуючи їхню думку та потреби під час ухвалення рішень. Звіт містить порівняльні дані із 42 країн;

- подано окремі результати Всеукраїнського опитування батьків та опікунів дітей з інвалідністю/осіб з особливими потребами «Як в Україні живуть сім'ї, які виховують дітей з порушеннями розвитку», що проводилося в межах проекту Дитячого Фонду ООН (ЮНІСЕФ) і Центру «Джерело» протягом лютого-травня 2023 року в усіх областях України, окрім окупованих територій та анексованого Криму. Обсяг вибірки: 1601 особа з 21 області України; 95,6 % респондентів виховують одну дитину з інвалідністю, 4,4 % – дві дитини з інвалідністю.

Результати дослідження. Відповідно до звіту ЮНІСЕФ (2021), у світі майже 240 мільйонів дітей з інвалідністю. Вони перебувають у несприятливому становищі порівняно з дітьми без інвалідності за більшістю показників дитячого добробуту. Зокрема, «порівняно з дітьми без інвалідності діти з інвалідністю мають на:

- 24 % менше шансів отримати необхідну для раннього розвитку стимуляцію та належний догляд;
- 42 % нижчу вірогідність того, що вони здобудуть базові навички читання та лічби;
- 25 % вищу вірогідність затримки в збільшенні маси тіла та на 34 % вищу вірогідність затримки в рості;
- 53 % більшу схильність мати симптоми гострої респіраторної інфекції;
- 49 % вищу вірогідність того, що вони ніколи не відвідуватимуть школу;
- 47 % вищу вірогідність не закінчити початкову школу, на 33 % – не завершити здобуття базової середньої освіти і на 27 % – повної середньої освіти;
- 51 % частіше почуваються нещасними і на 41 % дискримінованими;
- 32 % частіше зазнають тяжких тілесних покарань.

Водночас досвід дітей щодо інвалідності різний, оскільки існує особливий спектр ризиків і наслідків, що виникають залежно від типу інвалідності, місця проживання дитини й *послуг, до яких вона має доступ*» [14].

Згідно з п. 132 Керівних принципів ООН щодо альтернативного догляду за дітьми (Резолюція A/RES/64/142 Генеральної Асамблеї ООН 24.02.2010 р.), діти з інвалідністю

мають користуватися послугами цілісної *системи* підтримки [9]. У зв'язку із цим, відповідно до законодавства України, соціальний захист осіб з інвалідністю полягає в наданні пенсії, державної допомоги, компенсаційних та інших виплат, пільг, *соціальних послуг, здійсненні реабілітаційних заходів*, установленні опіки (піклування) або забезпеченні стороннього догляду [16].

Поняття «реабілітація осіб з інвалідністю», види реабілітації (психолого-педагогічна, професійна, трудова, фізкультурно-спортивна, соціальна і психологічна), а також реабілітаційні заходи визначені в Законі «Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні». Зокрема, соціальна реабілітація – це «система заходів, спрямованих на створення і забезпечення умов для повернення особи до активної участі у житті, відновлення її соціального статусу та здатності до самостійної суспільної і родинно-побутової діяльності шляхом соціально-середовищної орієнтації та соціально-побутової адаптації, задоволення потреби у забезпеченні допоміжними засобами реабілітації» [17].

Концептуальне підґрунтя реабілітаційних заходів становлять *принципи* соціальної реабілітації: здійснення реабілітаційних заходів на початку виникнення проблеми; неперервність і постійність їхнього проведення; комплексний характер реабілітаційних програм; індивідуальний підхід до визначення об'єму, характеру та змісту реабілітаційних заходів [13].

У статті 25 Закону «Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні» записано, що основними формами реабілітаційних заходів є: *надання реабілітаційних послуг*, зокрема дітям з інвалідністю, в установах і закладах системи реабілітації осіб з інвалідністю, а також у разі потреби за місцем проживання дитини. Порядок і умови отримання реабілітаційних послуг установлює стаття 32 зазначеного вище Закону. Тут наголошено, що дітям з інвалідністю надається можливість отримати реабілітаційні послуги, визначені індивідуальною програмою реабілітації особи з інвалідністю. Зі свого боку стаття 37 деталізує, що соціальна реабілітація (абілітація) передбачає навчання дитини з інвалідністю основним соціальним навичкам (особистій гігієні, самообслуговуванню, пересуванню, спілкуванню тощо), пристосування побутових умов до потреб дитини з інвалідністю, педагогічну корекцію для дітей з інвалідністю з метою вироблення та підтримання стереотипів безпечної поведінки, опанування навичками захисту власних прав та інтересів, самоаналізу та отримання навичок позитивного сприйняття себе та оточення, навичок

спілкування тощо [17].

На основі положень Закону України «Про соціальні послуги» [18] 2020 року Класифікатором соціальних послуг (наказ Мінсоцполітики від 23.06.2020 № 429) було визначено 37 соціальних послуг, а також створено мережу суб'єктів, що надають ці послуги. Зокрема, виокремлено такі послуги для осіб/дітей з інвалідністю: підтримане проживання осіб похилого віку та осіб з інвалідністю; транзитне підтримане проживання/навчальна соціальна квартира (будинок); соціальна адаптація; соціальна інтеграція та реінтеграція; догляд удома; догляд стаціонарний; денний догляд дітей з інвалідністю; персональний асистент; соціальна реабілітації осіб з інтелектуальними та психічними порушеннями; соціально-психологічна реабілітація; тимчасовий відпочинок для батьків або осіб, які їх замінюють, що здійснюють догляд за дітьми з інвалідністю; тимчасовий відпочинок для осіб, що здійснюють догляд за особами з інвалідністю, супровід під час інклюзивного навчання; транспортні послуги та інші [15].

Щороку понад 2 тис. осіб з інвалідністю та дітей з інвалідністю отримують послуги в центрах реабілітації, які створюються для тривалого (стаціонарного) або денного перебування осіб з інвалідністю. Зауважимо, що в Україні функціонує більше 10 центрів комплексної реабілітації осіб з інвалідністю та близько 100 інших центрів реабілітації, зокрема й недержавних.

Потрібно зауважити, що реабілітаційні установи, за даними опитування «Як в Україні живуть сім'ї, які виховують дітей з порушеннями розвитку», найдоступніші в Івано-Франківській, Кіровоградській та Волинській областях. За показником доступу до необхідного реабілітаційного обладнання найвищі показники в Полтавській, Дніпропетровській і Чернівецькій областях, найнижчі – у Херсонській, Миколаївській та Волинській областях.

Отримати інформацію про соціальні послуги найлегше в Кіровоградській, Івано-Франківській і Рівненській областях. Натомість складний доступ до такої інформації – у Волинській, Сумській та Запорізькій областях. Зокрема, після 24 лютого 2022 року запити на отримання соціальних послуг подавали 38 % опитаних. Щодо послуг, за якими зверталися, варто назвати такі: реабілітація дітей з інвалідністю, отримання реабілітаційного обладнання, отримання статусу ВПО, психологічна допомога, соціальний супровід, соціальне таксі, раннє втручання та інші.

Серед послуг, на які має право сім'я, що виховує дитину з інвалідністю, у найбільшому пріоритеті консультування, соціальна реабілітація, соціальний супровід, натуральна допомога, денний догляд в установі, супровід під час інклюзивного навчання. Зокрема, що стосується послуги соціальної реабілітації, то до початку війни її отримували 27,9 % опитаних, зараз отримують – 15,9 %, зацікавлені в отриманні – 55,7 %. Тобто попит на реабілітаційні послуги зростає.

Після 24 лютого 2022 року за допомогою до гуманітарних міжнародних організацій зверталися 79,7 % опитаних батьків/опікунів дітей з інвалідністю, не зверталися – 17,7 %; 2 % указали, що зверталися, але отримали відмову. Переважна більшість опитаних, які отримували допомогу, надавачем назвали Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ). Також є згадування про допомогу від НРЦ «Джерело», Фонду біженців ООН, низки батьківських громадських організацій з різних регіонів України, «Карітас» та інші. Здебільшого сім'ї отримували фінансову й натуральну допомогу [23].

Як підтверджують результати зазначеного вище дослідження і власні наукові висновки авторів статті, упродовж останніх років саме проектна діяльність державних і неурядових організацій, міжнародних фондів сприяла розвиткові інтегрованих реабілітаційних послуг дітям з інвалідністю. Так, у відповідь на виклики війни Міністерство освіти і науки, Міністерство охорони здоров'я, Міністерство соціальної політики України, Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ) і Львівський центр реабілітації «Джерело» започаткували проект екстреного реагування на потреби дітей із труднощами розвитку або з інвалідністю. Ідеться про внутрішньо переміщених дітей і тих, стан яких погіршився внаслідок воєнних дій на території України. Зокрема, у конкурсі мінігрантів для учасників проекту було визначено 20 організацій-переможців, які захищають права дітей з інвалідністю в 14 областях України. Усі запропоновані на конкурс проекти можна поділити на дві групи: адвокаційні кампанії з метою захисту й реалізації освітніх, соціальних чи медичних послуг для дітей з інвалідністю, а також надання послуг, зокрема з огляду на нові обставини, які пов'язані з воєнним станом. Термін реалізації проектів – до трьох місяців. Зазначений досвід засвідчує актуальність соціальних активностей адвокаційного спрямування, а також проектів, під час яких створюються конкретні послуги згідно з потребами громади [4].

За останні два роки вагомими також є напрацювання проектів ЮНІСЕФ «Поруч» та кризової допомоги UNICEF для дітей з інвалідністю; проекту «Соціальна інфраструктура для

внутрішньо переміщених родин» (комунікаційна назва «СПІЛЬНО. Соціальні послуги для сімей у громаді»), що реалізується СОС Дитячі містечка Україна за підтримки ЮНІСЕФ через Українську мережу за права дитини. Проєкт «Соціальні послуги для дітей з інвалідністю» реалізував Інститут суспільно-економічних досліджень (ІСЕД) за підтримки Посольства США в Україні.

Більш детально зупинимося на досвіді МБО «Партнерство «Кожній дитині» (далі – Партнерство) щодо проєктної діяльності з надання соціальних послуг, захисту дітей з інвалідністю. Так, під час реалізації проєкту «Реформування закладів інституційного догляду та виховання дітей в Тернопільській області» на замовлення Міністерства соціальної політики України та підтримки Світового банку (2019-2021 рр.) Партнерством було розроблено специфікації таких соціальних послуг, як-от: денний догляд, раннє втручання, тимчасовий перепочинок для батьків або осіб, які їх замінюють, що здійснюють догляд за дітьми з інвалідністю від 4 до 16 років. Специфікація має чітку структуру, що дозволяє вирізнити: опис соціальної послуги, її мету, завдання й очікувані результати; обсяг надання послуги (види діяльності, що становлять зміст соціальної послуги; доступність послуги; питання безпеки й захисту дитини); організаційні та соціальні стандарти; функціональні стандарти й показники їхнього виконання; вартість соціальної послуги. Такий досвід підготовки специфікацій заслуговує на імплементацію та має велике значення для покращення популяризації й документування соціальних послуг для дітей з інвалідністю.

Окрім цього, у межах зазначеного проєкту в Тернопільській області набуто досвіду розроблення й упровадження плану трансформації Тернопільського обласного будинку дитини в Тернопільський обласний центр реабілітації та розвитку дитини Тернопільської обласної ради (далі – Центр). На базі Центру було трансформовано роботу груп тимчасового перебування дітей за принципом «як удома»; відпрацьовано й запроваджено послугу комплексної реабілітації в амбулаторному форматі для дітей з інвалідністю або високим її ризиком віком від 0 до 6-ти років, а також послугу раннього втручання. У результаті за період виконання проєкту Центром було надано більше 410 таких послуг дітям, зокрема більше 200 дітям віком від 0 до 6-ти років з інвалідністю або високим ризиком її набути, які виховуються в родині, та 190 послуг дітям, які влаштовані на цілодобове перебування в Центрі. Також важливим у межах цієї проєктної діяльності став досвід розроблення положення про відділення реабілітації (амбулаторної) та денного догляду, що дає

можливість урегулювати правовідносини між надавачем та отримувачем послуг в трансформованому закладі.

У подальшій діяльності під час реалізації у співпраці з Міністерством охорони здоров'я, Міністерством соціальної політики, Нацсоцслужбою України та службами у справах дітей, департаментами охорони здоров'я ОВА проєкту ЮНІСЕФ «Моніторинг потреб та підтримка дітей в умовах війни» Партнерство ретельно вивчило потреби дітей з інвалідністю, які перебувають у будинках дитини й відпрацювало систему надання працівникам цих установ навчальних послуг задля якісного здійснення реабілітації дітей з інвалідністю. Навчання відбувалося з опорою на кращий досвід діяльності в Україні центрів комплексної реабілітації за Базовою програмою підвищення професійної компетентності медичних і педагогічних спеціалістів будинків дитини (далі – Програма). Мета Програми – початкова підготовка персоналу закладу до організації та надання комплексу сучасних медико-соціальних послуг, які б забезпечували цілісний процес раннього виявлення, реабілітації й розвитку дитини на засадах партнерської взаємодії.

Програма містить 6 модулів та розрахована на 122 год. Вона була розроблена з урахуванням цілей і завдань деінституціалізації, а саме: зниження залежності сімей з дітьми раннього й дошкільного віку від закладів інституційного догляду та виховання з причини інвалідності дитини чи наявності вроджених вад розвитку, ризиків формування порушень розвитку з біологічних або соціальних причин. Основний концептуальний підхід до змісту й організації навчання базувався на: узгодженості дій зі спеціалістами для забезпечення наступності на кожному з етапів роботи з дитиною з інвалідністю; підготовці персоналу закладу до партнерства в зазначеному процесі з різними фахівцями.

Беручи до уваги вищесказане, на нашу думку, нині як ніколи важливо активно поширювати найбільш комплексний, системний і цікавий досвід надання реабілітаційних послуг у закладах комплексної реабілітації. Саме такі практики роками напрацьовувалися в Київському міському центрі реабілітації дітей з інвалідністю (створений у 2017 році на комунальній власності територіальної громади міста Києва). Центр є прогресивним кейсом соціальної реабілітації, він розрахований на 80 дітей одночасного перебування на день, а завдяки спеціальному навчанню ще 200 дітей щомісяця зможуть продовжувати заняття вдома. Свою діяльність Центр здійснює в межах власних проєктів чи у співпраці з різними міжнародними, благодійними фондами, організаціями (ЮНІСЕФ, Світовий банк,

Європейський Союз та ін.)

Послуги, які надає Центр, – медична й фізична реабілітація; психолого-педагогічна реабілітація; соціальна адаптація; соціально-трудова реабілітація; рання соціальна реабілітація; денний догляд; соціальний супровід; транспортні послуги; інклюзія; соціальний і первинний супровід. У межах курсу реабілітації для дітей від 2 до 18 років Центр пропонує такі послуги: первинне обстеження; складання індивідуального плану реабілітації; індивідуальні консультації фахівців; опанування навичок рутинної щоденної діяльності; заняття в групах за напрямками: фінансова грамотність, дівочий клуб, підготовка до школи; допрофесійну орієнтацію за ІТ-технологіями; проведення семінарів і тренінгів для батьків, творчих майстерень і майстер-класів; консультації з підбору технічних засобів реабілітації; первинну правову допомогу тощо. Під час реабілітації в Центрі використовуються новітні інноваційні технології й підходи: первинний відеоаналіз, сенсорно-інтегративна терапія, елементи корекційного розвантаження (віртуальна реальність), ерготерапія, арттерапія, кінезотерапія, динамічна пропріоцептивна корекція тощо. Безперечною успішною і практично впровадженою інновацією Центру стали карти медичних, освітніх та інших місцевих установ і закладів, які надають послуги реабілітації дітям з інвалідністю. У Центрі діють навчально-тренінгові центри, Ресурсний центр, шоу-рум; впроваджено відеоуроки фізичної реабілітації і відеоуроки для батьків на психолого-педагогічну тематику (правила особистої гігієни, концентрація уваги дітей, оригамі для дітей з інвалідністю тощо) [11].

Обговорення результатів дослідження. Підсумки дослідження, описані в цій статті, підтверджуються результатами інших розвідок. Зокрема, ми цілком поділяємо думку О. Виноградової, що «залучення інноваційних моделей соціальної підтримки дітей дозволяє їм адаптуватися в нових реаліях суспільного життя та якомога краще інтегруватися до соціуму» [8, с. 32], і саме інтегровані соціальні послуги для дітей з інвалідністю можуть запобігти дискримінації щодо дітей з інвалідністю. При цьому вагомим аспектом здійснення соціальної роботи з дітьми з інвалідністю в громаді є організація та проведення масштабних «інформаційно-просвітницьких заходів, інклюзивних фестивалів, які сприяють популяризації соціально орієнтовного підходу до осіб з інвалідністю, захисту їхніх прав, формуванню толерантного ставлення до них як до рівних членів суспільства, інтегруванню осіб цієї категорії в життя громади, а також побудові конструктивного діалогу між суб'єктами соціальної роботи в громаді» [7, с. 74].

Ми підкреслюємо важливість створення для дитини з інвалідністю реабілітаційного середовища в її сім'ї. При цьому погоджуємося з науковим висновком, що для цього потрібне: «...навчання батьків ключовим засадам виховання дитини з інвалідністю, надання сім'ї інформації щодо соціально-правового захисту державою їхньої дитини, можливих послуг, діяльності неурядових організацій» [2; 3; 19, с. 153]. Цілком підтримуючи такий висновок, зі свого боку О. Балухтіна пропонує додати такі кроки: «розширення кола надавачів соціальних послуг, особливо недержавного сектору; активне залучення позабюджетних коштів для фінансування послуги; використання механізму соціального замовлення» [6, с. 17], що, на нашу думку, заслуговує на увагу.

Надзвичайно цінними для ефективного відпрацювання соціальних послуг у межах проєктної діяльності вважаємо наукові висновки О. Байдарової та Д. Лаврент'єва про розширення алгоритму процесу розвитку послуги такими елементами, як «організація нормативного забезпечення послуги; визначення потреб громади в послугі; планування реалізації послуги; підбір та навчання спеціалістів, що реалізуватимуть послугу; побудова комунікацій з клієнтами; розвиток партнерської мережі; власне реалізація послуги; моніторинг результатів реалізації послуги» [5, с. 6]. Окрім цього, дослідники наводять результати опитування фахівців, які зазначають, що в організації й наданні послуг простежується тенденція відходу від професіоналізованої допомоги та надання послуг – до інтеграції людини з громадою, налагодження соціальних зв'язків і поширення підходу «рівний рівному» в процесі реабілітації. Для реалізації цього підходу використання інтернет-технологій є важливим і навіть необхідним [5, с. 9].

Висновки. Вивчення кращого досвіду надання послуг для дітей з інвалідністю чи сімей, які виховують дітей з інвалідністю, дозволяє соціальній роботі із зазначеною вразливою групою населення виходити на новий щабель розвитку. На цьому шляху в умовах економії ресурсів важливо ретельно вивчати та використовувати кращий досвід проєктної діяльності, спрямованої на підтримання й захист дітей з інвалідністю загалом і розвиток реабілітаційних послуг зокрема. Ключовими концептуальними орієнтирами для проєктів, що впроваджувалися чи нині реалізуються, є: надавати дітям з інвалідністю рівні можливості й цікавитися думкою дітей; урахувати особливі потреби дітей і їхніх сімей під час надання різних інтегрованих соціальних послуг; дбати про постійне підвищення професійної компетентності фахівців, які надають реабілітаційні послуги дітям з інвалідністю. Належна

реалізація проєктів, залучення достатньої кількості кадрових і фінансових ресурсів дозволяє якісно обґрунтовувати й описувати інновації в наданні реабілітаційних послуг; забезпечувати їх програмно-методичними матеріалами; організовувати відповідне навчання фахівців для їхньої підготовки до впровадження інновації в різних умовах; здійснювати моніторинг якості втілених інновацій тощо.

Подальші перспективи досліджень полягають у систематизації й класифікації інноваційних інтегрованих послуг для дітей з інвалідністю та їхніх сімей, які відпрацьовуються в межах проєктної діяльності різних рівнів для їхнього нормативно закріпленого впровадження в царину соціальної роботи в Україні.

Список використаних джерел

1. Kravchenko O. Physical support of people with disabilities: professionals' training. *Social Work and Education*. 2021. Vol. 8(1). P. 116-128. DOI: 10.25128/2520-6230.21.1.9.
2. Chechko T., Liakh T., Spirina T., Lekholetova M., Sapiha S., Salata K. Needs Assessment of Parents Raising Children with Disabilities in Preschool Educational Institution. *Sociální práce/Sociální práce/Czech and Slovak Social work*. 2022. Vol. 4(22). P. 54-66. URL: <https://socialniprace.cz/en/article/needs-assessment-of-parents-raising-children-with-disabilities-in-preschool-educational-institution-2/>
3. Grabowska B., Spirina T., Liakh T. Social and pedagogical support of students with disabilities in higher education institutions. *The Modern Higher Education Review*. 2020. Vol. 5. P. 62-71. <https://doi.org/10.28925/2518-7635.2020.5.6>
4. 20 організацій, які захищають права дітей з інвалідністю, реалізують свої проєкти за підтримки ЮНІСЕФ. URL: <https://www.unicef.org/ukraine/press-releases/organizations-that-protect-the-rights> (дата звернення: 09.08.2023).
5. Байдарова О., Лаврент'єв Д. Використання інтернет-технологій для розвитку соціальних послуг у громаді для дітей з інвалідністю та їх сімей. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Соціальна робота. 2018. № 2(4). С. 7-12. <https://doi.org/10.17721/2616-7786.2018/4-1/1>
6. Балухтіна О. М. Теоретичні та практичні аспекти впровадження соціальної послуги «тимчасовий відпочинок» для батьків або осіб, які їх замінюють, що здійснюють догляд за дітьми з інвалідністю. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова*. Серія. Педагогічні науки: реалії та перспективи. 2022. Вип. 90. С. 14-19.
7. Виноградова О. В. Інтегровані соціальні послуги як напрям соціалізації дітей з інвалідністю в громаді. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія 5: Педагогічні науки: реалії та перспективи. 2021. Вип. 79. Т. 1. С. 73-76. <https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series5.2021.79.1.14>
8. Виноградова О.В. Система сучасної соціальної роботи з дітьми з інвалідністю: традиції та інновації. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова*. Серія. Педагогічні науки: реалії та перспективи. 2020. Вип. 76. С. 29-33. <https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series5.2020.76.06>
9. Керівні принципи ООН щодо альтернативного догляду за дітьми, прийняті Резолюцією A/RES/64/142 Генеральної Асамблеї ООН 24 лютого 2010 року URL: <https://sos-ukraine.org/wp-content/uploads/2022/05/kerivni-princzipi-shhodo-alternativnogo-doglyadu-za-ditmi-prijnyati-rezolyucziyeyu-oon-vid-24-lyutogo-2010-roku.pdf> (дата звернення: 01.10.2023).
10. Кочубей Т. Загальні засади створення безбар'єрного середовища для людей з інвалідністю. *Social Work and Education*. 2021. Вип. 8. № 2. С. 204-214. <https://doi.org/10.25128/2520-6230.21.2.6>

11. Крок у майбутнє дитини: Київський міський центр реабілітації дітей з інвалідністю. URL: <https://dytyna.org.ua/> (дата звернення: 10.09.2023).
12. Олійник Г. Система соціальної реабілітації дітей з особливими освітніми потребами. *Ввічливість. Humanitas*. 2022. № 2. С. 38–43. <https://doi.org/10.32782/humanitas/2022.2.5>
13. Петрочко Ж., Спіріна Т. Соціальна реабілітація. Енциклопедія освіти : енциклопедія / ред. В. Кремень. 2-ге вид. Київ, 2021. С. 942–943.
14. Побачено, підраховано, включено : Звіт ЮНІСЕФ. 2021. URL: <https://www.unicef.org/ukraine/press-releases/copy-nearly-240-million-children-disabilities-around-world-unicefs-most> (дата звернення: 01.10.2023).
15. Про затвердження Класифікатора соціальних послуг : Наказ Міністерства соціальної політики України від 23.06.2020 р. № 429. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0643-20#Text> (дата звернення 10.08.2023).
16. Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні: Закон України (зі змінами № 3191-IX від 29.06.2023) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/875-12#Text> (дата звернення: 01.10.2023).
17. Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні : Закон України (зі змінами № 2980-IX від 20.03.2023) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2961-15#Text> (дата звернення: 01.10.2023).
18. Про соціальні послуги : Закон України від 17.01.2019 р. № 2671-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text> (дата звернення: 09.08.2023).
19. Спіріна Т., Дорофіна М. Соціальна робота з сім'ями, які виховують дитину з інвалідністю у територіальній громаді. *Ввічливість. Humanitas*. 2023. № 2. С. 151–156. <https://doi.org/10.32782/humanitas/2023.2.22>
20. Статистичні дані : МОН України. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/inklyuzivne-navchannya/statistichni-dani> (дата звернення: 10.08.2023).
21. Столярчук О. Доступність послуг для сімей, які виховують дітей з аутизмом, як мета соціальної роботи. *Social Work and Education*. 2020. Вип. 7. № 3. С. 289–303. <https://doi.org/10.25128/2520-6230.20.3.4>
22. Швалб Ю. Соціальне благополуччя як мета діяльності фахівця соціальної роботи у громаді. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Соціальна робота. 2022. № 1(8). С. 62–66. <https://doi.org/10.17721/2616-7786.2022/8-1/12>
23. Як в Україні живуть сім'ї, які виховують дітей з порушеннями розвитку : результати Всеукраїнського опитування батьків та опікунів дітей з інвалідністю, 2023. URL: https://dzherelocentre.org.ua/blog/2023/10/02/yak-v-ukrayini-v-chas-vijny-zhyvut-sim-yi-yaki-vyhovuyut-ditej-z-trudnoshhamy-rozvytku/?fbclid=IwAR1wfTJ6rWGvufJq3p_mT5ufX6oCXpLQOQypbXN2aLcD-6-qs2IB54IXnIQ (дата звернення: 02.10.2023).

References

1. Kravchenko, O. (2021). Physical support of people with disabilities: professionals' training. *Social Work and Education*, 8(1), 116-128. DOI: 10.25128/2520-6230.21.1.9.
2. Chechko, T., Liakh, T., Spirina, T., Lekholetova, M., Sapiha, S., & Salata, K. (2022). Needs Assessment of Parents Raising Children with Disabilities in Preschool Educational Institution. *Sociální práce/Sociální práce/Czech and Slovak Social work*, 4(22), 54–66. URL: <https://socialniprace.cz/en/article/needs-assessment-of-parents-raising-children-with-disabilities-in-preschool-educational-institution-2/>
3. Grabowska, B., Spirina, T., & Liakh, T. (2020). Social and pedagogical support of students with disabilities in higher education institutions. *The Modern Higher Education Review*, 5, 62–71. <https://doi.org/10.28925/2518-7635.2020.5.6>
4. 20 orhanizatsii, yaki zakhyshchaliut prava ditei z invalidnistiu, realizuiut svoi proieky za pidtrymky YuNISEF [20 organizations that protect the rights of children with disabilities implement their projects with the support of UNICEF]. Retrieved from <https://www.unicef.org/ukraine/press-releases/organizations-that-protect-the-rights>

5. Baidarova, O., & Lavrentiev, D. (2018). Vykorystannia internet-tekhnologii dlia rozvytku sotsialnykh posluh u hromadi dlia ditei z invalidnistiu ta yikh simei [Using Internet technologies for the development of social services in the community for children with disabilities and their families]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Sotsialna robota*, 2(4), 7–12. <https://doi.org/10.17721/2616-7786.2018/4-1/1>
6. Balukhtina, O. M. (2022). Teoretychni ta praktychni aspekty vprovadzhennia sotsialnoi posluhy «tymchasovyi vidpochynok» dlia batkiv abo osib, yaki yikh zaminiuiut, shcho zdiisniuiut dohliad za ditmy z invalidnistiu [Theoretical and practical aspects of the introduction of the social service “temporary rest” for parents or persons who replace them, who take care of children with disabilities]. *Naukovyi chasopys NPU imeni M.P.Drahomanova. Serii. Pedahohichni nauky: realii ta perspektyvy*, 90, 14–19.
7. Vynohradova, O. V. (2021). Intehrovani sotsialni posluhy yak napriam sotsializatsii ditei z invalidnistiu v hromadi [Integrated social services as a direction of socialization of children with disabilities in the community]. *Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova. Serii 5: Pedahohichni nauky: realii ta perspektyvy*, 79(1), 73–76. <https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series5.2021.79.1.14>
8. Vynohradova, O.V. (2020). Systema suchasnoi sotsialnoi roboty z ditmy z invalidnistiu: tradytsii ta innovatsii [System of modern social work with children with disabilities: traditions and innovations]. *Naukovyi chasopys NPU imeni M.P.Drahomanova. Serii 5: Pedahohichni nauky: realii ta perspektyvy*, 76, 29–33. <https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series5.2020.76.06>
9. *Kerivni pryntsyipy OON shchodo alternatyvnoho dohliadu za ditmy, pryiniati Rezoliutsiieiu A/RES/64/142 Heneralnoi Asamblei OON 24 liutoho 2010 roku* [UN Guiding Principles on Alternative Child Care, adopted by Resolution A/RES/64/142 of the UN General Assembly on February 24, 2010]. Retrieved from <https://sos-ukraine.org/wp-content/uploads/2022/05/kerivni-princzipi-shhodo-alternativnogo-doglyadu-za-ditmi-prijnyati-rezolyuciyeyu-oon-vid-24-lyutogo-2010-roku.pdf>
10. Kochubei, T. (2021). Zahalni zasady stvorennia bezbariernoho seredovyshecha dlia liudei z invalidnistiu [General principles of creating a barrier-free environment for people with disabilities]. *Social Work and Education*, 8(2), 204–214. <https://doi.org/10.25128/2520-6230.21.2.6>
11. *Krok u maibutnie dytyny: Kyivskiy miskiy tsentr rehabilitatsii ditei z invalidnistiu* [A step into a child’s future: Kyiv City Center for the Rehabilitation of Children with Disabilities]. Retrieved from <https://dytyna.org.ua/>
12. Oliinyk, H. (2022). Systema sotsialnoi rehabilitatsii ditei z osoblyvymy osvithnimy potrebamy [System of social rehabilitation of children with special educational needs]. *Vvichlyvist. Humanitas*, 2, 38–43. <https://doi.org/10.32782/humanitas/2022.2.5>
13. Petrochko, Zh., & Spirina, T. (2021). Sotsialna rehabilitatsiia [Social rehabilitation]. *Entsyklopediia osvity* (pp. 942–943). (2nd ed.). Kyiv.
14. *Pobacheno, pidrakhovano, vkliucheno: Zvit YuNISEF* [Seen, counted, included: UNICEF report]. (2021). Retrieved from <https://www.unicef.org/ukraine/press-releases/copy-nearly-240-million-children-disabilities-around-world-unicefs-most>
15. Ministry of Social Policy of Ukraine. (2020). *Pro zatverdzhennia Klasyfikatora sotsialnykh posluh* [On the approval of the Classifier of social services] (Order No 429, June 23). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0643-20#Text>
16. *Pro osnovy sotsialnoi zakhyshchenosti osib z invalidnistiu v Ukraini* [On the basics of social protection of persons with disabilities in Ukraine]: The Law of Ukraine (No. 3191-IX). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/875-12#Text>
17. *Pro rehabilitatsiiu osib z invalidnistiu v Ukraini* [On the rehabilitation of persons with disabilities in Ukraine]: The Law of Ukraine (No. 2980-IX). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2961-15#Text>
18. *Pro sotsialni posluhy* [On social services]: The Law of Ukraine (No. 2671). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text>
19. Spirina, T., & Dorofina, M. (2023). Sotsialna robota z simiamy, yaki vykhovuiut dytynu z invalidnistiu v terytorialnii hromadi [Social work with families raising a child with a disability in the local

community]. *Vvichlyvist. Humanitas*, 2, 151–156. <https://doi.org/10.32782/humanitas/2023.2.22>

20. Ministry of Science and Education of Ukraine. (2023). *Statystychni dani* [Statistical data]. Retrieved from <https://mon.gov.ua/ua/osvita/inklyuzivne-navchannya/statistichni-dani>

21. Stliarchuk, O. (2020). Dostupnist posluh dlia simej, yaki vykhovuiut ditej z autyzmom, yak meta sotsialnoi roboty [Availability of services for families raising children with autism as a goal of social work]. *Social Work and Education*, 7(3), 289–303. DOI: 10.25128/2520-6230.20.3.4

22. Shvalb, Yu. (2022). Sotsialne blahopoluchchia yak meta diialnosti fakhivtsia sotsialnoi roboty u hromadi [Social well-being as the goal of the social work specialist in the community]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Sotsialna robota*, 1(8), 62–66. <https://doi.org/10.17721/2616-7786.2022/8-1/12>

23. *Yak v Ukraini zhyvut sim'i, yaki vykhovuiut ditej z porushenniamy rozvytku: rezultaty Vseukrainskoho opytuvannia batkiv ta opikuniv ditej z invalidnistiu* [How families raising children with developmental disabilities live in Ukraine: results of the All-Ukrainian survey of parents and guardians of children with disabilities]. (2023). Retrieved from https://dzherelocentre.org.ua/blog/2023/10/02/yak-v-ukrayini-v-chas-vijny-zhyvut-sim-yi-yaki-vyhovuyut-ditej-z-trudnoshhamy-rozvytku/?fbclid=IwAR1wFTJ6rWGvfvJq3p_mT5ufX6oCXpLQOQypbXN2aLcD-6-qs2lB54IXnIQ

Zhanna Petrochko,

*Doctor of Sciences in Education, Professor,
Borys Grinchenko University of Kyiv,
Kyiv*

Hanna Slozanska,

*Doctor of Sciences in Education, Professor,
Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University,
Ternopil*

Nadiya Horishna,

*PhD in Pedagogy, Associate Professor,
Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University,
Ternopil*

SEARCH OF OPPORTUNITIES FOR THE DEVELOPMENT OF REHABILITATION SERVICES FOR CHILDREN WITH DISABILITIES

Abstract. *The article discusses the topical issue of finding opportunities for the development of rehabilitation services for children with disabilities. The research was carried out within the framework of the NFSU project “Research on the development of social rehabilitation services for children with disabilities and their families at the level of territorial communities in the war and post-war periods” (Competition “Science for the reconstruction of Ukraine in the war and post-war periods”; project number 2022.01/0166).*

The purpose of the article is to study the essence and experience of developing and implementing social services for children with disabilities within the framework of project activities at various levels. The tasks of the research are to analyze the research results of the needs and problems of supporting children with disabilities; to reveal the essence and types of rehabilitation services for children with disabilities based on the study of international documents and the legislation of Ukraine; to summarize information of the successful activities of international foundations/organizations and comprehensive of rehabilitation centers for supporting children with disabilities, providing them with high-quality social services. To achieve the goal and objectives of the article, theoretical methods (analysis, synthesis, systematization, comparison,

generalization), analysis of regulatory documents regarding rehabilitation services for persons/children with disabilities, study of practical experience were used.

The article characterizes the regulatory and legal basis for providing rehabilitation services to children with disabilities. An analysis of the latest publications on the research topic is made. The essence and principles of rehabilitation are revealed, the types of rehabilitation services are named, and their list is determined in accordance with the current legislation.

A secondary analysis of the All-Ukrainian survey of parents and guardians of children with disabilities/persons with special needs (2023) was carried out in the context of the availability and desirability of social rehabilitation services. The results of project activities of various organizations in the direction of social support, implementation of social services for children with disabilities or training of specialists to provide such services are presented. The results of the activities of the IBO "Partnership "Every Child" within the framework of the World Bank project "Reformation of Institutional Care and Education of Children in Ternopil Region" are presented. The experience is revealed: the transformation of a child's home into a center for the rehabilitation and development of a child through the implementation of various services; preparation of specifications for social services for children with disabilities and their families. The experience of implementation of the UNICEF project "Monitoring the needs and support of children in conditions of war" is also presented, namely: the experience of preparation and implementation of the Basic Program for improving the professional competence of medical and pedagogical specialists of childrens homes for training the personnel of institutions for the organization and provision of a complex of modern medical and social services, which would provide a holistic process of early detection, rehabilitation and development of the child based on partnership. The experience of providing rehabilitation services based on the Kyiv City Center for the Rehabilitation of Children with Disabilities is described.

Key words: rehabilitation, child with disabilities, project activity, social services.

Стаття надійшла до редакції 15.09.2023.
Стаття прийнята до публікації 29.09.2023.

DOI <https://doi.org/10.32405/2308-3778-2023-27-2-137-149>

УДК 373.5.015.3:316.477-027.233.2]:37.091.31:07

ORCID ID <https://orcid.org/0000-0003-1907-9380>

Анжеліна Пугач,
кандидат педагогічних наук,
Інститут проблем виховання НАПН України,
м. Київ

МЕДІАОСВІТНІ ТЕХНОЛОГІЇ У ФОРМУВАННІ ЖИТТЄВОЇ УСПІШНОСТІ УЧНІВ СТАРШИХ КЛАСІВ

Анотація. У статті розглянуто особливості формування життєвої успішності старшокласників на основі новітніх технологій у сучасних умовах цифрового суспільства. Акцентовано на успіхові та успішності як засадничих цінностях держави й окремої особистості. Обґрунтовано значущість навичок критичного мислення, гнучкості і креативності, здатності успішно розв'язувати проблеми для ефективної й результативної життєдіяльності зростаючої особистості. У зв'язку із цим повернуто увагу до впровадження в шкільну практику медіаосвіти та медіаосвітніх технологій, створення конструктивного медіаосвітнього середовища.

У контексті багатоаспектного міждисциплінарного дискурсу виявлено об'єктивно-суб'єктивний вимір розуміння понять «життєва успішність» та «життєвий успіх», що стосується суспільного визнання людини та її оцінювання власних дій як результативних. З урахуванням ідей дослідників життєву успішність розглянуто як особистісну якість, пов'язану з реалізацією життєвого проєкту, усвідомленням особистісного самоздійснення, суб'єктивним переживанням власного успіху в різних сферах життєдіяльності на основі відповідного досвіду й повсякденних життєвих практик, з відчуттям сенсу життя.

З'ясовано бачення освітніх технологій, серед яких медіаосвітні технології як частина дидактики та процес навчання, під час якого реалізуються освітні завдання з формування успішної медіаграмотної особистості підлітка. Репрезентовано місію, принципи, модель шкільного медіахабу як медіаосвітньої технології, що ґрунтується на педагогіці партнерства та має на меті формування життєво успішної особистості старшокласника шляхом опанування вмій і навичок ефективної й безпечної взаємодії з масмедіа, усвідомленого розуміння, творчого опрацювання й активного поширення контенту, зокрема патріотичного, націєтворчого змісту, захисту від фейків, ворожого пропаганди, налагодження доброзичливої комунікації в соціальних мережах. Обґрунтовано відповідність представлених узагальнень ідей закордонних дослідників щодо зв'язку між рисами особистості й показниками успіху, значенням медіаграмотності для повсякденного життя, медіакультури у формуванні ключових компетентностей для підготовки дитини до життєвої самореалізації.

Ключові слова: життєва успішність, життєва самореалізація, медіаосвіта, медіаграмотність, медіаосвітні технології, старшокласники, шкільний медіахаб.

© Анжеліна Пугач, 2023

Вступ. У складних умовах глобалізованого, диджиталізованого, нестабільного безпекового сьогодення надзвичайно актуалізується запит на успішність. Адже успіх і успішність – фундаментальні цінності відповідального суспільства, що пов'язано з декларованою турботою про його громадян і водночас очікуванням їхньої активної участі в суспільному поступі. Утвердження розуміння залежності сталого розвитку держави, процвітання нації, підвищення добробуту кожної людини від підготовки високоосвіченої,

моральної, конкурентоспроможної, успішної, особистісно і професійно затребуваної особистості вимагає перегляду концептуальних засад вітчизняної освіти. У зв'язку із цим набувають особливого сенсу положення Візії майбутнього освіти і науки України щодо системи, основу якої становлять «цінності та бачення майбутнього, які спрямовані на формування цілісної і щасливої особистості та професіонала, громадянина України, який здатен до успішної самореалізації та розбудови суспільства й економіки» [7].

Відповідно до згаданої Візії, зокрема окресленого принципу адаптивності до швидкозмінного світу, значущими для успішності зростаючої особистості є навички: критичне мислення, здатність розв'язувати проблеми, гнучкість і креативність тощо. Особлива роль у їхньому формуванні належить медіаосвітнім технологіям, що забезпечують організацію освітнього процесу на основі використання друкованих, аудіовізуальних, комп'ютерних, інтернет-технологій з метою створення конструктивного медіаосвітнього середовища та підготовки старшокласників до ефективної взаємодії із сучасними медіа.

Дослідницький пошук епохи метамодерну (починаючи від 1990-х) актуалізував питання екзистенційного вибору особистості та пов'язане із цим поняття успішності, підґрунтям якого є ідеї А. Адлера, Дж. Аткинсона, Е. Еріксона, А. Маслоу, К. Роджерса щодо самоактуалізації, прагнення досконалості, особистісного зростання, мотивації досягнення успіху. В умовах глобальної інформатизації становлення успішної особистості досліджують з погляду її взаємодії з медіа та їхнього впливу на суспільство і людину, що вивчали С. Беннет, Р. К'юбі, М. Маклюен, Л. Мастерман, Е. Тофлер. Зважаючи на наявність напрацювань і водночас складність питання, означений міждисциплінарний дискурс потребує подальшого розвитку.

Мета і завдання. Мета статті – розглянути медіаосвітні технології як ефективний засіб формування життєвої успішності підлітків. Досягнення означеної мети передбачає виконання таких завдань: 1) уточнення сутності категорій «успіх», «успішність» як базових для поняття життєвої успішності старшокласника; 2) виявлення особливостей та видів медіаосвітніх технологій, спрямованих на розвиток умінь і навичок, значущих для успішної життєдіяльності зростаючої особистості.

Методи дослідження. Під час наукового пошуку застосовано комплекс теоретичних методів: *аналіз і синтез, систематизацію й узагальнення* (щодо документів у галузі освіти, праць вітчизняних і закордонних науковців з досліджуваної проблеми, матеріалу

дослідження для формулювання вихідних положень, висновків, забезпечення логіки викладу тощо); *класифікацію* (для визначення видів медіаосвітніх технологій).

Результати дослідження. У пошуках шляхів, чи правил, справжньої успішності спираються зазвичай на певне її універсальне розуміння, зважаючи на унікальність і неповторність кожної окремої людини. Причому, якщо про успіх згадують у контексті власних досягнень особистості, її зростання і водночас оцінки здобутків, становища в суспільстві, то успішність розглядають як певну особистісну якість або деяку сукупність властивостей, що забезпечують спрямованість на успіх. У зв'язку із цим дослідники акцентують увагу на об'єктивно-суб'єктивному розумінні успішності, пов'язуючи об'єктивність із соціальним середовищем особистості, визнанням людини на основі суспільних уявлень та оцінювання результатів діяльності як суспільно значущих, а суб'єктивність – із власним досвідом і світосприйняттям, емоційно забарвленим станом, переживанням особистого успіху, оцінюванням власних дій як результативних та ефективних [6, с. 145]. Успішність розглядають як внутрішній стан особистості, якого людина набуває поступово за допомогою регулярної концентрації на власних ключових бажаннях, активних зусиллях (діях) щодо їхнього втілення з метою досягнення рівноваги й гармонії, підґрунтя яких становлять здоров'я й добре самопочуття, позитивне мислення, душевний комфорт, добробут, доброзичливі взаємини з близькими людьми, професійна і творча самореалізація тощо [16]. До того ж О. Матеюк зазначає, що можливість досягати успішності залежить від певних якостей особистості та її дій, набутих знань, досвіду, освоєння професійних видів діяльності.

Суб'єктивністю позначено також категорію «життєвий успіх» з огляду на те, що вона пов'язана з життєвим проєктом, планом, задумом особистості. І. Боровинська справедливо вказує на значущість життєвого проєкту людини та стратегії його реалізації, наявного досвіду й потреб для досягнень саме у важливих для неї сферах життєдіяльності, а не в будь-якій [6]. І. Єрмаков обґрунтовує залежність успіху від здатності людини організувати власне життя як проєкт, що передбачає окреслення ближчої і далекої перспектив, залучення необхідних ресурсів, визначення плану дій, перевірки його виконання. Тож молоді необхідно допомогти оволодіти мистецтвом життя в суспільстві майбутнього, вимоги якого до людини навіть складно передбачити, але в якому особливо поцінуюватимуться здатність працювати в команді, відповідальність та особиста дисципліна, ініціативність і креативність,

спрямованість на результат, справедливість, прагнення досконалості, здатність до саморозвитку, самобудівництва [9, с. 25].

У контексті становлення життєво успішної особистості старшокласника слухними є ідеї Ю. Ільїної про можливість проектування життєвого успіху шляхом проекту змін, трансформацій [10]. Дослідниця обґрунтувала ментальну модель життєвого успіху та комплексну методику дослідження життєвого сценарію «успіх». Ця методика охоплює елементи: «арифметика життя», «комунікативна карта», «життєвий багаж», «родинні ролі», «вікова модель», «карта здоров'я», «MvsЖ», «мотиваційно-ціннісна карта», «емоційна карта», «професійна карта». У цьому проектуванні йдеться про мотиваційний поштовх до змін, посилення відповідальності за особисте життя, активізацію авторства власного життєвого сценарію. Ключовими атрибутами авторського сценарію визначено тимчасовість досягнень людини як винагорода за докладені зусилля, значущість вибору індивідуальної траєкторії досягнень, особистісний вимір успіху (більшою чи меншою мірою) та суб'єктивно-об'єктивний (визнання, затребуваність і водночас особистісні переживання) тощо. Тож успіх Ю. Ільїна визначає як діяльність, що супроводжується певним станом, досягненням визначеного результату, з прогнозованими або допустимими витратами і на бажаний термін, можливістю спроектувати модель успішної життєдіяльності, її відтворення [11].

Інтерпретація складових успіху, уявлення про нього різних за віком, статтю, професією людей, особистісних рис і здатностей, що сприяють життєвим досягненням, мотивації, дають змогу розглядати успіх в історичному, соціокультурному контекстах і як контексті (особисті потреби, прагнення, мотиви) [5, с. 34]. Такі міркування І. Боровинської засвідчують багатокомпонентність життєвого успіху, його індивідуалізованість, неповторність для кожної людини в певному періоді життя, а також у соціально-культурному контексті й конкретних історичних умовах.

Отже, життєва успішність постає як особистісна якість, пов'язана з реалізацією життєвого проекту, усвідомленням особистісного самоздійснення, суб'єктивним переживанням власного успіху в різних сферах життєдіяльності на основі відповідного досвіду й повсякденних життєвих практик, з відчуттям сенсу життя. Життєва успішність важлива для людини будь-якого віку, а особливо – підліткового, якому властиві якісні новоутворення у свідомості особистості, що виявляється в прагненні до дорослості,

самовизначенні й самоствердженні, осмисленні життєвих планів та шляхів їхньої реалізації в особистісних, соціальних і професійних вимірах, пошуку смисложиттєвих цінностей та активізації в різних видах діяльності. Нині зростання дитини відбувається в цифровому просторі, що чинить розвивальний, соціалізуючий, колаборативний, культурний, психологічний, здоров'язбережувальний впливи [13, с. 19], і водночас зумовлює певні ризики щодо особистої безпеки, фізіологічного й ментального стану. В умовах безперешкодного доступу підлітків до комп'ютера, гаджетів, інтернету, мережних спільнот, посилення неконтрольованого інфопотоку здійснюється активний пошук ефективних механізмів, що мають забезпечити підготовку зростаючої особистості до успішної життєдіяльності у швидкозмінному світі, і серед них медіаосвітні технології, інтегровані медіаосвітою та освітніми технологіями.

Шкільна медіаосвіта постала як відповідь на виклики інформаційного суспільства з метою убезпечити маніпулятивний вплив медіа на дітей. У Концепції впровадження медіаосвіти в Україні зазначено: медіаосвіта – частина освітнього процесу, спрямована на формування в суспільстві медіакультури (культури сприймання і виробництва інформаційно-комунікаційних засобів, знакових систем, технологій комунікації, пошуку, збирання, виробництва та передавання інформації), а також підготовку особистості до безпечної й ефективної взаємодії із сучасною системою масмедіа, традиційними медіа (друковані видання, радіо, кіно, ТБ) та новітніми (комп'ютерно опосередковане спілкування, інтернет, мобільна телефонія) з урахуванням розвитку ІКТ [14, с. 7]. Медіакультура пов'язана з медіаграмотністю – умінням користуватися інформаційно-комунікативною технікою, медіазасобами й адекватно здобувати, сприймати, тлумачити різну інформацію – та медіакомпетентністю, що забезпечує розуміння соціокультурного, економічного й політичного контексту функціонування медіа, медіакультурних цінностей. Сучасною стратегією ЮНЕСКО, що активно реалізує політику впровадження медіаосвіти в громадянське суспільство, є медіаінформаційна грамотність (*media and informational literacy, MIL*) – МІГ, що позначає знання, навички й відносини для життя і роботи, стосується всіх видів ЗМІ та інших каналів інформації (бібліотек, архівів, музеїв, інтернету тощо), розширення прав і свободи самовираження людей, доступу до інформації, формування плюралістичних медіа [14].

Технологічний підхід набув широкого вжитку в освіті, що засвідчує активне

використання педагогічних, виховних, розвивальних, інформаційних, здоров'язбережувальних технологій, а передусім освітніх. Серед наявних їхніх визначень найвдалішим вважаємо те, що запропонували О. Янкович та І. Кузьма: освітня технологія – спосіб спільної діяльності вчителя та учнів, якому притаманні послідовність у реалізації дій (алгоритмічність), постійне й систематичне вимірювання рівня академічних досягнень і сформованості виховних якостей (діагностичність), взаємозв'язок елементів технології (мета, зміст, форми, методи, засоби взаємодії учасників освітнього процесу) та результат (системність) [17, с. 8]. Згадані науковці характеризують освітню технологію як відкриту педагогічну систему, що охоплює компоненти: концептуально-цільові (мета, пов'язана з освітніми концепціями), змістові (зміст технології), процесуальні (форми, методи, засоби взаємодії суб'єктів), результативно-аналітичні. У контексті дослідження освітню технологію розглядаємо також як організовану в певний спосіб діяльність чи сукупність дій з орієнтацією на досягнення наперед визначеного результату, зокрема формування життєвої успішності старшокласників.

У розумінні сутності медіаосвітніх технологій і шляхів упровадження їх у шкільну практику важливим є врахування наявних підходів. Розрізняють позиції, за яких ці технології вбачають складником медіадидактики, що пов'язана з теорією медіаосвіти й навчанням, науковим обґрунтуванням змісту медіаосвіти, опануванням закономірностей, принципів, методів і організаційних форм навчання у взаємодії з медіа, та ефективним навчальним процесом, під час якого реалізуються певні освітні завдання (В. Білецький, Н. Духаніна, С. Іць, Г. Онкович та ін.). Н. Духаніна розглядає медіаосвітні технології як взаємопов'язану сукупність методів і прийомів, що забезпечують досягнення мети й розв'язання завдань медіаосвіти через визначену послідовність дій за посередництва та на матеріалі медіа, у процесі навчання і виховання особистості впродовж життя [8, с. 8]. Тож медіаосвітні технології покликані забезпечити ефективну організацію освітнього процесу на основі традиційних медіа та новітніх інформаційних технологій для досягнення педагогічної мети.

У шкільній практиці медіаосвіту реалізують інтегровано (у межах навчальних предметів), шляхом курсів за вибором («Основи медіаграмотності», «Сходинки до медіаграмоти», «Медіакультура»), факультативів, клубів, гуртків медіаосвітньої спрямованості, у позашкільні, шкільних бібліотеках. Ефективність її упровадження значною мірою залежить від сформованого медіаосвітнього середовища закладу освіти, змістового

наповнення спецкурсів, готовності педагогів до ефективної реалізації медіаосвіти й використання відповідних технологій, рівня медіакультури здобувачів освіти, залучення стейкхолдерів.

Медіаосвітні технології пов'язані з технологіями особистісно орієнтованого навчання, формуванням медіакультури, медіакомпетентності, розвитком критичного мислення, організацією рольових і ділових ігор, дискусійного медіаклубу, лекторію, медіаосвітніх квестів, проєктів, форумів, пошукової роботи з електронною бібліотекою, онлайн-дебатів, проведенням інтегрованих літературно-мистецьких, театралізовано-ситуативних творчих занять тощо. Такі заняття орієнтовано на індивідуалізацію навчання, розвиток мотивації, уяви, фантазії, асоціативного мислення з використанням ігрових, рольових можливостей педагогічного процесу на основі опанування сучасних засобів аудіо-, теле-, візуальних і віртуальних комунікацій [8; 12].

Значущість форм і методів медіаосвіти у формуванні успішності учнів підтверджують результати експериментального дослідження [4]. Аналіз відповідей на запитання анкети засвідчив, що вважають себе успішними 85,6 % учнів початкової школи серед 160 опитаних і прикладом успішності власних батьків – 73 %. Успішну людину, на думку дітей, характеризує: заробляння багато грошей – 16 респондентів (10 %), досягнення запланованого – 50 (31 %), повага інших – 36 (22 %), залучення до різних видів діяльності – 58 (36 %). А також: упевненість у собі – 95 (60 %), наполегливість – 92 (57 %), старанність – 90 (56 %), комунікабельність – 23 (14 %). Інформацію про успішних людей надають: шкільні підручники – 17 (10 %), дитяча періодика – 6 (3,7 %), телепрограми – 51 (32 %), радіо – 1 (0,6 %), інтернет – 48 (30 %), вчителі – 45 (28 %), батьки – 32 (20 %). Зважаючи на здобуті результати, потребують удосконалення зміст навчальних книг, підвищення інтересу до дитячої періодики, посилення партнерської взаємодії всіх учасників освітнього процесу під час створення власної медіапродукції, зокрема електронних книг, перегляду фільмів про успішних людей, а також упровадження медіаосвітніх технологій, ефективність яких засвідчило це дослідження [4].

У контексті нашої наукової проблеми серед технологій медіаосвіти виокремлюємо хаб (hub з англ. «вузол», у переносному сенсі – центр діяльності). Це майданчик з комфортними умовами, що поєднує різних людей (молодь, фахівців-початківців і професіоналів, громадських активістів, волонтерів, благодійників та інших) з метою розроблення творчих

проектів або дискутування актуальних тем, реалізації спільних задумів, проведення освітніх, соціальних, культурно-мистецьких заходів, громадських обговорень, змістовного дозвілля. А також це креативний коворкінг-центр, відкрите соціокультурне середовище, сучасний освітній простір (фізичний чи віртуальний) самореалізації, саморозвитку та самовдосконалення всіх зацікавлених у власному особистісному поступі. Довіра, взаємопідтримка, здоровий спосіб життя, саморозвиток, відкритість, командність, креативність, дружелюбність, відповідальність насичують особливу атмосферу хабу.

У закладі освіти доцільно організувати шкільний медіахаб. Як медіаосвітня технологія, хаб має на меті формування життєво успішної особистості старшокласника шляхом опанування вмій і навичок продуктивно взаємодіяти з медіа, усвідомлено обирати, розуміти та створювати, поширювати контент, зокрема патріотичного, націєтворчого змісту, захищатися від дезінформації, фейків, а також доброзичливо спілкуватися в соціальних мережах. Місія шкільного медіахабу – на основі створення сучасного й ефективного медіаосвітнього середовища сприяти особистісному розвитку учнів старших класів як відповідальних громадян і патріотів своєї країни, підготовлених до життєвого самопроектування й успішної самореалізації, усвідомленого професійного вибору та опанування ключових компетентностей, цінностей європейської спільноти тощо.

Зasadничий принцип хабу – педагогіка партнерства, що сприяє залученню батьків, стейкхолдерів до спільних справ. Досвід організації шкільних медіахабів засвідчує, що втілення на практиці таких ініціатив сприятиме налагодженню ефективної комунікації в освітньому середовищі і громаді [15].

Модель шкільного медіахабу може бути репрезентовано діяльністю студій «Електронна газета», «Шкільне радіо», «Пресцентр», медіаклубу «Пізнай себе», рекламної агенції «Школа успіху» тощо. На заняттях студії «Електронна газета» варто передбачити ознайомлення старшокласників із правилами підготовки репортажів або інтерв'ю, зокрема для рубрик «Десять кроків до успіху», «Невигадані історії успіху», «Наші випускники – серед успішних», «Кар'єра і успіх», різних новинних та аналітичних матеріалів.

Доцільним видається розгляд та аналіз стандартів сучасної журналістики, серед яких актуальність і відповідність суспільним очікуванням, достовірність, оперативність подачі інформації, об'єктивність у її висвітленні тощо. Такі заняття сприятимуть набуттю підлітками вмій і навичок розпізнавати фейки й перекручування, стереотипи, правильно

реагувати на них, приймати рішення, призвичають звертатися до ресурсів фактчекерів, пошуку достовірного джерела, виявлення незручних запитань. Під час занять використовують інтерактивні методи навчання: проблемну лекцію, евристичну бесіду, мозковий штурм, рольові ігри, вимушені дебати, мультимедійні технології тощо.

Обговорення. У розумінні успіху зважають на об'єктивні показники – загальноприйняті в суспільстві стандарти, престижність професії, рівень освіти, доходу – і суб'єктивні – задоволення власним життям, станом здоров'я, сімейними і соціальними стосунками тощо. У зв'язку із цим американські дослідники (A. L. Duckworth, D. Weir, E. Tsukayama, & D. Kwok, 2012) порушують питання важливості того, як ми ставимося до інших людей, відповідно до панівних у суспільстві норм, або як осмислюємо та відчуваємо власне життя. Вивчення зв'язку між якостями особистості й показниками успіху в об'єктивному вимірі і щодо людського щастя дало змогу обґрунтувати значущість деяких рис, зокрема сумлінності. Причому акцентовано на доцільності розвитку цієї риси, а не коригуванні, якнайраніше, що може бути використано у формуванні життєвої успішності підлітків [1].

Таку саму думку – важливості суб'єктивного сенсу успіху на основі оцінювання власного життя – обстоюють нідерландські дослідники (K. H. Green, S. van de Groep, R. van der Cruijssen, M. G. Polak, E. A. Crone, 2023). Вони звертають увагу на історично-суб'єктивний контекст цієї категорії, адже виклики, потреби, цінності, пов'язані з добробутом, змінюються щопокоління, а в розумінні особистого успіху має враховуватися ситуація окремої людини. Важливі аспекти благополуччя молоді розкрито через багатовимірну конструкцію, що охоплює: освіту й академічну успішність, стосунки з однолітками й родиною, почуття цінності для інших, задоволеність життям, фізичне здоров'я і безпека тощо [2].

Медіапедагоги мають спиратися на такі освітні підходи, що забезпечать успішне використання цифрових пристроїв у повсякденному житті. У зв'язку із цим С. М. Scarcelli (2017) розглядає сучасних підлітків не лише як умілих користувачів цифрових засобів і технологій, здатних це робити природно, а й як суб'єктів, не досить добре обізнаних з інтернет-ризиками. Треба вивчати запити дітей на медіаосвіту, спрямовану на захист від загроз щодо особистих даних (банківські рахунки, фото в смартфоні тощо). Водночас підлітки – повноправні суб'єкти власного бачення світу, соціальні актори, які усвідомлюють власний досвід. Тож медіаосвітні технології мають забезпечити успішну інтеграцію

старшокласників у соціум, активну участь у суспільному житті, адекватне сприйняття соціального контексту [3].

Висновки. Узагальнення ідей і результатів напрацювань вітчизняних та закордонних дослідників дало змогу розглядати життєву успішність в об'єктивно-суб'єктивному вимірі, зважаючи при цьому на індивідуалізованість особистісного досвіду, соціокультурний контекст, різноманітні середовищні фактори, здатність до саморозвитку, життєвого проектування тощо. У дослідженні з'ясовано сутність медіаосвітніх технологій та їхню значущість у формуванні життєвої успішності старшокласників, зокрема на основі діяльності шкільного медіахабу. Перспективи подальших наукових розвідок убачаємо в обґрунтуванні моделі цього педагогічного феномена.

Список використаних джерел

1. Duckworth A. L., Weir D., Tsukayama E., & Kwok D. Who does well in life? Conscientious adults excel in both objective and subjective success. *Frontiers in Psychology*. 2012. Vol. 3. P. 356. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2012.00356>
2. Green K. H., van de Groep S., van der Crujisen R., Polak, M. G., Crone E. A. The Multidimensional Wellbeing in Youth Scale (MWYS): Development and Psychometric Properties. *Personality and Individual Differences*. 2023. Vol. 204. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2022.112038>
3. Scarcelli C. M. Telling, doing, (media)educating. Adolescents' experiences, expectations, suggestions concerning media education. *Italian Journal of Sociology of Education*. 2017. Vol. 9(1). P. 93-121. <https://doi.org/10.14658/pupj-ijse-2017-1-6>
4. Tereshchuk H., Kuzma I., Yankovych O., & Falfushynska H. The formation of a successful personality of a pupil in Ukrainian primary school during media education implementation. *Educational Dimension*. 2019. Vol. 52. P. 39–55. <https://doi.org/10.31812/pedag.v52i0.3775>
5. Боровинська І.Є. Соціально-психологічні стратегії життєвої успішності внутрішньо переміщених осіб: дис. ... д-ра філософії. Київ, 2022. URL: <https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2022/06/Borovynska-I.-Ye-PhDPaper.pdf> (дата звернення: 18.04.2023).
6. Боровинська І.Є. До психологічного розуміння понять «успіх», «успішність», «життєвий успіх», «життєва успішність». *Науковий вісник ХДУ*. 2017. Вип. 3(2). С. 142–148. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvkh_2017_3\(2\)_26](http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvkh_2017_3(2)_26) (дата звернення: 15.04.2023).
7. Візія майбутнього освіти і науки України. URL: <https://mon.gov.ua/ua/viziya> (дата звернення: 22.07.2023).
8. Духаніна Н. М. Педагогічні умови застосування медіаосвітніх технологій у підготовці магістрів комп'ютерних наук: автореф. ... дис. канд. пед. наук. Київ, 2011.
9. Єрмаков І. Метод проектів у контексті життєвих результатів діяльності у системі соціальної та життєвої практики учнів. Частина I. *Постметодика*. 2016. № 2. С. 24–34. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Postmetodyka_2016_2_6 (дата звернення: 1.08.2023).
10. Ільїна Ю. М. Методика дослідження життєвого сценарію «успіх». URL: https://lib.iitta.gov.ua/1711/1/Lototska_lifescenario_research_metod_2010.pdf (дата звернення: 15.04.2023).
11. Ільїна Ю. Психологія успіху: онтологія проблематики. URL: <https://www.newlearning.org.ua/sites/default/files/praci/zbirnyk-2008/6.htm> (дата звернення: 22.07.2023).

12. Іць С. В. Застосування медіаосвітніх технологій в професійній підготовці майбутнього вчителя іноземної мови. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми*: зб. наук. праць. Київ–Вінниця: Планер, 2012. Вип. 30. С. 361–366. URL: <https://vspu.net/sit/index.php/sit/issue/view/113/108> (дата звернення: 1.08.2023).
13. Концепція виховання дітей та молоді в цифровому просторі / НАПН України. Київ: Інтерсервіс, 2022. 51 с. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/733449/1/Концепція%20вих.%20в%20цифр.%20просторі.pdf> (дата звернення: 22.07.2023).
14. Концепція впровадження медіаосвіти в Україні (нова редакція) / за ред. Л. А. Найдьоновой, М. М. Слюсаревського. Київ, 2016. 16 с. URL: <http://mediaosvita.org.ua/wp-content/uploads/2016/12/концепція-медіаосвіти.pdf> (дата звернення: 22.07.2023).
15. Куриш О. С. Проектна діяльність шкільних клубів соціального підприємництва: медіа хаб як освітній простір. *Розвиток професійної майстерності педагога в умовах нової соціокультурної реальності*: зб. матер. IV Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Тернопіль, Україна, 15–16 квітня 2021 р.). Тернопіль : Тайп, 2021. С. 242–244. URL: <http://dspace.tnpu.edu.ua/handle/123456789/19442> (дата звернення: 22.07.2023).
16. Матеюк О. А. Успішність особистості: сутність та зміст феномену. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*. 2012. Вип. 4. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadps_2012_4_31 (дата звернення: 15.04.2023).
17. Янкович О. І., Кузьма І. І. Освітні технології у початковій школі : навчально-методичний посібник. Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2020. 290 с. URL: http://dspace.tnpu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/11448/1/Jankovuch%2CKuzma_Osv_tex.pdf (дата звернення: 15.04.2023).

References

1. Duckworth, A. L., Weir, D., Tsukayama, E., & Kwok, D. (2012). Who does well in life? Conscientious adults excel in both objective and subjective success. *Frontiers in Psychology*, 3, 356. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2012.00356>
2. Green, K. H., van de Groep, S., van der Crujisen, R., Polak, M. G., & Crone, E. A. (2023). The Multidimensional Wellbeing in Youth Scale (MWYS): Development and Psychometric Properties. *Personality and Individual Differences*, 204. <https://doi.org/10.14658/pupj-ijse-2017-1-6>
3. Scarcelli, C. M. (2017). Telling, doing, (media) educating. Adolescents' experiences, expectations, suggestions concerning media education. *Italian Journal of Sociology of Education*, 9(1), 93–121. <https://doi.org/10.14658/pupj-ijse-2017-1-6>
4. Tereshchuk, H., Kuzma, I., Yankovych, O., & Falfushynska, H. (2019). The formation of a successful personality of a pupil in Ukrainian primary school during media education implementation. *Educational Dimension*, 52, 39–55. <https://doi.org/10.31812/pedag.v52i0.3775>
5. Borovynska, I. Ye. (2022). *Sotsialno-psykholohichni stratehii zhyttievoi uspishnosti vnutrishno peremishchenykh osib* [Socio-psychological strategies for the life success of internally displaced persons] (Doctoral Dissertation, Kyiv). Retrieved from <https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2022/06/Borovynska-I.-Ye-PhD-Paper.pdf>
6. Borovynska, I. Ye. (2017). Do psykholohichnoho rozuminnia poniat «uspikh», «uspishnist», «zhyttievyi uspikh», «zhyttieva uspishnist» [Towards a psychological understanding of the concepts of “success”, “successfulness”, “life success”, “life successfulness”]. *Naukovyi visnyk KhDU*, 3(2), 142–148. Retrieved from [http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvkhp_2017_3\(2\)_26](http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvkhp_2017_3(2)_26)
7. *Viziia maibutnoho osvity i nauky Ukrainy* [Vision of the future of education and science of Ukraine]. Retrieved from <https://mon.gov.ua/ua/viziya>
8. Dukhanina, N. M. (2011). *Pedahohichni umovy zastosuvannia mediaosvitnikh tekhnolohii u pidhotovtsi mahistriv kompiuternykh nauk* [Pedagogical conditions for using media

educational technologies in training of Masters of Computer Sciences]. (Dissertation Abstract, Kyiv).

9. Yermakov, I. (2016). Metod proektiv u konteksti zhyttievkykh rezultativ diialnosti u systemi sotsialnoi ta zhyttievoi praktyky uchniv [The method of projects in the context of life results of activities in the system of social and life practice of students]. *Postmetodyka*, 2, 24–34. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Postmetodyka_2016_2_6
10. Iliina, Yu. M. (2010). *Metodyka doslidzhennia zhyttievoho stsenariiu «uspikh»* [Methodology for studying the life scenario “success”]. Retrieved from https://lib.iitta.gov.ua/1711/1/Lototska_lifescenario_research_metod_2010.pdf
11. Iliina, Yu. (2008). *Psykhohiia uspikhu: ontolohiia problematyky* [Psychology of success: ontology of the problem]. Retrieved from <https://www.newlearning.org.ua/sites/default/files/praci/zbirnyk-2008/6.htm>
12. Its, S. V. (2012). Zastosuvannia mediaosvitnikh tekhnolohii v profesiinii pidhotovtsi maibutnoho vchytelia inozemnoi movy [Using media educational technologies in the professional training of future foreign language teachers]. *Suchasni informatsiini tekhnolohii ta innovatsiini metodyky navchannia v pidhotovtsi fakhivtsiv: metodolohiia, teoriia, dosvid, problem*, 30, 361–366. Retrieved from <https://vspu.net/sit/index.php/sit/issue/view/113/108>
13. *Kontseptsiia vykhovannia ditei ta molodi v tsyfrovomu prostori* [The Concept of raising children and youth in the digital area]. (2022). Kyiv: Interservis. Retrieved from: <https://lib.iitta.gov.ua/733449/1/Kontseptsiia%20vykh.%20v%20tsyfr.%20prostori.pdf>
14. Naidonova, L. A., & Sliusarevskiy, M. M. (2016). *Kontseptsiia vprovadzhennia mediaosvity v Ukraini* [The Concept of implementation of media education in Ukraine] (new edition). Kyiv. Retrieved from http://mediaosvita.org.ua/wp-content/uploads/2016/12/kontseptsiia_mediaosvity.pdf
15. Kurysh, O. S. (2021). Proiektna diialnist shkilnykh klubiv sotsialnoho pidpriemnytstva: media khab yak osvitnii prostir [Project activity of school social entrepreneurship clubs: Media hub as educational space]. *Rozvytok profesiinoi maisternosti pedahoha v umovakh novoi sotsiokulturnoi realnosti*: Proceedings of IV Inrenational, Conference Ternopil, Ukraine, April 15–16 (pp. 242–244). Ternopil: Taip. Retrieved from: <http://dspace.tnpu.edu.ua/handle/123456789/19442>
16. Mateiuk, O. A. (2012). Uspishnist osobystosti: sutnist ta zmist fenomenu [Personal successfulness: The essence and content of the phenomenon]. *Visnyk Natsionalnoi akademii Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy*, 4. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadps_2012_4_31
17. Yankovych, O. I., & Kuzma, I. I. (2020). *Osvitni tekhnolohii u pochatkovii shkoli* [Educational technologies in primary school]. Ternopil: TNPU im. V. Hnatiuka. Retrieved from: http://dspace.tnpu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/11448/1/Jankovuch%2CKuzma_Osv_tex.pdf

Anzhelina Puhach,

PhD in Pedagogy,

Institute of Problems on Education of the NAES of Ukraine,

Kyiv

MEDIA EDUCATIONAL TECHNOLOGIES IN THE FORMATION OF SENIOR SCHOOL STUDENTS' LIFE SUCCESSFULNESS

Abstract. *The article examines the peculiarities of the formation of life successfulness of senior school students based on the latest technologies in the modern conditions of the digital society. The author focuses on success and successfulness as fundamental values of the state and individual. The importance of critical thinking skills, flexibility and creativity, the ability to solve problems successfully for the effective and productive life of a growing personality is indicated. In this regard, attention is*

drawn to implementing media education and media educational technologies into school practice, as well as creating a constructive media educational environment.

In the context of a multidimensional interdisciplinary discourse, an objective and subjective dimension of understanding the concepts of “life success” and “life successfulness” was revealed, which relates to the social recognition of a person and one’s assessment of one’s own actions as successful. Taking into account the ideas of researchers, we consider life successfulness as a personal quality associated with the realization of a life project, awareness of personal self-realization, subjective experience of one’s own success in various spheres of life based on relevant experience and everyday life practices with a sense of the meaning of life.

The vision of educational technologies is clarified, including media educational technologies as a part of didactics and the learning process, during which educational tasks are implemented to form a successful media literate, media-aware personality of a teenager. The mission, principles and model of the school media hub as a media educational technology based on pedagogy of partnership and aimed at forming a life-successful personality of a high school student by mastering skills and abilities of effective and safe interaction with the mass media, informed understanding, creative elaboration and active dissemination of content, in particular patriotic content, nation-building content, protection against fakes, hostile propaganda, establishment of friendly communication in social networks for effective life activities in rapidly changing realities are represented. The correspondence of the presented generalizations to the ideas of foreign scholars regarding the connection between personal traits and success indicators, the importance of media literacy for everyday life, media culture in forming key competencies for preparing a child for life self-realization is substantiated.

Key words: *life successfulness, life self-realization, media education, media literacy, media educational technologies, high school students, school media hub.*

Стаття надійшла до редакції 01.08.2023.
Стаття прийнята до публікації 13.08.2023.

DOI <https://doi.org/10.32405/2308-3778-2023-27-2-150-162>

УДК 371 373.5 (74 : 75 : 78)

ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-3694-2054>

Вікторія Рагозіна,

кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник,

Інститут проблем виховання НАПН України,

м. Київ

ПРОБЛЕМА ВІЙСЬКОВО-ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ УЧНІВ І УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ ЗАСОБАМИ МИСТЕЦТВА: ДОСЛІДНИЦЬКІ АСПЕКТИ І ПЕРСПЕКТИВИ

Анотація. У статті в контексті проблеми військово-патріотичного виховання дітей та учнівської молоді висвітлено аспект дослідження теоретичних основ і практичних способів реалізації військово-патріотичного виховання дітей та учнівської молоді засобами мистецтва на базі закладів загальної середньої освіти. Зроблено висновки про розроблення правових засад, наявність теоретичних підходів, оновлених форм реалізації військово-патріотичного виховання.

Мета статті полягає у висвітленні наявних напрямів і форм військово-патріотичного виховання дітей та учнівської молоді засобами мистецтва, виокремленні перспективних науково-практичних векторів їхнього розроблення.

У процесі досягнення мети були задіяні теоретичні методи: аналіз нормативних документів і наукових джерел з проблеми дослідження, а також емпіричні методи – педагогічне спостереження, узагальнення педагогічного досвіду для узагальнення стану військово-патріотичного виховання дітей та учнівської молоді, наявних тенденцій і перспектив у теоретико-практичному опрацюванні означеної проблематики.

Висвітлено результати дослідницького пошуку в контексті реалізації прикладної теми науково-дослідної роботи «Форми і методи військово-патріотичного виховання учнівської молоді засобами мистецтва», що виконується авторкою статті на базі лабораторії національно-патріотичного виховання Інституту проблем виховання НАПН України.

Проведене дослідження дозволило виділити актуальні виклики у вирішенні мети і завдань військово-патріотичного виховання дітей та учнівської молоді засобами мистецтва, пов'язані з необхідністю його забезпечення під час проведення уроків мистецтва та в позаурочній роботі. Ідеться про оновлення змісту викладання інтегрованого курсу «Мистецтво», пошук мистецького репертуару, що передбачає дослідження відомих і незнаних українських митців та підбір актуального мистецького контенту, сучасних форматів запровадження військово-патріотичних концептів, зокрема й за використання цифрових засобів, що допоможе дітям та учнівській молоді протистояти фізичній та інформаційній агресії, актуальним ризикам у період війни.

Виділено напрями й форми роботи в означеному напрямі: для вчителів мистецтва в організації їхньої роботи з військово-патріотичного виховання (тематичні науково-практичні конференції, вебінари), для учнів (артфоруми, учнівські мистецькі конференції, мистецькі-онлайн-проекти, віртуальні виставки, благодійні мистецькі акції, концерти та ін.), що об'єднують представників різних інститутів, учнів і батьків.

Виокремлено перспективні вектори виховної роботи з учнями засобами мистецтва: дослідження досягнень української держави, сучасних українських брендів світового визнання, матеріальних здобутків, рукотворних об'єктів часів Незалежності, національних, патріотичних і військово-патріотичних символів останніх років, що можуть стати темою мистецьких проєктів, художньо-творчої діяльності учнів.

Ключові слова: військово-патріотичне виховання, аспекти і перспективи дослідження проблеми, діти, учнівська молодь, заклади загальної середньої освіти.

© Вікторія Рагозіна, 2023

Вступ. Від 2014 року в Україні та українському суспільстві (а особливо з початку

повномасштабної воєнної агресії з боку росії) загострилася проблема військово-патріотичного виховання дітей та учнівської молоді, що стала актуальною від здобуття незалежності. Складні виклики сьогодення зумовлюють кардинальні зміни в теорії і практиці виховання – розроблення новітніх теоретичних підходів, трансформацію форм і методів військово-патріотичного виховання дітей і молоді у воєнний і повоєнний періоди розвитку України.

Про посилену увагу держави до цієї проблеми засвідчує прийняття на урядовому рівні комплексу законодавчих документів. Серед останніх із них – Закон України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» (2022 рік). У цьому документі військово-патріотичне виховання учнівської молоді визначається як рівноцінний напрям виховання громадян України поряд з національно-патріотичним вихованням і громадянською освітою, що разом становлять складові державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності [4].

Військово-патріотичне виховання наскрізно проходить через увесь освітній процес у закладах освіти різного рівня (загальної середньої та позашкільної, початкової мистецької освіти). Учителі-предметники й відповідальні за виховну роботу фахівці опинилися від початку війни перед низкою складних завдань теоретико-практичного спрямування, пов'язаних із реалізацією військово-патріотичного виховання. Оскільки «патріотизм став ключовим виховним орієнтиром сучасних освітніх реалій України», педагогам різних складників системи освіти слід розуміти багатоспрямованість виховних впливів, обумовлених основними викликами: необхідністю налагодження партнерства держави і соціальних інститутів, зокрема дитячих і молодіжних громадських об'єднань і організацій; потребою розвитку критичного мислення дітей і молоді, що передбачає впровадження у виховну практику технологій розвитку критичного мислення, котре допоможе молоді не піддаватися впливу маніпуляцій і пропаганди та вистояти в інформаційній війні; цифровізацію виховного процесу, яка сприятиме формуванню в молоді вмінь розгледіти можливості й ризики цифрового простору [13].

Особливі виклики, пов'язані зі змістом предмету з огляду на його специфіку, відчули вчителі мистецтва, котре завжди реагувало й реагує на історичні події і політичні процеси та відображає їх у мистецьких образах, апелюючи до слухача і глядача, викликаючи в них

емоції, почуття й думки. Тож загострилося питання мистецького репертуару: які твори розглядати, слухати й виконувати на уроках та як розповідати учням про теми, пов'язані зі славетним минулим і теперішнім України.

Виключення творів російських авторів із програм актуалізувало пошук українських митців – класичних і сучасних – та їхніх праць у різних видах мистецтва, що несуть глибокі смисли, а мистецькі образи яких знаходять відгук у нашій реакції на події в Україні.

Однак означені вище виклики є тільки частиною проблем, що потребують вирішення у сфері військово-патріотичного виховання дітей та учнівської молоді. Виокремлення наявних наукових досліджень, їхнє узагальнення й визначення перспективних напрямів, форм роботи з дітьми та учнівською молоддю допоможе з'ясувати наявні тенденції й нові направленості та формати військово-патріотичного виховання. Тож **мета статті** – окреслити напрями й форми військово-патріотичного виховання дітей та учнівської молоді засобами мистецтва, а також виокремити перспективи подальших науково-практичних розвідок із цієї теми з акцентом на використанні мистецтва як виховного засобу в досягненні його цілей.

Методи дослідження. У процесі досягнення мети були задіяні такі методи: *теоретичні* – аналіз нормативних документів і наукових джерел з проблеми дослідження; *емпіричні* – педагогічне спостереження, узагальнення педагогічного досвіду для узагальнення стану військово-патріотичного виховання дітей та учнівської молоді, наявних тенденцій і перспектив у теоретико-практичному опрацюванні означеної проблематики.

Результати дослідження. Представлена стаття виконується в контексті реалізації теми науково-дослідної роботи «Форми і методи військово-патріотичного виховання учнівської молоді засобами мистецтва» в процесі здійснення науково-дослідної роботи на базі лабораторії національно-патріотичного виховання Інституту проблем виховання НАПН України в період 2023-2025 рр. (тема дослідження «Організаційно-педагогічні умови та технології єдності фізичного і військово-патріотичного виховання учнів загальної середньої освіти», керівник – доктор педагогічних наук Канішевська Л. В.).

Проблема військово-патріотичного виховання дітей та учнівської молоді знаходиться в полі особливої уваги держави. Це засвідчує прийняття на державному рівні низки *законодавчих документів*, що накреслюють стратегічні орієнтири в роботі державних, громадських і приватних інститутів – у їхній взаємодії і партнерстві, серед яких ключову роль відіграють заклади освіти (Концепції національно-патріотичного виховання в системі

освіти України до 2025 року (2015), Заходів щодо реалізації Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді, Методичних рекомендацій щодо національно-патріотичного виховання у загальноосвітніх навчальних закладах, Наказу МОН “Про деякі питання національно-патріотичного виховання в закладах освіти України та визнання таким, що втратив чинність, Наказу Міністерства освіти і науки України від 16.06.2015 № 641” від 06.06.2022 № 527; Закону України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» (2022) та ін.). Законодавчим підґрунтям і нормативно-правовим забезпеченням реалізації військово-патріотичного виховання учнівської молоді в Україні є: укази Президента України «Про Стратегію національно-патріотичного виховання» (2019), «Про день захисника України» (2014), «Про невідкладні заходи щодо захисту України та зміцнення її обороноздатності» (2014), «Про Концепцію допризовної підготовки і військово-патріотичного виховання молоді» (2014); Постанова Кабінету Міністрів України «Про деякі питання дитячо-юнацького військово-патріотичного виховання» (2018), Стратегія воєнної безпеки України (затверджена Указом Президента України від 25 березня 2021 року № 121/2021), Основи національного спротиву (2022) та ін. Отже, для реалізації військово-патріотичного виховання дітей та учнівської молоді в Україні створено нормативно-правові умови.

У законодавчих документах означено термінологію. Так, *військово-патріотичне виховання* розглядають як наскрізний виховний процес, спрямований на формування в громадян України оборонної свідомості, готовності до національного спротиву, підвищення суспільної значущості та поваги до військової служби, мотивації громадян до набуття ними необхідних компетентностей у сфері безпеки й оборони.

Реалізація військово-патріотичного виховання відбувається шляхом комплексної співпраці органів влади, закладів освіти, громадських об'єднань та інших інститутів. Особлива місія в цьому покладається на систему освіти України. З метою надання ключових пріоритетів у реалізації мети і завдань військово-патріотичного виховання в закладах освіти різних типів колективом учених Інституту проблем виховання НАПН України розроблено стратегічні напрями військово-патріотичного виховання дітей і молоді в Україні (Військово-патріотичне виховання дітей та учнівської молоді в системі освіти України: стратегічні напрями, 2023) [3], що слугує дороговказом для вчителів в організації виховної роботи. Вищеназвана стратегія містить сучасні стислі теоретичні і практичні орієнтири, інноваційні

форми роботи з учнями. Окремий розділ у Стратегії присвячено реалізації процесу військово-патріотичного виховання учнів на уроках мистецтва і в позаурочній мистецькій діяльності.

Різновиди мистецької діяльності в інтегрованому курсі «Мистецтво», а саме: сприймання мистецьких творів військово-патріотичної тематики, створення відповідних тематичних композицій, виконавська музична творчість – сприяють фіксації української ідеї, національних цінностей учнями, налаштовують молоде покоління на їхнє осмислення, привласнення та збереження, готовність їх обороняти, що слугує виконанню завдань військово-патріотичного виховання. Практичні приклади реалізації військово-патріотичного виховання на уроках наведено в статтях авторів у Всеукраїнському науково-методичному журналі «Мистецтво та освіта», зокрема в публікаціях за 2022-2023 р. (В. Рагозіна, В. Власова, Н. Очеретяна; Я. Холевінська; Р. Лоцман); актуалізація діяльності видатних українських просвітителів, митців представлена в матеріалах Т. Благової, С. Ничкало, Г. Філіпчук та Н. Філіпчук та ін. Отже, учителі мистецтва мають у доступі сучасні матеріали у форматі методичних рекомендацій щодо інтеграції військово-патріотичних концептів у зміст навчання мистецтва на уроках.

Більше практичних настанов щодо змісту, організації і методів патріотичного виховання учнів на засадах україноцентризму вчителі мистецтва закладів загальної середньої освіти та інших освітніх закладів можуть почути на *заходах* всеукраїнського рівня, що відзначаються спеціальною тематикою, зокрема *науково-практичних конференціях, семінарах*. *Потужною за змістом* у період 2022-2023 рр. стала низка заходів, як-от: III Всеукраїнський науково-методичний семінар «Мистецька освіта в умовах воєнного стану та повоєнного відновлення України: завдання та здобутки» (20.04.2023 р.) – за ініціативи Інституту проблем виховання НАПН України і Рівненського державного гуманітарного університету.

Як тенденція з'являються нові формати творчого мистецького об'єднання дітей і молоді, викладачів та митців, які сприяють військово-патріотичному вихованню учнів. Відзначимо *артфорум* як унікальну форму, яку ґрунтовно дослідила й описала на прикладі наявного проєкту «ARTS LONGA» його розробниця О. Садівнича разом зі співавторкою статті М. Бриль [2]. «В межах артфорумів різних років відбувалися «діалоги» з сучасними митцями: композиторами Леонідом Грабовським, Аллою Загайкевич, Олександром

Козаренком, Ганною Манокіною, Іваном Небесним, Євгеном Петриченком, Ігорем Стецюком, Кармеллою Цепколенко; диригентом Миколою Лисенком, бандуристом Володимиром Войтом, радійником і журналістом Романом Колядою, театральним художником Юхимом Руахом, оперним режисером Євгеном Лавренчуком, клавесиністкою Наталією Фоменко, співаком Романом Мелішем, очільником гурту «Хорея Козацька» Тарасом Компаніченком, кінорежисером Олесем Саніним, художницею Катериною Немирою». Такі зустрічі, на думку авторок, «...мають особливий вплив, бо транслюють «майбутнім митцям» актуальний контекст від «теперішніх митців» нашої країни, піднімаючи питання ідентичності, поваги та гідності» [2]. Різноманітні теми розвитку українського мистецтва і культури розкрили учні впродовж III міжнародної *учнівської конференції «ARTS LONGA» (07-09.06.2023 р., Дитяча музична школа № 39 м. Києва)* та ін., що є ще однією актуальною формою у вихованні українця-патріота.

У розробленні форм військово-патріотичного виховання учнівської молоді в урочній і позаурочній роботі слід брати до уваги реалізацію освітнього процесу в різних режимах. Тому слід гнучко поєднувати офлайн-формати виховної роботи з дистанційними формами та в режимі онлайн, а також пропонувати проектну роботу. Успішний досвід нині дієвого Міжнародного мистецького онлайн-проєкту «UNITY ART PROJECT MELITOPOL» показує можливості реалізації творчої ініціативи молоді в національно-патріотичному й військово-патріотичному вихованні в цифровому форматі. А зреалізовані форми роботи – *онлайн-виставка, онлайн-міст, онлайн-зустріч* – цікаві для сучасних дітей можливістю розкривати художню творчість, спілкуватися та виявляти патріотичні почуття, активність, творчість як цінний ресурс для життя і боротьби в ім'я перемоги України [9-11].

Упродовж війни в Україні учні долучаються до *благодійних мистецьких акцій, концертів* на підтримку Збройних сил України, *волонтерського руху*, що стають традиційними форматами. Слід підтримувати учнівські ініціативи та сприяти в організації і проведенні таких заходів.

Важливим кроком перед пропозицією й залученням учнів до тих чи інших ініціатив та активностей є моніторингові заходи, зокрема дослідження поглядів самих учнів щодо тих чи інших аспектів виховного процесу. Із цією метою силами виконавців вищезначеної на початку статті науково-дослідної роботи було організоване Всеукраїнське опитування учнів і вчителів з проблеми військово-патріотичного виховання в період жовтня-листопада 2023 р.

(розробники і виконавці Канішевська Л. В., Рагозіна В. В.). Отримані дані будуть опрацьовані, а результати висвітлені на широкий загал у педагогічній пресі та враховані у формувальній частині дослідження.

Обговорення. Швидкозмінювані події політичного характеру в країні зумовлюють зміни і в нормативно-правовому забезпеченні військово-патріотичного виховання дітей та учнівської молоді. Від 2014 року прийнято низку документів: укази Президента України «Про Стратегію національно-патріотичного виховання» (2019 р.), «Про День захисника України» (2014 р.), «Про невідкладні заходи щодо захисту України та зміцнення її обороноздатності» (2014 р.), «Про Концепцію допризовної підготовки і військово-патріотичного виховання молоді» (2014 р.); Постанову Кабінету Міністрів України «Про деякі питання дитячо-юнацького військово-патріотичного виховання» (2018 р.), Концепцію національно-патріотичного виховання в системі освіти України» (2015 р.). Ключові орієнтири військово-патріотичного виховання містяться в Законі України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» (2022 р.). Отже, правові засади проблеми розроблено ґрунтовно.

Дослідження вищезначеної проблеми розгортається в теоретико-методологічній площині. *Підґрунтям військово-патріотичного виховання* виступають психолого-педагогічні дослідження (І Бех, К. Журба, В. Кремень, В. Огнев'юк, Р. Сойчук, Т. Гавлітіна, О. Жаровська, В. Кириченко, К. Чорна та ін.). Положення про сутність і зміст військово-патріотичного виховання учнівської молоді розробляли А. Афанасьєв, Ю. Красильник, В. Мірошніченко, Л. Олійник, Г. П'янковський. Положення щодо початкової підготовки допризовної молоді до військової служби описано в працях таких дослідників, як Г. Бесарабчук, М. Зубалій, С. Мотика, О. Остапенко, М. Тимчик. Специфіку реалізації військово-патріотичного виховання досліджено в працях О. Даценка, О. Кириченка, Ю. Красильника, Б. Мисака, В. Ягупова. Вдочас швидка змінюваність політичних подій потребує постійної уваги до теоретичних підходів, і особливо корекції засобів реалізації військово-патріотичного виховання молоді.

Для вивчення дієвих впливів у військово-патріотичному вихованні дітей та учнівської молоді в урочній і позаурочній роботі докладно опрацьовувалися різні засоби. Основоположною є думка щодо ґрунтовності забезпечення військово-патріотичного виховання *в умовах навчальних курсів та інтегрованих уроків*, інтегрування військово-

патріотичної складової в їхній зміст. Особливо це стосується предметів і курсів військово-патріотичного спрямування («Захист України», «Історія України», «Фізичне виховання»). Зміст військово-патріотичного виховання базується на славетних українських історичних військових традиціях, підходах козацької педагогіки, де наголошується на фізичній управності й силі духу воїнів. Про необхідність єдності військово-патріотичного і фізичного виховання йдеться в працях низки дослідників (Д. Бінецький, С. Захарків, М. Зубалій, Г. Коломоєць, О. Остапенко, М. Тимчик).

Окремий потенціал у військово-патріотичному вихованні дітей та учнівської молоді має *мистецтво*. Виховання патріотизму засобами мистецтва досліджували Л. Масол, В. Одарченко, Р. Осипець, О. Просіна, М. Качур та ін.). Музичне мистецтво як засіб військово-патріотичного виховного впливу розглядають І. Щербак, О. Стьопіна; українське образотворче мистецтво в цьому контексті досліджують С. Зубченко, С. Горохов. Методичні поради щодо використання потенціалу *інтегрованого курсу «Мистецтво»* в цьому процесі розроблено Л. Аристовою, О. Комаровською, В. Кондратовою, І. Жиган та ін. Цінним дослідженням щодо цього стала стаття вченої О. Комаровської, яка визначає орієнтири спілкування вчителя з учнями на тему війни на прикладі творів академічної музики зі світової музичної колекції як рефлексії загальнолюдських проблем, спричинених війнами [6]. Виключення робіт російських авторів із програм актуалізувало пошук творів українських митців – класичних і сучасних, що несуть глибокі смисли, а мистецькі образи яких знаходять відгук у нашій реакції на події в Україні. Змістовні розвідки щодо вивчення й представлення на широкий загал маловідомих і малодосліджених українських митців та їхніх мистецьких творів здійснені В. Прокопчук [7]. Спеціальних досліджень цієї тематики, проте, усе ще бракує.

Окрім навчальних курсів, військово-патріотичне виховання запроваджується в умовах дозвіллевих видів діяльності, гурткової роботи, секцій, центрів військово-спортивного напряму та ін., тобто *в позакласній роботі*, про що зазначають М. Зубалій, І. Івашковський, О. Остапенко, М. Тимчик, Б. Шаповалов, З. Діхтяренко, І. Білоцерківець та ін. Одним з ефективних виховних засобів виступають *військово-спортивні ігри* (С. Параниця, Е. Єрмоменко, А. Ребрина, В. Дерев'яно). Суголосну думку висловлює Г. Коломоєць: цінність названих ігор полягає «у вихованні відданості принципам державної незалежності і соборності України; популяризації здорового ...способу життя;... військово-прикладній

підготовці набутті знань, умінь та навичок, необхідних майбутньому захиснику Вітчизни; формуванні національної гідності, прагненні до вивчення героїчних сторінок історії українського народу; удосконалення системи військово-патріотичного виховання учнівської молоді....» [5].

Сучасний учитель повинен мати у своєму арсеналі широкий спектр форм і методів: стимулювання, мотивування та заохочення до військово-патріотичної діяльності з урахуванням їхніх потреб і інтересів та залученням батьків до означеного процесу та ін. [1].

З огляду на особливості сучасної молоді слід використовувати їхні тренди в досягненні цілей військово-патріотичного виховання. Дослідники-практики серед *векторів*, що добре працюють із сучасною молоддю, виокремлюють: різні елементи творчості (образотворче мистецтво, музику та інші, яким віддають перевагу конкретні учні – так їх можна наповнювати емоціями, заохочувати помічати різні бачення проблем та ін.); спільноту і комунікацію, організовані за правилами інноваційності, простору й довіри, що власне може дати мистецька діяльність. Серед *напрямів*, що виявлятимуться дієвими в перспективі, виділяються дослідження історії та формування розвитку культури (гордість за минулі і особливо теперішні здобутки держави). Добре, щоб учні могли назвати нинішні *досягнення української науки, сучасні бренди, що мають світове визнання, матеріальні здобутки, рукотворні об'єкти*, створені за часів Незалежності, *символи*, що стали такими за останні роки. Нині визначним символом української держави стала армія – Збройні сили України [12].

Поряд з усталеними державними й національними символами України слід демонструвати та вивчати з учнями *нові патріотичні символи*: символіку військових частин і з'єднань Збройних сил України, Національної гвардії, територіальної оборони, волонтерського руху та ін. Важливим для патріотичного виховання школярів є ознайомлення із символікою військових підрозділів, їхньою історією, символізмом у назвах, що може стати темою цікавих *мистецьких проєктів різного рівня, дослідницької роботи, виступів на учнівських конференціях* тощо. Символічні зображення подій, пов'язаних із обороною України від російських агресорів (битва за Київ, оборона «Азовсталі», потоплення крейсера «Москва», деокупація Харківщини, Херсона і правобережжя Дніпра, битва за Бахмут та ін.) можуть виступити *темами художньо-творчої діяльності учнів* у різних видах мистецької діяльності. Доповнити їх можуть *обговорення з учнями змісту й образів відповідних*

композицій, виконаних художниками у форматі дискусій в урочній і позаурочній роботі (мистецькі клуби, кінолекторії та ін.). Ще одним акцентом у військово-патріотичному вихованні дітей та учнівської молоді засобами образотворчого мистецтва є зображення повоєнної України в перспективі. Тут учні можуть використовувати свою уяву й фантазію, утілюючи власне бачення майбуття України, що виконуватиме, окрім світоглядної, художньо-естетичної, художньо-творчої спрямованості, ще й арттерапевтичну функцію та містить рекреаційну складову [8].

Висновки. Підсумовуючи зазначене вище, можемо зазначити таке: виокремлення й аналіз досліджень дає можливість узагальнити напрями й форми військово-патріотичної роботи з учнями засобами мистецтва в закладах загальної середньої освіти. Бачення та визначення наявних тенденцій у виховній роботі педагогів дозволяє сформулювати орієнтири подальших теоретико-практичних напрацювань у цій дослідницькій площині, що складає перспективу.

Цінним для вчителів мистецтва є виділені акценти в урочній і позаурочній роботі з метою реалізації мети й завдань військово-патріотичного виховання засобами мистецтва, що дозволяє в умовах воєнного стану і надалі в повоєнний період розвитку України пропонувати учням відповідні теми для їхньої різноманітної мистецької діяльності та реалізації в багатоманітних форматах.

Список використаних джерел

1. Бінецький Д. Військово-патріотичне виховання підлітків у процесі занять фізичною культурою в умовах воєнного стану. *Зростаюча особистість у смислоціннісних обрисах* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 19 грудня 2022 р.). Івано-Франківськ: «НАІР», 2022. С. 19–24.
2. Бриль М., Садівнича О. Артфорум як мистецьке об'єднання учнів, викладачів та митців. *Мистецтво та освіта*. 2023. № 2(109). С. 36–42.
3. Військово-патріотичне виховання дітей та учнівської молоді в системі освіти України: стратегічні напрями / за ред. І. Д. Бега, Р. В. Малиношевського. Івано-Франківськ: НАІР, 2023. 32 с.
4. Закон України “Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності”. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text>
5. Коломоець Г. А. Патріотичне виховання старших підлітків у процесі військово-спортивних ігор : автореф. дис. ... канд. пед наук за спец. 13.00.07. Київ, 2021. 24 с.
6. Комаровська О. Музика як рефлексія війни: осмислення з учнями реалій сьогодення на уроках мистецтва. *Мистецтво та освіта*. 202. № 3(105). С. 16–21.
7. Прокопчук В. З Рубрики «Маловідомі/малодосліджені мистецькі сторінки». *Мистецтво та освіта*. 2022. № 1-2(104-104). С. 70–73.
8. Рагозіна В., Власова В., Очеретяна Н. Створення дошкільниками і школярами

декоративних композицій на патріотичну тематику. *Мистецтво та освіта*. 2023. № 2(108). С. 25-33.

9. Рагозіна В. В. До проблеми військово-патріотичного виховання учнівської молоді засобами мистецтва. *Міжкультурна комунікація у професійній підготовці майбутнього педагога XXI століття* : збірник тез Міжвузівської науково-практичної онлайн-конференції (м. Рівне, 12 травня 2023 р.). Рівне : НАІР, 2023. С. 367–372.

10. Рагозіна В. В. Національно-патріотичне виховання учнівської молоді: досвід мистецького онлайн-проекту. *Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал* : матеріали звітної науково-практичної конференції Інституту проблем виховання НАПН України за 2022 рік. Івано-Франківськ : НАІР, 2023. Вип.11. С. 209–213.

11. Рагозіна В. В., Очеретяна Н. В. Віртуальна виставка дитячої художньої творчості як засіб національно-патріотичного виховання дітей. *Національно-патріотичне виховання дітей та молоді в умовах воєнного стану та повоєнного відновлення України: стратегії і завдання*. Збірник тез методологічного семінару (м. Київ, 6 квітня 2023 р.). Івано-Франківськ : НАІР, 2023. С. 367–372.

12. Як організувати патріотичне виховання. 30 ідей, порад і ресурсів. URL: <https://nus.org.ua/articles/yak-organizuvaty-patriotychnye-vyhovannya-30-idej-porad-i-resursiv/>

13. Харченко Н.В. Виклики патріотичного виховання в умовах воєнного стану. *Зростаюча особистість у смислоціннісних обрисах* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 19 грудня 2022 р.). Івано-Франківськ : «НАІР», 2022. С. 180-183.

References

1. Binetskyi, D. (2022). Viiskovo-patriotychnye vykhovannia pidlitkiv u protsesi zaniat fizychnoiu kulturoiu v umovakh voiennoho stanu [Teenagers' military-patriotic education in the process of physical education in the conditions of martial law]. *Zrostaiucha osobystist u smyslotsinnisnykh obryskh*: Proceedings of the International Scientific and Practical Conference (Kyiv, December 19) (pp. 19–24). Ivano-Frankivsk: «NAIR».

2. Bryl, M., & Sadivnycha, O. (2023). Artforum yak mystetske obiednannia uchniv, vykladachiv ta myttsiv [Art forum as an artistic association of students, teachers and artists]. *Mystetstvo ta Osvita [Art and Education]*, 2(109), 36–42.

3. Bekh, I. D., & Malynoshevskiy, R. V. (Eds.). (2023). *Viiskovo-patriotychnye vykhovannia ditei ta uchnivskoi molodi v systemi osvity Ukrainy: stratehichni napriamy* [Military-patriotic education of children and youth in the education system of Ukraine: Strategic directions]. Ivano-Frankivsk: NAIR.

4. *Pro osnovni zasady derzhavnoi polityky u sferi utverdzhennia ukrainskoi natsionalnoi ta hromadianskoi identychnosti* [“On the main principles of state policy in the sphere of the establishment of Ukrainian national and civil identity”]. (2022). *Law of Ukraine No. 2834-IX*, December, 13). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text>

5. Kolomoiets, H. A. (2021). *Patriotychnye vykhovannia starshykh pidlitkiv u protsesi viiskovo-sportyvnykh ihor* [Patriotic education of senior teenagers in the process of military sports games]. (Dissertation Abstract, Kyiv).

6. Komarovska, O. (2022). Muzyka yak refleksiia viiny: osmyslennia z uchniamy realii sohodennia na urokakh mystetstva [Music as a reflection of war: Understanding today's realities with students at art lessons]. *Mystetstvo ta Osvita [Art and Education]*, 3(105), 16-21.

7. Prokopchuk, V. (2022). Z Rubryky «Malovidomi/malodoslidzheni mystetski storinky» [From the Rubric “Little-known/understudied art pages”]. *Mystetstvo ta Osvita [Art and Education]*, 1-2(104-104), 70-73.

8. Ragozina, V., Vlasova, V., & Ocheretiana, N. (2023). Stvorennia doshkilnykamy i shkoliaramy dekoratyvnykh kompozytsii na patriotychnu tematyku [Creating decorative composition on patriotic themes by preschoolers and schoolchildren]. *Mystetstvo ta Osvita [Art and Education]*, 2(108),

25-33.

9. Ragozina, V. V. (2023). Do problemy viiskovo-patriotychnoho vykhovannia uchnivskoi molodi zasobamy mystetstva [To the problem of military-patriotic education of school youth by means of art]. *Mizhkulturna komunikatsiia u profesiinii pidhotovtsi maibutnoho pedahoha XXI stolittia: Collection of theses of the Interuniversity scientific and practical online conference* (Rivne, May 12) (pp. 367-372). Rivne: NAIR.

10. Ragozina, V. V. (2023). Natsionalno-patriotychne vykhovannia uchnivskoi molodi: dosvid mystetskoho onlain-proiektu [National-patriotic education of schoolchildren: Experience of an online art project]. *Suchasnyi vykhovnyi protses: sutnist ta innovatsiinyi potentsial*, 11, 209-213.

11. Ragozina, V. V., & Ocheretiana, N. V. (2023). Virtualna vystavka dytiachoi khudozhnoi tvorchosti yak zasib natsionalno-patriotychnoho vykhovannia ditei [Virtual exhibition of children's artistic creativity as a means of national and patriotic education of children]. *Natsionalno-patriotychne vykhovannia ditei ta molodi v umovakh voiennoho stanu ta povoiennoho vidnovlennia Ukrainy: stratehii i zavdannia* (Kyiv, April 6) (pp. 367-372). Ivano-Frankivsk: NAIR.

12. *Yak orhanizuvaty patriotychne vykhovannia. 30 idei, porad i resursiv* [How to organize patriotic education. 30 ideas, tips and resources]. Retrieved from <https://nus.org.ua/articles/yak-organizuvaty-patriotychne-vyhovannya-30-idej-porad-i-resursiv/>

13. Kharchenko, N. V. (2022). Vykylyky patriotychnoho vykhovannia v umovakh voiennoho stanu [Challenges of patriotic education in the conditions of martial law]. *Zrostaiucha osobystist u smyslotsinnisnykh obrysakh: Proceedings of the International Scientific and Practical Conference* (Kyiv (Kyiv, December 19) (pp. 180-183). Ivano-Frankivsk: «NAIR».

Victoria Ragozina,

PhD in Pedagogy, Senior Researcher,

Institute of Problems on Education of the NAES of Ukraine,

Kyiv

THE PROBLEM OF MILITARY-PATRIOTIC EDUCATION OF SCHOOL STUDENTS AND YOUTH THROUGH ART: RESEARCH ASPECTS AND PERSPECTIVES

Abstract. *In the context of the problem of military-patriotic education of children and youth, the article highlights the aspect of researching the theoretical foundations and practical ways of implementing military-patriotic education of children and youth through art based on institutions of general secondary education. Conclusions were made on the development of legal foundations, the availability of theoretical approaches, and updated forms of implementation of military-patriotic education.*

The article aims to analyze the existing trends and forms of military-patriotic education of children youth through art, to define promising scientific and practical vectors of their development.

In the process of achieving the goal, theoretical methods (analysis of normative documents and scientific sources on the research problem), empirical methods such as pedagogical observation, generalization of pedagogical experience to generalize the state of military-patriotic education of children and youth, existing trends and perspectives in theoretical and practical processing of the problem.

The research results within the framework of the applied research theme “Forms and Methods of Military-Patriotic Education of School Students through Art” are presented, which is carried out by the author of the article at the Laboratory of National-Patriotic Education of the Institute of Problems on Education of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine.

The conducted research made it possible to highlight the current challenges in achieving goals

and tasks of military-patriotic education of children and youth through art related to the need to provide it during art lessons and in extracurricular work. It is about updating the teaching content of the integrated course “Art”, the search for an artistic repertoire that involves the study of known and unknown Ukrainian artists, and the selection of relevant artistic content, and modern formats to implement the military-patriotic concepts, in particular, using digital tools which will help children and youth resist physical and informational aggression and risks during the wartime.

The directions and forms of work are emphasized for art teachers in organizing their work on military-patriotic education (thematic scientific and practical conferences, webinars), for students (art forums, student art conferences, online art projects, virtual exhibitions, charity art actions, concerts, etc.) that unite representatives of various institutes, students and parents.

The prospective vectors of educational work with students through art are singled out: the study of the achievements of the Ukrainian state, modern Ukrainian brands of world recognition, material achievements, man-made objects from the time of Independence, national, patriotic, and military-patriotic symbols of recent years, which can become the subject of artistic projects, students’ art creative activity.

Key words: *military-patriotic education, aspects and perspectives of problem research, children, youth, institutions of general secondary education.*

Стаття надійшла до редакції 06.07.2023.
Стаття прийнята до публікації 24.07.2023.

DOI <https://doi.org/10.32405/2308-3778-2023-27-2-163-173>

UDC: 373.2.091.113-057.177-044.36

ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-5524-7110>

Olga Reipolska,

*Doctor of Sciences in Education, Professor,
Center for Early Child Development and Preschool Education
Institute of Problems on Education of the NAES of Ukraine,
Kyiv*

MONITORING OF MANAGEMENT ACTIVITIES OF THE HEAD OF AN INSTITUTION OF PRESCHOOL EDUCATION

Abstract. The article presents the results of monitoring the activity of the head of a preschool education institution. The purpose of the article is to present the results of monitoring the activity of the head of an institution of preschool education

The goal was realized in the following tasks: 1) to define and substantiate the criteria for evaluating the activity of the head of a preschool education institution as one of the conditions for ensuring the quality of preschool education; 2) to describe the results of monitoring the activity of the head of the preschool education institution. To solve the above-mentioned problem, the following methods were used: analysis of pedagogical documentation; methods of pedagogical diagnostics (teacher questionnaires, surveys).

To monitor the managerial activity of the head of a preschool education institution, a diagnosis was developed according to four criteria: 1 – the formation of the development strategy of the preschool education institution (quality activity of the institution is impossible without understanding the directions and ways of its development, which must be formulated in the development strategy; the transition of the educational institution to the regime development means the search for new forms in the development, education and upbringing of children); 2 – the head of the preschool education institution contributes to the creation of a psychologically comfortable environment (an important task entrusted to the head of the institution is to create a comfortable psychological climate for all participants in the educational process); 3 – the effectiveness of personnel policy and provision of opportunities for the professional development of teaching staff (the head of the preschool education institution forms the staff of the institution, attracting qualified teaching and other staff in accordance with staffing standards and the type of institution); 4 – creation of conditions for the realization of the rights and responsibilities of participants in the educational process and the development of public self-governance (in order for the institution to work as a single organism, the leader must unite many very different people).

The institution of preschool education as a component of the education system, although it has features in common with various educational institutions, differs in the specificity of functioning, which makes it impossible to directly transfer general theoretical positions and technologies of quality management of educational services from other educational systems to the practice of preschool education. They should use the content, adequate to the modern features of the functioning and tasks of the preschool education institution.

The development and improvement of a modern preschool education institution is based on the methods and technologies that the manager should use to organize the work of the institution. However, in education, such concepts as “targeted influence”, “implementation”, “management”, etc. are still often used. Instead, the modern management of a preschool education institution requires an orientation towards interaction, cooperation, reflective management, scientific justification and a change in the philosophy of education, which is the main condition for ensuring its quality.

Key words: monitoring, head of a preschool activity institution, professional activity, quality of preschool education.

Introduction. With the beginning of the full-scale military aggression of the Russian Federation against Ukraine on February 24, 2022, the socio-economic system of Ukraine was subjected to an enemy attack, significant destruction and damage was caused to infrastructure facilities, buildings of public and social purpose, including quite a few educational institutions. Thus, according to updated operational data, as of October 10, 2022, 920 preschool education institutions were damaged, in particular, 85 institutions were destroyed, 835 were damaged. Unfortunately, this number is constantly increasing. According to the conclusion of UNICEF experts, the Russian attack on Ukraine created a direct and growing threat to the lives and well-being of 7.5 million Ukrainian children. Some of the institutions ended up in the temporarily occupied territories of Donetsk, Zaporizhzhia, Luhansk, Kharkiv and Kherson regions. That is why the work of preschool education institutions under martial law is organized depending on the specific situation and taking into account the measures and tasks determined by the military-civilian administration and the founder.

Research by such scientists as V. Behei, V. Bondar, L. Danilenko, H. Yelnikova, V. Zvereva, Yu. Konarzhevskiy, V. Kremen, T. Lukina is devoted to the problem of improving the quality of the educational process at the state and regional levels, O. Liashenko, V. Panasiuk, V. Pikelna, M. Potashnyk, T. Shamovata, etc. Researchers agree that the quality of education is a national priority and a prerequisite for the national security of the state [1].

One of the means of ensuring the availability and quality of preschool education in the conditions of martial law is organized management processes. Preschool education institutions are interested in cooperation with public organizations, scientific institutions under the policy of transparency and information openness, which will be able to assist in the restoration and organization of the educational process in the preschool education institution, including for children from the number of internally displaced persons, taking into account the factor of their location and the institution's ability to provide educational services under martial law conditions; creation of a safe educational environment in the preschool education institution for all participants of the educational process (arrangement of shelters). With joint efforts, it is possible to rebuild destroyed and repair damaged preschool education institutions.

We note that managerial competence is the presence of professional knowledge and practical experience in the field of institution management, organization of collective educational, methodical, scientific and social activities [1]. Behind this definition is the willingness and ability of

the head of a preschool education institution to act in a stressful environment, the talent of an organizer and psychologist, and ultimately, the charisma of a leader [2].

A modern preschool education institution is the result of the manager's work on its development. The way he organized management processes affects the quality of education in the preschool he heads. The head of a modern educational institution must be able to motivate employees, work on their development, and know how to interact with the founder and all participants in the educational process. A good leader does the right thing, but the head of an exemplary preschool education institution does the right thing.

During the active implementation of digital technologies in a modern preschool education institution, information management is present. The head of such an institution uses reliable Internet resources or the internal network of the institution, which contains normative and legal, instructional and methodological, diagnostic, educational-methodical, didactic, and other means. They normalize, organize, direct and coordinate, fill and update meaningfully, and correct the activities of all services of the institution: administrative and economic, medical, pedagogical, psychological, etc. The head of a modern educational institution is immersed in the search for means of ensuring the quality of education, where control plays an important role. It creates an effective system of internal control over the quality of the educational process, which: does not destroy the democratic style of management; makes it possible to cover all areas of activity of the institution; contributes to the adoption of constructive management decisions [4].

Aim and tasks. The purpose of the article is to claim the results of monitoring the activity of the head of the preschool education institution. The goal was realized in the following tasks: 1) to determine and justify the criteria for evaluating the activity of the head of a preschool education institution as one of the conditions for ensuring the quality of preschool education; 2) to describe the results of monitoring the activity of the head of the preschool education institution.

Research methods. The following methods were used to solve the above-mentioned problem: analysis of pedagogical documentation; methods of pedagogical diagnostics (teacher questionnaires, surveys).

Research results. 16 preschool education institutions in Ivano-Frankivsk, Kyiv, Poltava, Ternopil, and Chernihiv regions took part in the study. To monitor the managerial activity of the head of a preschool education institution, a diagnosis based on four criteria was developed [3]:

Criterion 1 – formation of the development strategy of the preschool education institution –

the high-quality activity of the institution is impossible without understanding the directions and ways of its development, which must be formulated in the development strategy. The transition of the educational institution to the development mode means the search for new forms in the development, education and upbringing of children. The traditionally closed institution of preschool education has recently acquired the characteristics of an open educational system related to the social environment.

The development of the institution can be achieved as a result of management actions based on strategic planning approaches. Three requirements were selected for this criterion: a) the preschool education institution has a document defining the institution's development strategy; b) the preschool education institution has a work plan for the academic year and the summer period; c) an internal system for ensuring the quality of education is formed and functioning in the preschool education institution.

To evaluate the first criterion, the documentation of the preschool education institution was studied: the order, minutes of the meetings of the pedagogical council, the development strategy, as well as surveys: interviews with members of the working group, employees and parents of the institution; questionnaire for parents, employees of the institution. The high-quality activity of the institution is impossible without understanding the directions and ways of its development, which must be formulated in the development strategy.

At the same time, they drew attention to the fact that the Development Strategy is a document that forms the basis for improving the quality of education and the quality of educational activities for a long period. Whether the principles of state policy in the field of education, current legislation, provisions of the institution's charter, the city or district development program were taken into account during its development [5].

The analysis of the documents and websites of preschool education institutions showed that 89 % of institutions have a development strategy. 38 % of them are posted on the institution's website and 51 % of preschool education institutions have it in printed form). 11 % are absent because 5 % of managers believe that it is not on time "we will do everything when the war ends", and 6 % argue that they are in the position of manager for a short time and did not have time to do it.

The following points were analyzed: whether the institution's work is planned and the effectiveness of its activity is monitored; whether the work plan for the academic year and the

summer period has been developed taking into account the priorities defined in the development strategy, based on the analysis of activities (self-evaluation) for the past period. They reviewed the minutes of the meetings of the pedagogical council and found out whether the results of the institution's work are considered at the meetings of the pedagogical council. At the same time, the following points were assessed: whether the annual planning covers all areas of the institution's operation and development; whether the tasks of the work plan are clear for teachers and parents; whether task performance is measurable.

The analysis of the documentation convincingly shows that in all preschool education institutions the necessary documentation is available.

Criterion 2 – the head of the preschool education institution contributes to the creation of a psychologically comfortable environment. An important task entrusted to the head of the institution is to create a comfortable psychological climate for all participants in the educational process. The created psychological climate in the collective should ensure effective interaction of the educational collective as a whole and, in particular, of each of its members with the environment. In a team with a favorable psychological climate, due to achievements in professional activity, close interpersonal contacts and the absence of conflicts, the employees have a feeling of satisfaction with their status, a positive attitude toward themselves, which, in turn, promotes the activity of employees and the manifestation of their creative energy. At the same time, the demanding attitude of employees to each other, benevolent criticism contribute to the formation of adequate self-esteem, self-regulation and self-control.

To monitor managerial activity according to the second criterion, the questionnaire for pedagogical workers "Psychological Atmosphere Among Teaching Staff" (A. Fidler) was used. The obtained data are presented in Diagram 1 (figure 1).

The analysis of the responses of teaching staff shows that, in general, the majority of heads of preschool education institutions treat them objectively – 23 %, and only 12 % – subjectively, although only 7 % of teaching staff stated a valuable attitude towards people and work. In the majority of preschool education institutions – 19 % of teachers feel joint responsibility for the result of their work. This is also confirmed by the unacceptability of the position "your shirt is closer to your body" – 17 %. At the same time, only 10 % of educators testified about mutual assistance at work, and 9 % about sincere joy at the success of colleagues, only 3 % of newcomers do not feel like "strangers".

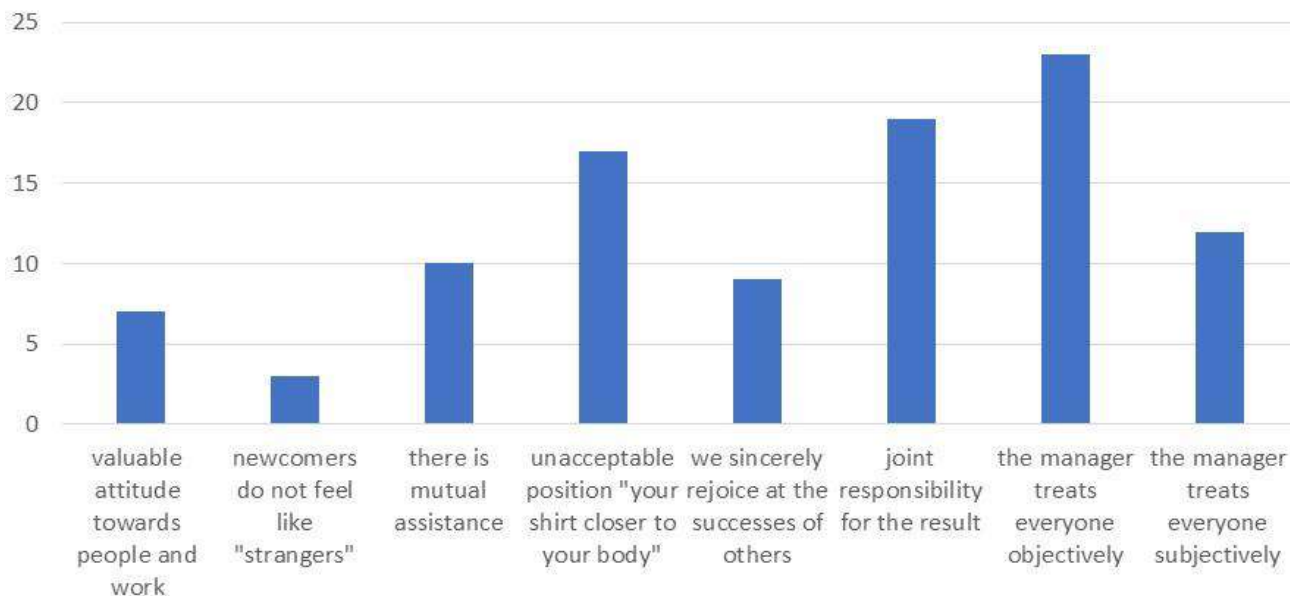

Figure 1. Analysis of the responses of teaching staff to the questionnaire “Psychological Atmosphere among Teaching Staff” (A. Fidler)

Criterion 3 – Effectiveness of personnel policy and provision of opportunities for professional development of teaching staff. The head of the preschool education institution forms the staff of the institution, attracting qualified pedagogical and other employees in accordance with staffing standards and the type of institution. Therefore, the personnel policy of the institution should be built in such a way as to help each employee activate one’s professional qualities, to satisfy all requests and aspirations for self-development.

For this purpose, the following were evaluated: whether the number of full-time employees of the preschool education institution ensures the fulfillment of the state standard of preschool education; whether all teaching staff have the relevant profession; whether the staff is fully staffed with appropriately qualified teachers. Using the analysis of pedagogical documentation, it was found out which recruitment resources are used and how effective they are. They studied the staff list, while paying attention to the extent to which it reflects the division of labor between employees, determines the number of employees, monthly and annual salary funds.

The obtained results convincingly indicate that, under the necessary standards of record keeping, the statute and nomenclature, the necessary documents have been prepared in the necessary manner and are available in the institutions.

In addition, attention was drawn to how the head of a preschool education institution motivates teaching staff to improve the quality of educational activities. For this purpose, it was assessed whether the institution has documents that define the principles and procedures of material and moral stimulation of employees, clear criteria for the application of these measures; how regularly and reasonably material and moral encouragement of employees is carried out. It was found out: whether the employees of the institution are aware of the grounds for material and moral stimulation; whether the employees of the institution consider the principles and practice of applying material and moral incentives to be fair. We analyzed the content of the award provision.

A necessary condition for high-quality educational activities of the institution is the professional development and support of each teacher's professional trajectory. There were assessed: how satisfied the teaching staff are with the opportunities for professional development in the institution; whether the institution provide opportunities for professional development to teaching staff; whether the Pedagogical Council considers the issue of professional improvement, which decisions are made; whether the implementation of decisions aimed at increasing the professional level of teaching staff is effective.

Regarding this indicator: in institutions of preschool education there are protocols and decisions of the pedagogical council regarding issues of certification and professional development. However, not all heads of preschool education institutions create opportunities for the professional development of educators (32 % – believe that this is the responsibility of the methodologist – he should supervise; 24 % believe that educators should independently monitor, direct and ensure their professional development; 25 % - and only 19 % create appropriate conditions in the institution).

Criterion 4 – Creation of conditions for the realization of the rights and obligations of participants in the educational process and the development of public self-government. For the institution to work as a single organism, the manager must unite many very different people. Therefore, the manager needs to be able to establish interaction with the team and in the team – to organize business conversations, to captivate the listener(s), to ask questions to obtain more information, to correctly achieve the fulfillment of requirements, to resolve conflict situations, etc.

The value system of the teacher of the institution consists of such important components as the self-worth of preserving and strengthening the child's physical, mental and social health; creating well-being as the ability to nurture, support and create favorable conditions for oneself and others in a safe environment, in the natural, material and social environment. It is the system of

values guided by the teacher that determines the humanistic, civilized, cultural, professional way of activity and interaction with children [9].

Among the modern aspects of professional self-improvement of preschool teachers, a conscious position regarding the recognition of the direct dependence of the result of education (competence) on the enrichment of the child's personal experience in various types of activities, the rights and obligations of participants in the educational process are defined by the Laws of Ukraine "On Education" [6].

For this, the leadership style was determined. Leadership style is not an innate quality of a person but is formed in the process of his activity and changes. Style can be adjusted and developed [8].

Assessed: whether employees and parents have the opportunity to influence management decisions; what procedures for receiving proposals from employees and parents and making decisions based on their consideration are used in the educational institution, how effective are these procedures? Analyzed: whether the institution has created conditions for the realization of the rights and obligations of participants in the educational process. For this purpose, we studied the opinions of parents regarding their rights and the rights of children in the institution.

Any administrative decision can be effective only if this decision is based on timely and reliable information, meets the needs of the institution and takes into account the suggestions of those participants in the educational process to whom it concerns. The team's activities are organized according to the principle of sharing collective responsibility. Therefore, a team is formed by people who know how to and like to work together to achieve a common goal, supporting and encouraging each other.

According to the definition of psychologists, communication is the implementation of informational influence on the opinion of the interlocutor, as well as receiving information from him [8]. Compared to communication, communication involves greater purposefulness, addressability, and pragmatism in the presentation of information. Therefore, the manager's communication skills are a set of conscious actions that enable him or her to use his knowledge flexibly to reflect and transform reality; establish and maintain appropriate relationships with people in the process of management activities. It is possible to establish optimal interaction in each specific team only in the process of work, through trial and error. Consider the following points: joint training on relevant topics, such as the development of communication skills, the practice of

resolving conflict situations, etc., contribute to the unification of the team; the manager's indifference to the needs, views and initiatives of employees gradually leads to the fact that their social and professional position becomes passive, "for a day to evening"; criticism is a necessary tool of the manager, but it is effective only if the subordinate values the opinion and respects the manager, and for this he must see the same attitude from the manager.

The key to effective communication is the leader's desire to communicate with families, to allow them to get to know the pedagogical environment where their child is. If parents see that the manager is in a position of dialogism, openness and willingness to make contact, there is a high probability that they will also be cooperative and constructive.

Discussion. The quality of education is a national priority and a prerequisite for the national security of the state, compliance with international norms and requirements of Ukrainian legislation regarding the realization of citizens' right to education. Material, financial, personnel and scientific resources of society and the state are directed to ensure the quality of education [7].

Despite the theoretical principles of management developed in science (M. Albert, S. Donnell, V. King, D. Cleland, G. Kunz, M. Mescon, F. Taylor, A. Fayol, etc.), including educational institutions (V. Bondarya, I. Gryshina, L. Danylenko, L. Karamushka, Yu. Konarzhevsky, V. Kryzhko, O. Marmaza, V. Maslov, etc.), pedagogical management (V. Kryzhko, N. Kolomenskyi, M. Prykhodko, etc.), for a long time the activities of a separate preschool institution were carried out without taking into account certain objective factors.

The preschool education institution is a component of the education system, although it has features in common with various educational institutions, but differs in the specificity of functioning, which makes it impossible to transfer directly general theoretical positions and technologies of quality management of educational services from other educational systems to the practice of preschool education. They should use content, adequate to the modern features of the functioning and tasks of the preschool education institution.

The development and improvement of a modern preschool education institution is based on the methods and technologies that the manager should use to organize the work of the institution. However, in education, such concepts as "targeted influence", "implementation", "management", etc. are still often used. Instead, the modern management of a preschool education institution needs to focus on interaction, cooperation, reflective management, scientific substantiation and a change in the philosophy of education, which is the main condition for ensuring its quality.

Conclusions. Improving the management process of a preschool education institution should involve the optimization of the educational process, which in turn will involve the impact on each component of this process. Therefore, our proposed recommendations will help education managers, first, to improve the management process of a preschool education institution. The conducted research does not exhaust all aspects of the problem of the quality of educational institutions, the provision of quality educational services in modern preschool educational institutions.

Список використаних джерел:

1. Альохіна Г. М. Якість освіти у контексті сучасних трансформацій вищої освіти URL: http://elibrary.kubg.edu.ua/6866/1/H_Alokhina_VOU_2014_3_IS.pdf
2. Балабанова Л. В. Управління персоналом : навчально-методичний посібник. Київ : Центр навчальної літератури, 2011. 668 с.
3. Вергун Ю., Омеляненко Н. Що врахувати під час самооцінювання освітнього й управлінського процесів. Практика управління дошкільним закладом. 2021. № 10. С. 9–11.
4. Грицан С. Як стишити галоп часу, або Тайм-менеджмент для професійного зростання. Вихователь-методист дошкільного закладу. 2017. № 1. С. 37-43.
5. Зайченко О.І. Управління дошкільним навчальним закладом у сучасних умовах. Нова педагогічна думка: наук. журнал. 2010. № 1. С. 55-57
6. Закон України «Про освіту». URL: <http://zakon.rada.gov.ua/go/2145-19>.
7. Закорченна Г. М. Підготовка студентів до педагогічного менеджменту в дошкільній освіті : дис... канд. пед. наук: 13.00.04. Одеса, 2000. 249 с.
8. Карамушка Л. М. Психологія освітнього менеджменту : навчальний посібник. Київ, 2004. 424 с.
9. Концепція освіти дітей раннього та дошкільного віку / Національна академія педагогічних наук України. Київ : ФОП Ференець В.Б., 2020. 44 с. URL: http://tvogovt.zp.ua/sites/default/files/konceptiya_osvity_ditey_rannogo_ta_doshkilnogo_viku_vid_09_07_2020.pdf

References

1. Alokhina, H. M. (2014). *Yakist osvity u konteksti suchasnykh transformatsii vyshchoi osvity* [The quality of education in the context of modern transformations of higher education]. Retrieved from http://elibrary.kubg.edu.ua/6866/1/H_Alokhina_VOU_2014_3_IS.pdf
2. Balabanova, L. V. (2011). *Upravlinnia personalom* [Personnel management]. Kyiv: Tsentr navchalnoi literatury.
3. Verhun, Yu., & Omelianenko, N. (2021). *Shcho vrakhuvaty pid chas samoosiniuvannia osvitnoho y upravlinskoho protsesiv* [What to consider during self-assessment of educational and management processes]. *Praktyka upravlinnia doshkilnym zakladom*, 10, 9–11.
4. Hrytsan, S. (2017). *Yak styshyty halop chasu, abo Taim-menedzhment dlia profesiinoho zrostantia* [How to stop the gallop of time, or Time management for professional growth]. *Vykhovatel-metodyst doshkilnoho zakladu*, 1, 37-43.
5. Zaichenko, O. I. (2010). *Upravlinnia doshkilnym navchalnym zakladom u suchasnykh umovakh* [Management of a preschool educational institution in modern conditions]. *Nova pedahohichna dumka*, 1, 55-57.
6. *Zakon Ukrainy «Pro osvitu»* [Law of Ukraine “On Education”]. Retrieved from <http://zakon.rada.gov.ua/go/2145-19>.
7. Zakorchenna, H. M. (2000). *Pidhotovka studentiv do pedahohichnoho menedzhmentu v doshkilnii osviti* [Preparation of students for pedagogical management in preschool education] (PhD dissertation, Odessa)
8. Karamushka, L. M. (2004). *Psykhologhiia osvitnoho menedzhmentu* [Preparation of students for pedagogical management in preschool education]. Kyiv.
9. *Kontseptsiia osvity ditei rannoho ta doshkilnoho viku* [Concept of education of early and preschool

children]. (2020). Kyiv: FOP Ferenets V. B. Retrieved from http://tvogovt.zp.ua/sites/default/files/koncepciya_osvity_ditey_rannogo_ta_doshkilnogo_viku_vid_09_07_2020.pdf

Ольга Рейпольська,
доктор педагогічних наук, професор,
Інститут проблем виховання НАПН України,
м. Київ

МОНІТОРИНГ УПРАВЛІНСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ КЕРІВНИКА ЗАКЛАДУ ДОШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ

Анотація. У статті представлено результати моніторингу діяльності керівника закладу дошкільної освіти. Мета статті полягає в презентації результатів моніторингу діяльності керівника закладу дошкільної освіти. Метою було реалізовано в таких завданнях: 1) визначити та обґрунтувати критерії оцінки діяльності керівника закладу дошкільної освіти як однієї з умов забезпечення якості дошкільної освіти; 2) описати результати моніторингу діяльності керівника закладу дошкільної освіти. З метою вирішення означеної вище проблеми застосовували такі методи: аналіз педагогічної документації; методи педагогічної діагностики (анкетування вихователів, опитування).

З метою моніторингу управлінської діяльності керівника закладу дошкільної освіти було розроблено діагностику за чотирма критеріям: 1 – сформованість стратегії розвитку закладу дошкільної освіти (якісна діяльність закладу неможлива без розуміння напрямів і шляхів його розвитку, які мають бути сформульовані в стратегії розвитку; перехід закладу освіти в режим розвитку означає пошук нових форм у розвитку, навчанні й вихованні дітей); 2 – керівник закладу дошкільної освіти сприяє створенню психологічно комфортного середовища (важливе завдання, яке покладається на керівника закладу, – створити комфортний психологічний клімат для всіх учасників освітнього процесу); 3 – ефективність кадрової політики та забезпечення можливостей для професійного розвитку педагогічних працівників (керівник закладу дошкільної освіти формує штат закладу, залучаючи кваліфікованих педагогічних та інших працівників відповідно до штатних нормативів і типу закладу); 4 – створення умов для реалізації прав і обов'язків учасників освітнього процесу та розвитку громадського самоврядування (зادля того, щоб заклад працював як єдиний організм, керівник має згуртувати чимало дуже різних людей).

Заклад дошкільної освіти як складова системи освіти хоча й має спільні з різними освітніми закладами риси, але відрізняється специфічністю функціонування, що унеможливорює пряме перенесення загальних теоретичних позицій і технологій управління якістю освітніх послуг з інших освітніх систем у практику дошкільної освіти. Вони мають бути наповнені змістом, адекватним сучасним особливостям функціонування й завданням закладу дошкільної освіти.

Розвиток і вдосконалення сучасного закладу дошкільної освіти ґрунтується на методах і технологіях, які має використовувати керівник для організації роботи закладу. Проте в освіті досі нерідко оперують такими поняттями, як «цілеспрямований вплив», «упровадження», «керівництво» тощо. Натомість сучасне управління закладом дошкільної освіти потребує орієнтації на взаємодію, співробітництво, рефлексивне управління, наукове обґрунтування та зміну філософії освіти, що є головною умовою забезпечення її якості.

Ключові слова: моніторинг, керівник закладу дошкільної діяльності, професійна діяльність, якість дошкільної освіти.

Стаття надійшла до редакції 15.09.2023.
Стаття прийнята до публікації 30.09.2023.

DOI <https://doi.org/10.32405/2308-3778-2023-27-2-174-187>

УДК: 37.011.3-053.6:[141.21+004.891.3]

ORCID ID <https://orcid.org/0000-0001-9749-7081>

Павло Салій,
аспірант,
Інститут проблем виховання НАПН України,
м. Київ

ХАРАКТЕРИСТИКА БАЗОВИХ МЕТОДИК ДОСЛІДЖЕННЯ ОПТИМІЗМУ СТАРШИХ ПІДЛІТКІВ

Анотація. Зростаюча особистість стикається з багатьма проблемами, кризами і труднощами розвитку, тому дослідження ресурсних психолого-педагогічних феноменів що містять потенціал попередження й подолання цих перепон на її шляху до успіху, є надзвичайно актуальними для педагогічної науки та масової виховної практики.

Метою нашої статті є виявлення основних методик дослідження оптимізму старших підлітків у закордонних і вітчизняних дослідженнях. Відповідно до мети вирішувалися такі завдання: проаналізувати види і рівні здійснення психолого-педагогічної діагностики, виявити та схарактеризувати валідні методики дослідження оптимізму.

Серед теоретичних методів обрано такі: аналіз психолого-педагогічних джерел з означеної проблеми, систематизація, узагальнення та реінтерпретація результатів попередніх досліджень. Емпіричним методом стало включене спостереження за перебігом діагностики оптимізму у складі комплексу методик дослідження життєвої успішності учнів старших класів загальної середньої освіти, яка проводилася науковцями лабораторії фізичного розвитку та здорового способу життя Інституту проблем виховання на ресурсі Google Forms.

Аналіз психолого-педагогічних джерел, присвячених діагностиці формування оптимізму в старшокласників, дозволив отримати такі результати: здійснення психолого-педагогічної діагностики учасників освітнього процесу визнається дослідниками й педагогами-практиками важливою функцією управлінсько-педагогічної діяльності та необхідною умовою високої ефективності виховних впливів закладу освіти на здобувачів освіти. Таке розуміння зумовлює використання діагностики як інструментального забезпечення пошуків шляхів вирішення проблем індивідуального розвитку окремої особистості або групової динаміки певної спільноти, пошуку ресурсів підвищення ефективності формування цінностей, чеснот, якостей і властивостей особистості, життєво необхідних для її успішної життєдіяльності.

У статті також окреслено підходи до організації психолого-педагогічної діагностики в закладах освіти, наведено характеристики скринінгової та поглибленої діагностики й рівнів її здійснення (емпіричний і аналітичний) у практиці реального освітнього процесу (онлайн- і офлайн-формати) закладів загальної середньої освіти України.

Під оптимізмом зазвичай розуміють систему позитивних уявлень і поглядів на світ, які мають мотиваційну й спонукальну силу та здатні визначати життєву активність і успішність особистості. Він розглядається дослідниками в межах двох основних підходів: теорії атрибутивного стилю М. Селігмана та концепції диспозиційного оптимізму Ч. Карвера і М. Шейєра, тож і його діагностика варіюється залежно від наукової позиції автора.

Ключові слова: старшокласник, оптимізм, рівні й методи скринінгової діагностики, методики діагностики оптимізму.

© Павло Салій, 2023

Вступ. Розвиток і становлення зростаючої особистості відбувається завдяки поступовій інтеріоризації нею певних цінностей, вироблення установок, поглядів і

переконань, патернів поведінки і стратегій життєздійснення, що в цілому забезпечує підґрунтя її життєвої успішності. Людина пізнає себе, вибудовує певне ставлення до оточення, обирає професію, ухвалює найважливіші життєві рішення, конструюючи власний життєвий шлях.

Часи тяжких випробувань, що переживає наразі українське суспільство, не можуть не відбиватися на розвитку зростаючої особистості, її життєстійкості та світогляді, що актуалізує необхідність відстеження динаміки впливу цих процесів на її розвиток. Дослідниці В. Кириченко і В. Нечерда зауважують, що «ефективність виховних впливів на особистість прямо пропорційно залежить від достовірності оцінювання динаміки її психічного розвитку та з'ясування контекстно-середовищних тенденцій і вивчення реальної ситуації її життєздійснення» [19].

Останнім часом у психолого-педагогічних джерелах поруч із поняттями «вивчення особистості», «аналіз», «самоаналіз» усе частіше вживається єдиний термін – «діагностика» (від грецького «Διαγνωστική» – розпізнавання), який у загальному розумінні тлумачиться як процес обстеження людини з метою виявлення невідомих чи не проявлених характеристик, визначення рівня їхнього розвитку та окреслення індивідуальних особливостей її особистості.

У системі освіти діагностику використовують як інструментальне забезпечення шляхів вирішення проблем індивідуального розвитку окремої особистості або групової динаміки певної спільноти, пошуку ресурсів підвищення якості й можливостей зміни стратегії освітнього процесу тощо. Тож *педагогічну діагностику* визначають як діяльність з виявлення актуального стану й тенденцій індивідуально-особистісного розвитку суб'єктів педагогічної взаємодії, зумовлену необхідністю обґрунтованого управління якістю освітнього процесу [18].

Мета та завдання дослідження. *Метою* статті є виявлення основних методик дослідження оптимізму старших підлітків у закордонних і вітчизняних дослідженнях. Відповідно до мети вирішувалися такі *завдання*: проаналізувати види і рівні здійснення психолого-педагогічної діагностики, виявити та схарактеризувати валідні методики дослідження оптимізму.

Методи дослідження. У процесі дослідження застосовано такі *методи теоретичного аналізу*: аналіз психолого-педагогічних джерел з означеної проблеми, систематизація,

узагальнення та реінтерпретація результатів попередніх досліджень. *Емпіричним методом* стало включене спостереження здійснення діагностики формування життєвої успішності учнів старших класів загальної середньої освіти, яка проводилася науковцями лабораторії фізичного розвитку та здорового способу життя Інституту проблем виховання НАПН України на ресурсі Google Forms.

Результати дослідження. Аналіз психолого-педагогічних джерел, присвячених осмисленню особливостей діагностики оптимізму в старшокласників, дозволив отримати такі результати.

У масовій педагогічній практиці *діагностика* – це оціннісна практика, спрямована на вивчення індивідуально-психологічних особливостей учня або соціально-психологічних характеристик дитячого колективу з метою оптимізації освітнього процесу. Традиційно система психолого-педагогічної діагностики складається з трьох основних діагностичних схем:

- діагностичний мінімум (скринінг);
- первинна диференціація норми й патології особистісного (розумового) розвитку;
- поглиблене психодіагностичне обстеження.

Скринінгова діагностика проводиться з групою дітей і спрямовується на виокремлення здобувачів освіти, яким притаманна та чи інша характеристика. Під час неї оцінюється сталість тих або інших психологічних властивостей у певної групи здобувачів освіти.

Поглиблена діагностика проводиться після виокремлення тих здобувачів освіти, які мають ту чи іншу особливість розвитку та потребують додаткових педагогічних впливів, корекції чи навіть спеціальної психологічної допомоги.

Резюмуючи, доходимо висновку, що психолого-педагогічну діагностику запроваджують з метою збору й накопичення інформації про наслідки навчально-виховних впливів на окрему дитину чи на певні групи учасників освітнього процесу.

Методологія психолого-педагогічної діагностики спирається на загальнонаукові принципи, її реальне здійснення відбувається на двох рівнях. Перший рівень (емпіричний) – накопичення емпіричних даних шляхом спостереження, ідентифікації і фіксації відомостей про особистість чи освітню діяльність. Другий рівень (аналітичний) – синтезування й оброблення інформації, виявлення сутності досліджуваного об'єкта, порівняння отриманих

результатів із практикою, прогнозування тенденцій і векторів розвитку. Такий поділ процесу педагогічної діагностики на етапи відповідно до їхнього змісту визнається дослідниками найбільш доцільним, оскільки дозволяє дібрати способи й визначити порядок дій під час здійснення педагогічної діагностики.

Методи психолого-педагогічної діагностики також поділяють на дві основні групи. По-перше, різноманітні анкети й опитувальники (тести Q-типу), спрямовані на виявлення особливостей особистості (тести самооцінок), її місця в учнівському колективі (соціометрія), визначення рівня набутих навичок (тести-ситуації, тести-досягнень). По-друге, це об'єктивні тести, розраховані на прихований характер визначення параметрів особистості. До таких відносяться тести здібностей, тести-міркування, проєктивні тести тощо.

Аналіз організації освітнього процесу експериментальних закладів загальної середньої освіти уможливив висновок, що найчастіше під час діагностики педагоги використовують спостереження, анкетування (опитування) і тестування, яке набуло найбільшого поширення впродовж останніх десятиріч. У широкому розумінні *педагогічне тестування* – це «спосіб одержання інформації про певний об'єкт і його характеристики шляхом випробувань; у вузькому, педагогічному розумінні, метод оцінювання знань, умінь, навчальних досягнень, компетентності учнів», виявлення сформованості ставлень, діагностування здібностей і рис особистості [20].

Порівняно з іншими методами діагностики тести мають низку переваг, як-от: простота процедури, безпосередня фіксація результатів, зручність математичної обробки тощо.

Сучасні психолого-педагогічні дослідження з урахуванням вищезазначеного зазвичай проводяться з використанням цілого комплексу дослідницьких методик, що добираються залежно від конкретних цільових орієнтирів дослідників.

Предметом нашої уваги є сформованість навичок оптимізму старших підлітків. Аналіз наукової літератури стосовно проблемного поля дослідження показав, що оптимізм розглядається в межах двох основних підходів: *теорії атрибутивного стилю* М. Селігмана [4; 10; 11] та *концепції диспозиційного оптимізму* Ч. Карвера, М. Шейєра [10]. М. Селігман [12] описав оптимістичний і песимістичний атрибутивний стилі та виокремив три їхні основні параметри: постійність, широта й персоналізація. За його характеристиками, оптимісти сприймають невдачі як тимчасові, скороминучі та такі, що впливають лише на окремий аспект життя, а успіхи – як стабільні, постійні та такі, що залежать від самого

індивіда. Ч. Карвер та М. Шейер розглядають оптимізм / песимізм як упевненість або сумнів стосовно позитивних або негативних очікувань, спрямованих у майбутнє. На думку авторів концепції диспозиційного оптимізму, відмінності в ставленні індивіда до перешкод і зумовлюють ті способи подолання (копінги), які вони обирають, вирішуючи проблеми чи справляючись із стресом [12].

Ми виявили, що в закордонних дослідженнях під час вивчення оптимізму найбільш частотно використовується «тест життєвої орієнтації» в різноманітних модифікаціях. Ця діагностична методика фокусується на оцінці індивідуальних відмінностей у загальному песимізмі й оптимізмі. Скорочений і переглянтий «Тест життєвої орієнтації» (LOT-R) використовує шість пунктів із 5-бальною шкалою оцінювання (від 1 до 5). Середні показники трьох зворотно закодованих, негативно сформульованих пунктів (до прикладу, «Я навряд чи очікую, що все піде по-моєму») і трьох позитивно сформульованих пунктів (до прикладу, «У невизначені часи я зазвичай очікую найкращого») використовуються для представлення уявлень про оптимізм чи песимізм [10].

За його допомогою група американських вчених (J. Yu, D. L. Putnick, Ch. Hendricks та M. H. Bornstein) з Національного інституту охорони здоров'я США вивчала довгостроковий вплив батьківської й підліткової самокомпетентності на розвиток оптимізму та невротизму [15]. Дослідники з Чехії I. Burešová, M. Jelínek, J. Dosedlová, та H. Klimusová розглядали предиктори психічного здоров'я в підлітковому віці, особливу увагу приділяючи ролі особистості, диспозиційному оптимізмові й соціальній підтримці. Емпіричний матеріал також збирався за допомогою переглянутого тесту життєвої орієнтації (LOT-R) [1].

Іспанський варіант тесту життєвої орієнтації (LOT-R; Scheier et al. 1994; іспанська адаптація Ferrando et al. 2002) відрізняється тим, що він складається з 10 пунктів, (4 з них є доповнювачами), які вимірюють диспозиційний оптимізм і песимізм за 5-бальною шкалою Лайкерта (0 = зовсім не згоден до 4 = повністю згоден) й оцінює індивідуальні відмінності в загальному оптимізмі проти песимізму. Його використовували С. Tejada-Gallardo, А. Blasco-Belled, С. Torrelles-Nadal та С. Alsinet, що вивчали взаємовплив емоційного інтелекту та рівня оптимізму в підлітковому віці [13].

Китайські науковці R. Zou, X. Xu, X. Hong та J. Yuan досліджували взаємозв'язок соціально-економічного статусу сім'ї, рівня підтримки підлітка та оптимізму з можливістю зіткнутися з депресією в підлітковому віці. Оптимізм оцінювався за китайською версією

адаптації тесту життєвої орієнтації (CLOT-R за авторством Liu та Chen), який широко використовувався в попередніх дослідженнях авторів щодо оптимізму в китайських підлітків. Він включає п'ять позитивно сформульованих пунктів (наприклад, «Коли справи йдуть погано, я очікую, що вони підуть на краще»), п'ять негативно сформульованих пунктів (наприклад, «Я майже ніколи не очікую, що все піде так, як я хочу») і два додаткові пункти (наприклад, «Мені важливо концентруватися»). Учасники висловили свою згоду за 5-бальною шкалою від 1 = «зовсім не згоден» до 5 = «повністю згоден» [17].

2013 року італійські вчені D. Monzani, P. Steca та A. Greco [7] опублікували дослідження щодо оцінювання якості переглянутого тесту життєвої орієнтації (LOT-R), в основі якого лежить твердження про одновимірність конструкту диспозиційного оптимізму. У дослідженні було порівняно двофакторну кореляційну модель (далі ДКМ) та двофакторно-ортогональну модель (далі ДОМ). Згідно з їхніми результатами опитування показники моделей відображено у таблиці 1.

Таблиця 1

Порівняльний аналіз ДОМ та ДКМ

Тип моделі	Середньоквадратичне відхилення	Стандартизований середньоквадратичний залишок	Критерій Шварца	Інформаційний критерій Акаїке
ДКМ	0.05	0.03	11728.75	11702.53
ДОМ	0.02	0.02	11723.64	11694.69

Хоча обидві моделі й демонструють збіжний показник якості по відношенню до інших моделей (за Критерієм Шварца та Інформаційним критерієм Акаїке), втім ДОМ демонструє значно меншу вагу та кількість помилок, а також менше відхилення від прогнозованої кореляції.

На основі цих даних ми можемо зробити висновок, що двофакторно-ортогональна модель краще описує оптимістичні очікування, принаймні у підлітків. Спираючись на такі погляди італійських науковців, слід визнати актуальність тесту життєвої орієнтації для дослідження оптимізму старших підлітків.

Дослідники К. С. Thomson, К. А. Schonert-Reichl та Е. Oberle фокусувалися на дослідженні оптимізму в ранньому підлітковому віці, перевіряючи зв'язок індивідуальних характеристик особистості підлітка з екологічними цінностями в сім'ї, школі та громаді [14]. Вони вимірювали оптимізм, використовуючи іншу методику: підшкалу з назвою «Перевірка стійкості» (Resiliency Inventory або RI), спочатку створену Ноамом і Голдштейном (1998) і

пізніше модифіковану Сонгом (2003). Тест RI був розроблений спеціально для вивчення міри стійкості підлітків. Субшкала оптимізму на RI оцінювала ступінь позитивного сприйняття підлітками світу та майбутнього. Вона складається з дев'яти пунктів, п'ять з яких мають зворотну оцінку. Наведемо приклади питань: «Зі мною станеться більше хороших речей, ніж поганих», «Навіть якщо є погані речі, я можу бачити хороші речі про себе та своє життя» та «Я думаю, що в майбутньому все буде гірше» (перевернута оцінка). Учасників просили зазначити, наскільки правильним для них є кожне твердження, оцінюючи ступінь суб'єктивної правильності від 1 (зовсім не схожий на мене) до 5 (завжди схожий на мене). Вищі бали свідчили про більший оптимізм.

Також використовується «Тест життєстійкості» (Hardiness Survey), розроблений американським психологом С. Мадді. Особистісна змінна *hardiness* (життєстійкість) характеризує міру здатності особистості витримувати стресову ситуацію, зберігаючи внутрішню збалансованість та не знижуючи успішність діяльності. Життєстійкість (*hardiness*) є системою переконань про себе, світ, відносини зі світом і ставлень до них. Опитувальник складається із 45 тверджень, які пропонують описи можливих ставлень до життєвих подій, об'єднані в три шкали. Щоб порахувати відповіді на 33 прямі пункти, присвоюються бали від 0 до 3 («ні» – 0 балів, «скоріше ні, ніж так» – 1 бал, «скоріше так, ніж ні» – 2 бали, «так» – 3 бали). Потім підсумовується загальний показник життєстійкості й показники для кожної з трьох шкал, що допомагають аналізувати три порівняно автономних компоненти:

- *залученість* (усвідомлене поведіння зі стимулами навколишнього оточення та участь у його активному створенні);
- *контроль* (управління процесами, що забезпечують досягнення визначених цілей);
- *прийняття ризику* (свідома стратегія визнання можливих наслідків власної поведінки чи діяльності).

Дослідники зауважують, що компоненти життєстійкості за певних умов можуть розвиватись упродовж життя. Виразність цих компонентів і життєстійкості в цілому перешкоджає виникненню внутрішньої напруги в стресових ситуаціях за рахунок стійкого подолання (*hardy coping*) стресів і сприйняття їх як менш значущих подій.

Для діагностики індивідуальних особливостей оптимізму зазвичай використовується «Тест диспозиційного оптимізму» (інколи – «Тест життєвої орієнтації» – *Life Orientation*

Test). Оригінальну методику розроблено Ч. Карвером і М. Шейсром в рамках їхньої моделі саморегуляції [10]. Запропонований конструкт отримав назву диспозиційного оптимізму, який складатися з узагальнених очікувань, що в майбутньому буде відбуватися багато хороших подій і мало поганих. Опитувальник вміщує 30 тверджень про позитивні й негативні узагальнені очікування підлітків щодо майбутнього, які починаються загальною фразою «У майбутньому я очікую, що я...». Структурно методика має три шкали: оптимізму (15 пунктів, наприклад, «У майбутньому я буду винагороджений(а) за свої заслуги»), песимізму (12 пунктів, «У майбутньому мене не будуть розуміти інші»), соціальної бажаності (брехні) (3 пункти, «Я завжди буду слухатися старших»). Опитувальник результує шкалами оптимізму й песимізму.

В українському науковому дискурсі, окрім згаданих вище, зустрічаються й інші методики. З метою вивчення оптимістичних переконань у стресових обставинах пандемії COVID-19 додаються методики:

- *опитувальник «Велика п'ятірка»*, упорядкований американськими психологами Р. МакКрає і П. Коста упродовж 1983-1985 рр. [6]. Пізніше опитувальник удосконалили, і в остаточному вигляді він був представлений NEOособистісним опитувальником або NEO-PI-R (від англ. нейротизм, екстраверсія, відкритість – «Особистісний опитувальник»). Автори переконані, що виділених п'яти незалежних змінних, точніше особистісних факторів темпераменту й характеру (нейротизм, екстраверсія, відкритість досвіду, співпраця, сумлінність) досить для об'єктивного опису психологічного портрету-моделі особистості. П'ятифакторний тест-опитувальник складається з 75 парних протилежних за своїм значенням висловлювань, що характеризують поведінку людини. Цей матеріал має п'ятибальну оціночну шкалу (-2; -1; 0; 1; 2) для діагностики міри вираженості кожного з п'яти факторів;

- *авторська методика Л. Оришин «Шкала бачення майбутнього»*, створена з метою вивчення оптимістичних переконань стосовно майбутнього [21]. Методика ґрунтується на двох теоріях: теорії нереалістичного оптимізму Н. Вайнштейна та теорії установок чи переконань Фішбейна та Айзена. Методика складається з трьох частин, тобто містить три блоки тверджень, котрі репрезентують по 25 подій, що можуть трапитися або ж не трапитися:

- у майбутньому житті особистості – «*моє майбутнє*»,

- у житті покоління респондента – «*майбутнє мого покоління*»,
- у майбутньому країни проживання респондентів – «*майбутнє моєї країни*».

Кожен із цих блоків включає перелік подій, які можуть трапитися або ж ні в житті респондента (наприклад, високий рівень зарплатні після навчання, розлучення чи навпаки вдале подружнє життя, еміграція і т.ін.). Респондентів просять оцінити кожне твердження два рази: перший раз слід оцінити від нуля до десяти (де десять максимальна оцінка), наскільки твердження є позитивним для респондента, другий раз оцінюється ймовірність того, що ця подія трапиться та термін, через який це може статися (аналогічно за шкалою від нуля до десяти, де десять – максимальна ймовірність) [21].

Науковиці лабораторії фізичного розвитку та здорового способу життя Інституту проблем виховання НАПН України вивчали оптимізм як складову навичок соціально успішної особистості за допомогою адаптованої анкети американського психолога Д. Франкена «Розвиток життєвих навичок» (Franken, 1997). Окрім оптимізму, вивчалися також навички асертивності, самоповаги, лідерства, кооперації, щедрості (просоціальності). Для самооцінки кожної навички сформульовано 10 тверджень. Учасник має оцінити кожне твердження від 0 до 5 відповідно до того, наскільки це характеризує його звичайну поведінку. Бали сумуються окремо для кожної навички та інтерпретуються згідно з рівнем її розвитку: низький, середній чи високий [22].

Обговорення. Проблематика формування оптимізму й діагностика цих процесів знайшла належне відображення в наукових психолого-педагогічних джерелах. Складні умови воєнного лихоліття, у яких перебуває український народ, висувають високі вимоги до здатності особистості переживати перманентні кризи, долати стресові стани, конструктивно діяти в ситуації викликів. Зарадити цьому здатна активізація внутрішніх ресурсів особистості, набуття необхідних навичок і розвиток якостей успішної особистості.

Дослідники, які вивчали ці проблеми, стверджують, що одним з найважливіших факторів впливу на загальний стан благополуччя людини є оптимізм (від лат. «*optimus*» – найкращий) – властивість особистості, яка відображає пропорційний розвиток усіх психічних процесів та характеризує позитивну систему поглядів людини на світ, поточні й очікувані події тощо.

Таким чином, ми можемо стверджувати, що оптимізм забезпечує людині життєрадісність, віру як у власні сили і можливості, так і в сили та можливості інших людей.

Саме від оптимістичного бачення навколишньої реальності залежить спроможність людини виявити свою індивідуальність та досягти успіху.

Ми погоджуємося з китайськими науковцями, які стверджують, що оптимізм атрибутивного стилю може сприяти підвищенню задоволеності життям, оскільки оптимісти приписують хороші результати постійним внутрішнім і глобальним факторам, а негативні події – тимчасовим зовнішнім і конкретним ситуаціям. Водночас песимісти, навпаки, приписують причини негативних подій глобальним факторам та мають похмурі очікування щодо майбутнього, що безпосередньо впливає на їхню життєву успішність. Як наслідок, вони мають низький рівень задоволеності життям [16].

Ми враховуємо, що попередні дослідники оптимізму [11, 8] відзначили різницю в показниках між чоловіками й жінками, і, що важливіше для нашого дослідження, між різними віковими категоріями. Німецькі дослідники (А. Хінц, К. Зандер, Х. Гласмер та інші) зауважили, що песимістичні очікування зростають з віком [4]. Беручи до уваги вищесказане, а також той факт, що оптимізм і песимізм, як правило, сильніше корелюють у молодших вікових групах, нідерландські вчені рекомендують використовувати спеціалізовані для аудиторії підлітків дослідницькі інструменти [5].

Слід зважати, що серед дослідників оптимізму наразі триває дискусія щодо найпопулярнішого інструменту діагностування – переглянутого тесту життєвої орієнтації (LOT-R). Вона стосується застосування LOT-R як двофакторної шкали, що суперечить теоретичному визначенню шкали оригінальними авторами, яке було описано як лінійний показник, у якому песимізм і оптимізм розглядаються як полярні протилежності, а не як окремі виміри. У своєму додатковому ревію оригінальні автори продовжували рекомендувати використовувати LOT-R як одновимірну шкалу [2]. До тієї ж думки пристають норвезькі дослідники, які відзначають, що двофакторність є наслідком підходів до формулювання питань [11]. Протилежної думки притримуються як вищезгадані вчені з Нідерландів [5], так і дослідники, чия методологія вивчалася раніше [1, 3, 7]. Однак, загалом можна зробити висновок, що в переважній більшості емпіричних досліджень оптимізм/песимізм розглядається як двофакторний показник.

Висновки. Часи тяжких випробувань, що їх наразі переживає українське суспільство загалом і учні закладів освіти зокрема, актуалізують перед системою освіти низку викликів, пов'язаних із потребою віднайдення адекватних методів, прийомів та інструментів

психолого-педагогічної підтримки особистості на шляху її розвитку й успішної життєвої самореалізації. Вектором докладання зусиль багатьох виховників може стати сприяння розвитку ключових життєвих навичок, формування якостей і властивостей успішної особистості: стресостійкість, толерантність до змін, наполегливість, оптимізм тощо.

Під оптимізмом зазвичай розуміють систему позитивних уявлень і поглядів на світ, які мають мотиваційну й спонукальну силу та здатні визначати життєву активність і успішність особистості. Він розглядається дослідниками в межах двох основних підходів: теорії атрибутивного стилю М. Селігмана та концепції диспозиційного оптимізму Ч. Карвера і М. Шейера, тож і його діагностика варіюється залежно від наукової позиції автора.

Вищездійснений аналіз методик діагностики оптимізму дозволив виявити, що в закордонних наукових дослідженнях із цією метою найчастіше використовуються такі методи: різноманітні модифікації «Тесту диспозиційного оптимізму» або «Тесту життєвої орієнтації» (LOT-R) Ч. Карвера та М. Шейера, «Тест життєстійкості» (Hdiness Survey) С. Мадді та опитувальник «Перелік стійкості» (RI) Ноама та Гольдштейна. У вітчизняних дослідженнях, окрім вищезазначених, додатково використовують адаптований опитувальник Д. Франкена «Розвиток життєвих навичок» та авторські анкети українських психологів. Валідність і надійність зазначених методик підтверджується реінтерпретацією результатів попередніх досліджень.

Практичне значення статті полягає в тому, що її матеріали можуть слугувати базою для обґрунтування дослідницького вибору методик діагностики сформованості оптимізму в старших підлітків і отримання її достовірних результатів.

Перспективи подальших досліджень суміжної проблематики можуть стосуватися добору інструментів, методів і технологій формування оптимізму в дітей та підлітків у закладах загальної середньої освіти.

Список використаних джерел

1. Burešová I., Jelínek M., Dosedlová J., Klimusová H. Predictors of mental health in adolescence: The role of personality, dispositional optimism, and social support. *SAGE Open*. 2020. Vol. 10(2).
2. Carver C. S., Scheier M. F., Segerstrom S. C. Optimism. *Clinical Psychology Review*. 2010. Vol. 30(7). P. 879-889. <https://doi.org/10.1016/j.cpr.2010.01.006>
3. Franken D. LIFESKILLS 101: Higher Core Values Winners Live By. California: Wellness Publications, 1997. 330 p.
4. Hinz A., Sander C., Glaesmer H., et al. Optimism and pessimism in the general population: psychometric properties of the Life Orientation Test (LOT-R). *International Journal of Clinical and Health Psychology*. 2017. Vol. 17(2). P. 161–170. <https://doi.org/10.1016/j.ijchp.2017.02.003>
5. Kennes A., Peeters S., Janssens M., Reijnders J., Simons M., Lataster J., Jacobs N. Optimism and

- mental health in adolescence: A prospective validation study of the Dutch Life-Orientation Test-Revised (LOT-R-A) for Adolescents. *Psychologica Belgica*. 2021. Vol. 61(1). P. 104-115. <https://doi.org/10.5334/pb.799>
6. McCrae R. R., Costa P. T. Validation of the Five Factor model of personality across instrument and observers. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1987. Vol. 52. P. 81-90.
7. Monzani D., Steca P., Greco A. Brief report: Assessing dispositional optimism in adolescence – Factor structure and concurrent validity of the Life Orientation Test – Revised. *Journal of Adolescence*. 2014. Vol. 37(2). P. 97-101. <https://doi.org/10.1016/j.adolescence.2013.11.006>
8. Oberle E., Guhn M., Gadermann A. M., Thomson K., Schonert-Reichl K. A. Positive mental health and supportive school environments: A population level longitudinal study of dispositional optimism and school relationships in early adolescence. *Social Science & Medicine*. 2018. Vol. 214. P. 154-161. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2018.06.041>
9. Saucier J.F., Ambert A.M. Parental marital status and adolescents' optimism about their future. *Journal of Youth and Adolescence*. 1982. Vol. 11. P. 345-54. <https://doi.org/10.1007/BF01540373>
10. Scheier, M. F., Carver, C. S., & Bridges, M. W. Distinguishing optimism from neuroticism (and trait anxiety, self-mastery, and self-esteem): A reevaluation of the Life Orientation Test. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1994. Vol. 67(6). P. 1063–1078. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.67.6.1063>
11. Schou-Bredal I., Heir T., Skogstad L., Bonsaksen T., Lerdal A., Grimholt T., Ekeberg Ø. Population-based norms of the Life Orientation Test–Revised (LOT-R). *International Journal of Clinical and Health Psychology*. 2017. Vol. 17(3). P. 216-224. <https://doi.org/10.1016/j.ijchp.2017.07.005>
12. Seligman, Martin E. P. *Learned optimism: How to change your mind and your life*. New York: Knopf. 1991.
13. Tejada-Gallardo C., Blasco-Belled A., Torrelles-Nadal C., Alsinet C. How does emotional intelligence predict happiness, optimism, and pessimism in adolescence? Investigating the relationship from the bifactor model. *Current Psychology*. 2022. Vol. 41. P. 5470–5480. <https://doi.org/10.1007/s12144-020-01061-z>
14. Thomson K. C., Schonert-Reichl K. A., Oberle E. Optimism in early adolescence: Relations to individual characteristics and ecological assets in families, schools, and neighborhoods. *Journal of Happiness Studies*. 2014. Vol. 16. P. 889-913. <https://doi.org/10.1007/s10902-014-9539-y>
15. Yu J., Putnick D. L., Hendricks C., Bornstein M. H. Long-term effects of parenting and adolescent self-competence for the development of optimism and neuroticism. *Journal of Youth and Adolescence*. 2019. Vol. 48. P. 1544–1554. <https://doi.org/10.1007/s10964-018-0980-9>
16. Zhang J., Wu Q., Miao D., Yan X., Peng J. The impact of core self-evaluations on job satisfaction: The mediator role of career commitment. *Social Indicators Research*. 2014. Vol. 116. P. 809–822. <https://doi.org/10.1007/s11205-013-0328-5>
17. Zou R., Xu X., Hong X., Yuan J. Higher socioeconomic status predicts less risk of depression in adolescence: Serial mediating roles of social support and optimism. *Frontier in Psychology*. 2020. Vol. 11. P. 1955. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2020.01955>
18. Кірсанов В.В. Психолого-педагогічна діагностика : підручник. Київ : Альтерпрес, 2002.
19. Нечерда В.Б., Кириченко В.І. Підлітки уразливих категорій: типологія і особливості виховання в умовах закладів загальної середньої освіти : методичний посібник. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2019.
20. Педагогічне тестування. *Енциклопедія освіти* / гол. ред. В.Г. Кремень. Київ : Юрінком Інтер, 2008. С. 652
21. Федина І. Оптимізм особистості у кризових обставинах пандемії кваліфікаційна робота на здобуття освітнього ступеня «бакалавр» за спеціальністю 053 «Психологія». Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ МВС України, 2022. 55 с. URL: <http://dspace.lvduvs.edu.ua/handle/1234567890/4582>.
22. Хомич О., Гарбузюк І. Методика дослідження формування навичок соціально успішної особистості старшокласника у процесі групової діяльності. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: зб. наук. праць*. Київ: Інститут проблем виховання НАПН України, 2020. Вип. 24. Кн. 2. С. 261-276.

References

1. Burešová, I., Jelínek, M., Dosedlová, J., & Klimusová, H. (2020). Predictors of mental health in adolescence: The role of personality, dispositional optimism, and social support. *SAGE Open*, 10(2).

2. Carver, C. S., Scheier, M. F., & Segerstrom, S. C. (2010). Optimism. *Clinical Psychology Review*, 30(7), 879-889. <https://doi.org/10.1016/j.cpr.2010.01.006>
3. Franken, D. (1997). *LIFESKILLS 101: Higher Core Values Winners Live By*. California: Wellness Publications.
4. Hinz, A., Sander, C., & Glaesmer, H. (2017). Optimism and pessimism in the general population: Psychometric properties of the Life Orientation Test (LOT-R). *International Journal of Clinical and Health Psychology*, 17(2), 161–170 <https://doi.org/10.1016/j.ijchp.2017.02.003>
5. Kennes, A., Peeters, S., Janssens, M., Reijnders, J., Simons, M., Lataster, J., & Jacobs, N. (2021). Optimism and mental health in adolescence: A prospective validation study of the Dutch Life-Orientation Test-Revised (LOT-R-A) for Adolescents. *Psychologica Belgica*, 61(1), 104-115. <https://doi.org/10.5334/pb.799>
6. McCrae, R. R., & Costa, P. T. (1987). Validation of the Five Factor model of personality across instrument and observers. *Journal of Personality and Social Psychology*, 52, 81-90.
7. Monzani, D., Steca, P., & Greco, A. (2014). Brief report: Assessing dispositional optimism in adolescence – Factor structure and concurrent validity of the Life Orientation Test – Revised. *Journal of Adolescence*, 37(2), 97-101. <https://doi.org/10.1016/j.adolescence.2013.11.006>
8. Oberle, E., Guhn, M., Gadermann, A. M., Thomson, K., & Schonert-Reichl, K. A. (2018). Positive mental health and supportive school environments: A population level longitudinal study of dispositional optimism and school relationships in early adolescence. *Social Science & Medicine*, 214, 154-161. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2018.06.041>
9. Saucier, J.-F., & Ambert, A.-M. (1982). Parental marital status and adolescents' optimism about their future. *Journal of Youth and Adolescence*, 11, 345-54. <https://doi.org/10.1007/BF01540373>
10. Scheier, M. F., Carver, C. S., & Bridges, M. W. (1994). Distinguishing optimism from neuroticism (and trait anxiety, self-mastery, and self-esteem): A reevaluation of the Life Orientation Test. *Journal of Personality and Social Psychology*, 67(6), 1063–1078. <https://doi.org/10.1037//0022-3514.67.6.1063>
11. Schou-Bredal, I., Heir, T., Skogstad, L., Bonsaksen, T., Lerdal, A., Grimholt, T., & Ekeberg, Ø. (2017). Population-based norms of the Life Orientation Test–Revised (LOT-R). *International Journal of Clinical and Health Psychology*, 17(3), 216-224. <https://doi.org/10.1016/j.ijchp.2017.07.005>
12. Seligman, Martin E. P. (1991). *Learned optimism: How to change your mind and your life*. New York: Knopf.
13. Tejada-Gallardo, C., Blasco-Belled, A., Torrelles-Nadal, C., & Alsinet, C. (2022). How does emotional intelligence predict happiness, optimism, and pessimism in adolescence? Investigating the relationship from the bifactor model. *Current Psychology*, 41, 5470–5480. <https://doi.org/10.1007/s12144-020-01061-z>
14. Thomson, K. C., Schonert-Reichl, K. A., & Oberle, E. (2014). Optimism in early adolescence: Relations to individual characteristics and ecological assets in families, schools, and neighborhoods. *Journal of Happiness Studies*, 16, 889-913. <https://doi.org/10.1007/s10902-014-9539-y>
15. Yu, J., Putnick, D. L., Hendricks, C., & Bornstein, M. H. (2019). Long-term effects of parenting and adolescent self-competence for the development of optimism and neuroticism. *Journal of Youth and Adolescence*, 48, 1544–1554. <https://doi.org/10.1007/s10964-018-0980-9>
16. Zhang, J., Wu, Q., Miao, D., Yan, X., & Peng, J. (2014). The impact of core self-evaluations on job satisfaction: The mediator role of career commitment. *Social Indicators Research*, 116, 809–822. <https://doi.org/10.1007/s11205-013-0328-5>
17. Zou, R., Xu, X., Hong, X., & Yuan, J. (2020). Higher socioeconomic status predicts less risk of depression in adolescence: Serial mediating roles of social support and optimism. *Frontier in Psychology*, 11, 1955. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2020.01955>
18. Kirsanov, V. V. (2002). *Psykholoho-pedahohichna diahnostryka* [Psychological and pedagogical diagnostics]. Kyiv: Alterpress.
19. Necherda, V. B., & Kyrychenko, V. I. (2019). *Pidlitky urazlyvykh katehorii: typolohiia i osoblyvosti vykhovannia v umovakh zakladiv zahalnoi serednoi osvity* [Adolescents of vulnerable categories: typology and peculiarities of education in general secondary education institutions]. Kropyvnytskyi: Imeks-LTD.
20. Kremen, V. H. (Ed.). (2008). *Pedahohichne testuvannia. Entsyklopediia osvity* (p. 652). Kyiv: Yurinkom Inter.
21. Fedyna, I. (2022). *Personality optimism in the crisis circumstances of the pandemic* [Optymizm osobystosti u kryzovykh obstavynakh pandemii]. (Bachelor's degree in Psychology). Lviv: Lvivskiy derzhavnyi universytet vnutrishnikh sprav MVS Ukrainy. Retrieved from

<http://dspace.lvduvs.edu.ua/handle/1234567890/4582>.

22. Khomych, O., & Harbuziuk, I. (2020). *Metodyka doslidzhennia formuvannia navychok sotsialno uspishnoi osobystosti starshoklasnyka u protsesi hrupovoi diialnosti [Methods of studying the formation of skills of a socially successful high school student in the process of group activity]. Teoretyko-metodychni problemy vykhovannia ditei ta uchnivskoi molodi, 24(2), 261-276.*

Pavlo Salij,

Postgraduate Student,

Institute of Problems on Education of the NAES of Ukraine,

Kyiv

CHARACTERISTICS OF THE CORE METHODS OF STUDYING THE OPTIMISM OF OLDER ADOLESCENTS

Abstract. *Due to the fact that a growing personality faces many problems, crises, and developmental difficulties, the study of resource psychological and pedagogical phenomena which, contain the potential to prevent and overcome these challenges on their way to success, is extremely relevant for pedagogical science and mass educational practice.*

The purpose of the research is to identify the main valid methods of studying the optimism of senior teenagers in international and national studies. In accordance with the purpose, the following tasks were solved: to analyze the types and levels of psychological and pedagogical diagnostics, to identify and characterize valid methods of studying optimism.

The following methods of theoretical analysis were chosen as theoretical methods: analysis of psychological and pedagogical sources on the problem, systematization, generalization and reinterpretation the results of previous studies. The empirical method was the integrated observation of the optimism diagnostics as part of a set of methods for studying the life success of senior secondary school students. The research was conducted on the Google Forms by scientists of the Laboratory of Physical Development and Healthy Lifestyle of the Institute of Problems on Education of the NAES of Ukraine.

The analysis of psychological and pedagogical sources devoted to the diagnostics of optimism formation of high school students has led to the following results: the implementation of psychological and pedagogical diagnostics of participants in the educational process is recognized by researchers and practitioners as an important function of administrative and pedagogical activity and a necessary condition for the high efficiency of educational impact on students of educational institutions. This understanding leads to using diagnostics as a tool for finding ways to solve the problems of individual development of an individual or group dynamics of a certain community, finding resources to increase the effectiveness of the formation of values, virtues, qualities and characteristics of a personality that are essential for his or her successful life.

Moreover, the article outlines the approaches to the organization of psychological and pedagogical diagnostics in educational institutions, provides the description of screening and in-depth diagnostics and the levels of its implementation (empirical and analytical) in the practice of the real educational process (both online and offline) of institutions of general secondary education in Ukraine.

Optimism is common considered as a system of positive ideas and beliefs that have motivational and driving power and can determine a person's life activity and success. It is considered within two main approaches: M. Seligman's theory of attributional style and C. Carver and M. Scheyer's concept of dispositional optimism, so its diagnosis varies depending on the author's scientific position.

Key words: *high school student, optimism, levels and methods of screening diagnostics, methods of optimism diagnostics.*

Стаття надійшла до редакції 15.09.2023.
Стаття прийнята до публікації 30.09.2023.

DOI <https://doi.org/10.32405/2308-3778-2023-27-2-188-199>

УДК 37.09: 37.01/.09.

ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-0281-824X>

Тетяна Скирда,
кандидат педагогічних наук,
Національний авіаційний університет,
м. Київ

ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ ВІЙСЬКОВО-ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ В АНГЛОМОВНИХ КРАЇНАХ

Анотація. У статті проаналізовано особливості планування та реалізації програми військово-патріотичного виховання учнівської молоді в англomовних країнах (США, Велика Британія, Канада, Австралія). Визначено, що у визначених країнах військово-патріотичне виховання реалізується в межах громадянського виховання та являє собою багатогранне педагогічне явище, специфіка розвитку якого знаходиться в прямій залежності від практичної потреби суспільства на різних історичних етапах розвитку державності.

Метою статті є висвітлення й аналіз державної політики англomовних країн у плануванні та реалізації військово-патріотичного виховання учнівської молоді й визначення можливостей використання прогресивного досвіду у вітчизняній системі виховання.

Основними завданнями дослідження є: вивчення провідних наукових досліджень з проблеми організації військово-патріотичного виховання учнівської молоді в англomовних країнах; визначення загальних закономірностей і ключових відмінностей розвитку цього напрямку педагогічної науки в англomовних країнах; аналіз можливостей використання закордонного досвіду військово-патріотичного виховання учнівської молоді у вітчизняній освітній системі.

Під час проведення дослідження визначено, що провідною ідеєю сучасного громадянського й патріотичного виховання учнівської молоді США, Канади, Австралії та Великобританії є ідея формування соціально та політично активного громадянина шляхом реалізації принципів культурно-історичної значимості, демократичної спрямованості, соціальної інклюзивності й інституційності. Окреслено доцільність і перспективи використання досвіду військово-патріотичного виховання англomовних країн у вітчизняній освітній системі.

Наукова новизна полягає у визначенні низки загальних принципів організації освітнього процесу в Україні з метою оптимізації військово-патріотичного виховання на основі досвіду громадянського виховання англomовних країн.

У висновках визначено провідну ідею громадянського виховання англomовних країн, проаналізовано історичні передумови формування наявної виховної стратегії, виділено основні механізми, які визначили цілеспрямованість використання досвіду англо-саксонських країн у вітчизняній виховній системі.

Ключові слова: військово-патріотичне виховання, громадянське виховання, національна ідентичність, національні цінності, громадянська відповідальність.

© Тетяна Скирда, 2023

Вступ. У процесі розвитку й становлення державності, у самому акті існування нації суттєве значення мають такі фактори, як оборона, безпека, патріотизм. Наскільки важливим є цей процес, свідчить геополітична ситуація, у якій перебуває нині наша країна. Обороздатність держави та її майбутнє як незалежної й суверенної країни визначається роллю і місцем молоді в суспільстві. Саме тому важливо усвідомлювати вплив соціальних

інститутів виховання молоді (не лише соціального, а й військово-патріотичного, що має важливе значення для її національного усвідомлення).

Об'єктивні напрями модернізації освітнього процесу, спрямованого на вдосконалення військово-патріотичного виховання, зумовлює вивчення методологічних, теоретичних і методичних підходів до його реалізації. Аналіз закордонного досвіду дозволяє виявити значні світові досягнення та впровадити їх у вітчизняну практику. Пріоритетного значення набуває звернення до досвіду провідних країн, який формується в процесі розвитку і становлення демократії (США, Великобританії, Канади та Австралії). Вибір країн обумовлений єдністю культурно-історичного походження держав, домінантною для них англо-саксонською культурною традицією, міграційною політикою, демократичною спрямованістю суспільного розвитку, заснованого на ідеях європейського просвітництва.

У світовій науковій літературі теорія і практика військово-патріотичного виховання учнівської молоді здебільшого спирається на праці дослідників, що вивчають сучасні проблеми громадянського виховання на основі його організації у визначених країнах:

- у *США*: Дж. Бадетс, Дж. Бенкс, С. Беннет, Дж. Каммінс, Р. Гарсія, Ч. Грант, Д. Голднік, Р. Фарен, та ін.;
- у *Канаді*: Ф. Генрі, П. Горскі, Р. Калін, М. Лупул, К. Маклеод, Д. Тейлор, К. Татор та ін.;
- в *Австралії*: П. Альтерман, М. Керрей, Х. Грін, Т. Елліот, Дж. Маршалл, Дж. Сакс, Дж. Вуд та ін.;
- у *Великобританії*: В. Кар, Дж. Гайс, Дж. Харріс, Г. Вінстанелі та ін.

Аналіз досліджень дозволив обґрунтувати сучасне розуміння військово-патріотичного виховання як невід'ємної частини громадянського виховання, що трактується як процес формування інтегративної якості особистості на основі прийнятих демократичних цінностей, які виражають готовність до активної участі в житті громадянського суспільства і держави та дозволяють відчувати себе соціально, політично й морально дієздатним. Як окреме поняття «військово-патріотичне виховання» в англійських країнах відсутнє, оскільки розглядається в комплексі дій з метою виховання гідного громадянина своєї держава [7].

Водночас аналіз досліджень, які присвячені тематиці та практичному досвіду організації військово-патріотичного виховання в Україні та за кордоном, засвідчує певну фрагментарність у висвітленні означеної проблематики. Отже, існує актуальна потреба в

узагальненні теорії та практики громадського виховання учнівської молоді в США, Канаді, Австралії та Великобританії, що розкриває можливості його використання у вітчизняній освітній системі.

Мета та завдання. Метою статті є висвітлення й аналіз державної політики англomовних країн (США, Великобританії, Австралії та Канади) у плануванні та реалізації військово-патріотичного виховання учнівської молоді й визначенні можливостей використання прогресивного досвіду у вітчизняній системі виховання.

Шлях досягнення поставленої мети деталізовано в таких завданнях:

1. Вивчення провідних наукових досліджень з проблеми організації військово-патріотичного виховання учнівської молоді в англomовних країнах (США, Великобританія, Австралія та Канада).
2. Визначення загальних закономірностей і ключових відмінностей розвитку цього напрямку педагогічної науки в англomовних країнах.
3. Аналіз можливостей використання закордонного досвіду військово-патріотичного виховання учнівської молоді у вітчизняній освітній системі.

Методи дослідження. Для вирішення поставлених завдань був використаний комплекс методів дослідження:

- історичний метод дозволив продовжити генезис теорії і практики громадянського, а в його складі і військово-патріотичного виховання та його реалізацію в практиці освітніх установ англо-саксонських країн, а також визначити його значимість на всіх етапах суспільного розвитку;
- теоретичний аналіз філософської, історичної, соціологічної, політологічної, психолого-педагогічної літератури, нормативно-правових актів, робочих, інструктивних, архівних документів управлінського, інформаційного характеру з проблеми дослідження, їхній аналіз та узагальнення дав можливість установити основні тенденції розвитку громадянського виховання, а також основні підходи до його реалізації в педагогічній практиці;
- наукова інтерпретація конкретного досвіду роботи дозволила визначити сутність і специфіку громадянського виховання, основоположні принципи й умови його реалізації в англomовних країнах (США, Великобританія, Австралія та Канада);
- порівняльний аналіз вітчизняних і закордонних досліджень уможливив визначення

можливостей упровадження досвіду англomовних країн у систему військово-патріотичного виховання України.

Результати дослідження.

Важливими для порівняльного аналізу в контексті дослідження стали роботи українських учених, присвячені стану військово-патріотичного виховання учнів в умовах ідейно-світоглядної конфронтації (О. Остапенко, М. Зубалій, М. Тимчик, Н. Касіч, Д. Бінецький).

Дослідники визначають три групи учнів 10-11 класів закладів загальної середньої освіти (ЗЗСО) за показниками військово-патріотичної вихованості: *низький рівень* – 56,6 % (не усвідомлюють зміст військово-патріотичної вихованості, не виявляють інтерес до діяльності, спрямованої на підготовку до військової служби та захисту України; не проявляють морально-етичної мотивації особистості щодо виконання військового обов'язку); *середній рівень* – 27,6 % (учні недостатньо усвідомлюють зміст військово-патріотичного виховання, виявляють нестійкий інтерес до діяльності, спрямованої на підготовку до військової служби та захисту України); *високий рівень* – 15,8 % (учні усвідомлюють військово-патріотичну вихованість як важливу складову життєдіяльності людини; мають високі знання щодо історії українського війська, розуміння його ролі у відстоюванні ідеалів свободи, державності, незалежності та територіальної цілісності України, виявляють інтерес до діяльності, спрямованої на підготовку до військової служби та захисту України; проявляють бажання брати участь у різних формах військово-оборонної діяльності) [9].

Кількісні показники військово-патріотичної вихованості в учнів 10-11 класів представлено в таблиці 1.

Таблиця 1

Кількісні показники військово-патріотичної вихованості в учнів 10–11 класів, у %

Рівні	учні 10 класів	учні 11 класів
Високий	14,3%	15,8%
Середній	26,2%	27,6%
Низький	59,5%	56,6%

Джерело: створено за матеріалами [10]

У контексті представлених даних видається важливим проаналізувати та узагальнити закордонний досвід військово-патріотичного виховання. У процесі дослідження було виявлено, що військово-патріотичне виховання, яке в англomовних країнах реалізується в межах громадянського виховання, являє собою багатогранне педагогічне явище, специфіка

розвитку якого знаходиться в прямій залежності від практичної потреби суспільства на різних історичних етапах розвитку державності.

Усебічний аналіз теорії і практики громадянського виховання в освітніх закладах англomовних країн дозволив виявити, що необхідність посилення та зміни парадигми громадянського виховання розуміється державою як один із засобів підтримки суспільної стабільності. Становлення сучасних систем освіти в досліджуваних країнах розглядається в тісному зв'язку з громадянським вихованням, а оскільки в їхній основі лежить ідея формування державної «національної» самоідентифікації, місія розвитку почуття громадянства історично викладена в школі. Таким чином, провідним механізмом формування патріотичної позиції учнівської молоді в англomовних країнах є сприяння національній єдності населення та державній самоідентифікації громадян шляхом реалізації програми громадянського виховання населення в закладах освіти. Саме на навчальні заняття покладається місія з підготовки громадян з високим рівнем громадянства й патріотизму [1, 3].

Ідея громадянства протягом усього періоду розвитку суспільства знаходить відображення в традиційному протистоянні особистого і громадського інтересу, водночас співвідношення понять «людина» і «суспільство» в різні часи приймало різні форми та диктувало своє уявлення про людину як громадянина. Розуміння необхідності модернізації та актуалізації громадянського виховання в англomовних країнах привело до консолідації зусиль із централізації вимог в умовах децентралізованої системи освіти та посилення контролю за вихованням активних громадян.

У розрізі історичного аналізу геополітичної ситуації можна зазначити, що саме колоніальні відносини англо-саксонського світу визначили ідею громадянського виховання як «націєутворювальну». Громадянське виховання населення через навчальні заняття було визнано провідним механізмом формування національної єдності населення та державної самоідентифікації громадян.

У США з моменту отримання незалежності система освіти була побудована на основі ідей американської самоідентифікації громадян з метою нівелювання національних рис [7]. У Великобританії, Канаді та Австралії в школах ставилася задача виховання лояльних громадян, формування в учнів загальних цінностей і почуттів колоніальної приналежності. Таким чином виховання дітей відображало ідею формування загальних прагнень і цілей, для

того щоб населення країни стало однією дружною сім'єю з лозунгом «один за всіх і все за одного». У результаті виховання змінювався рівень соціально-політичної активності населення шляхом залучення дітей та інших вікових категорій громадян до волонтерських рухів, благодійництва, створення церковних общин тощо. Таким чином ракурс активності громадян зміщувався з політичного в соціальне русло [2].

У ХХ столітті громадянське виховання в Канаді, Австралії, США та Великій Британії базувалося на ідеї толерантного мультикультурного суспільства, яка зумовлена необхідністю подолання історично складеного розуміння переваги одних націй над іншими, протилежністю раси, статей, релігій, класів тощо. У контексті глобалізації світового простору військово-патріотичне виховання поступилося місцем моральному й інтернаціональному, оскільки в багатьох країнах асоціювалося з націоналістичною системою виховання та прищепленням агресивності щодо представників інших країн.

Провідною ідеєю сучасного громадського й патріотичного виховання учнівської молоді США, Канади, Австралії та Великобританії стає ідея формування соціальної та політичної активності громадянина на основі таких підходів, як аксіологічний, культурологічний, особистісний, діяльнісний, відповідно до яких були виділені такі педагогічні принципи їхньої реалізації: культурно-історична значимість, демократична спрямованість, соціальна інклюзивність та інституційність [4].

Стратегія виховання учнівської молоді в США, Канаді, Австралії та Великобританії не передбачає безпосереднього залучення школярів до заходів військової чи патріотичної спрямованості, держави не ставлять на меті з дитинства прищепити учням прагнення любити та помирати за свою країну, натомість перед освітніми установами стоїть завдання формувати національну ідентичність громадян, розвивати в молоді високий рівень громадянської відповідальності й соціальної активності. На основі цих якостей формується особистість, яка гідно виконує свій громадянський обов'язок і в потрібний момент зробить усе від неї залежне для збереження чи покращення життя суспільства своєї держави. Військовий напрям виховання в більшості освітніх закладів трансформується в спортивну підготовку, хоча наявні й освітні установи з військовим спрямуванням [7].

Поняття сутності процесу громадянського виховання в англійських країнах передбачає обґрунтування його закономірностей, що визначають спрямованість та успішність процесу досягнення поставленої педагогічної мети. Виховання здійснюється

тільки на основі активності, що виявляється у взаємодії дитини з навколишнім соціальним середовищем, в умовах гармонізації суспільних і особистих інтересів.

Єдність освіти й виховання у США, Великобританії, Канаді та Австралії набуває особливої значимості, розподіл між вихованням та освітою фактично відсутній як у роботах учених і педагогів, так і в їхньому термінологічному трактуванні. Причому завдання виховання громадян лежить в основі організації освітнього процесу, що дозволяє використовувати виховний потенціал кожної навчального предмета/дисципліни [2; 6].

Зв'язок виховання із життям, рівнем соціально-політичного й культурного розвитку сучасного суспільства обумовлений пошуком і формуванням культурної єдності, підтриманням політичного (демократичного) базису держави, громадянського суспільства. Виховний процес має цілеспрямований характер, що припускає опору на певну систему ідей, котрі визначають цілі виховання. Природовідповідність громадянського і патріотичного виховання визначає послідовність формування активної громадянської позиції учнів з урахуванням вікових особливостей, наявності певного життєвого досвіду та готовності до участі в різних формах діяльності. Так, у межах основного навчального навантаження виховання може набувати такої форми: лекція, семінар, проєкт, конференція, вистава, бесіда, урок, організована практики. У межах організації дозвілля громадянське виховання може реалізовуватися в таких формах взаємодії: бесіда, клубна діяльність, симулювання дій (вибори, голосування тощо) театр, виставки, зустрічі тощо.

Різноманітні форми й методи навчання передбачають також широкий спектр дидактичних матеріалів і засобів, а саме: навчальні посібники, монографії, біографії, автобіографії, історичні сюжети, фільми, відеозаписи, епоси, поетичні твори, документи, події в яких обговорюються та роз'яснюються різні аспекти існування людей у режимі демократії, комп'ютерні та онлайн-технології.

Методи отримання знань і розвитку інтелектуальних навичок під час формування активної громадянської позиції та громадянського виховання класифікуються як методи розвитку мислення:

- критичного мислення (визначення відмінностей між думками, судженням і стереотипом, виявлення ключових напрямів та/або позицій у складних питаннях, виявлення суперечливих і неправильних точок зору);
- аналітичного мислення (пошук правильних джерел інформації, аналіз, синтез, відбір

і структурування);

- рефлексивного мислення (теоретичні висновки на основі спостережень і аналізу прочитаного, перегляд раніше зроблених висновків і суджень на основі нових чи уточнених даних, подальше цілепокладання та планування);

- стратегічного мислення (формування пропозиції способу або засобів вирішення проблеми чи завдання, прогнозування ймовірних труднощів під час вирішення проблеми або завдання) [8].

Загальна структура змісту громадянського виховання трикомпонентна, її складовими частинами є громадянські знання (що зумовлює ідентифікацію себе як громадянина), необхідні громадянські навички (зокрема і навички військового характеру з метою захисту своєї державності) та громадянські цінності (однією з провідних є патріотизм та турбота про добробут своєї країни), що приводить до виховання активної громадянської позиції.

Програми громадянського виховання спрямовані на реалізацію зазначених компонентів та характеризуються високим ступенем варіативності форм і технологій. Програми враховують численні аспекти розвитку особистості в умовах держави та держави в контексті суспільного розвитку. Це досягається спільною роботою численних організацій, центрів, наукових спільнот, що займаються глибокими дослідженнями в галузі проектування, створення, розроблення програм громадянського виховання, постійної зміни різних поколінь програм, що відображають динаміку соціальних процесів у суспільстві [5].

Реалізація громадянського виховання студентів США, Великобританії, Канади та Австралії досягається за рахунок виконання низки умов на регіональному рівні:

- структурно-функціональна інтеграція навчальних занять з різними інститутами суспільної, політичної й державної належності;

- регулювання міжкультурної комунікації, що визначає міжнародний склад учнів, створення навчального середовища, планування навчальних занять, підбір спеціалізованих навчальних програм;

- підбір компетентних педагогічних кадрів (компетентність викладача визначається наявністю в нього самого активної громадянської позиції).

Обговорення. Доцільність і перспективи використання досвіду військово-патріотичного виховання англomовних країн у вітчизняній освітній системі зумовлені новітнім вектором розвитку українського суспільства в цілому та освітньої системи зокрема.

Сукупність соціально-педагогічних, організаційно-педагогічних і змістовно-технологічних механізмів визначає доцільність використання досвіду англомовних країн щодо реалізації програм громадянського виховання, у межах якого розглядається і військово-патріотичне виховання учнівської молоді. Водночас деякі механізми потребуватимуть фрагментарної, часткової чи повної адаптації до реалій українського соціуму.

Так, наприклад, доцільно використати досвід підготовки програм громадянського виховання, що узгоджуються в горизонтальному і вертикальному напрямках, а саме: горизонтально програми поділяються за географічним принципом: на міжнародні, національні, регіональні й місцеві та узгоджуються відповідно до загально визначених норм виховання; вертикально програми поділяються відповідно до загальношкільного рівня навчання: початковий, середній, старший, профільний, університетський рівні. Також вартим уваги є досвід підготовка педагогів до реалізації вказаного напрямку виховання. Підготовку варто реалізовувати в форматі неперервної освіти: як частину вишівської підготовки, спрямованої на розвиток активної громадянської позиції; як спеціалізовану педагогічну підготовку, реалізовану в умовах освітніх організацій та установ; як обов'язковий елемент у межах короткостроковий курсів перепідготовки чи підвищення кваліфікації.

Вивчення досвіду громадянського виховання англомовних країн, у межах якого реалізується військово-патріотичний компонент виховання, дозволяє виділити комплекс загальних принципів організації освітньо-виховного процесу з метою оптимізації військово-патріотичного виховання в Україні (*таблиця 2*).

Таблиця 2

Принципи ефективної реалізації військово-патріотичного навчання учнівської молоді

Освітній принцип	Виховний потенціал
Принцип єдності освітньої, науково-практичної діяльності учасників освітнього процесу	дозволяє формувати в учнів знання та навички в узгодженні із сучасними тенденціями соціального й державного розвитку.
Принцип громадсько-демократичної спрямованості освітнього процесу	дозволяє розвивати в учнівської молоді розуміння їхньої суспільної ролі й відповідальності, покладеної на них
Принцип практично-орієнтованої атестації	передбачає підсумкову оцінку досягнень учнів в освоєнні навчального матеріалу за результатами впровадження проєкту, що дозволяє зі свого боку розвинути їхні практичні навички
Принцип інституційно-демократичної інклюзивності учнівської молоді	дозволяє розвивати в учнівської молоді активну громадянську позицію
Принцип пошуково-аналітичної організації освітнього процесу	сприяє розвитку критичного мислення й розвитку навичок орієнтації в інформаційному середовищі.

Висновки. Дослідження проблем військово-патріотичного виховання в США, Великобританії, Австралії та Канаді дозволяє зробити низку висновків.

1. Військово-патріотичне виховання учнівської молоді в англomовних країнах реалізується в межах громадянського виховання. Сформованість активної громадянської позиції учнів оцінюється за такими критеріями: ціннісно-адаптаційним, який виявляється в розумінні демократичних і загальнолюдських цінностей та застосуванні їх у повсякденному житті; когнітивно-стратегічний критерій визначає наявність знань, інтелектуальних навичок пошуку, аналізу, розроблення стратегій дії; діяльнісно-інклюзивний критерій передбачає інформативну, ефективну та відповідальну участь у політичних процесах і житті суспільства та вплив на них.

2. Історичний аналіз досвіду громадянського виховання досліджуваних країн дозволив визначити, що концептуальні ідеї розвитку теорії і практики громадянського виховання США, Канади, Австралії та Великобританії визначені впливом європейської педагогічної й філософської думки XVIII століття на організацію американського, пізнішого канадського та австралійського суспільства, єдністю колоніального походження, міграційною політикою, єдністю англо-саксонських традицій, демократичною спрямованістю суспільного розвитку.

Значних відмінностей у реалізації концепції військово-патріотичного виховання немає. Так, Сполучене Королівство Велика Британія має давні військові традиції, і патріотичне виховання часто передбачає акцент на національній історії, цінностях і ролі збройних сил. Однак наголос робиться на демократичних цінностях, правах особистості та сприянні почуттю глобального громадянства. Сполучені Штати Америки приділяють велику увагу патріотичному вихованню з акцентом на національну ідентичність, цінності та історію країни. Військова освіта в основному надається в таких закладах, як Військова академія США (Вест-Пойнт), де студенти отримують комплексну підготовку з лідерства, військової тактики і принципів війни. Австралія та Канада ще більш орієнтовані на виховання національної єдності та громадянської ідентичності.

3. У дослідженні виділено соціально-педагогічні, організаційно-педагогічні та змістовно-технологічні механізми, які визначили цілеспрямованість використання досвіду англо-саксонських країн для реалізації програм військово-патріотичного виховання як компоненту громадянського виховання. Одним з таких механізмів є актуалізація ідеологічної й суспільної спрямованості громадянського виховання на державному рівні.

Перспективи подальших наукових розвідок полягають в аналізі найефективніших виховних програм англomовних країн з метою їхньої адаптації та впровадження прогресивного досвіду у вітчизняні програми військово-патріотичного виховання, визначення напрямів удосконалення виховних систем України.

Список використаних джерел

1. Barr H. Toward a model of citizenship education: Coping with differences. *Democracy at the crossroads: International perspectives on critical global* / С. White, R. Openshaw (Eds.). London : Lexington Books, 2005. P. 55-75.
2. Coleman A. Racial and cultural diversity. A. Vandenberg (Ed.). *Citizenship and democracy in a global era in contemporary citizenship*. London : Macmillan Press, 2000. P.51-76.
3. Englund T. Rethinking democracy and education: towards an education of deliberative citizens. *The Routledge Falmer Reader in Philosophy of Education* / ed. W. Carr. London : Routledge, 2005. P. 135-142.
4. Gearon L. *A Practical Guide Teaching Citizenship in the Secondary School*. London : Routledge, 2007. 140 p.
5. Gilardi S. Inquiry-Based Learning and Undergraduates' Professional Identity Development: Assessment of a Field Research-Based Course. *Innovative Higher Education*, 2010. Vol. 34(4). P. 245-256.
6. Moreau J. *Schoolbook Nation: Conflicts over American History. Textbooks from the Civil War to the Present*. Michigan : University of Michigan Press, 2004. 408p.
7. Lowe D. M. Civic education in the United States: Lessons for the UK. Parliamentary Affairs. 2002. URL: https://www.academia.edu/77047481/Civic_Education_in_the_United_States_Lessons_for_the_UK (дата звернення: 25.06.2023)
8. Print M. Citizenship education and youth participation in democracy. *British Journal of Educational Studies*. 2007. Vol. 55(3). P. 325-345.
9. Військово-патріотичне виховання учнів в умовах ідейно-світоглядної конфронтації: навчально-методичний посібник / Остапенко О.І., (ред.), Тимчик М.В., Зубалій М. Д., Журба К. О., Бінецький Д. О., Касіч Н. П., Кузора І. В. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2022. 165 с.

References

1. Barr, H. (2005). Toward a model of citizenship education: Coping with differences. C. White & R. Openshaw (Eds.), *Democracy at the crossroads: International perspectives on critical global* (pp. 55-75). London: Lexington Books.
2. Coleman, A. (2000). Racial and Cultural Diversity. A. Vandenberg (Ed.), *Citizenship and democracy in a global era in contemporary citizenship* (pp. 51-76). London: Macmillan Press.
3. Englund, T. (2005). *Rethinking democracy and education: towards an education of deliberative citizens*. W. Carr (Ed.), *The Routledge Falmer Reader in Philosophy of Education* (pp. 135-142). London: Routledge.
4. Gearon, L. (2007). *A Practical Guide Teaching Citizenship in the Secondary School*. London: Routledge.
5. Gilardi, S. (2010). Inquiry-based learning and undergraduates' professional identity development: Assessment of a Field Research-Based Course. *Innovative Higher Education*, 34(4), 245-256.
6. Moreau, J. (2004). *Schoolbook nation: Conflicts over American History Textbooks from the Civil War to the Present*. Michigan: University of Michigan Press.
7. Lowe, D. M. (2002). *Civic education in the United States: Lessons for the UK*. *Parliamentary Affairs*. Retrieved from https://www.academia.edu/77047481/Civic_Education_in_the_United_States_Lessons_for_the_UK

8. Print, M. (2007). Citizenship education and youth participation in democracy. *British Journal of Educational Studies*, 55(3), 325-345.
9. Ostapenko, O. I., (Ed.), Tymchyk, M. V., Zubalii, M. D., Zhurba, K. O., Binetskyi, D. O., Kasich, N. P., & Kuzora, I. V. (2022). *Viiskovo-patriotychnе vykhovannia uchniv v umovakh ideino-svitohliadnoi konfrontatsii* [Military-patriotic education of students in the conditions of ideological and worldview confrontation]. Kropyvnytskyi: Imeks-LTD.

Tetiana Skirda,
PhD in Education,
National Aviation University,
Kyiv

FEATURES OF ORGANIZING STUDENTS' MILITARY-PATRIOTIC EDUCATION IN ENGLISH-SPEAKING COUNTRIES

Abstract. *The article analyzes the peculiarities of planning and implementation of the program of military-patriotic education of student youth in English-speaking countries (USA, Great Britain, Canada, and Australia). It was determined that in certain countries, military-patriotic education is implemented within the framework of civic education and is a multifaceted pedagogical phenomenon, the specifics of which development is directly dependent on the practical needs of society at various historical stages of the development of statehood.*

The purpose of the article is to highlight and analyze the state policy of English-speaking countries (USA, Great Britain, Australia and Canada) in planning and implementing military-patriotic education of schoolchildren and to determine the possibilities of using progressive experience in the national education system.

The main tasks of the research are: to study leading scientific studies on the problem of organizing military-patriotic education of schoolchildren in English-speaking countries (USA, Great Britain, Australia and Canada); to determine general patterns and key differences in the development of this area of pedagogical science in English-speaking countries; to analyse the possibilities of using foreign experience of military-patriotic education of schoolchildren in the national educational system.

It was determined that the leading idea of modern social and patriotic education of schoolchildren in the USA, Canada, Australia and Great Britain is the idea of forming a socially and politically active citizen by implementing the principles of cultural and historical significance, democratic orientation, social inclusiveness and institutionality. The expediency and prospects of using the experience of military-patriotic education of English-speaking countries in the national educational system are outlined.

The scientific novelty of the research is to define a number of general principles of organizing the educational process in Ukraine with the aim of optimizing military-patriotic education based on the experience of civic education in English-speaking countries.

The conclusions have confirmed the leading idea of civic (military-patriotic) education in English-speaking countries, the historical prerequisites for the formation of the existing educational strategy. It is highlighted the main mechanisms that determined the purposefulness of using the experience of Anglo-Saxon countries in the national educational system.

Key words: *military-patriotic education, civic education, national identity, national values, civic responsibility.*

Стаття надійшла до редакції 29.06.2023.
Стаття прийнята до публікації 11.07.2023.

DOI <https://doi.org/10.32405/2308-3778-2023-27-2-200-211>

УДК 373.3/5.015.31:[355.01:172.15] (477)

ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-0255-4707>

Микола Тимчик,
кандидат педагогічних наук, професор,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова,
м. Київ

ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-8756-8218>

Наталія Касіч,
кандидат педагогічних наук,
Інститут проблем виховання НАПН України,
м. Київ

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЄДНОСТІ ФІЗИЧНОГО І ВІЙСЬКОВО-ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ СТАРШОКЛАСНИКІВ У ПРОЦЕСІ ФІЗКУЛЬТУРНО-ОЗДОРОВЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Анотація. Метою дослідження є обґрунтування методики забезпечення єдності фізичного і військово-патріотичного виховання старшокласників у процесі фізкультурно-оздоровчої діяльності. Згідно з поставленою метою вирішуються такі завдання: уточнення методики та пошук нового змісту забезпечення єдності фізичного і військово-патріотичного виховання старшокласників у процесі фізкультурно-оздоровчої діяльності. Для досягнення мети й вирішення завдань дослідження використано комплекс методів: теоретичні: аналіз, систематизація наукових джерел з фізичного і військово-патріотичного виховання; емпіричні: анкетування, бесіда, інтерв'ювання, пряме і непряме спостереження, метод незакінчених речень; педагогічний експеримент; статистичні: методи математичної статистики.

У статті розкривається методика забезпечення єдності фізичного і військово-патріотичного виховання старшокласників у процесі фізкультурно-оздоровчої діяльності. Висвітлено методи, форми, зміст і види фізичного і військово-патріотичного виховання старшокласників у фізкультурно-оздоровчій діяльності, а саме: методи (групові інтерактивні лекції та семінари, бесіди, відкритості, доручення, інтелектуальних ігор і змагань, особистого прикладу, педагогічної вимоги, заохочення, вправлення у поведінці, створення ситуації успіху під час занять фізкультурно-оздоровчою діяльністю, військово-прикладною та фізичною підготовкою); форми (індивідуальна, самостійна, групова та колективна робота зі старшокласниками в процесі занять фізкультурно-оздоровчою діяльністю, військово-прикладною та фізичною підготовкою; залучення учасників освітнього процесу до позакласної і позашкільної роботи); зміст і види (використання оновленого змісту щодо військово-прикладної та фізичної підготовки на уроках предметів «Захист України» і фізичної культури; сукупність військово-патріотичних і військово-спортивних ігор, різновидів фізкультурно-оздоровчої діяльності).

Визначено критерії й показники військово-патріотичної вихованості старшокласників у процесі фізкультурно-оздоровчої діяльності, а саме: когнітивний – знання про єдність фізичного і військово-патріотичного виховання; емоційно-ціннісний – бажання виявляти патріотизм, військово-патріотичне виховання в процесі фізкультурно-оздоровчої діяльності; довільного імпульсу – готовність проявляти патріотизм, військово-патріотичне виховання в процесі фізкультурно-оздоровчої діяльності; діяльнісно-практичний – уміння проявляти патріотизм, військово-патріотичне виховання в процесі фізкультурно-оздоровчої діяльності.

Доведено, що фізкультурно-оздоровча діяльність, військово-прикладна та фізична підготовка є дієвими в забезпеченні єдності фізичного і військово-патріотичного виховання

старшокласників. Результати формульованого етапу експерименту засвідчили суттєві позитивні зміни в рівнях військово-патріотичної вихованості старшокласників ЕГ у процесі фізкультурно-оздоровчої діяльності.

Ключові слова: фізичне і військово-патріотичне виховання, старшокласники, фізкультурно-оздоровча діяльність, військово-прикладна та фізична підготовка.

© Микола Тимчик, Наталія Касіч, 2023

Вступ. Актуальність дослідження зумовлена потребою суспільства в самодостатній, цілеспрямованій, рішучій, упевненій у собі особистості, яка здатна усвідомлювати свою роль у житті держави, брати активну участь у фізкультурно-оздоровчій діяльності й суспільному житті, бути готовою до захисту Батьківщини, відданою її інтересам. Ураховуючи збройну агресію російської федерації проти України, єдність фізичного і військово-патріотичного виховання визнано одним з пріоритетів держави. У зв'язку із цим видається доцільним здійснити дослідження методики військово-патріотичного виховання старшокласників у процесі фізкультурно-оздоровчої діяльності.

Соціальне, політичне і суспільне життя в Україні зумовили актуалізацію єдності фізичного і військово-патріотичного виховання учнівської молоді на пошук інструментів для покращення освітнього процесу, залучення здобувачів освіти до військово-прикладної та фізичної підготовки, діяльності військово-патріотичного спрямування. Неодноразово доведено, що однією з форм роботи, яка має широкий виховний потенціал, є фізкультурно-оздоровча діяльність.

Мета і завдання. Метою дослідження є обґрунтування методики забезпечення єдності фізичного і військово-патріотичного виховання старшокласників у процесі фізкультурно-оздоровчої діяльності.

Згідно з поставленою метою вирішуються такі завдання: уточнення методики забезпечення єдності фізичного і військово-патріотичного виховання старшокласників у процесі фізкультурно-оздоровчої діяльності; пошук нового змісту забезпечення єдності фізичного і військово-патріотичного виховання старшокласників у процесі фізкультурно-оздоровчої діяльності.

Методи дослідження. Для досягнення мети й вирішення завдань дослідження використано методи:

- *теоретичні:* аналіз, систематизацію наукових джерел з фізичного і військово-патріотичного виховання – для обґрунтування методики військово-патріотичного виховання старшокласників у процесі фізкультурно-оздоровчої діяльності;

- *емпіричні*: анкетування, бесіду, інтерв'ювання, пряме і непряме спостереження, метод незакінчених речень; педагогічний експеримент (констатувальний, формувальний) – для перевірки ефективності методики військово-патріотичного виховання старшокласників у процесі фізкультурно-оздоровчої діяльності;

- *статистичні*: методи математичної статистики для оброблення експериментальних даних та підтвердження достовірності одержаних результатів (χ^2 -критерій).

Результати дослідження. Ураховуючи аналіз психолого-педагогічної літератури й результати дослідження з єдності фізичного та військово-патріотичного виховання старшокласників у процесі фізкультурно-оздоровчої діяльності, експеримент був спрямований на те, щоб формувати в учасників освітнього процесу необхідні знання сутності й змісту єдності фізичного і військово-патріотичного виховання та їхніх складників; розуміння й усвідомлення своєї ролі в житті держави; значення військово-патріотичного виховання, військово-прикладної та фізичної підготовки, військово-спортивних ігор з метою набуття необхідних знань, умінь і навичок, які є важливими для майбутнього захисника Вітчизни та популяризації престижу військової служби в Збройних Силах України.

Важливим було формувати в старшокласників стійке бажання виявляти патріотизм і військово-патріотичну вихованість, усвідомлену мотивацію до занять фізкультурно-оздоровчою діяльністю та потребу в заняттях військово-прикладною і фізичною підготовкою, військово-спортивними іграми; бажання й готовність проходити строкову військову службу в Збройних Силах України, виховувати морально-вольові якості (упевненість у собі, рішучість, дисциплінованість, цілеспрямованість та інші); створювати умови для прояву старшокласниками патріотизму, військово-патріотичної вихованості на практиці; формувати в здобувачів освіти свідому операційно-практичну придатність до військово-патріотичної діяльності, почуття особистої відповідальності щодо захисту Вітчизни, національної і людської гідності; виховувати в школярів здатність приймати відповідальні рішення, нести за них відповідальність, діяти в контексті обраних цінностей та досягати обраної мети.

Розробляючи методику забезпечення єдності фізичного і військово-патріотичного виховання старшокласників у процесі фізкультурно-оздоровчої діяльності, нами було враховано такі чинники: критерії та показники єдності фізичного і військово-патріотичного виховання старшокласників; анатоμο-фізіологічні, психологічні й вікові особливості учнів

старшої школи в процесі фізкультурно-оздоровчої діяльності, військово-прикладної і фізичної підготовки, які впливають на процес військово-патріотичного виховання; урахування особливостей закладів загальної середньої освіти та їхніх традицій; визначення найбільш дієвих змісту, засобів, форм і методів у процесі забезпечення єдності фізичного і військово-патріотичного виховання старшокласників.

Методика забезпечення єдності фізичного і військово-патріотичного виховання старшокласників у процесі фізкультурно-оздоровчої діяльності передбачала реалізацію таких завдань:

1. Організацію на уроках предмета «Захист України» та в позаурочний час проведення круглих столів бойової слави українського народу.
2. Проведення тренінгів з патріотичного, фізичного і військово-патріотичного виховання старшокласників.
3. Залучення учнів 10-11-х класів до інтелектуальних змагань за тематикою єдності фізичного і військово-патріотичного виховання.
4. Залучення старшокласників до творчих ігор-квестів для формування спрямованості на поведінку фізичного і військово-патріотичного змісту.
5. Упровадження дієвих змісту, форм і методів освітньої роботи з метою здійснення фізичного і військово-патріотичного виховання старшокласників у процесі фізкультурно-оздоровчої діяльності.
6. Проведення зустрічей учнів старшої школи з борцями за незалежність України, учасниками бойових дій за територіальну цілісність України.
7. Залучення школярів до організації та проведення змагань з різних видів фізкультурно-оздоровчої діяльності й військово-прикладної підготовки.
8. Організацію та проведення військово-спортивних ігор з необхідним виховним потенціалом.
9. Забезпечення комплексної роботи з учителями предметів «Захист України» та фізичної культури щодо єдності фізичного і військово-патріотичного виховання старшокласників.

Під час здійснення освітнього процесу для забезпечення єдності фізичного і військово-патріотичного виховання старшокласників засобами фізкультурно-оздоровчої діяльності використовувалися такі *підходи*: особистісно орієнтований, компетентнісний,

проблемного навчання, діяльнісний, а також *принципи*: наочності, системності, доступності, гуманізації виховного процесу, гармонійного розвитку особистості, самоактивності, суб'єкт-суб'єктної взаємодії, соціальної відповідальності.

На основі чотириетапної схеми сходження підростаючої особистості, розробленої академіком І. Д. Бехом [6; 7], узагальнюючи напрацювання вчених і практиків [8; 9; 10] з проблеми забезпечення єдності фізичного і військово-патріотичного виховання старшокласників, нами було визначено критерії й показники військово-патріотичної вихованості в старшокласників у процесі фізкультурно-оздоровчої діяльності, а саме: *когнітивний* «Знання про єдність фізичного і військово-патріотичного виховання» (знання сутності та змісту єдності фізичного і військово-патріотичного виховання та їхніх складників; усвідомлення важливості готовності до захисту Вітчизни й розуміння своєї ролі в житті держави; знання своїх обов'язків та їхнє виконання в процесі військово-прикладної й фізичної підготовки); *емоційно-ціннісний* «Бажання виявляти патріотизм, військово-патріотичне виховання в процесі фізкультурно-оздоровчої діяльності» (позитивне ставлення до фізичного і військово-патріотичного виховання, фізкультурно-оздоровчої діяльності; бажання проявляти себе в процесі військово-прикладної та фізичної підготовки; бажання проходити строкову військову службу в Збройних Силах України); *довільного імпульсу* «Готовність проявляти патріотизм, військово-патріотичне виховання в процесі фізкультурно-оздоровчої діяльності» (готовність до строкової військової служби в Збройних Силах України та захисту Вітчизни; прагнення проявляти рішучість, мужність, дисциплінованість, цілеспрямованість, командну взаємодію в процесі фізкультурно-оздоровчої діяльності; вольова готовність проявляти себе в процесі військово-прикладної та фізичної підготовки); *діяльнісно-практичний* «Уміння проявляти патріотизм, військово-патріотичне виховання у процесі фізкультурно-оздоровчої діяльності» (здатність виявляти патріотичну свідомість у процесі військово-прикладної та фізичної підготовки; уміння на практиці проявляти рішучість, мужність, дисциплінованість, цілеспрямованість, командну взаємодію в процесі фізкультурно-оздоровчої діяльності; уміння самостійно брати активну участь у військово-прикладній і фізичній підготовці, досягати кінцевої мети, проявляючи самостійність).

У цьому контексті за допомогою критеріїв і показників визначено рівні сформованості цілеспрямованості старшокласників у фізкультурно-масовій діяльності, а саме: високий, середній і низький.

Розроблено методику забезпечення єдності фізичного і військово-патріотичного виховання старшокласників у процесі фізкультурно-оздоровчої діяльності. Висвітлено методи, форми, зміст і види фізичного і військово-патріотичного виховання старшокласників у фізкультурно-оздоровчій діяльності, а саме:

- *методи* (групові інтерактивні лекції та семінари, бесіди, відкритості, доручення, інтелектуальних ігор і змагань, особистого прикладу, педагогічної вимоги, заохочення, вправління в поведінці, створення ситуації успіху під час занять фізкультурно-оздоровчою діяльністю, військово-прикладною й фізичною підготовкою);

- *форми* (індивідуальна, самостійна, групова й колективна робота зі старшокласниками в процесі занять фізкультурно-оздоровчою діяльністю, військово-прикладною й фізичною підготовкою; залучення учасників освітнього процесу до позакласної і позашкільної роботи);

- *зміст і види* (використання оновленого змісту щодо військово-прикладної та фізичної підготовки на уроках предметів «Захист України» і фізичної культури; сукупність військово-патріотичних і військово-спортивних ігор, різновидів фізкультурно-оздоровчої діяльності).

У процесі експерименту педагогами та тренерами було створено ініціативну групу, де вивчалися й аналізувалися необхідність забезпечення єдності фізичного і військово-патріотичного виховання старшокласників засобами фізкультурно-оздоровчої діяльності та проблемні освітні ситуації, які виникали на уроках із предметів «Захист України», фізичної культури; обговорювалася стратегія організації занять з урахуванням традицій ЗЗСО, успішного досвіду й матеріально-технічного забезпечення.

Одна з основних тез, покладених в основу формувального етапу експериментальної роботи, відображає розуміння значення ролі учителів предметів «Захист України» та фізичної культури під час забезпечення єдності фізичного і військово-патріотичного виховання старшокласників.

Доведено, що фізкультурно-оздоровча діяльність, військово-прикладна й фізична підготовка є дієвими в забезпеченні єдності фізичного і військово-патріотичного виховання старшокласників. Використання зазначених засобів сприяло підвищенню в школярів рівнів фізичної і військово-патріотичної вихованості; дало можливість отримати та поглибити знання про фізичне й військово-патріотичне виховання та їхні складники; сформувавши

важливі уміння й навички для майбутніх захисників України та отримати новий досвід. Цілеспрямоване проведення змагань з військово-прикладної та фізичної підготовки сприяло формуванню в школярів позитивних емоцій, поваги та вдячності до тих, хто захищає рідну країну від ворогів.

Також ефективним у фізичному й військово-патріотичному вихованні учнів старшої школи в процесі фізкультурно-оздоровчої діяльності було проведення військово-спортивних ігор, що сприяло поєднанню інтелектуальної, ігрової й пізнавальної діяльності з духовно-моральною.

Під час занять військово-спортивними іграми, військово-прикладною, фізичною підготовкою та фізкультурно-оздоровчою діяльністю в цілому педагоги та тренери спрямовували зусилля на виконання таких завдань: роз'яснення необхідності забезпечення єдності фізичного й військово-патріотичного виховання (про суспільно значущу цілеспрямованість; духовно-моральну стійкість; готовність до строкової військової служби в Збройних Силах України, готовність до саможертви; формування вольових якостей та наявність почуття власної гідності); вивчення тактико-технічних елементів військово-прикладної й фізичної підготовки; формування в школярів позитивного ставлення до занять із предметів «Захист України» та фізичної культури; залучення здобувачів освіти до активної самостійної й колективної діяльності в контексті досліджуваного феномену; формування потреби до систематичних занять військово-прикладною й фізичною підготовкою.

Отже, заняття з військово-спортивних ігор, військово-прикладної, фізичної підготовки й фізкультурно-оздоровчої діяльності допомагають педагогам виховати в старшокласників готовність до строкової військової служби в Збройних Силах України та захисту України як ціннісно-мотиваційну й свідому практичну придатність до військово-патріотичної діяльності.

Результати формувального етапу експерименту засвідчили суттєві позитивні зміни в рівнях військово-патріотичної вихованості старшокласників ЕГ у процесі фізкультурно-оздоровчої діяльності. У відсотковому розподілі в КГ суттєвих змін не було виявлено (табл. 1).

Наприкінці формувального етапу експерименту військово-патріотична вихованість старшокласників ЕГ суттєво підвищилася. Так, високий рівень виявили у 28,6 % респондентів, середній – 51,2 % і низький – 20,2 %. Тож у кінці дослідження кількість

учасників освітнього процесу ЕГ з високим рівнем військово-патріотичної вихованості зросла на 9,7 %, із середнім – на 23,8 %, а з низьким зменшилася на 33,5 %. Достовірність отриманих результатів перевірено за допомогою методу математичної статистики χ^2 -критерію. Слід зазначити, що рівні військово-патріотичної вихованості старшокласників КГ залишилися практично на початковому рівні.

Таблиця 1

**Динаміка рівнів військово-патріотичної вихованості
старшокласників, %**

Рівні	Експериментальна група			Контрольна група		
	Початок експерименту	Кінець експерименту	Динаміка	Початок експерименту	Кінець експерименту	Динаміка
Високий	18,9	28,6	+9,7	17,7	20,4	+2,7
Середній	27,4	51,2	+23,8	29,2	31,3	+2,1
Низький	53,7	20,2	-33,5	53,1	48,3	-4,8

Обговорення. Важливими для нашого дослідження стали погляди І. Беха. У своєму доробку український учений звертається до теми патріотизму через такі базові складники, як-от: любов до народу, Батьківщини, держави; суспільно значуща цілеспрямованість; духовно-моральна стійкість; готовність до саможертви; наявність почуття власної гідності. На думку психолога, любов до народу, Батьківщини, держави є головною, системоутворювальною цінністю, підґрунтям якої виступають усі інші перелічені цінності. Відповідно до такої теоретичної структури розгортається тривала методично-практична діяльність. Значущим у контексті дослідження є акцент науковця на необхідності забезпечення означеного ціннісного підґрунтя, виховання межової любові як патріотизму. Зважаючи на сформовану модель патріотизму, слід розглядати й військово-патріотичний контекст та враховувати його специфіку. Вона ж полягає у фізичній і духовно-моральній готовності до захисту цих трьох святих (народ, Батьківщина, держава) тощо [6; 7].

Висновки. У статті розроблено методику забезпечення єдності фізичного і військово-патріотичного виховання старшокласників у процесі фізкультурно-оздоровчої діяльності. Висвітлено методи, форми, зміст і види фізичного і військово-патріотичного виховання старшокласників у фізкультурно-оздоровчій діяльності, а саме: *методи* (групові інтерактивні лекції та семінари, бесіди, відкритості, доручення, інтелектуальних ігор і змагань, особистого

прикладу, педагогічної вимоги, заохочення, вправлення в поведінці, створення ситуації успіху під час занять фізкультурно-оздоровчою діяльністю, військово-прикладною й фізичною підготовкою; *форми* (індивідуальна, самостійна, групова й колективна робота із старшокласниками в процесі занять фізкультурно-оздоровчою діяльністю, військово-прикладною й фізичною підготовкою; залучення учасників освітнього процесу до позакласної і позашкільної роботи); *зміст і види* (використання оновленого змісту щодо військово-прикладної та фізичної підготовки на уроках предметів «Захист України» і фізичної культури; сукупність військово-патріотичних і військово-спортивних ігор, різновидів фізкультурно-оздоровчої діяльності).

Нами було визначено критерії й показники військово-патріотичної вихованості старшокласників у процесі фізкультурно-оздоровчої діяльності, а саме: *когнітивний* – знання про єдність фізичного і військово-патріотичного виховання, *емоційно-ціннісний* – бажання виявляти патріотизм, військово-патріотичне виховання у процесі фізкультурно-оздоровчої діяльності, *довільного імпульсу* – готовність проявляти патріотизм, військово-патріотичне виховання у процесі фізкультурно-оздоровчої діяльності, *діяльнісно-практичний* – уміння проявляти патріотизм, військово-патріотичне виховання у процесі фізкультурно-оздоровчої діяльності.

Результати формувального етапу експерименту засвідчили суттєві позитивні зміни в рівнях військово-патріотичної вихованості старшокласників ЕГ у процесі фізкультурно-оздоровчої діяльності.

Список використаних джерел

1. Griban G., Zablotska O., Nikolaeva I., Avdieieva O., Tymchuk M., Kozeruk Yu., Kanishcheva O. The impact of smoking on diseases of the organs and systems of the female body. *Act Balneologica*. 2023. Vol. 2(174). P. 105-110. <https://doi.org/10.36740/ABAL202302107>.
2. Masol V. V. Metody i kryteria pielęgnowania determinacji uczniów szkół starszych w procesie uprawiania kultury fizycznej. *Knowledge education law management nauka oświata prawo zarządzanie*. 2023. Vol. 1(53). P. 13–17. <https://doi.org/10.51647/kelm.2023.1.3>
3. Nekhaneych O., Griban G., Sekretnyi V., Bakuridze-Manina V., Kaniuka Ye., Kovalenko T., Olexenko I., Dmytrenko S., Tymchuk M., Skoruy O. Predicting the effectiveness of physical therapy in hockey players after cerebral concussion. *International Journal of Human Movement and Sports Sciences*. 2023. Vol. 11(2). P. 316-325. <https://doi.org/10.13189/saj.2023.110208>.
4. Tymoshenko O., Arefiev V., Griban G., Domina Zh., Bublei T., Bondar T., Tymchuk M., Tkachenko P., Bezpaliy S., Prontenko K. Características de la actitud motivacional basada en el valor de los estudiantes hacia la educación física. *Revista Dilemas Contemporáneos: Educación, Política y Valores*. Año: VII, Número: Edición Especial. No. 11. Período: Octubre, 2019. <https://doi.org/10.46377/dilemas.v29i1.1880>

5. Tymoshenko, O., Arefiev, V., Domina, Zh., Malechko, T., Bondar, T., Tymchyk, M., Pliushchakova, O., Riabchenko, V., Grihan, G., & Prontenko, K. Exercise machines in speed and coordination development among students playing basketball. *International Journal of Human Movement and Sports Sciences*. 2021. Vol. 9(2). P. 347-355. <https://doi.org/10.13189/saj.2021.090224>.
6. Бех І. Д. Компонентна модель сходження зростаючої особистості до духовних цінностей. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. 2017. Вип. 21(1). С. 6–20. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tmpvd_2017_21\(1\)_3](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tmpvd_2017_21(1)_3)
7. Бех І. Д. Особистість на шляху до духовних цінностей : монографія. Київ – Чернівці : «Букрек», 2018. 320 с. URL: <http://surl.li/ejloi>
8. Масол В. В., Тимчик, М. В. Теоретичні відомості виховання рішучості старшокласників у процесі занять фізичною культурою. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова: Серія «Науково-педагогічні проблеми фізичної культури: фізична культура і спорт»*. 2020. Вип. 3К(123)20. С. 266–269. URL: <http://surl.li/lzjmy>
9. Методика формування у старшокласників готовності до захисту Вітчизни в різних типах закладів освіти : методичний посібник [О. І. Остапенко (ред.), М. Д. Зубалій, М. В. Тимчик. Кропивницький : Імекс-ЛТД. 2019. 168 с. URL: <http://surl.li/lzjog>
10. Остапенко О. І., (ред.), Тимчик М. В., Зубалій М. Д., Журба К. О., Бінецький Д. О., Касіч Н. П., Кузора І. В. Військово-патріотичне виховання учнів в умовах ідейно-світоглядної конфронтації: навчально-методичний посібник. Київ, 2022. 165 с. URL: <http://surl.li/lzjpu>

References

1. Grihan, G., Zablotska, O., Nikolaeva, I., Avdieieva, O., Tymchyk, M., Kozeruk, Yu., & Kanishcheva, O. (2023). The impact of smoking on diseases of the organs and systems of the female body. *Acta Balneologica*, 2(174), 105-110. <https://doi.org/10.36740/ABAL202302107>.
2. Masol, V. V. (2023). *Metody i kryteria pielegnowania determinacji uczniow szkół starszych w procesie uprawiania kultury fizycznej. Knowledge education law management nauka oświata pravo zarzadzanie*, 53, 13–17. <https://doi.org/10.51647/kelm.2023.1.3>
3. Nekhaneych, O., Grihan, G., Sekretnyi, V., Bakuridze-Manina, V., Kaniuka, Ye., Kovalenko, T., Olexenko, I., Dmytrenko, S., Tymchyk, M., & Skoruy, O. (2023). Predicting the effectiveness of physical therapy in hockey players after cerebral concussion. *International Journal of Human Movement and Sports Sciences*, 11(2), 316-325. <https://doi.org/10.13189/saj.2023.110208>.
4. Tymoshenko, O., Arefiev, V., Grihan, G., Domina, Zh., Bublei, T., Bondar, T., Tymchyk, M., Tkachenko, P., Bezpaliiy, S., & Prontenko, K. Características de la actitud motivacional basada en el valor de los estudiantes hacia la educación física. *Revista Dilemas Contemporáneos: Educación, Política y Valores*. Año: VII, Número: Edición Especial, 11. Período : Octubre, 2019. <https://doi.org/10.46377/dilemas.v29i1.1880>
5. Tymoshenko, O., Arefiev, V., Domina, Zh., Malechko, T., Bondar, T., Tymchyk, M., Pliushchakova, O., Riabchenko, V., Grihan, G., & Prontenko, K. (2021). Exercise machines in speed and coordination development among students playing basketball. *International Journal of Human Movement and Sports Sciences*, 9(2), 347-355. <https://doi.org/10.13189/saj.2021.090224>.
6. Bekh, I. D. (2017). Komponentna model skhodzhennia zrostaiuchoi osobystosti do dukhovnykh tsinnosti [Component model of the ascent of a growing personality to spiritual values]. *Teoretyko-metodychni problemy vykhovannia ditei ta uchnivskoi molodi*, 21(1), 6–20. Retrieved from [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tmpvd_2017_21\(1\)_3](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tmpvd_2017_21(1)_3)
7. Bekh, I. D. (2018). *Osobystist na shliakhu do dukhovnykh tsinnosti* [Personality on the way to spiritual values]. Kyiv – Chernivtsi: «Bukrek». Retrieved from <http://surl.li/ejloi>
8. Masol, V. V., & Tymchyk, M. V. (2020). Teoretychni vidomosti vykhovannia rishuchosti starshoklasnykiv u protsesi zaniat fizychnoiu kulturoiu [Theoretical information on development of the

determination of high school students in the process of physical education]. *Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova: Seriiia «Naukovo-pedahohichni problemy fizychnoi kultury: fizychna kultura i sport», 3K(123)20, 266–269. Retrieved from <http://surl.li/lzjmy>*

9. Ostapenko, O. I. (Ed.), Zubalii, M. D., & Tymchyk, M. V. (2019). *Metodyka formuvannia u starshoklasnykiv hotovnosti do zakhystu Vitchyzni v riznykh typakh zakladiv osvity* [Methods of formation of high school students' readiness to protect the Homeland in various types of educational institutions]. Kropyvnytskyi: Imeks-LTD. Retrieved from <http://surl.li/lzjog>

10. Ostapenko, O. I. (Ed.), Tymchyk, M. V., Zubalii, M. D., Zhurba K. O., Binetskyi D. O., Kasich N. P., & Kuzora I. V. (2022). *Viiskovo-patriotychne vykhovannia uchniv v umovakh ideino-svitohliadnoi konfrontatsii* [Military-patriotic education of students in conditions of ideological and worldview confrontation]. Kyiv. Retrieved from <http://surl.li/lzjpu>

Tymchyk Mykola

PhD in Pedagogy, Professor,

Mykhailo Drahomanov Ukrainian State University,

Kyiv

Natalia Kasich,

PhD in Pedagogy,

Institute of Problems on Education of the NAES of Ukraine,

Kyiv

ENSURING UNITY OF PHYSICAL AND MILITARY-PATRIOTIC EDUCATION OF HIGH SCHOOL STUDENTS IN THE PROCESS OF PHYSICAL CULTURE AND HEALTH-IMPROVING ACTIVITIES

Abstract. *The purpose of the research is to justify the methodology of ensuring the unity of physical and military-patriotic education of high school students in the process of physical culture and health-improving activities. According to the aim, the following tasks are solved: clarifying the methodology and finding new content for ensuring the unity of physical and military-patriotic education of high school students in the process of physical culture and health-improving activities. To achieve the goal and solve the research tasks, a set of the following methods was used: theoretical (analysis, systematization of scientific sources on physical and military-patriotic education), empirical (questionnaire, conversation, interview, direct and indirect observation, method of incomplete sentences), pedagogical experiment, and statistical (methods of mathematical statistics).*

The article reveals the methodology of ensuring the unity of physical and military-patriotic education of high school students in the process of physical culture and health-improving activities. The methods, forms, content and types of physical and military-patriotic education of high school students in physical culture and health-improving activities are highlighted, namely: methods (group interactive lectures and seminars, conversations, assignment, intellectual games and competitions, personal example, pedagogical requirements, encouragement, practicing in behaviour, creating a successful situation at classes of physical culture and health-improving activities, military-applied and physical training; forms (individual, independent, group work with high school students in the process of physical culture and health-improving activities, military-applied and physical training; involvement of participants in extracurricular and out-of-school educational process); content and types (using updated content on military-applied and physical training in lessons of "Defense of Ukraine" and physical culture; a set of military-patriotic and military-sports games, types of physical and health-improving activities).

The criteria and indicators of military-patriotic education of high school students in the process of

physical culture and health-improving activities are determined, namely: cognitive criterion “knowledge about the unity of physical and military-patriotic education”, emotional-value criterion “desire to express patriotism, military-patriotic education in the process of physical culture and health-improving activities”, voluntary impulse “willingness to express patriotism, military-patriotic education in the process of physical culture and health-improving activities”, activity-practical “ability to express patriotism, military-patriotic education in the process of physical culture and health-improving activities”.

It is verified that physical culture and health-improving activities, military-applied and physical training effectively ensure the unity of high school students’ physical and military-patriotic education. The results of the formative stage of the experiment indicated significant positive changes in the levels of military-patriotic education of high school students in the process of physical culture and health-improving activities.

Key words: *physical and military-patriotic education, high school students, physical culture and health-improving activities, military-applied and physical training.*

Стаття надійшла до редакції 02.09.2023.
Стаття прийнята до публікації 22.09.2023.

DOI <https://doi.org/10.32405/2308-3778-2023-27-2-212-223>

УДК 316.7:008

ORCID ID <https://orcid.org/0009-0003-9185-5548>

Арсен Ткачук,

аспірант,

Рівненський державний гуманітарний університет,

м. Рівне

СТРАТЕГІЇ КОМУНІКАЦІЇ ДЛЯ ЕФЕКТИВНОГО ВЗАЄМОРОЗУМІННЯ В УМОВАХ КУЛЬТУРНОГО РІЗНОМАНІТТЯ

Анотація. У сучасному світі, де глобалізація відіграє важливу роль, культурне різноманіття стає не просто реалістичним явищем, але і ключовим фактором взаємодії. У цьому контексті проблема ефективної міжкультурної комунікації стає дуже актуальною. Репрезентована стаття націлена на дослідження та визначення стратегій комунікації, які сприяють успішному взаєморозумінню в умовах культурного різноманіття. Головною метою означеного дослідження є аналіз особливостей міжкультурної комунікації в різних контекстах та дослідження європейського досвіду в цій галузі. Завдання полягають у тому, щоб розробити стратегії, які сприятимуть високому рівневі комунікації між представниками різних культур. У дослідженні використовувалися такі методи: аналіз та узагальнення науково-педагогічних джерел з аналізованої проблеми; методи інтерпретації та узагальнення фактів щодо стратегій комунікації для ефективного взаєморозуміння в умовах культурного різноманіття.

У теоретичному плані пропонується розглянути ключові концепції міжкультурної комунікації та проаналізувати вплив культурного контексту на процес комунікації. Практичні виклики, які виникають у процесі спілкування в різних культурних середовищах, розглядаються в розділі, присвяченому стратегіям адаптації комунікаційних підходів.

Це дослідження також охоплює психологічні аспекти міжкультурної комунікації, зокрема вплив стереотипів. Розділ про технології та інструменти досліджує, як сучасні технології можуть сприяти комунікації в різних культурних середовищах. Важливою частиною статті є практичні поради для індивідів та організацій, спрямовані на полегшення міжкультурного взаєморозуміння. Ураховуючи результати досліджень, акцентуємо увагу на ключових аспектах, що сприяють успішній комунікації в умовах культурного різноманіття. У висновках статті надано рекомендації для подальшого вдосконалення комунікативних стратегій в умовах культурного різноманіття з урахуванням сучасних реалій і тенденцій глобалізації.

Ключові слова: комунікація, взаєморозуміння, культурне різноманіття, стратегії комунікації, міжкультурна комунікація, культурний контекст.

© Арсен Ткачук, 2023

Вступ. Процес глобалізації та різноманітні протиріччя, які в ньому виникають, мають як позитивні, так і негативні наслідки. Успішне міжкультурне спілкування не залежить винятково від знання мови та національних особливостей. Мова, безумовно, є необхідною умовою спілкування, але культурний контекст відіграє важливу роль у комунікації. Стиль спілкування, загальний настрій і певні культурні особливості впливають на успішність спілкування.

Сучасні реалії характеризуються зростанням кількості людей, які перебувають у

контакті з культурами, що відрізняються від їхньої власної культури. Глобалізація сприяє розумінню важливості комунікації між різними культурними системами у сучасному світі. Зв'язані з глобалізацією процеси передбачають регулярні контакти між представниками різних культур у різних сферах. Така ситуація вимагає вирішення практичних завдань та розв'язання питань, пов'язаних з культурною адаптацією представників однієї культури в контексті існування в іншій культурній спільноті.

Мета та завдання. Головною метою означеного дослідження є аналіз особливостей міжкультурної комунікації в різних контекстах та дослідження європейського досвіду в цій галузі. Завдання полягають у тому, щоб розробити стратегії, які сприятимуть високому рівневі комунікації між представниками різних культур.

Методи дослідження. У дослідженні використовувалися такі методи: аналіз та узагальнення науково-педагогічних джерел з аналізованої проблеми; методи інтерпретації та узагальнення фактів щодо стратегій комунікації для ефективного взаєморозуміння в умовах культурного різноманіття.

Результати дослідження. Поняття міжкультурної комунікації вивчають багато вчених. Така комунікація відноситься до спілкування між представниками різних культур. Узаємодія з представниками інших культур стає звичайною практикою в різних місцях, таких як заклад освіти, робоче місце, охорона здоров'я, освіта й політика. Міжкультурна комунікація також цікава для вивчення в контексті організаційної комунікації [7].

Міжкультурна комунікація описується як символічний, інтерпретаційний, транзакційний і контекстуальний процес, у якому люди з різних культур створюють спільні значення [6]. Це відноситься до взаємодії, коли різні культури спілкуються між собою, і можна розглядати цю комунікацію як процес, що розвивається в міжкультурних контекстах [7].

Різноманітні фактори, такі як глобалізація, зростаюча міграція, розвиток транспортних систем, інформаційні технології, міжнародна зайнятість, обмін досвідом, політичні альянси і загрози миру, об'єднують людей з різних культур і релігій [7].

Оскільки будь-яке спілкування відбувається в культурному контексті, відмінності між культурами є основною перешкодою для міжкультурного спілкування. Різні культури мають розрізнення в мові, цінностях, поведінці та ставленні до таких аспектів, як час (важливість пунктуальності), контекст, звичаї, відстань, невербальні знаки та ін. Мова є ключовим

елементом в ефективній міжкультурній комунікації, і мовні питання можуть бути джерелом конфліктів і неефективності в спілкуванні, особливо в умовах різноманітності робочої сили у всьому світі [11]. Здатність до спілкування є загальною, але мова завжди визначається культурою, і вони взаємопов'язані. Однак важливо пам'ятати, що всі учасники комунікації повинні уникати дискримінації на основі етноцентричних уявлень про перевагу власної культури. Для успішного міжкультурного обміну важливо бути відкритими та прийнятливими до нової культурної інформації, уникати застосування стереотипів і поважати культурні відмінності. Це ключові аспекти для ефективної комунікації між представниками різних культур.

Здавна люди вважають, що значення слова залежить від контексту. У культурах з високим контекстом важливіше враховувати контекст і взаємини між співрозмовниками, і вони можуть менше користуватися словами, щоб висловити свої думки. На відміну від них, культури з низьким контекстом надають більший акцент самим словам, і комунікація в них повинна бути точною й однозначною.

Терміни «високий контекст» і «низький контекст» використовуються для розуміння складності спілкування. Е. Холл пояснює, як працює ця концепція, розглядаючи інформацію, яка передається від однієї особи до іншої як «А», і інформацію, яка зберігається в системі комунікації, як «В». Ці культури, які мають високий контекст, покладаються на традиції, важливі стосунки між людьми та ієрархії, тому вони мають більше інформації «В» і використовують невербальну комунікацію. Низькоконтекстні культури більше акцентують самі слова й короткочасні взаємини, тому їм потрібно більше інформації «А» [11].

Основними рисами культур з високим контекстом є:

1. Ситуативність і контекстуальність знань: важливість контексту та ситуації визнається в сприйнятті та розумінні інформації. Зміст і значення слів залежать від контексту, у якому вони використовуються.

2. Мала вербалізація і формалізація інформації: такі культури можуть використовувати обмежену кількість слів для передачі складних концепцій та ідей.

3. Висока інтерналізація повідомлень: сприйняття інформації ґрунтується на внутрішньому розумінні, інтуїції та невербальних сигналах. Це може включати в себе жартівливі форми комунікації, які розуміються лише в межах конкретної культури.

4. Сприяння довгостроковим взаєминам: у цих культурах надається перевага

встановленню та підтриманню стійких стосунків, а взаємодія базується на взаємній довірі.

5. Фокус на особистому контакті: особистий контакт та спілкування з авторитетами вважаються важливими, інколи центральними в соціальній ієрархії.

6. Досить жорстка система включення/виключення в спільноті: є чіткі правила та межі для включення чи виключення індивідів у групу чи спільноту.

7. Укоріненість індивіда в соціокультурній групі: індивідуальна ідентифікація часто відбувається через належність до етнічних, сімейних чи професійних груп.

8. Важливість невербальних елементів у комунікації: голос, вираз обличчя, жести й рухи очей мають велике значення під час спілкування.

9. Мистецтво спілкування: комунікація розглядається як мистецтво й уміння привернути увагу співрозмовника.

10. «Неписані» правила: існують правила спілкування, які не формалізовані, але відомі членам культури. Для незнайомих ці правила можуть бути неочевидними та складними для розуміння.

Ці риси визначають складність комунікації в культурах з високим контекстом, де важливий контекст і взаємні стосунки мають велике значення [11].

Зазвичай культури не можна чітко розподілити між високим і низьким контекстами. Наприклад, країни, які є частиною Північної Америки та Європи, часто мають менший контекст та вважаються низькоконтекстними. З іншого боку, країни Азії та Далекого Сходу, які відзначаються високим рівнем колективізму, вважаються висококонтекстними.

Україна як країна з історичною спадщиною, що включає як індивідуалістичні, так і колективістичні аспекти, знаходиться десь посередині цього спектру між високим і низьким контекстом. Іншими словами, в українській культурі можна знайти елементи як високого, так і низького контексту. Вона має проміжні риси, і це робить аналіз контекстності в Україні складнішим завданням.

До того ж для визначення специфічного статусу України в контекстності культури також важливим є параметр індивідуалізму та колективізму. Україна як країна із складною історією й різноманітними культурними впливами може виявити різноманітні підходи до цих параметрів. Будучи місцем з індивідуалістичними і колективістичними аспектами, Україна не підпадає під однозначну класифікацію і може розглядатися як культура з проміжними характеристиками.

Ефективне міжкультурне спілкування неможливе, якщо ми не усвідомлюємо бар'єри кроскультурної комунікації й не знаємо, як їх усунути [3]. Для мінімізації цих бар'єрів та поліпшення міжкультурного спілкування існують різні підходи. Двома основними з них є соціально-психологічний і культурно-аксіологічний підходи.

Концепція Л. Барна належить до важливих підходів у цьому контексті. Він ідентифікував різні "камені спотикання" або бар'єри кроскультурної комунікації, які можуть виникати під час узаємодії між представниками різних культур. До таких бар'єрів він відніс:

- 1) високу тривожність під час зіткнення з представником чужої культури;
- 2) припущення про схожість між культурами;
- 3) тенденцію до оцінних міркувань щодо носія чужої культури;
- 4) використання стереотипів і забобонів;
- 5) неправильне тлумачення невербальних засобів комунікації;
- 6) мовні бар'єри [6].

Для досягнення ефективного міжкультурного спілкування дуже важливо усвідомити ці бар'єри та навчитися їх уникати. Комунікація відіграє важливу роль у забезпеченні можливості для людської діяльності, і неефективна комунікація може ускладнити діяльність та завдати шкоди співробітництву й розумінню між культурами. Результативність комунікацій визначається рівнем збігу між змістом повідомлення та сприйняттям цього змісту одержувачем. Іншими словами, чим більше реципієнт розуміє те, що відправник намагається передати, тим ефективніше відбувається комунікація.

У процесі комунікації існують кілька важливих кроків, зокрема зародження ідеї, кодування й вибір каналу, передачу повідомлення і його декодування. Відправник повинен ураховувати ці аспекти, щоб забезпечити правильне сприйняття та інтерпретацію повідомлення одержувачем [3].

За використання комунікативно-функціонального підходу у вивченні мовних явищ у сучасному мовознавстві були розроблені нові напрями, такі як соціолінгвістика, психолінгвістика, етнопсихолінгвістика, етнолінгвістика і когнітивна лінгвістика. Вони слугують основою для розуміння теорії стереотипу та визначають взаємозв'язок мови, культури і суспільства.

Стереотипи в цьому контексті є важливим елементом внутрішньої структури етнокультурних стереотипів. Вони включають різні аспекти, такі як соціальні, психологічні,

етнічні, культурні, лінгвістичні й когнітивні компоненти. Два основні підходи в сучасній лінгвістиці стосовно стереотипів полягають у розумінні стереотипу як моделі мовних одиниць, що найбільш придатні для виконання певної функціональної мети. Другий підхід убачає стереотип як ментальний конструкт, який утверджується у свідомості через мовний знак. Це не означає, що стереотип не може передаватися невербальними засобами.

Етностереотипи мінімізують зусилля, потрібні для оброблення інформації, яка надходить із зовнішнього світу, оскільки вони допомагають категоризувати досвід носіїв етнічної свідомості. Стереотипи надають певні вказівки для формування суджень, припущень та оцінок щодо представників інших етносів. Вони допомагають індивідуумам швидше реагувати на змінливу реальність та сприяють швидшому осмисленню нових культурних контекстів.

Крім того, стереотипи відіграють позитивну роль у міжкультурному спілкуванні, оскільки готують людину до зіткнення із чужою культурою та її представниками, а це може послабити культурний шок, що виникає під час переходу в незнайоме етнічне середовище. Вони також допомагають індивідуумам розширити своє уявлення про світ та вийти за рамки обмежень власної соціальної, географічної й політичної реальності.

Таким чином, етнічні (етнокультурні, культурні) стереотипи, які формуються в контексті етнічної самосвідомості та вивчаються через мовні форми, виконують декілька важливих ролей. По-перше, вони закріплюють культурні традиції та звички моноетнічного середовища у свідомості етносу. По-друге, вони регулюють мовну етносвідомість і поведінку. Третя функція полягає в тому, що стереотипи виконують важливі соціально-культурні завдання в житті етносів, зокрема впливають на орієнтацію та формування світогляду людей через засоби масової інформації.

Слід відзначити розрізнення між поняттями "національний стереотип" і "етнічний (етнокультурний, культурний) стереотип". Перший асоціюється із соціологічними аспектами та пов'язаний з державністю, водночас другий зосереджений на культурній спадщині етносу та є культурологічним поняттям.

Етнокультурні стереотипи відіграють позитивну роль у міжкультурній комунікації. Вони допомагають особі подолати культурний шок, коли вона опиняється в незнайомому етнічному середовищі, і дають базові знання про інші нації. Однак для успішної міжкультурної комунікації важливо не обмежуватися лише стереотипами, оскільки вони є

лише одним із чинників, які слід враховувати під час спілкування. Тому проблема побудови адекватної поведінки з урахуванням наявних стереотипів залишається актуальною.

У сучасному світі мультикультурні контакти, які виникають у результаті економічних, політичних і комунікативних взаємозв'язків, є одним з найважливіших наслідків. Міжкультурна комунікація, яка означає обмін інформацією між людьми різних культур, є важливим аспектом цього явища. Вона включає в себе вивчення систем кодування, норм, форм поведінки й суб'єктивно-емоційних відчуттів, які є характерними для власної та інших культур [8, 9, 10].

Завдяки глобальній мережі ми можемо усвідомити та подолати комунікативні бар'єри. Інтернет-комунікація є важливим чинником глобалізації інформаційного простору, де віртуальне спілкування відіграє суттєву роль. Соціальні медіа збирають навколо себе велику кількість прихильників та стають новим засобом обміну інформацією. Вони дозволяють компаніям просувати свої товари й послуги серед інтернет-користувачів з різних культур.

Серед популярних методів використання соціальних медіа в бізнесі варто виділити такі:

1. Корпоративні блоги як засіб оперативного розміщення інформації про компанію та взаємодію з клієнтами.
2. Співпраця із соціальними мережами та використання рекламних можливостей на них.
3. Залучення споживачів до обговорення продуктів і послуг, зокрема отримання відгуків та ідей для поліпшення.

Для звичайних користувачів основною метою використання соціальних мереж є спілкування з друзями та родиною, а також знаходження нових знайомств.

Медіа й соціальні мережі відіграють ключову роль у побудові міжкультурних відносин у сучасному світі. Вони стають платформою для обміну інформацією, ідеями й культурними цінностями між представниками різних культур. Завдяки медіа та соціальним мережам ми можемо легко здійснювати віртуальні подорожі до інших країн, ділитися своєю культурою та вивчати культуру інших.

Це сприяє зближенню та взаєморозумінню між представниками різних національностей, обміну поглядами й досвідом. Медіа й соціальні мережі дозволяють вирішувати міжкультурні конфлікти, підсилюють глобальну свідомість та допомагають

побудові відкритого й різноманітного світу.

Отже, роль медіа й соціальних мереж у побудові міжкультурних взаємин полягає в тому, що вони сприяють обміну культурними цінностями, співпраці та взаєморозумінню між людьми з усього світу, якщо вміти правильно застосовувати комунікативні навички.

У сучасному світі, коли багато компаній працюють у режимі віддаленої роботи й мають різноманітні міжнародні команди, міжкультурна комунікація стає важливою ниткою в їхніх відносинах. У таких умовах важливо приділяти увагу декільком аспектам, які можуть вплинути на ефективне спілкування з іноземними колегами, друзями або партнерами.

Спілкувачам слід бути обережними у виборі слів й уникати жаргонізмів та аббревіатур, оскільки вони можуть бути незрозумілими для іноземців. Також важливо уникати культурно специфічних посилань, які можуть бути незрозумілими або образливими.

Тон спілкування має особливе значення, оскільки неправильно вибраний тон може передати ненавмисний сарказм або критику. Краще використовувати нейтральні фрази та періодично підтверджувати розуміння і згоду.

Невербальна мова також відіграє важливу роль, і необхідно переконатися, що ваша мова тіла й жести не надсилають змішаних повідомлень. Варто уповільнити темп мовлення та не намагатися домінувати в розмові, оскільки іноземцям інколи потрібен час на оброблення інформації й контексту.

Пам'ятайте, що мета спілкування - це інформування співрозмовників, а не показ своїх знань мови. Вивчення культурних норм допоможе збагатити наші стосунки та покращити розуміння нових людей у нашому житті. Культурні відмінності можуть призвести до конфліктів і недорозумінь, тому важливо бути відкритими у вивченні інших культур, щоб покращити міжкультурні взаємини.

Обговорення. Вивчення стратегій комунікації для ефективного взаєморозуміння в умовах культурного різноманіття є комплексним та багатоаспектним. Культурна різноманітність в українському суспільстві підштовхує кожного індивіда до позитивної взаємодії та сприяє розвиткові розуміння представників інших культур.

Важливими для наших наукових пошуків є часто обговорюване в академічній спільноті питання, чи впливає культура на формування мови, чи ж мова впливає на культуру. Це пов'язано з лінгвістичною теорією відносності, також відомою як гіпотеза Сепіра-Уорфа, яка стверджує, що структура мови впливає на спосіб сприйняття світу та формування

світогляду її носіїв. Іншими словами, мова, яку ми використовуємо, впливає на те, як ми сприймаємо й розуміємо світ навколо нас. Таким чином, люди, які використовують різні мови, можуть мати розбіжні погляди та сприймання світу.

Сучасна освіта ставить перед собою завдання формувати особистості, які мають здатність пізнавати та сприяти розвиткові культури через діалогічне спілкування. Це передбачає високий рівень комунікативної культури, комунікативної компетентності та розвинених навичок спілкування у всіх учасників комунікативного процесу. Здійснення цього можливе завдяки належно організованому міжкультурному діалозі, який відіграє значущу роль у сучасному суспільстві та освіті. Згідно із В. Біблером, мова йде про діалогічність самої особистості в діалозі між «Я» і «Ти» як онтологічно різних осіб, які мають актуально й потенційно різні культури, методи мислення та різні уявлення про істину, красу і добро. Діалог у контексті культури є обміном різних поглядів і уявлень та завжди є діалогом різних культур.

Істинний міжкультурний діалог допомагає відкрити спільні цінності, погляди на світ і традиції. Між культурами загалом виявляються багато сумісних цінностей, таких як ідея єдності людства, повага до прав і життя кожної особи, свобода, терпимість, справедливість, солідарність і турбота про навколишнє середовище. Це сприяє поширенню справедливості та зменшенню нерівності, а також підтриманню ідеалів взаєморозуміння, терпимості й солідарності між різними цивілізаціями, народами та культурами.

Висновки. Означена стаття розглядає процес глобалізації та різноманітні протиріччя, які виникають унаслідок цього явища. Важливо підкреслити, що глобалізація має як позитивні, так і негативні наслідки для суспільства. На одному рівні вона сприяє зростанню світового обміну і співпраці, зближенню націй. Водночас вона може призводити до втрати культурної ідентичності, економічної нерівності та інших викликів.

У роботі підкреслено, що успішне міжкультурне спілкування не обмежується володінням мовою й національними особливостями. Мова, безперечно, є важливою умовою, але культурний контекст також відіграє важливу роль у комунікації. Стиль спілкування, загальний настрій і певні культурні особливості можуть впливати на успішність спілкування.

Дослідження пропонує розглянути ключові концепції міжкультурної комунікації та зрозуміти вплив культурного контексту на комунікаційний процес. Це важливий аспект для тих, хто працює або спілкується з представниками інших культур.

Психологічні аспекти міжкультурної комунікації, зокрема вплив стереотипів, також розглядаються в статті. Це допомагає зрозуміти, як наше сприйняття і стереотипи можуть впливати на міжкультурне спілкування.

Зокрема розділ про технології та інструменти вказує на те, як сучасні технології можуть сприяти комунікації в різних культурних середовищах, що стає все важливішим у сучасному глобалізованому світі.

Стаття також пропонує практичні поради для індивідів та організацій, спрямовані на полегшення міжкультурного взаєморозуміння. Ці поради відзначають ключові аспекти, які сприяють успішній комунікації в умовах культурного різноманіття.

Отже, стаття представляє комплексний погляд на проблеми міжкультурної комунікації та пропонує корисні практичні поради для тих, хто стикається із цими викликами в сучасному глобалізованому світі.

Список використаних джерел

1. Arasaratnam, L. A. Intercultural communication competence. *Intercultural communication: Representation and construction of culture* / ed. by A. Kurylo. Los Angeles, CA : SAGE Publications, 2013. P. 47-68.
2. Barna L. M. Stumbling blocks in intercultural communication. *Intercultural communication* / ed. by L. Samovar, R. Porter. Belmont : Wadsworth Publishing, 1997.
3. Braslauskas J. Effective creative intercultural communication in the context of business interaction: theoretical and practical aspects. *Creativity studies*. 2020. Vol. 13. No. 1. P. 199-215. <http://dx.doi.org/10.3846/cs.2020.12094>
4. Chen G. M., Starosta W. J. Foundations of intercultural communication. Lanham, Maryland : University Press of America, 2005. 340 p.
5. Hall E. T. Beyond culture. New York : Anchor Books, 1989. 300 p.
6. Lustig M. W., Koester J. Intercultural competence: interpersonal communication across cultures. 6th ed. Boston : Pearson Education, 2010. 388 p.
7. Аксьонова В. І. Міжкультурна комунікація як атрибут соціокультурної життєдіяльності суспільства. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2011. Вип. 45. С. 128-140.
8. Безкоровайна О. В. Інноваційні підходи до організації методичної підготовки майбутнього вчителя англійської мови (на прикладі спільного проекту Британської Ради в Україні та Міністерства освіти і науки України «Шкільний вчитель нового покоління»). *Нова педагогічна думка*. 2018. № 4. С. 96–99.
9. Безкоровайна О. В. Концептуальні засади до формування полікультурної освіти майбутніх педагогів: теорія і практика. Міжкультурна комунікація у професійній підготовці майбутнього педагога ХХІ століття : матеріали першої Всеукраїнської науково-практичної конференції : збірник тез. Рівне: РДГУ, 2023. С. 6-8.
10. Безкоровайна О. В. Полікультурні засади формування громадянської ідентичності студентів в умовах закладу вищої освіти. *Advanced Linguistics*. 2023. № 11. С. 113-122. <https://doi.org/10.20535/2617-5339.2023.11.278269>
11. Манакін В. М. Мова і міжкультурна комунікація : навчальний посібник. Київ : ВЦ «Академія», 2012. 288 с.

References

1. Arasaratnam, L. A. Intercultural communication competence. *Intercultural communication: Representation and construction of culture* / ed. by A. Kurylo. Los Angeles, CA : SAGE Publications, 2013. P. 47-68.
2. Barna L. M. Stumbling blocks in intercultural communication. *Intercultural communication* / ed. by L. Samovar, R. Porter. Belmont : Wadsworth Publishing, 1997.
3. Braslauskas J. Effective creative intercultural communication in the context of business interaction: theoretical and practical aspects. *Creativity studies*. 2020. Vol. 13. No. 1. P. 199-215. <http://dx.doi.org/10.3846/cs.2020.12094>
4. Chen G. M., Starosta W. J. Foundations of intercultural communication. Lanham, Maryland : University Press of America, 2005. 340 p.
5. Hall E. T. Beyond culture. New York : Anchor Books, 1989. 300 p.
6. Lustig M. W., Koester J. Intercultural competence: interpersonal communication across cultures. 6th ed. Boston : Pearson Education, 2010. 388 p.
7. Aksyonova V. I. (2011). Mizhkulturna komunikatsiia yak atrybut sotsiokulturnoi zhyttiediiialnosti suspilstva [Intercultural communication as an attribute of socio-cultural life of society]. *Humanitarnyi visnyk Zaporizkoi derzhavnoi inzhenernoi akademii*, 45, 128-140.
8. Bezkorovaina, O. V. (2018). Innovatsiini pidkhody do orhanizatsii metodychnoi pidhotovky maibutnoho vchytelia anhliiskoi movy (na prykladi spilnogo proektu Brytanskoi Rady v Ukraini ta Ministerstva osvity i nauky Ukrainy «Shkilnyi vchytel novoho pokolinnia») [Innovative approaches to the organization of methodical training of future English language teachers (on the example of the joint project of the British Council in Ukraine and the Ministry of Education and Science of Ukraine “New Generation School Teacher”). *Nova pedahohichna dumka*, 4, 96–99.
9. Bezkorovaina, O. V. (2023). Kontseptualni zasady do formuvannia polikulturnoi osvity maibutnikh pedahohiv: teoriia i praktyka [Conceptual bases for the formation of multicultural education of future teachers: theory and practice]. *Mizhkulturna komunikatsiia u profesiinii pidhotovtsi maibutnoho pedahoha XXI stolittia*: Proceedings of the first All-Ukrainian scientific and practical conference (pp. 6-8). Rivne: RDHU.
10. Bezkorovaina, O. V. (2023). Polikulturni zasady formuvannia hromadianskoi identychnosti studentiv v umovakh zakladu vyshchoi osvity [Multicultural bases of students' civic identity formation in higher education institutions.]. *Advanced Linguistics*, 11, 113-122. <https://doi.org/10.20535/2617-5339.2023.11.278269>
11. Manakin, V. M. (2012). *Mova i mizhkulturna komunikatsiia* [Language and intercultural communication]. Kyiv: “Akademiia”.

Arsen Tkachuk,
Postgraduate Student,
Rivne State University of the Humanities,
Rivne

COMMUNICATION STRATEGIES FOR EFFECTIVE INTERCULTURAL UNDERSTANDING IN THE CONTEXT OF CULTURAL DIVERSITY

Abstract: *Globalization plays a significant role in today's world and cultural diversity has become not just a realistic phenomenon but also a key factor in interaction. In this context, the issue of effective intercultural communication is a high priority. The article aims to explore and define communication strategies that facilitate successful intercultural understanding in the context of cultural diversity. The main goal of the research is to analyze the features of intercultural communication in different contexts and to study the European experience in this field. The objectives are to develop strategies that will promote high-*

level communication between representatives of different cultures. The research used the following methods: analysis and generalization of scientific and pedagogical sources on the analyzed problem; methods of interpretation and generalization of facts regarding communication strategies for effective intercultural understanding in the context of cultural diversity.

Theoretical aspects encompass key concepts of intercultural communication and an analysis of the influence of the cultural context on the communication process. Practical challenges that arise when communicating in different cultural environments are examined in a section dedicated to strategies for adapting communication approaches.

This study also covers the psychological aspects of intercultural communication, including the influence of stereotypes. The section on technology and tools investigates how modern technologies can enhance communication in various cultural settings. A crucial part of the article offers practical advice for individuals and organizations aimed at facilitating intercultural understanding. Considering the research findings, we emphasize the key aspects that contribute to successful communication in the context of cultural diversity. In the article's conclusions, recommendations are provided for further improving communicative strategies in the context of cultural diversity taking into account contemporary realities and globalization trends.

Key words: *communication, understanding, cultural diversity, communication strategies, intercultural communication, cultural context.*

Стаття надійшла до редакції 11.07..2023.
Стаття прийнята до публікації 23.07.2023.

DOI <https://doi.org/10.32405/2308-3778-2023-27-2-224-242>

УДК 373.5.015.31.011.2:504.61:355.01

ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-9262-2311>

*Світлана Толочко,
доктор педагогічних наук, професор,
Інститут проблем виховання НАПН України
м. Київ*

НАУКОВО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ В СТАРШОКЛАСНИКІВ ЕКОЛОГІЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ В УМОВАХ ПОДОЛАННЯ ЕКОЛОГІЧНИХ НАСЛІДКІВ ВІЙНИ

***Анотація.** У статті обґрунтовано сучасні аспекти формування екологічної компетентності учнів старших класів у контексті подолання екологічних наслідків війни, охарактеризовано дефініції понять «екологічна компетентність учнів», «формування екологічної компетентності здобувачів освіти», «формування в учнів старших класів екологічної компетентності в контексті подолання екологічних наслідків війни», «навчальний проєкт», «проєктно-дослідницька діяльність».*

Мета полягає в обґрунтуванні науково-методичних засад формування в старшокласників екологічної компетентності в умовах подолання екологічних наслідків війни засобами проєктно-дослідницької діяльності. Завданнями дослідження визначено: проаналізувати стан розроблення проблеми формування в учнів старших класів екологічної компетентності засобами проєктно-дослідницької діяльності; уточнити сутність і структуру понять «екологічна компетентність учнів старших класів» та «проєктно-дослідницька діяльність»; розкрити особливості системи та моделі формування в учнів старших класів екологічної компетентності засобами проєктно-дослідницької діяльності. Для досягнення поставленої мети й визначених завдань були застосовані такі методи: теоретичні: теоретичний аналіз та узагальнення літературних джерел; порівняння, класифікацію, узагальнення; дедуктивний, індуктивний; системний, формалізацію; ідеалізацію та педагогічне моделювання; емпіричні: педагогічне спостереження, узагальнення педагогічного досвіду.

Наголошується на значущості формування екологічної компетентності учнів старших класів у контексті подолання екологічних наслідків війни з метою формування здатності до оперативного визначення рівня забруднення довкілля та виявлення екологічних загроз під час воєнних дій, моделювання зони розповсюдження рівня забруднення, складання плану дій щодо запобігання виникненню забруднення та відновлення території, постраждалих під час війни.

Визначено підходи, принципи, виокремлено педагогічні умови, окреслено шляхи формування екологічної компетентності учнів старших класів у контексті подолання екологічних наслідків війни.

Розроблено модель системи з реалізацією інноваційних змісту, форм, методів і засобів формування екологічної компетентності учнів старших класів у контексті подолання екологічних наслідків війни через представленість трьома компонентами: концептуально-цільовим, змістовно-діяльним та контрольньо-діагностичним.

***Ключові слова:** екологічна компетентність, учні старших класів, проєктно-дослідницька діяльність, модель системи, методологія формування.*

© Світлана Толочко, 2023

Вступ. Воєнні дії в Україні актуалізували роль екологічної компетентності громадян, підтвердили наявність достатнього теоретичного рівня її сформованості, розуміння світових, українських і регіональних екологічних проблем. Виявлені проблеми пов'язані з низьким ступенем здатності практичного застосування знань, умінь, навичок щодо безпекової

поведінки як власної, так і щодо об'єктів, що несуть екологічну загрозу, та реалізації здоров'язберігаючої компетентності в складних екологічних обставинах.

Екологічна освіта та виховання – це психолого-педагогічний процес, який орієнтований на формування знань людини про навколишнє природне середовище, практичні навички й активну життєву позицію в галузі охорони, збереження та раціонального використання природних ресурсів.

Актуальність і соціальна значущість проблеми визначається екологічними проблемами:

– викликаними воєнними діями в Україні загрозами ядерній, радіаційній, хімічній безпеці, пошкодженням інфраструктури, пошкодженням екосистем і плюндруванням Рамсарських угідь, порушенням морського й екологічного права в Чорному й Азовському морях;

● відчутними змінами в навколишньому природному середовищі, пов'язаними з антропогенною діяльністю (змінами клімату, міграціями видів, скороченням біорізноманіття, виснажливим споживанням, загальною деградацією ландшафтів тощо);

● значною суспільною інтеграцією у вирішенні реальних екологічних проблем;

● інтенсивним формуванням інформаційного простору, який доповнює цілеспрямований педагогічний вплив закладів освіти;

● нестачею освітніх ініціатив щодо формування екологічних і коеволюційних цінностей та екологічної компетентності в контексті подолання екологічних наслідків війни;

● ігноруванням у змісті традиційної екологічної освіти проблематики змін довкілля внаслідок діяльності людини та в результаті воєнних дій.

Недоліки сучасної екологічної освіти в умовах воєнних дій пояснюються наявністю суперечностей між:

● існуючою потребою суспільства в сприятливому середовищі проживання й недостатньою підготовленістю громадян до грамотних дій зі збереження та поліпшення навколишнього середовища в умовах війни;

● необхідністю формування готовності та здатності здобувачів освіти до грамотних дій у проблемних екологічних ситуаціях і недостатніми вміннями й навичками із запобігання забрудненню довкілля під час війни.

Тож інтегральний характер знань сучасної екології, її спрямованість на задоволення

життєвих потреб людей у контексті воєнних дій обумовлюють необхідність залучення молодих людей до вирішення екологічних проблемних ситуацій сьогодення і майбутнього незалежно від їхнього професійного вибору.

Мета та завдання. Мета статті полягає в обґрунтуванні науково-методичних засад формування в старшокласників екологічної компетентності в умовах подолання екологічних наслідків війни засобами проєктно-дослідницької діяльності.

Завдання дослідження:

- проаналізувати стан розроблення проблеми формування в учнів старших класів екологічної компетентності засобами проєктно-дослідницької діяльності в контексті їхнього безперервного розвитку;
- уточнити сутність і структуру понять «екологічна компетентність учнів старших класів» та «проєктно-дослідницька діяльність»;
- розкрити особливості системи й моделі формування в учнів старших класів екологічної компетентності засобами проєктно-дослідницької діяльності.

Методи дослідження. Для досягнення поставленої мети й визначених завдань були застосовані такі методи: *теоретичні*: теоретичний аналіз та узагальнення літературних джерел – з метою теоретичного аналізу проблеми формування в старшокласників екологічної компетентності в умовах подолання екологічних наслідків війни; порівняння, класифікацію, узагальнення для з'ясування змісту базових понять дослідження; дедуктивний, індуктивний методи – для визначення сутності й структури формування в старшокласників екологічної компетентності в умовах подолання екологічних наслідків війни; системний метод, формалізацію – для розроблення концепції формування в старшокласників екологічної компетентності в умовах подолання екологічних наслідків війни; ідеалізацію та педагогічне моделювання – з метою проєктування системи формування в старшокласників екологічної компетентності в умовах подолання екологічних наслідків війни та організаційно-методичного супроводу її реалізації; *емпіричні*: педагогічне спостереження, узагальнення педагогічного досвіду – з метою узагальнення стану формування в старшокласників екологічної компетентності в умовах подолання екологічних наслідків війни.

Результати дослідження. Сучасні складні воєнні умови диктують зміну пріоритетів держави й суспільства щодо формування екологічної компетентності здобувачів освіти як майбутніх фахівців і учасників відбудови та якісного перетворення країни. Означене вище

визначає потребу розвивати вміння використовувати здобуті знання в практичній діяльності, зокрема під час розроблення екологічних програм, плану дій з відновлення територій, постраждалих внаслідок бойових дій.

Актуалізується необхідність створення практико-орієнтованого освітнього середовища як методико-технологічного підґрунтя формування екологічної компетентності здобувачів освіти, критичного аналізу світових, державних і регіональних проблем, системи цінностей, екологовідповідального і творчого мислення в контексті розроблення екологічних програм, планів дій з відновлення територій, постраждалих внаслідок бойових дій. Значущим у цьому контексті також убачаємо впровадження отриманих результатів дослідження в практику діяльності педагогів закладів загальної середньої, професійно-технічної, позашкільної, діяльність органів державної влади та місцевого самоврядування в процесі післявоєнної відбудови держави та формування екопростору України майбутнього.

В основу дослідження покладені концептуальні положення, сутність яких полягає в розумінні екологічної освіти як порівняно нової галузі педагогічної теорії і практики, метою якої визначено забезпечення реалізації принципових загально-дидактичних положень: системності, систематичності, наступності, неперервності, гуманізації і науковості, що посилює інтегральну функцію навчальних предметів у закладах освіти.

Екологічна компетентність учнів відповідно до Державного стандарту базової середньої освіти включає здатність усвідомлювати екологічні основи природокористування, необхідність охорони природи, дотримуватися вимог поведінки на природі, ощадливо використовувати природні ресурси, розуміти значущість контексту і взаємообумовленості господарської діяльності й необхідності зберігати природу, що сприятиме забезпеченню сталого розвитку суспільства (Державний стандарт базової середньої освіти, 2020).

Формування екологічної компетентності здобувачів освіти в контексті дослідження позиціонується як систематичний процес вироблення досвіду, почуття особистої причетності, відповідальності й екологічних цінностей у процесі особистісно й соціально значущої навчальної та практичної діяльності з вирішення екологічних проблем.

Формування в учнів старших класів екологічної компетентності в контексті подолання екологічних наслідків війни – це цілеспрямований процес із формування здатності до оперативного визначення рівня забруднення довкілля та виявлення екологічних загроз під час воєнних дій, моделювання зони розповсюдження рівня забруднення, складання

плану дій щодо запобігання виникненню забруднення й відновлення територій, постраждалих під час війни.

Формування екологічної компетентності здобувачів освіти в контексті подолання екологічних наслідків війни спонукає до активної навчально-пізнавально-практичної діяльності педагогів та замовників освітніх послуг, яка, на нашу думку, може бути представлена *трьома напрямками*:

- свідоме й цілеспрямоване запобігання загрозам ядерній, радіаційній, хімічній безпеці; руйнуванню екологічно небезпечних підприємств, об'єктів інфраструктури;
- безперервна й ефективна ліквідація проблем із забезпечення якості питної води; забруднення ґрунтів, порушення ландшафтів і природно-заповідних територій;
- систематичне й результативне відновлення територій, постраждалих внаслідок бойових дій, та стану довкілля загалом; підвищення якості життя населення, поліпшення санітарно-епідеміологічної ситуації; підвищення грамотності громадян щодо поводження з побутовими і небезпечними відходами тощо.

Навчальний проєкт ототожнюється з інтегративною дидактичною технологією навчання й виховання, спрямованою на розвиток компетентності здобувача освіти; метод навчання і форма організації навчально-пізнавальної діяльності, що передбачає співпрацю всіх учасників освітнього процесу з метою отримання конкретного результату за певний період – від одного уроку до кількох місяців.

Проектно-дослідницька діяльність – це діяльність, спрямована на розвиток творчих і дослідницьких якостей здобувачів освіти, що передбачає аналіз проблем, формулювання провідної проблеми, визначення завдань; формулювання цілей та планування діяльності; пошук потрібної інформації, її систематизацію й структурування; вибір, освоєння й використання технології, адекватної проблемній обстановці й підсумковому продукту проєктування; проведення дослідження (аналізу, синтезу, висуванню гіпотези, деталізації й узагальнення); застосування знань, умінь і навичок у різних, зокрема й у нестандартних ситуаціях; самоаналізу й рефлексії (самоаналіз успішності й результативності рішення проблеми в рамках проєкту); презентації (формування іміджу) діяльності та її результатів. При цьому використовують технології, методи, засоби навчання, знання та вміння з різних галузей науки.

Методологічні основи формування екологічної компетентності учнів старших класів

закладів загальної середньої освіти враховують:

- онтологічні, філософсько-культурологічні положення, пов'язані з діалектичним пізнанням явищ і процесів взаємозалежності та взаємодії природи і людини, обґрунтуванням ідей коеволюції, сталого розвитку природи і суспільства, необхідністю гармонізації взаємовпливів у системі «природа – людина – суспільство»;

- гносеологічні концепції характеристики основних етапів процесів, пов'язаних із засвоєнням знань (відчуття, сприйняття, осмислення, розуміння, узагальнення, закріплення, застосування) та відображенням взаємозв'язків її складових (знаннева, ціннісна й мотиваційно-діяльнісна) як основи поведінки та діяльності особистості в навколишньому природному середовищі;

- аксіологічне визнання суб'єктності ставлення до природи та непрагматичний характер взаємодії з нею з пріоритетністю екологічних ціннісних орієнтацій;

- праксеологічні засади результативної екологічно доцільної діяльності в довіллі через активну екологічну позицію в процесі розв'язання життєвих ситуацій завдяки сформованій системі екологічних цінностей в умовах подолання екологічних наслідків війни.

Аналіз проектно-дослідницької діяльності як інноваційної технології формування в старшокласників екологічної компетентності в умовах подолання екологічних наслідків війни передбачає виокремлення основних підходів і принципів.

Так, здійснений аналіз вищезначеної проблеми уможливив визначення низки підходів, а саме: особистісно-орієнтованого, проблемного, системного, компетентнісного, діяльнісного, інтегрованого, інструментально-технологічного. Репрезентуємо результати в таблиці 1.

Таблиця 1

Підходи формування в старшокласників екологічної компетентності в умовах подолання екологічних наслідків війни засобами проектно-дослідницької діяльності

<i>Назва підходу</i>	<i>Суть підходу</i>
<i>особистісно-орієнтований</i>	цілеспрямований, планомірний, спеціально організований педагогічний прогрес, що поєднує виховання та освіту для допомоги, підтримання, соціально-педагогічного захисту, розвитку учнів старших класів, розвивання індивідуальних пізнавальних здібностей; виявлення, ініціювання, використання індивідуального досвіду; допомога в самопізнанні, самовизначенні та самореалізації, формування м'яких навичок: самостійності, відповідальності, критичності, вимогливості до себе та інших, наполегливості в досягненні поставленої мети, уміння працювати як індивідуально, так і колективно

<i>Назва підходу</i>	<i>Суть підходу</i>
<i>проблемний</i>	активне ставлення учнів старших класів до оволодіння знаннями, уміннями й навичками, інтенсивний розвиток самостійної пізнавальної діяльності та індивідуальних творчих здібностей до виконання навчальних задач або завдань за допомогою методів і прийомів, організаційних форм і засобів доцільного використання навчальних проблемних ситуацій, постановки і розв'язання навчальних проблем, способів пред'явлення педагогом, прийняття та розв'язання здобувачами освіти проблемних задач
<i>системний</i>	дослідження, вивчення світу через розгляд об'єктів екології як системи, орієнтація на розкриття цілісності об'єкта навколишнього середовища, виявлення різноманітності зв'язків у ньому та приведення їх до єдиної теоретичної картини
<i>компетентнісний</i>	реалізація завдань проектної діяльності через вимоги до обов'язкового навчання учнів старших класів у розрізі галузей освіти: мовно-літературної, математичної, природничої, технологічної, інформатичної, соціальної і здоров'язбережувальної, громадянської та історичної, мистецької, фізичної культури
<i>діяльнісний</i>	спрямованість освітнього процесу на формування компетентностей і наскрізних умінь особистості, застосування теоретичних знань на практиці, формування здібностей до самоосвіти й командної роботи, успішну інтеграцію в соціум і самореалізацію. Опора на діяльнісний підхід передбачає визнання єдності свідомості й діяльності основним принципом розвитку особистості
<i>інтегрований</i>	складне, широке й багатомірне поєднання/акумуляування розрізаних предметних знань учнів старших класів з метою реалізації необхідності їхнього комплексного застосування на практиці, формування цілісного світогляду про навколишній світ, підвищення якості засвоєння сприйнятого матеріалу
<i>інструментально-технологічний</i>	організація повноцінної навчально-пізнавальної діяльності старшокласників, накопичення знань і вмінь, формування компетентностей, набуття досвіду самостійної науково-практичної та дослідницько-пошукової діяльності як найвищих щаблів навчально-пізнавальної діяльності

Реалізованість дослідження забезпечується дотриманням сукупності педагогічних принципів: взаємозв'язку, багатомірності, ієрархічності, різнопорядковості, вибору індивідуальної освітньої траєкторії, особистісного цілепокладання, соціокультурної відповідності, освітньої рефлексії. Потракуємо зміст кожного з них та узагальнимо означену інформацію в таблиці 2.

Таблиця 2

Принципи формування в старшокласників екологічної компетентності в умовах подолання екологічних наслідків війни засобами проєктно-дослідницької діяльності

<i>Назва принципу</i>	<i>Суть принципу</i>
<i>взаємозв'язку</i>	система (проєкт) вивчається як частина певної макросистеми, зв'язана безлічно зв'язків з іншими системами, взаємодіє та існує в єдності з ними
<i>багатомірності</i>	вивчаються різні характеристики систем, які об'єднують в групи (кластери): об'єкт описується як сукупність деяких характеристик та взаємозв'язків між ними
<i>ієрархічності</i>	система розглядається як складна структура з різними рівнями, між якими встановлюються певні зв'язки
<i>різнопорядковості</i>	різні ієрархічні рівні системи породжують закономірності різного порядку: одні закономірності властиві тільки всім елементам або деякій групі елементів, а інші – тільки окремим елементам
<i>вибору індивідуальної освітньої траєкторії</i>	дає змогу розглядати виникнення освітніх потреб у свідомості здобувачів освіти як результат освітнього процесу. На освітні потреби впливає особисте визначення й особистісна самореалізація старшокласників. Ці процеси здійснюються із задіянням ціннісних орієнтацій, зокрема щодо екологічної спрямованості освітнього процесу
<i>особистісного цілепокладання</i>	самовизначення старшокласників щодо конкретного навчального питання (усього курсу навчання) слугує задіянням цінностей як джерела смислоутворюючої основи людського діяння та ціннісних орієнтацій як індивідуального вибіркового ставлення до того чи іншого носія цінності
<i>соціокультурної відповідності</i>	регулює організацію освітнього процесу відповідно до змісту екологічної культури, яка зі свого боку розглядається в широкому контексті, а саме: усі сфери знання й досвіду людства висвітлені з точки зору їхньої цінності й потенціальних можливостей формування особистісних смислів та екологічної компетентності здобувачів освіти
<i>освітньої рефлексії</i>	передбачає рефлексивне усвідомлення відповідності між результатами освітнього процесу з опанування екологічних знань, умінь, формування екологічної компетентності та власною метою здійснення учіння

У репрезентованому дослідженні *структурно-функціональна модель формування в учнів старших класів екологічної компетентності в контексті подолання екологічних наслідків війни* (рис. 1) буде представлена трьома компонентами: концептуально-цільовим, змістовно-діяльнісним та контрольнo-діагностичним. Саме така структура, на нашу думку, дає змогу системно поєднати мету, чинники, зміст, складові, підходи, принципи, етапи, форми, методи, засоби, саме освітнє середовище та результат [13; 14].

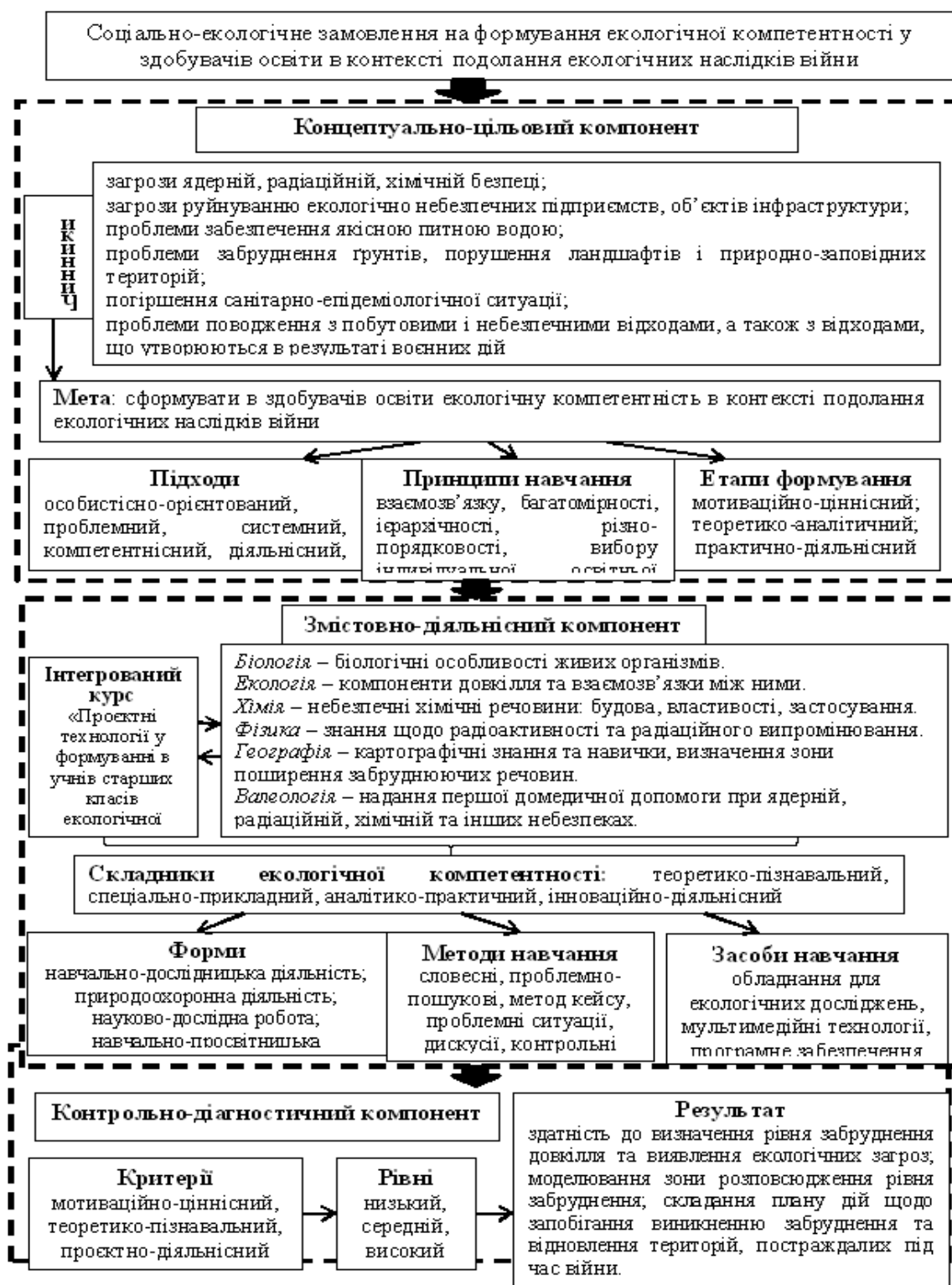

Рис. 1. Структурно-функціональна модель формування в учнів старших класів екологічної компетентності в контексті подолання екологічних наслідків війни

Концептуально-цільовий компонент моделі включатиме дві складові, а саме: мету і чинники.

Метою розробленої структурно-функціональної моделі є формування в учнів старших класів екологічної компетентності в контексті подолання екологічних наслідків війни.

Основні чинники означеного процесу – це:

- загрози ядерній, радіаційній, хімічній безпеці;
- загрози руйнуванню екологічно небезпечних підприємств, об'єктів інфраструктури;
- проблеми забезпечення якісною питною водою;
- проблеми забруднення ґрунтів, порушення ландшафтів і природно-заповідних територій;
- погіршення санітарно-епідеміологічної ситуації;
- проблеми поводження з побутовими і небезпечними відходами.

Методологічними підходами формування в учнів старших класів екологічної компетентності в контексті подолання екологічних наслідків війни, як зазначалося попередньо, визначено такі: системний, компетентнісний, інтегративний, діяльнісний, синергетичний, прогностичний.

Формування екологічної компетентності у здобувачів освіти здійснюватиметься відповідно до принципів навчання: взаємозв'язку, багатомірності, ієрархічності, різнопорядковості, вибору індивідуальної освітньої траєкторії, особистісного цілепокладання, соціокультурної відповідності, освітньої рефлексії. Зазначені принципи визначають етапи формування в учнів старших класів екологічної компетентності в контексті подолання екологічних наслідків війни: мотиваційно-ціннісний; теоретико-аналітичний; практично-діяльнісний.

Змістовно-діяльнісний компонент містить інтегрований курс «Проектні технології у формуванні в учнів старших класів екологічної компетентності в контексті подолання екологічних наслідків війни», що є інтеграцією навчальних предметів/дисциплін, а саме:

- біології – біологічні особливості живих організмів;
- екології – компоненти довкілля та взаємозв'язки між ними;
- хімії – небезпечні хімічні речовини: будова, властивості, застосування;
- фізики – знання щодо радіоактивності та радіаційне випромінювання;
- географії – картографічні знання та навички, визначення зони поширення

забруднюючих речовин;

- валеології – надання першої домедичної допомоги при ядерній, радіаційній, хімічній та інших небезпеках.

Окрім того, означений компонент буде репрезентований такими складниками екологічної компетентності: теоретико-пізнавальним, спеціально-прикладним, аналітико-практичним, інноваційно-діяльним, а також міститиме форми, методи, засоби навчання та шляхи формування.

Серед форм формування в учнів старших класів екологічної компетентності в контексті подолання екологічних наслідків війни визначаємо такі:

1) навчально-дослідницька діяльність (організація і проведення соціальних досліджень; виконання проєктних завдань; організація і проведення екопрактикуму; еколого-краєзнавчі екскурсії);

2) природоохоронна діяльність (екологічні акції; посадка зелених насаджень; виготовлення годівничок; догляд за рослинами; екологічні суботники; рейди з упорядкування водоохоронної зони);

3) науково-дослідна робота (написання рефератів, наукових робіт для участі в дослідницько-експериментальних конкурсах різного рівня; виконання лабораторних, практичних, самостійних завдань; написання тез, статей з екологічної тематики);

4) навчально-просвітницька діяльність (захист екопроєктів, звітів про проведені дослідження; суспільний огляд досягнень здобувачів освіти; конкурс малюнків, плакатів, листівок; конкурс екологічних казок, віршів; створення театру екологічної моди; пропаганда екологічних знань серед населення мікрорайону; складання звернень до жителів міста/села/територіальної громади; виступи на класних годинах; випуск «Екологічного вісника» – екологічної газети закладу освіти; проведення тематичних декад, тижнів; випуск буклетів на екологічну тематику; створення комп'ютерних презентацій, лепбуків тощо).

Спрогнозовано використання під час формування в учнів старших класів екологічної компетентності в контексті подолання екологічних наслідків війни таких засобів навчання: виробниче та дослідницьке обладнання для екологічних досліджень, вимірювальні засоби, кабінети, лабораторії; реальні об'єкти на виробництві; мультимедійні технології, програмне забезпечення.

Шляхи формування екологічної компетентності

- розроблення орієнтовного змісту неперервної екологічної освіти для всіх вікових категорій підростаючого покоління, збільшення ваги екологічних питань як у рамках певних предметів, так і за допомогою налагодження внутрішньопредметних і міжпредметних зв'язків завдяки реалізації наскрізних змістових ліній;

- створення в закладах освіти відповідної навчально-матеріальної бази: куточків охорони природи, живих куточків, наявність лабораторій, обладнання для екологічних досліджень; мультимедійні технології, програмне забезпечення. тощо;

- формування мотивів відповідального ставлення до природи, прагнення глибше пізнати її, примножувати її багатства;

- зростанням вимог до рівня сформованості екологічної компетентності учнів старших класів як свідомих громадян у контексті подолання екологічних наслідків війни;

- удосконалення форм і методів екологічного виховання, системи цінностей, активне залучення учнів старших класів до природоохоронної роботи, екологічно відповідального і творчого мислення в контексті розроблення екологічних програм, планів дій з відновлення територій, постраждалих внаслідок бойових дій;

- активний розвиток неформальної екологічної освіти із залученням провідних учених-екологів (створення відповідних екологічних теле- і радіопрограм, циклів лекцій, публікацій, виставок);

- створення та впровадження в процес освіти й виховання учнів старших класів принципів збалансованого розвитку, тобто збалансованості економічних, екологічних і соціальних інтересів усього людства;

- упровадження отриманих результатів екологічного дослідження учнів старших класів у діяльність територіальних громад і місцевого самоврядування в процесі післявоєнної відбудови держави та формування екопростору України майбутнього;

- виховання відповідного рівня екологічної культури в учнів старших класів.

Контрольно-діагностичний компонент репрезентований такими складниками: критерії, рівні, результат. Критеріями формування в учнів старших класів екологічної компетентності в контексті подолання екологічних наслідків війни визначено мотиваційно-ціннісний, теоретико-пізнавальний та проєктно-діяльнісний, які зі свого боку визначають три рівні сформованості екологічної компетентності здобувачів освіти: низький, середній і високий.

Визначено *організаційно-педагогічні умови формування в учнів старших класів екологічної компетентності* в контексті подолання екологічних наслідків війни, а саме:

- спрямованість змісту екологічної освіти на формування стійкої позитивної мотивації до опанування предметно значущих знань, умінь з екології, набуття навичок і компетенцій для реалізації шляхом упровадження інтеграційного підходу до використання змісту навчальних предметів для реалізації екологічних проєктів;

- навчально-методичне забезпечення формування в учнів старших класів екологічної компетентності в контексті подолання екологічних наслідків війни через створення методичного посібника «Проектні кейси «Екопростір України майбутнього», оприлюднення матеріалів дослідження в статтях у фахових виданнях, публікації в журналах з імпакт-фактором, апробацію під час участі в регіональних, всеукраїнських і міжнародних заходах; надання доступу до даних авторських науково-методичних матеріалів у вайбер-групах тощо;

- інтеграція проєктно-екологічної діяльності закладів загальної середньої, професійно-технічної, позашкільної освіти, недержавних громадських організацій, органів державної влади та місцевого самоврядування в процесі післявоєнної відбудови держави та формування екопростору України майбутнього;

- використання компетентнісного, системного й особистісно діяльнісного підходів у процесі виконання проєктів екологічного спрямування. Забезпечення інтеграції підходів до формування в учнів старших класів екологічної компетентності в контексті подолання екологічних наслідків війни. Ключовим у цьому комплексі є компетентнісний підхід, реалізація якого відбувається в процесі вивчення старшокласникам предметів природничого циклу. Системний підхід забезпечуватиме послідовність у формуванні в учнів старших класів екологічної компетентності в контексті подолання екологічних наслідків війни (від розв'язання простих проблем до більш складних, від вивчення теоретичних питань до їхньої апробації в практичній діяльності, особливо під час виконання навчальних проєктів, участі в гуртковій роботі тощо).

Результатом процесу формування в учнів старших класів екологічної компетентності в контексті подолання екологічних наслідків війни засобами проєктної технології визначено здатність до оперативного визначення рівня забруднення довкілля та виявлення екологічних загроз під час воєнних дій, моделювання зони розповсюдження рівня забруднення, складання плану дій щодо запобігання виникненню забруднення й відновлення

територій, постраждалих під час війни.

Необхідність формування в старшокласників екологічної компетентності в умовах подолання екологічних наслідків війни засобами проєктно-дослідницької діяльності підтверджена даними соціологічного опитування «Вплив війни на молодь в Україні», підготовленого й проведеного ГО «Аналітичний центр Cedoss» і дослідницькою агенцією Info Sapiens за ініціативи, а також технічної й організаційної підтримки Представництва Фонду ООН у галузі народонаселення в Україні, Програми розвитку ООН в Україні та Міністерства молоді та спорту України, за фінансової підтримки МЗС Данії. За словами переважної більшості респондентів (72 %), вони готові долучатися до процесу відновлення у своїй громаді, але лише 1 % відповіли, що вже це роблять. Тож з метою підвищення громадської активності молоді, на думку опитуваних, місцевій владі або іншим стейкхолдерам потрібно зосередити увагу на створенні проєктів для молоді або за її участі, фінансуванні проєктів молодих людей, сприянні або проведенні публічних заходів (навчально-освітніх і суспільно важливих) для молоді та спільно з іншими віковими групами, відкритті молодіжних центрів для дозвілля, розвиткові програм стажувань при інституціях.

Обговорення. Значущим для дослідження є аналіз закордонного досвіду, зокрема Пропозицій Європейської комісії та Рекомендацій Ради Європи щодо навчання для сталого розвитку, екологічної стійкості як пріоритетної сфери освіти й навчальної політики [2,10]. Метою пропозицій є підтримання державами-членами ЄС закладів загальної середньої, вищої освіти, неурядових організацій та всіх надавачів освітніх послуг в «оснащенні» здобувачів освіти знаннями, розумінням і навичками сталого розвитку, здатністю до дії для екологічної стійкості, захисту планети й нашого майбутнього.

Важливими для нашого дослідження стали погляди науковців A. Leicht, J. Heiss, W. Yuun [5], які також зосереджують свої наукові пошуки на проблемах і тенденціях освіти для сталого розвитку, зокрема на взаємній інтеграції сталого розвитку й освіти для майбутнього. За твердженням авторів, освіта повинна вирішувати такі ключові проблеми, як зміна клімату, бідність і стале виробництво, сприяти інтеграції цих важливих питань стійкості в локальному й глобальному контекстах до навчальних програм, щоб підготувати учнів до розуміння мінливості світу та реагування на постійні зміни. Передбачається отримання результатів навчання, які включають ключові компетенції, такі як критичне та системне мислення, спільне прийняття рішень і відповідальність за теперішнє й майбутні

покоління. Для вирішення таких різноманітних проблем рекомендовано використовувати інноваційну педагогіку, заохочувати викладання та навчання в інтерактивний спосіб, орієнтований на учня, що забезпечує дослідницьке, орієнтоване на дії та трансформаційне навчання. Здобувачі освіти мають змогу критично мислити й систематично розвивати цінності та ставлення до сталого майбутнього.

Цілком поділяємо думку низки авторів (А. Hadjichambis та ін. [3]), котрі довели значущість концептуалізації екологічного громадянства для освіти 21 століття через аналіз політичних, економічних і суспільних аспектів концепції. Екологічне громадянство ними розглядається як психологічна концепція з особливим акцентом на знаннях, цінностях, переконаннях і ставленнях у контексті екологічної освіти та освіти для сталого розвитку, що передбачає відповідальну екологічну поведінку, активність молоді й освіти в контексті різних рівнів, таких як початкова та середня освіта у формальному та неформальному середовищі. Екологічна громадянська позиція, на думку дослідників, є ключовим фактором сталого розвитку, зеленої й циклічної економіки та низьковуглецевого суспільства, а також важливим аспектом у вирішенні глобальних екологічних проблем. Це впливова концепція в багатьох сферах, зокрема економіці, політиці, філософії й організаційному маркетингу. Однак, у сфері освіти цю концепцію можна було б краще використати й утвердити, із чим важко не погодитися.

Надзвичайно цінними для ефективного формування екологічної компетентності учнів старших класів у контексті подолання екологічних наслідків війни вважаємо дослідження науковців В. Prabawani, S. Hadi P. та ін. [7], що заакцентували роль педагогів у розвиткові сфери освіти для сталого розвитку (ОСР) через формування в них системного мислення й лідерства. Ініціатива спрямовувалася на розроблення шкал для вимірювання вищезначених компетентностей в освіті для сталого розвитку та для охорони навколишнього середовища й культури, яка є важливою, тому що служить еталоном ОСР для інших державних шкіл.

Вагоме значення мають також наукові пошуки колективу вчених (А. Ahmad та ін. [1]) щодо дослідження кризи Ізраїлю та Гази 2014 року через ведення бойових дій та їхній вплив на захищеність людей, зокрема в контексті дотримання принципів ведення війни зі сторонами конфлікту, ужиття запобіжних заходів для мінімізації наслідків конфлікту для людей і довкілля. Результатом розвідки є надання рекомендацій щодо вирішення майбутніх криз.

Важливим для нашого дослідження вбачаємо аналіз погляду Міжнародного комітету Червоного Хреста (МКЧХ) щодо захисту природного середовища під час збройних конфліктів [6]. Р. Maurer, президент МКЧХ, констатував погіршення стану навколишнього середовища і шкоду в сучасних конфліктах та визначив, як сторони збройного конфлікту й гуманітарний сектор можуть упоратися з викликом екологічних і кліматичних криз, наголосив на необхідності прискорити впровадження правового режиму захисту навколишнього середовища, щоб захистити громади, які переживають конфлікт, і майбутні покоління від негайного й довгострокового впливу.

При цьому погоджуємося з науковими результатами здійсненого аналізу можливостей запобігання шкоді навколишньому середовищу під час збройних конфліктів [4]; практик, пов'язаних із правилом 43, щодо застосування загальних принципів ведення бойових дій проти природного середовища [8], доведеної важливості посилення захисту навколишнього середовища в умовах міжнародного збройного конфлікту [9], представлених особливостей залучення недержавних збройних формувань для захисту навколишнього середовища під час міжнародних збройних конфліктів [11]. Визначено рівні небезпеки нанесення шкоди середовищу під час збройного конфлікту, доведено необхідність охорони довкілля та перехід від конфлікту до миру [12].

Висновки. Підсумовуючи зазначене вище, можемо констатувати, що формування в учнів старших класів екологічної компетентності в контексті подолання екологічних наслідків війни як цілеспрямований процес передбачає сформованість здатності до оперативного визначення рівня забруднення довкілля та виявлення екологічних загроз під час воєнних дій, моделювання зони розповсюдження рівня забруднення, складання плану дій щодо запобігання виникненню забруднення й відновлення територій, постраждалих під час війни. Досліджено сучасний стан сформованості екологічної компетентності старшокласників у контексті воєнних дій. Засвідчено достатній теоретичний рівень сформованості екологічної компетентності, але низький ступінь здатності практично застосувати знання щодо парадигми безпекової поведінки та реалізації здоров'язберігаючої компетентності в складних екологічних обставинах. Визначено та проаналізовано особливості формування екологічної компетентності здобувачів освіти в умовах подолання екологічних наслідків війни засобами проєктно-дослідницької діяльності та розроблено відповідну структурно-функціональну модель.

Список використаних джерел

1. Ahmad A. A., Mohamed A. M., Bin H., Nasir S. M. B. Y., M. Talib, A. B., Nor, N. S. B. M. The Israel-Gaza Crises of 2014: The Conduct of Hostility and Its Effect on Protected People. *International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences*. 2019. № 9(12). P. 514–532.
2. European Commission – Press release. Commission calls for environmental sustainability to be at the core of EU education and training systems. Brussels, 14 January 2022. URL : https://ec.europa.eu/commission/presscorner/api/files/document/print/en/ip_22_327/IP_22_327_EN.pdf
3. Hadjichambis A. Ch., Reis P., Paraskeva-Hadjichambi D., Činčera J., Boeve-de Pauw J., Gericke N, Knippels M.-Ch. Conceptualizing environmental citizenship for 21st century education. Cham : Springer Nature Switzerland AG. 2020. 261 p.
4. Jaffal Z.M., Mahameed W.F. Prevent environmental damage during armed conflict. *Brics law journal*. 2018. Volume V. Issue 2. P. 72–99.
5. Leicht A., Heiss J., Byun W. J. Issues and trends in education for sustainable development. Paris : UNESCO, 2018. 276 p.
6. Maurer P. Protecting the natural environment in armed conflicts: an ICRC view. Geneva, Switzerland. 23 February 2021. URL: <https://environmentalpolicyandlaw.com/news-blog/protecting-natural-environment-armed-conflicts-icrc-view>
7. Prabawani B.; Hadi S.P.; Zen I.S.; Hapsari N.R.; Ainuddin I. Systems Thinking and Leadership of Teachers in Education for Sustainable Development: A Scale Development. *Sustainability*, 14, 3151
8. Practice relating to rule 43. Application of general principles on the conduct of hostilities to the natural environment. URL: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v2_rul_rule43
9. Pretorius J. Enhancing environmental protection in non-international armed conflict: the way forward. *Max-Planck-Institut für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht*, 2017. 30 p.
10. Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future. URL: <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/5987our-common-future.pdf>
11. Stahn C., Iverson J., Easterday J. S. Environmental protection and transitions from conflict to peace. Oxford : Oxford University Press, 2017. 461 p.
12. T. de La Bourdonnaye. Greener insurgencies? Engaging non-State armed groups for the protection of the natural environment during non-international armed conflicts. *International Review of the Red Cross* (2020). 2021. № 102 (914). P. 579–605.
13. Tolochko S., Bordiug N., les T. Features of formation of environmental competence of education seekers in the context of preventing environmental pollution during war. *ScienceRise: Pedagogical Education*. 2022. № 3(48). P. 4–10. URL: [DOI: 10.15587/2519-4798.2022.257021](https://doi.org/10.15587/2519-4798.2022.257021)
14. Tolochko, S., Bordiug, N., Mironets, L., Mozul, I., Tanasiichuk, I. Forming ecological culture in educational applicants within the context of modern education. *Revista amazonia Investiga*. 2023. № 12 (61). P. 41–50. URL.: <https://doi.org/10.34069/AI/2023.61.01.5>

References

1. Ahmad, A. A., Mohamed, A. M. H. Bin, Nasir, S. M. B. Y. M., Talib, A. B., & Nor, N. S. B.M. (2019). The Israel-Gaza Crises of 2014: The Conduct of Hostility and Its Effect on Protected People. *International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences*, 9(12), 514–532.
2. European Commission – Press release. Commission calls for environmental sustainability to be at the core of EU education and training systems. Brussels (2022, January 14). Retrieved from https://ec.europa.eu/commission/presscorner/api/files/document/print/en/ip_22_327/IP_22_327_EN.pdf
3. Hadjichambis, A. Ch., Reis, P., Paraskeva-Hadjichambi, D., Činčera, J., Boeve-de Pauw, J., Gericke, N, & Knippels, M.-Ch. (2020). *Conceptualizing environmental citizenship for 21st century education*. Cham: Springer Nature Switzerland AG.
4. Jaffal, Z.M., & Mahameed, W.F. (2018). Prevent environmental damage during armed conflict. *BRICS Law Journal*, 5(2), 72–99. Retrieved from <https://doi.org/10.21684/2412-2343-2018-5-2-72-99>

5. Leicht, A., Heiss, J., & Byun, W. J. (2018). *Issues and trends in education for sustainable development*. Paris: UNESCO.
6. Maurer, P. (2021, February 23). *Protecting the natural environment in armed conflicts: An ICRC view*. Geneva, Switzerland. Retrieved from <https://environmentalpolicyandlaw.com/news-blog/protecting-natural-environment-armed-conflicts-icrc-view>
7. Prabawani, B., Hadi, S.P., Zen, I.S., Hapsari, N.R., & Ainuddin, I. (2022). Systems thinking and leadership of teachers in education for sustainable development. *A Scale Development. Sustainability*, 14, 3151. Retrieved from <https://doi.org/10.3390/su14063151>
8. *Practice relating to rule 43. Application of general principles on the conduct of hostilities to the natural environment*. Retrieved from https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v2_rul_rule43
9. Pretorius, J. (2017). *Enhancing environmental protection in non-international armed conflict: The way forward*. Max-Planck-Institut für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht.
10. *Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future*. Retrieved from <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/5987our-common-future.pdf>
11. Stahn, C., Iverson, J., & Easterday, J. S. (2017). *Environmental protection and transitions from conflict to peace*. Oxford: Oxford University Press.
12. T. de La Bourdonnaye. (2021). Greener insurgencies? Engaging non-State armed groups for the protection of the natural environment during non-international armed conflicts. *International Review of the Red Cross*, 102 (914), 579–605.
13. Tolochko, S., Bordiug, N., & les T. (2022). Features of formation of environmental competence of education seekers in the context of preventing environmental pollution during war. *ScienceRise: Pedagogical Education*, 3(48), 4–10. Retrieved from DOI: 10.15587/2519-4798.2022.257021
14. Tolochko, S., Bordiug, N., Mironets, L., Mozul, I., & Tanasiichuk, I. (2023). Forming ecological culture in educational applicants within the context of modern education. *Revista Amazonia Investiga*, 12(61), 41–50. Retrieved from <https://doi.org/10.34069/AI/2023.61.01.5>

Svitlana Tolochko,

*Doctor of Sciences in Education, Professor,
Institute of Problems on Education of the NAES of Ukraine,
Kyiv*

SCIENTIFIC AND METHODOLOGICAL PRINCIPLES OF FORMING HIGH SCHOOL STUDENTS' ENVIRONMENTAL COMPETENCE IN CONDITIONS OF OVERCOMING ENVIRONMENTAL CONSEQUENCES OF THE WAR

Abstract. *The article substantiates modern aspects of formation of high school students' environmental competence in the context of overcoming environmental consequences of the war, characterizes the definitions of the concepts "students' environmental competence", "formation of environmental competence of applicants of education", "formation of high school students' environmental competence in the context of overcoming environmental consequences of the war", "educational project", and "project-research activity".*

The goal is to substantiate scientific and methodological foundations of formation of high school students' environmental competence in conditions of overcoming environmental consequences of the war by means of project-research activities. The tasks of the research are defined as follows: to analyze the state of development of the problem of formation of high school students' environmental competence by means of project-research activities; to clarify the essence and structure of the concepts "high school students' environmental competence", and "project-research activity"; to reveal the peculiarities of the system and models of formation of high school students' environmental competence by means of project-research activities. The following methods were used to achieve the set goal and defined tasks: theoretical: theoretical analysis and generalization of literary sources; comparison, classification, generalization; deductive,

inductive; system, formalization; idealization and pedagogical modelling; empirical: pedagogical observation, generalization of pedagogical experience.

The importance of formation of high school students' environmental competence in the context of overcoming environmental consequences of the war is emphasized in order to form the ability to quickly determine the level of environmental pollution and identify environmental threats during military operations, modelling the area of level of pollution spread, making an action plan to prevent the occurrence of pollution and restore territories, injured during the war.

The approaches and principles are defined. The pedagogical conditions are singled out, The ways of forming high school students' environmental competence in the context of overcoming environmental consequences of the war are outlined.

A system model has been developed with implementation of innovative content, forms, methods and means of forming high school students' environmental competence in the context of overcoming environmental consequences of the war through representation of three components: conceptual-target, content-activity and control-diagnostic.

Key words: *environmental competence, high school students, project-research activity, system model, formation methodology.*

Стаття надійшла до редакції 10.07.2023.
Стаття прийнята до публікації 27.07.2023.

DOI <https://doi.org/10.32405/2308-3778-2023-27-2-243-252>

УДК: 004.67:329.733-057.87

ORCID ID <https://orcid.org/0000-0003-3909-5062>

*Дмитро Трейтяк,
Інститут проблем виховання НАПН України,
м. Київ*

СТВОРЕННЯ ЦИФРОВОГО ПРОСТОРУ В ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СОЛІДАРНОСТІ СТАРШОКЛАСНИКІВ

***Анотація.** Формування національної солідарності в старшокласників є одним із пріоритетних завдань національно-патріотичного виховання, зважаючи на процеси, що нині відбуваються в Україні та світі. У статті проаналізовано особливості використання можливостей цифрового простору та пріоритетні напрями в процесі виховання в старшокласників національної солідарності.*

Метою дослідження є визначення найбільш результативних й ефективних напрямів роботи зі старшокласниками в цифровому просторі задля виховання національної солідарності. Використано комплекс методів дослідження: з метою визначення теоретичних основ дослідження – аналіз наявної літератури й досліджень щодо проблематики, синтез і систематизація матеріалів, узагальнення й порівняння, системно структурний аналіз.

Розкрито важливість повноцінного використання цифрового простору у виховному процесі, зважаючи на сучасні тенденції розвитку суспільства та враховуючи складну ситуацію сьогодення в Україні. Висвітлено ті напрями роботи зі старшокласниками, які можуть бути найбільш ефективними у взаємодії з ними в цифровому просторі. Охарактеризовано вектори взаємодії з молоддю, які найбільше враховують вікові особливості й інтереси старшокласників і є ефективними в процесі виховання. Розкрито особливості адаптації традиційних форм і методів виховання до цифрового простору таким чином, щоб, зберігаючи ефективність, перенести можливості їхнього застосування до цифрових платформ, що дозволить у сучасних умовах досягти якнайвищої ефективності виховних процесів. Проаналізовано особливості використання соціальних мереж, які через свою популярність нині є тими середовищами, які значно впливають на формування в молоді особистісних орієнтирів і світоглядних установок.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що його матеріали можуть бути використані викладачами, вчителями, дослідниками, студентами під час організації виховної роботи загальноосвітніх, спеціальних, професійно-технічних закладів освіти та інших, зорієнтованих на навчально-виховну взаємодію зі старшокласниками в процесі виховання національної солідарності, а також як складову комплексу національно-патріотичного виховання в цифровому просторі.

***Ключові слова:** національна солідарність, цифровий простір, старшокласники, виховний процес, громадянська активність.*

© Дмитро Трейтяк, 2023

Вступ. Формування національної солідарності в молодого покоління українців є надзвичайно важливим та актуальним завданням для сучасної педагогіки, враховуючи, що в нашій державі відбувається війна і ворог використовує всі можливі засоби, зокрема й інформаційного впливу на населення нашої країни. Актуальність формування в старшокласників національної солідарності обумовлена необхідністю розвитку українського суспільства, об'єднаного довкола спільних національних інтересів заради демократичного

майбутнього України. Виховання національної солідарності в старшокласників є багатограним процесом, у якому використання цифрового простору стає одним із ключових напрямків діяльності.

Задля створення максимально ефективної програми формування національної солідарності та визначення найбільш результативних і перспективних напрямів роботи зі старшокласниками, а також побудови правильного вектору виховного процесу необхідно дослідити особливості використання цифрового простору старшокласниками та визначити його способи в процесі виховання національної солідарності.

Дослідженням виховання національно-особистісних цінностей займалися вітчизняні науковці, такі як І. Бех, К. Журба, Р. Сойчук. Низка науковців приділяла увагу дослідженню різних форм солідарності в українському суспільстві (Т. Потапчук, О. Майборода). Необхідність розбудови цифрового освітньо-виховного середовища передбачена в проєкті Концепції цифрової трансформації освіти та науки до 2026 року. Також різних аспектам виховної діяльності в цифровому просторі приділяли увагу у своїх дослідженнях такі науковці, як В. Биков, Р. Гуревич, О. Спірін, С. Толочко та інші.

Водночас, зважаючи на виклики сьогодення, існує потреба у формуванні та характеристиці пріоритетних напрямів використання цифрового простору в процесі виховання національної солідарності в старшокласників та в побудові максимально ефективної стратегії використання цифрового простору під час навчально-виховної діяльності.

Мета та завдання. Метою дослідження є визначення найбільш результативних й ефективних напрямів роботи зі старшокласниками в цифровому просторі задля виховання національної солідарності.

Відповідно до мети сформовані такі **завдання**: охарактеризувати важливість цифрового простору у сучасному освітньо-виховному процесі; визначити відповідно до цього найбільш ефективну методiku формування національної солідарності у цифровому просторі; виділити пріоритетні напрямки взаємодії зі старшокласниками та сформувані важливість використання цифрового простору у процесі формування національної солідарності.

Методи дослідження. Для реалізації поставлених завдань у статті були використано комплекс методів дослідження. Зокрема з метою визначення теоретичних основ дослідження

було використано такі методи, такі як аналіз наявної літератури й досліджень щодо проблематики, синтез і систематизація матеріалів, узагальнення й порівняння, системно структурний аналіз.

Результати дослідження. Відповідно до сучасних визначень національною солідарністю є здатність соціуму усвідомлювати єдність своїх національних почуттів, інтересів, поглядів і переконань та об'єднуватися заради спільної мети. У кризовий період національна солідарність підвищує ефективність взаємодії соціуму та дозволяє за рахунок узгодження інтересів максимально ефективно протистояти зовнішнім загрозам, що є надзвичайно актуальним для українського суспільства зараз. Національна солідарність є надзвичайно важливою моральною характеристикою української національної спільноти, вона визначає національну спорідненість членів суспільства через систему цінностей, національну свідомість, національну культуру, мову, моральні правила і закони [5]. Розбудова сучасної, демократичної української нації має опиратися на молоде покоління, яке перехопить естафету в цій справі. Тож формування національної солідарності в молоді має стати одним з основних напрямів виховної діяльності держави й українського суспільства, зокрема закладів освіти та виховання.

Значення цифрового простору в цей час важко переоцінити. У процесі навчання та виховання цифрові технології відіграють одну з провідних ролей завдяки своїй актуальності й незамінності в сучасному світі. Згідно з даними Державної служби статистики України за 2020 рік, відсоток молодих людей, що користуються інтернетом щодня, перевищує 93 % (93,5 % для хлопців і 94 % для дівчат). У дітей віком до 15 років аналогічний показник також знаходиться на високому рівні та перевищує 75 % [6]. Користування інтернетом сягнуло настільки високих показників, що стало відігравати провідну роль у процесі соціалізації молоді. Водночас старшокласники найчастіше проводять час у віртуальному просторі з рекреаційною метою, тоді як пізнавально-навчальна діяльність відходить на другий план. Найбільш поширеними видами дозвілля в молоді стають такі види діяльності, як спілкування з однолітками в соціальних мережах, ведення власних сторінок, перегляд медіаконтенту, ігри. Водночас цифровий простір став основним і для навчальної діяльності. Молодь використовує онлайн-простір не тільки для занять, але і з метою підготовки навчальних матеріалів, пошуку необхідної інформації, створення презентацій, рефератів, кліпів та інших медіапроектів. Таким чином, можна констатувати, що користування інтернетом є

невід'ємною складовою життя сучасного старшокласника і завдяки цьому має надзвичайно великий вплив на формування цінностей, поведінки й світоглядних орієнтирів молодих людей. Завданням держави й закладів освіти стає повноцінне інтегрування навчально-виховних процесів у цифровий простір.

Процес виховання національної солідарності є складним та багатовимірним, він потребує узгоджених дій у багатьох сферах, і цифровий простір стає однією з ключових сфер завдяки своїй значущості в нинішньому світі та популярність серед молоді. Завданням освітніх закладів стає побудова своєї діяльності таким чином, щоб освітній і виховний процеси сприяли формуванню у старшокласників базових цінностей, таких як свобода, рівність, справедливість, гідність, відповідальність, громадянська активність, які зі свого боку будуть сприяти формуванню національної солідарності в молодого покоління.

Сучасні старшокласники схильні обирати під час навчальної діяльності саме цифровий спосіб роботи з інформацією, оскільки вважають його більш цікавим і зручним порівняно з традиційними. Використання цифрових засобів під час процесу навчання та виховання стало особливо актуальним у наш час, коли після всесвітньої пандемії в нашій країні розпочалася війна і сотні тисяч школярів були змушені змінити місце проживання та отримувати освіту дистанційно.

Процес формування національної солідарності в цифровому просторі має опиратися на ефективну методику та відбуватися з урахуванням особливостей сучасного цифрового компоненту навчання. Основними його напрямками можуть стати такі:

- запровадження додаткових предметів до шкільної програми, які матимуть на меті виховання в учнів знань про місце України у світі а також розвиток у них таких якостей, як громадянська активність, згуртованість, відповідальність;
- організація та проведення позашкільних заходів у цифровому просторі, які будуть спрямовані на формування в старшокласників базових цінностей національної солідарності;
- створення в цифровому просторі мережі навчально-розважальних каналів, які мають відповідати віковим особливостям аудиторії;
- поширення мережі українських патріотичних груп, каналів і спільнот у популярних соціальних мережах;
- використання наявних та створення нових навчальних програм і додатків у цифровому просторі, які будуть сприяти формуванню національної солідарності в

старшокласників;

- розроблення освітніх платформ, які в розважальній формі сприяли б процесу формування національної солідарності в молодих людей.

Нині в Україні існує чимало прикладів успішної інтеграції освітнього процесу до цифрового простору. Комплекс спеціально розроблених для цього програм забезпечує для школярів цікавий та ефективний процес отримання й контролю знань. Такими програмами є навчальний додаток «Вивчаю – не чекаю», дослідно-експериментальна робота «Smartkids» і, звичайно, цифрова платформа «Всеукраїнська школа онлайн». Чудовим прикладом інтеграції освітньо-виховних засад до розважальних форм дозвілля є нещодавно створена освітянами з «Unicorn school» освітня платформа «100 причин пишатися тим, що я – українець». У цьому проєкті у форматі комп'ютерної гри користувачі могли дізнатися про культурну спадщину та географічні й соціальні особливості рідної країни. На початку роботи для більшого заохочення дітей та всіх користувачів на платформі було організовано змагальний режим, за результатами якого найкращі з учасників отримали призи [2]. Подібний досвід організації навчально-виховного процесу в різних форматах у цифровому просторі варто враховувати під час розбудови мережі засобів формування національної солідарності в цифровому просторі.

У процесі розбудови мережі виховних платформ у цифровому просторі найбільш дієвою видається стратегія вільного формування мережі таких платформ при загальному курсі, продиктованому національними інтересами держави. Такий підхід дозволить створювати різні за напрямками канали, групи, спільноти, сайти, які будуть об'єднані загальною ідеєю виховання національної солідарності в молодого покоління. Водночас вони зможуть конкурувати або співпрацювати задля залучення більшої аудиторії, що буде позитивно впливати на їхній розвиток, а також надавати старшокласникам широкий вибір національно орієнтованого контенту, відповідно до їхніх уподобань у різних сферах діяльності й дозвілля.

Задля побудови правильної стратегії формування національної солідарності в цифровому просторі варто виділити найважливіші вектори взаємодії зі старшокласниками. Такі напрями мають пріоритет, оскільки добре працюють у взаємодії з молоддю. Спираючись на дослідження, що було опубліковано на порталі «Нова українська школа» [10], а також на основі дослідження вікових особливостей старшокласників такими

векторами взаємодії є:

- завдання, спрямовані досягнення результату (певні челенджі та змагання, молодь любить досягати результату, самостверджуючись та завойовуючи авторитет серед однолітків та оточення);
- творча діяльність (ураховуючи вподобання старшокласників, можна визначити певний вектор у їхній творчій діяльності, це може бути образотворче мистецтво, графічний дизайн, створення музики або кліпмейкерство тощо);
- активна діяльність, пригоди (зазвичай молодь любить цікаве дозвілля, і тут відкривається широке поле для педагогічної творчості, можна поєднувати традиційні методи комунікації із цифровими: наприклад, організувати квест у соцмережі з відвідуванням історичних місць або створити віртуальні екскурсії, поєднавши їх з улюбленими для молоді видами цифрового дозвілля);
- комунікативна діяльність (для старшокласників важливу роль відіграє спілкування їхньою мовою, це викликає в них більше довіри й емпатії та дозволяє краще налагодити контакт);
- спільна діяльність (старшокласникам може бути цікава участь у колективному проєкті, це може бути проєктна група чи певним чином організована громадянська діяльність, такі проєкти мають шанси на популярність серед старшокласників та сприяють зростанню таких якостей, як відповідальність, активність і солідарність).

Побудова виховної діяльності в одному із цих векторів у поєднанні з використанням цифрового простору видається найбільш ефективною, оскільки враховує вікові особливості й інтереси старшокласників.

Важливою складовою успішної розбудови процесу виховання національної солідарності в цифровому просторі є належний рівень цифрової компетентності вчителів. Вони мають бути функціонально готовими до використання різноманітних засобів цифрових технологій у процесі навчальної та виховної взаємодії з учнями. До складових цифрової компетенції вчителя мають входити такі навички, як уміння орієнтуватися у віртуальному просторі, популярному в старшокласників, знання популярних сайтів, ресурсів, соцмереж, уміння створювати та організувати потрібні для роботи заходи й ресурси для їхнього оформлення і забезпечення [9].

Аналізуючи наявні основні форми й методи виховної роботи зі старшокласниками,

такі як тренінги, майстер-класи, тематичні виховні години, презентації та проєктна діяльність, варто спроектувати, яким чином буде найбільш доречно використовувати ці методи (або їхні аналоги) у цифровому просторі. Такий підхід дозволить не тільки підлаштувати традиційні виховні методи до сучасних умов, але і збільшить їхню ефективність за рахунок інтерактивності й більшої привабливості цифрового простору серед молоді. Таке поєднання полягає в адаптації звичних методів до сучасних цифрових засобів. Прикладом можуть слугувати вже діючі в Україні освітньо-виховні цифрові платформи.

На сьогодні величезною популярності досягли соціальні мережі, ставши одним з головних засобів, що використовуються не тільки для спілкування, але й для обміну думками, інформацією, пошуку необхідних матеріалів. Це робить соцмережі інструментом інформаційного впливу, який відіграє чимале значення у формуванні світоглядних орієнтирів молоді. Використання інформаційного простору соціальних мереж у процесі формування національної солідарності старшокласників має значні перспективи. Під час побудови комунікативного містка між вчителем і старшокласником використання соцмереж стає важливою ланкою, яка має низку переваг:

- комфортне середовище для старшокласників (розважальний простір, де вони звикли проводити значну частину вільного часу);
- різноманіття форм взаємодії й комунікації між вчителем та учнями;
- можливість інформаційного обміну (легко знаходити та передавати потрібний контент, ділитися посиланнями на інформацію);
- персоналізація підходу (завдяки інформації в соцмережах вчитель може підбирати або створювати в цифровому просторі виховний матеріал, який буде поданий у такій формі, яка відповідатиме інтересам саме його підопічних);
- психологічна перевага (певна частина більш сором'язливих учнів відчуває себе комфортніше в соціальних мережах, що дозволить покращити взаємодію між ними та вчителем);
- інтерактивна зручність (соцмережі мають усі переваги цифрового простору, надають можливість проводити групові заняття, опитування, конференції тощо) [8].

Обговорення. Результати дослідження базуються на системі патріотичного виховання дітей та учнівської молоді в умовах модернізаційних суспільних змін (І. Бех, К. Журба, В. Киричок та ін.), теоретичним та методичним засадам формування національно-

культурної ідентичності у підлітків (К. Журба, І. Бех, О. Доукіна), дослідженнях присвячених вихованню культури гідності у старшокласників (К. Чорна, К. Журба), а також дослідженнях порталу «Нова українська школа» щодо векторів ефективної взаємодії зі школярами в цифровому просторі. Дослідженням виховання в цифровому просторі останнім часом приділяється все більше уваги, 2021 року співробітниками Національної академії педагогічних наук України на чолі з В. Кременем була підготовлена Концепція виховання дітей та молоді у цифровому просторі, де визначалися основні засади виховання в цифровому просторі [4].

Висновки. Таким чином, соціальні мережі як освітньо-виховна платформа також мають значний потенціал використання. За допомогою соцмереж вчитель може постійно підтримувати комунікацію з учнями та залучати їх до актуальних освітніх і розважальних проєктів, створених задля виховання базових цінностей національної солідарності. Такими проєктами можуть стати різноманітні творчі конкурси, пізнавальні групи, побудовані на принципі рейтингової активності, медіазаходи, конференції тощо.

Таким чином, плануючи побудову навчально-виховного процесу в цифровому просторі, важливо враховувати ті аспекти, які допоможуть покращити його ефективність та будуть зважати на інтереси старшокласників. Проведення виховної діяльності має враховувати найбільш результативні вектори взаємодії з молоддю.

Ураховуючи все вищезгадане, варто узгоджувати принципи побудови цифрового виховного простору з найбільш ефективною стратегією взаємодії вчителя та старшокласників. Важливого значення набуває використання соціальних мереж та інших найбільш популярних інтернет-ресурсів. Урахування вікових особливостей, цифрова компетентність педагогічних працівників, творчий підхід до створення й розбудови освітньо-виховних платформ у цифровому просторі дозволять досягти найбільш ефективного результату на шляху формування національної солідарності в старшокласників.

Список використаних джерел

1. Биков В., Лещенко М. Цифрова гуманістична педагогіка відкритої освіти // *Теорія і практика управління соціальними системами*, 2016. № 4. С. 115-130.
2. Дізнайся більше про Україну в ігровій формі від Unicorn School. URL: <https://dityvmisti.ua/kompyuternaya-akademiya-shag-3/diznaisia-bilshe-pro-ukrainu-v-igrovii-formi-vid-unicorn-school/?city=9>
3. Доступ домогосподарств України до інтернету в 2020 році. (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України) Статистичний збірник. Державна служба статистики України. Київ, 2021. URL:

https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2021/zb/07/zb__dd_in20.pdf.

4. Концепція виховання дітей та молоді в цифровому просторі / Національна академія педагогічних наук України. Київ: «Інтерсервіс», 2022. 51 с.
5. Сойчук Р. Теоретико-прикладний аспект виховання національної солідарності в учнівській молоді. *Інноватика у вихованні*. № 9, 2019. С. 42-50.
6. Статистичний щорічник України за 2020 рік / Державна служба статистики України. Київ, 2021. 425 с.
7. Стратегія розвитку вищої освіти в Україні на 2021–2031 роки (Проект). URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/rizne/2020/09/25/rozvitku-vishchoi-osviti-v-ukraini-02-10-2020.pdf>.
8. Формування інформаційно-освітнього середовища навчання старшокласників на основі технологій електронних соціальних мереж: монографія / В.Ю.Биков, О.П.Пінчук, С.Г.Литвинова та ін. ; наук. ред. О.П. Пінчук; К.: Педагогічна думка, 2018. 160 с.
9. Шинкарьова В. С. Засади формування цифрового освітнього простору для підвищення якості підготовки майбутніх вихователів закладів дошкільної освіти // *Науковий вісник Ужгородського національного університету: серія: Педагогіка. Соціальна робота* / гол. ред. О. Бартош. Ужгород: Говерла, 2022. Вип. 1 (50). С. 311-314.
10. Як організувати патріотичне виховання. URL: <https://nus.org.ua/articles/yak-organizuvaty-patriotychne-vykhovannya-30-idej-porad-i-resursiv/>

References

1. Bykov, V., & Leshchenko, M. (2016). Tsyfrova humanistychna pedahohika vidkrytoi osvity [Digital humanistic pedagogy of open education]. *Teoriia i praktyka upravlinnia sotsialnyimi systemamy*, 4, 115-130.
2. *Diznaisia bilshе pro Ukrainu v ihrovii formi vid Unicorn School* [Learn more about Ukraine in a game form from Unicorn School]. (2022). Retrieved from <https://dityvmisti.ua/kompyuternaya-akademiya-shag-3/diznaisia-bilshе-pro-ukrainu-v-igrovii-formi-vid-unicorn-school/?city=9>.
3. State Statistics Service of Ukraine. (2021). *Dostup domohospodarstv Ukrainy do internetu v 2020 rotsi (za danymy vybirkovoho obstezhennia umov zhyttia domohospodarstv Ukrainy)*. *Statystychnyi zbirnyk* [Access of Ukrainian households to the Internet in 2020 (according to the data of a sample survey of the living conditions of households of Ukraine). Statistical report]. Retrieved from https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2021/zb/07/zb__dd_in20.pdf.
4. *Kontseptsiiia vykhovannia ditei ta molodi v tsyfrovomu prostori* [The Concept of Education of Children and Youth in the Digital Space]. (2022). Kyiv: «Interservis».
5. Soichuk R. (2019). Teoretyko-prykladnyi aspekt vykhovannia natsionalnoi solidarnosti v uchnivskoi molodi [Theoretical and applied aspects of education of national solidarity among students]. *Innovatyka u Vykhovanni*, 9, 42-50.
6. State Statistics Service of Ukraine. (2021). *Statystychnyi shchorichnyk Ukrainy za 2020 rik* [Statistical Yearbook of Ukraine for 2020].
7. *Stratehiia rozvytku vyshchoi osvity v Ukraini na 2021–2031 roky* (Proekt) [Strategy for the development of higher education in Ukraine for 2021–2031 (Project)]. (2020). Retrieved from <https://mon.gov.ua/storage/app/media/rizne/2020/09/25/rozvitku-vishchoi-osviti-v-ukraini-02-10-2020.pdf>.
8. Pinchuk, O. P. (Ed.). (2018). *Formuvannia informatsiino-osvitnoho seredovishcha navchannia starshoklasnykiv na osnovi tekhnolohii elektronnykh sotsialnykh merezh* [Formation of the informational and educational learning environment of high school students based on the technologies of electronic social networks]. Kyiv: Pedahohichna dumka.
9. Shynkarova, V. (2022). Zasady formuvannia tsyfrovoho osvitnoho prostoru dlia pidvyshchennia yakosti pidhotovky maibutnykh vykhovateliv zakladiv doshkilnoi osvity [Principles of forming a digital educational space to improve the quality of training of future teachers of preschool education institutions]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu: seriia: Pedahohika. Sotsialna robota*, 1 (50), 311-314.
10. Як орhanizувати патріотичне виховання [How to organize patriotic education]. (2022).

Retrieved from <https://nus.org.ua/articles/yak-organizuvaty-patriotychne-vyhovannya-30-idej-porad-i-resursiv/>

Dmytro Treitiak,
Institute of Problems of the NAES of Ukraine,
Kyiv

CREATION OF DIGITAL SPACE IN THE PROCESS OF FORMING NATIONAL SOLIDARITY OF HIGH SCHOOL STUDENTS

Abstract. *The formation of national solidarity among high school students is one of the priority tasks of national-patriotic education, taking into account the today's processes in Ukraine and all around the world. The article analyzes the peculiarities of using the opportunities of the digital space and the priority directions in the process of raising national solidarity among high school students.*

The purpose of the research is to determine the most effective and efficient ways of working with high school students in the digital space for the education of national solidarity. A complex of research methods was used: analysis of existing literature and research on the issue, synthesis and systematization of materials, generalization and comparison, system-structural analysis in order to determine the theoretical foundations of the research.

The importance of the full use of the digital space in the educational process is revealed taking into account the current trends in the development of society, and the complicated situation in Ukraine nowadays. The areas of work with high school students that can be most effective in interacting with them in the digital space are highlighted. The vectors of interaction with youth which most take into account the age-related characteristics and interests of high school students and are effective in the education process, are characterized. The peculiarities of the adaptation of traditional forms and methods of education to the digital space are revealed, in such a way as to preserve their effectiveness and transfer the possibilities of their application to digital platforms, which will allow in modern conditions to achieve the highest possible efficiency of educational processes. Moreover, the peculiarities of using social networks, which due to their popularity today are one of those environments that significantly influence the formation of personal orientations and worldviews among young people, are analyzed.

The practical significance of the study is that its material can be used by lecturers, teachers, researchers, and students in the organizing educational work in institutions of general education, special education, vocational and technical education, as well as other institutions focused on educational interaction with high school students in the process education of national solidarity of high school students along with a component of the complex of national-patriotic education in the digital space.

Key words: *national solidarity, digital space, high school students, educational process, civic activity.*

Стаття надійшла до редакції 29.06.2023.
Стаття прийнята до публікації 17.07.2023.

DOI <https://doi.org/10.32405/2308-3778-2023-27-2-253-267>

УДК: [37.5.015.3 +159.922]:004

ORCID ID <https://orcid.org/0000-0003-1927-0396>

Тетяна Федорченко,
доктор педагогічних наук, професор,
Інститут проблем виховання НАПН України,
м. Київ

ЗАПОБІГАННЯ БУЛІНГУ СЕРЕД ШКОЛЯРІВ У ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ ЯК ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА

Анотація. Стаття присвячена актуальній проблемі запобігання булінгу серед школярів у закладах загальної середньої освіти. Для вирішення означеної проблеми й напрямів її розв'язання застосовувалася низка методів: аналізу, синтезу, порівняння й узагальнення психолого-педагогічних, юридичних та соціологічних теоретичних джерел; вивчення документів про освіту, нормативно-правової бази, висвітлення досвіду психолого-педагогічної профілактики (запобігання) булінгу серед учнів старших класів у закладах загальної середньої освіти.

У процесі теоретичного осмислення проблеми проаналізовано сутність поняття «булінг» серед школярів у закладах загальної середньої освіти як умисні, прямі або опосередковані, переважно систематичні протиправні дії з боку учнів закладів освіти, що спрямовані проти іншого учня всупереч його волі, які виявляються у формах фізичного або психічного впливів, обмежують свободу волевиявлення або дій, наслідком яких є порушення прав на безпечне навчання, повагу, честь, гідність, майно, здоров'я або життя та спричинення фізичної, майнової, моральної, психічної шкоди учневі. Розглянуто нормативно-правові аспекти досліджуваної проблеми, причини, види, форми булінгу, хто може стати жертвою означеного явища та які наслідки на психічний стан школярів має кібербулінг. Представлено результати опитування старшокласників експериментальних закладів освіти щодо виявлення булінгу та форм кібербулінгу в соціальних мережах.

Порівняння отриманих результатів з науковими доробками, які торкаються зазначеної нами теми, виявило, що репрезентоване дослідження підтверджує та розширює результати наукових розвідок, зазначених у статті.

У висновках наголошено, що в закладах загальної середньої освіти не приділяється належної уваги зазначеній проблемі. Важливо змістити акценти на питаннях принципу конфіденційності в процесі виявлення булінгу серед школярів; дотримання етапності й комплексності в роботі (вивчення ситуації, підготовка педагогів, школярів і батьків до вироблення програми допомоги, її реалізації й оцінки); застосування індивідуального підходу в кожному випадку прояву булінгу; запровадження в закладах освіти механізмів повідомлення про випадки булінгу, які б забезпечували школярам підтримку й конфіденційність; залучення до роботи з попередження та подолання булінгу всіх учасників освітньо-виховного процесу – педагогічні колективи, батьків, учнів, співробітників поліції відділів ювенальної превенції.

Практичне значення статті полягає в тому, що її матеріали можуть бути використані в організації виховної роботи в закладах загальної середньої освіти, позашкільної освіти, науковців, аспірантів, студентів.

Ключові слова: булінг, кібербулінг, попередження булінгу, учні старших класів, структура булінгу, цифрове освітнє середовище.

© Тетяна Федорченко, 2023

Вступ. Аналіз науково-психологічної літератури засвідчує, що в сучасних закладах загальної середньої освіти спостерігається зростання булінгу серед школярів. Булінг – поширена проблема в сучасному українському суспільстві, і найгостріше вона постає в

освітньому середовищі, де учнівська молодь проводить більшу частину свого повсякденного життя. Концепція Нової української школи (НУШ), яка втілює в собі ідеї та принципи Конвенції про права дитини, передбачає створення безпечного і дружнього до дитини освітнього середовища. У сучасних воєнних умовах школа має забезпечити захист від насильства, образ, зловживань та експлуатації всіх учасників освітнього процесу. Саме тому актуальним завданням у процесі професійного зростання й розвитку керівних і педагогічних кадрів є формування спеціальних компетенцій з питань захисту прав дитини й протидії негативним явищам в освітньому середовищі. Актуальність проблеми знайшла своє відображення в сучасній нормативно-правовій площині (таблиця 1).

Таблиця 1

Булінг у сучасній нормативно-правовій площині

Документ	Зміст
Частина перша, статті 16 «Конвенції про права дитини»,	передбачає, що жодна дитина не може бути об'єктом свавільного або незаконного втручання в здійсненні її права на особисте життя, недоторканість житла таємниці кореспонденції або незаконного посягання на її честь і гідність. Діти рівні у своїх правах незалежно від походження, а також від того, народжені вони у шлюбі чи поза ним
«Конституція України», стаття 52	будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідується за законом
Закону України «Про охорону дитинства», стаття 10	ззначає, що кожній дитині гарантується право на свободу, особисту недоторканість та захист гідності. Дисципліна і порядок у сім'ї, навчальних та інших закладів мають забезпечуватися на принципах, що ґрунтуються на взаємоповазі, справедливості і виключають приниження честі і гідності дитини
Наказ Міністерства освіти і науки України «Деякі питання реагування на випадки булінгу (цькування) та застосування заходів виховного впливу в закладах освіти» від 28.12.2019 № 1646	діяльність щодо запобігання та протидії булінгу (цькуванню) в закладі освіти має бути постійним системним процесом, спрямованим на: визначення та реалізацію необхідних заходів, способів і методів запобігання виникненню булінгу (цькування) та (або) реалізація необхідних заходів, способів і методів вирішення ситуацій булінгу (цькування) та усунення потенційних ризиків його виникнення
Закон України «Про освіту», відповідно до абзацу дванадцятого, частини другої, статті 54	педагогічні працівники зобов'язані захищати здобувачів освіти під час освітнього процесу від будь-яких форм фізичного та психічного насильства, приниження честі та гідності, дискримінації за будь-якою ознакою, пропаганди та агітації, що завдають шкоди здоров'ю здобувачам освіти, запобігати вживанню ними та іншими особами на території закладів освіти алкогольних напоїв, наркотичних засобів, іншим шкідливим звичкам
Наказ Міністерства освіти і науки України «Про затвердження Плану заходів, спрямованих на запобігання та протидію булінгу (цькуванню) в закладах освіти» від 26.02.2020 р. № 293	сприяння запобігання та протидії булінгу (цькуванню) в закладах освіти та забезпечення безпечного освітнього середовища

Важливо зазначити, що дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ) наводить невтішну

статистику, яка свідчить, що близько 67 % школярів стикаються з проблемою булінгу, серед яких 24 % – жертви (при цьому важливо те, що значна частина з них нікому не повідомляла про такі випадки), 44 % школярів були спостерігачами булінгу, але ігнорували його, бо їм було страшно за себе, більшість дітей булять за те, що вони думають, говорять не так, як інші [11].

Поняття булінг існує в законодавчому полі України. Це демонструє статистика судових рішень щодо булінгу та значна кількість звернень до освітнього омбудсмена. Із січня 2019 року, коли набув чинності закон, який визначає булінг та його ознаки, до 2021 року суди розглянули 978 справ про булінг: згідно з Єдиним державним реєстром судових рішень 2019 року – 325; 2020 – 317; 2021 – 336 справ [10].

За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я, Україна посідає 4 місце після Росії, Албанії та Білорусі за рівнем жорстокого поводження між однолітками. До Міжнародного жіночого правозахисного центру «Ла Страда – Україна» за 2021 рік надійшло 38 417 дзвінків, з яких 11,2 % були пов'язані з фактами вчинення булінгу (4 300 дзвінків) [15, с. 15].

Відповідно до результатів дослідження Українського інституту дослідження екстремізму (опитування «Главком»), оприлюднених 2021 року, 40 % опитуваних ставали жертвами булінгу, причому 48 % дітей нікому не розповідали про це, 40 % – соромляться цього, 22 % – цькування вважають нормальним явищем [10].

У процесі вивчення проблеми попередження булінгу серед школярів у закладах загальної середньої освіти узагальнені наукові напрацювання, які відображають вітчизняний (В. Андрєєнкова, В. Мельничук, В. Калашник [8], А. Борщевська [9], Т. Годецька [5], А. Губко [13], Л. Деркач, Л. Горач [14], Р. Кваша [16], В. Кириченко, Г. Ковганич [17], А. Король [18], Н. Лалак, В. Пеняк [19], І. Лубенець [20], Л. Лушпай [21], Л. Могілевська [22], Є Соболь, А. Корнійченко [23], І. Сидорук [24], С. Стельмах [25]) і світовий досвід (N. Bauer, P. Lozano, F. Rivara [1], Qerbaka [2], G. Miller [3], D. Olweus, S. Limber, K. Breivik [4], W. Polavd [6], N. Willard [7]).

Відтак зазначена проблема запобігання булінгу серед школярів є конче актуальною як у теоретичному, так і в практичному плані та потребує висвітлення сучасного стану випадків булінгу серед старшокласників у закладах загальної середньої освіти й цифровому освітньому середовищі.

Мета та завдання. Завдання статті – проаналізувати проблему запобігання булінгу серед школярів у педагогічній теорії і практиці; визначити понятійно-категоріальний апарат досліджуваної проблеми; означити причини, форми і види булінгу й кібербулінгу; представити емпіричні дані досліджуваного явища.

Методи дослідження. Для вирішення означеної проблеми й напрямів її розв’язання застосовувалася низка методів: аналізу, синтезу, порівняння й узагальнення психолого-педагогічних, юридичних і соціологічних теоретичних джерел; вивчення документів про освіту, нормативно-правової бази, висвітлення досвіду психолого-педагогічної профілактики (запобігання) булінгу серед учнів старших класів у закладах загальної середньої освіти.

Констатувальний етап педагогічного експерименту проводився на базі закладів загальної середньої освіти м. Києва, м. Переяслава, Київської і Черкаської областей. Експериментальною роботою було охоплено 278 учнів 9-11 класів.

Результати дослідження. У результаті вивчення проблеми в психолого-педагогічній, юридичній літературі нами окреслено понятійне поле дослідження та визначено його категоріальний апарат.

З погляду *правознавців*, зокрема А. Король, булінг визначено як повторювані, свідомі, навмисні й обдумані дії з наміром нашкодити, викликати страх шляхом погрози подальшою агресією. Окрім того, авторка зазначає, що всі дії попри їхнє різноманіття мають спільні риси: дисбаланс влади, кривдник і жертва різні за фізичною чи психологічною адаптованістю до середовища; намір нашкодити, тобто кривдник навмисно викликає емоційний або фізичний біль у потерпілого, насолоджується спостерігаючи; погроза подальшої агресії, кривдник і жертва розуміють, що це не перший і не останній випадок знущання [18, с.13]. Н. Лалак, В. Пеняк пояснюють явище булінгу як агресивне переслідування одного з членів колективу [19].

Дослідниця А. Борщевська розуміє булінг як агресивну поведінку однієї людини щодо іншої з метою заподіяти останній моральну або фізичну шкоду, принизити і в такий спосіб утвердити свою владу [9]. За визначенням С. Стельмах, булінг – це «соціальна взаємодія», через яку одна людина (іноді декілька) зазнають нападів іншої (іноді декількох, але, як правило, не більше чотирьох) майже щодня впродовж тривалого періоду (декількох місяців), що викликає в жертви стан безпорадності й виключення з групи» [25]. На думку Т. Годецької, основною характеристикою булінгу є емоційне приниження, образа почуттів

людини. Дослідниця зазначає, що булінг – агресивна поведінка, яка спрямована на приниження почуттів, висловлювання негативних емоцій і принизливих оцінок щодо іншої людини [12, с.41].

Водночас І. Лубенець під булінгом у закладах загальної середньої освіти розуміє умисні, прями або опосередковані, переважно систематичні протиправні дії з боку учня закладу освіти, що спрямовані проти іншого учня всупереч його волі, які виражаються у формі фізичного впливу (чи погрози застосування такого впливу) або психічного впливу, обмежують свободу волевиявлення або дій, наслідком яких є порушення прав на безпечне навчання, повагу, честь, гідність, майно, здоров'я або життя та спричинення фізичної, майнової, моральної, психічної шкоди учневі [20, с.41].

Для повнішого розуміння окресленої проблеми варто нагадати юридичне трактування булінгу в Україні з 2019 р. відповідно до Закону України № 2657-VIII, у якому зазначено, що булінг – це моральне або фізичне насильство, агресія в будь-якій формі, інші дії з метою викликати страх, тривогу, підкорити власним інтересам, що мають ознаки свідомого жорстокого ставлення, цькування, переслідування.

Таким чином, з огляду на вище зазначене, булінг у шкільному середовищі розвивається в ситуації ворожості, конфліктності, страху. Булінг може виникати як компенсація за невдачі: у навчанні, суспільному житті, від тиску й жорстокого поводження батьків чи інших дорослих за недостатньої уваги з боку дорослих; як крайній засіб, коли учень вичерпав усі інші можливості для задоволення своїх потреб; у випадках, коли учні протестують проти певних правил, висловлюючи невдоволення, прагнучи зруйнувати дещо у своєму оточенні.

Окрім того, причинами булінгу можуть бути: помилкове уявлення про те, що агресивна поведінка допустима; бажання завоювати авторитет в очах друзів та однолітків; бажання привернути увагу впливових дорослих; нудьга, здирництво; часто діти вважають знущання способом стати популярними, керувати та мати вплив на інших, привернути увагу, змусити інших їх боятися; булінг у шкільному середовищі може виникати і тоді, коли відбувається боротьба між учнями за вищий статус у груповій ієрархії, задоволення своїх соціальних потреб та як інструмент маніпулювання й контролю учнем свого мікросоціуму.

Жертвою в ситуації булінгу може стати учень, який відрізняється від інших за будь-яким критерієм на думку членів колективу. Діти навіть не усвідомлюють почуттів жертви й

обсяг шкоди від їхньої поведінки. Однак наголошується, що булінговій поведінці діти навчаються, тобто, якби вони не бачили моделей жорстокої поведінки серед дорослих, по телебаченню тощо, то таких загрозливих масштабів булінгу можна було б уникнути. Жертви булінгу зазнають чимало страждань, окрім збентеження й образи на кривдників чи спостерігачів.

Часто вони відчують психологічне й фізичне виснаження чи приниження, пропускають заняття, не можуть концентруватися на шкільних заняттях.

Уважаємо доцільним розглянути форми булінгу (цькування):

1. *Фізичний*: штовхання, копняки, запотиличники, викручування рук, кусання, дряпання, висмикування волосся, тягання за вуха, побиття за допомогою будь-яких речей, підставлення ноги, придушення тощо.

2. *Психологічний*: прізвиська, образи, навішування ярликів, порівняння з іншими, підкреслювання фізичних і психологічних «вад», ігнорування, бойкот, групове цькування, уживання ненормативної лексики тощо.

3. *Сексуальний*: дотики до інтимних частин тіла дитини, пропозиції статевого характеру, імітування статевого акту відносно іншої дитини, акцентування уваги на статевих ознаках тощо.

4. *Економічний* (прояви нехтування потребами дитини), псування речей, відбирання їжі, насміхання над інтересами інших, неприйняття точки зору інших, відкидання тощо

Згідно з розглянутими формами булінгу акцентуємо увагу на причинах його виникнення в шкільному середовищі:

- агресивність, віктимність;
- заздрість, відчуття неприязні, помста;
- конкуренція, нейтралізація суперника;
- маніпулювання дружбою;
- відсутність предметного дозвілля;
- прагнення до самоствердження й підвищення власної самооцінки за рахунок уразливої особи, дискредитація жертви в очах однолітків;
- наявність у школярів психічних чи фізичних особливостей, зіткнення різних субкультур, цінностей, поглядів і невміння толерантно ставитися до однолітків;
- боротьба за лідерство, владу в групі, потреба підпорядковуватися лідеріві.

За результатами проведеного нами дослідження в експериментальних закладах освіти на основі проведених бесід зі школярами й педагогами найпоширенішими видами булінгу є: *фізичний* (штовхання, підніжки, зачіпання, бійки, стусани, ляпаси, нанесення тілесних пошкоджень); *психологічний* (принизливі погляди, жести, образливі рухи тіла, міміка обличчя, поширення образливих чуток, ізоляція, ігнорування, погрози, жарти, маніпуляції, шантаж); *економічний* (крадіжки, пошкодження чи знищення одягу та інших особистих речей, вимагання грошей); *сексуальний* (принизливі погляди, жести, образливі рухи тіла, прізвиська та образи сексуального характеру, зйомки в переодягальнях, поширення образливих чуток, сексуальні погрози, жарти); *кібербулінг* (приниження за допомогою мобільних телефонів, інтернету, інших електронних пристроїв).

У рамках експериментальної роботи було проведено опитування стосовно наявності булінгу та кібербулінгу серед школярів у закладі загальної середньої освіти, зокрема причин і наслідків цього явища.

Варто зазначити, що найчастіше булінг відбувається в таких місцях, де контроль з боку дорослих відсутній: шкільний двір, сходи, коридори, убиральні, роздягальні, спортивні майданчики. У деяких випадках учні можуть піддаватися знущанням і поза територією школи, кривдники можуть перестріти її на шляху додому. Навіть удома жертву булінгу можуть продовжувати цькувати, надсилаючи образливі повідомлення на телефон або через соціальні мережі.

Нами емпірично встановлено відповідно до опитувальника, що 66,8 % хлопців і дівчат вважають, що будь-яке насильство (булінг) у закладі освіти є неприпустимим. На запитання «Які почуття учні переживали в ситуаціях, коли ставали жертвами цькування?» найголовнішими були біль – 38,2 %, образа – 48 % та ненависть до кривдника – 52 %, бажання помститися – 65 %, почуття власної слабкості (31 % – дівчата й 13 % хлопці), розчарування – 35 %.

На питання «Свідком якої форми булінгу (сексуальний, фізичний, моральний чи економічний) вони були» більшість учнів старшого шкільного віку дала відповідь: фізичний – 67,6 %, а також 44 % учнів заявили, що були свідками морального, 35 % – учнів визнали, що бачили обидві форми булінгу. Лише 14 % школярів спостерігали за проявами економічного насильства.

Зауважимо, що опитування також дало можливість з'ясувати, що більшість школярів

після спостереження цькування не говорила про це ні з ким, що є дуже негативним показником, 42 % обговорили те, що трапилося, з батьками. Лише 5 % розповіли про ці випадки класному керівникові або шкільному психологу. На запитання «Кому Ви довіряєте у вирішенні проблем, які стосуються булінгу, і в кого б попросили допомоги?» більшість обрала батьків (47,5 %, дівчат й 34 % хлопці), також частина опитуваних зупинила свій вибір на друзях – 34 %. Попросити допомогу в шкільного психолога не захотів ніхто з опитуваних. Ступінь довіри до класного керівника складає – 17 %, і то не в кожному закладі освіти.

Окрім того, нами було з'ясовано, що 58 % школярів вважають, що батьки зможуть захистити їхні права в критичній ситуації, але близько 28 % не погоджуються із цим твердженням. На аналогічне запитання «Чи гарантує школа дотримання ваших прав?» 24,5 % учнів відповіли, що школа не завжди може відстояти їхні права, 6 % – погодилися з тим, що адміністрація школи не хоче втручатися в конфлікти та висвітлювати проблеми назовні, 33 % – з тим, що школа завжди намагається захищати права своїх учнів.

Найбільш неоднозначна роль відводиться заступникові директора з виховної роботи та соціальному педагогу: так, 82 % педагогів зазначають, що діяльність саме цих посадових осіб має бути найбільш успішною в запобіганні булінгу, але лише 23 % учнів звернулися б до шкільних адміністраторів, якби стали свідком або жертвою булінгу, тоді як понад 42 % точно до них не зверталися б.

Водночас проблема довіри нині є найбільш глобальною, адже потенційно 53 % учнів у випадку булінгу не звернулися в реальній ситуації ні до кого з працівників школи.

Аналізуючи проблему булінгу серед школярів, варто зупинитися на формі кібербулінгу як одному з різновидів булінгу із застосуванням цифрових технологій. Він може відбуватися в соціальних мережах, платформах обміну повідомленнями (месенджерах), ігрових платформах і мобільних телефонах. Це неодноразова поведінка, спрямована на залякування, провокування гніву чи приниження тих, проти кого він спрямований.

Отже, кібербулінг – це напади з метою нанесення психологічної шкоди, які здійснюються через електронну пошту, миттєві повідомлення, які розгортаються на вебсайтах, блогах, чатах, у соціальних мережах; діють через текстові повідомлення або зображення (фото, відео); відносять також терор за допомогою мобільного телефону.

Відмінності кібербулінгу від булінгу зумовлюються особливостями інтернет-середовища, у контексті нашого дослідження цифрового освітнього середовища:

анонімністю, можливістю підмінити ідентичність, охоплювати велику аудиторію одночасно (особливо дієво для поширення пліток, висвітлення особистої інформації або фотографій), здатність психологічно тероризувати та тримати в напрузі жертву будь-де і будь-коли, анонімні погрози, тролінг, хейтинг,

Згідно з проведеним нами опитуванням серед старшокласників із цькуванням у цифровому освітньому середовищі стикалися 62 % респондентів (таблиця 2).

Таблиця 2

Кількісні показники школярів старшого шкільного віку, які зазнали кібербулінг у експериментальних закладах загальної середньої освіти

Вид кібербулінгу	Ознаки	Відповіді учнів (у %)
Тролінг (cyber trolls)	розміщення провокаційних повідомлень у мережі для привернення уваги, що спричиняє конфлікт	35%
Хейтинг (hate)	негативні коментарі й повідомлення, ірраціональна критика на адресу конкретної людини без обґрунтування своєї позиції	46%
Флеймінг (flaming)	спалах образ, публічний емоційний обмін репліками, часто розгоряється в чатах і коментарях у соціальних мережах. Оскільки це відбувається публічно, велика кількість людей може спонтанно підключатися до образ однієї зі сторін конфлікту. Часто буває, що одна зі сторін має на меті залучення великої кількості випадкових свідків у протистояння	27%
Кіберсталкінг (cyberstalking; to stalk)	переслідування, відстежування через використання електронних комунікацій для переслідування жертви через повторювані загрози, що викликають тривогу й роздратування	13%
Секстинг (sexting)	розсилка або публікація фото- і відеоматеріалів з оголеними й напівоголеними людьми. Секстинг стає все більш популярним серед підлітків	6% (дівчата 9-11 класів)

Наголошуємо на тому, що кібербулінг, як і будь-яке інше цькування, небезпечний для психологічного здоров'я жертв. Дослідження показують, що цькування часто призводить школярів до депресії та інших розладів, у них знижується самооцінка, вони виявляються в ізоляції.

За підсумками осмислення проблеми запобігання булінгу і всіх його форм у закладах загальної середньої освіти виявлено комплекс проблем як усередині педагогічних колективів, так і в середовищі батьків учнів. Таким чином, варто акцентувати увагу на проблемних питаннях, а саме: підвищення рівня поінформованості учасників освітнього процесу про форми, прояви, причини й наслідки булінгу (цькування) і кібербулінгу, додержуватися

принципу конфіденційності в процесі виявлення булінгу серед школярів; етапність (вивчення ситуації, підготовка педагогів, школярів і батьків до вироблення програми допомоги, її реалізації й оцінки); жоден випадок щодо булінгу і жодну скаргу не можна залишати без уваги, учням важливо пояснити, що будь-які насильницькі дії, образливі слова є неприпустимими, реакція має бути негайною (зупинити бійку, припинити знущання) та більш суворою за наявності повторних випадків агресії; індивідуальний підхід у кожному випадку прояву булінгу; застосування комплексного підходу щодо організації попередження та протидії булінгу (цькуванню) і будь-яким іншим проявам насильства в закладах освіти (міждисциплінарний принцип роботи (представники різних професій); у закладі освіти запровадити механізми повідомлення про випадки булінгу, які повинні забезпечувати учням підтримку й конфіденційність, бути тактовними; залучати до роботи з попередження та подолання булінгу всіх учасників освітньо-виховного процесу – батьків, адміністрації закладу освіти, співробітників поліції відділів ювенальної превенції; створення безпечного освітнього середовища в колективі, де стався випадок, що включає емоційно-психологічну й фізичну безпеку.

Обговорення. Результати, представлені в статті, підтверджуються результатами інших досліджень. Отже, аналіз наукових праць D. Olweus дає змогу визначити основні взаємини між переслідувачем і жертвою. Він доводить, що діти, які зазнали булінгу в школі, відчувають проблеми з навчанням, відчувають тривогу, гнів, депресію, порушення контакту з дорослими, для них характерні стійкі поведінкові зрушення, адиктивна поведінка, порушення сну й інші негативні прояви в поведінці (жорстокість, бажання помсти). Під поняттям булінгу автор визначає умисну агресивну поведінку, яка систематично повторюється та включає нерівність соціальної влади або фізичної сили [4]. W. Poland розуміє булінг як соціальну систему, що включає переслідувача, жертву, а також сторонніх спостерігачів [6, с. 8].

Дослідники D. Lein та G. Miller визначають булінг як довготривалий процес усвідомленого жорстокого поводження, фізичного чи психічного з боку індивіда або групи щодо іншого індивіда, який не здатен себе захистити в певній ситуації [3]. Згідно зі статтею Gerbaka, у сучасних школах булінг вважають однією з найбільш поширених проблем. Він має серйозні наслідки для навчання, здоров'я, особистого розвитку дітей і підлітків та може мати негативні ефекти, перенесені в дорослий вік. Дослідники наголошують на ролі

педіатрів у запобіганні булінгу та вирішенні нових і зростаючих форм насильства щодо дітей, покінчити з різноманітними його проявами: від залякування в шкільному дворі до кіберпростору [2].

У своїх працях N. Wilard акцентує увагу на вирішенні проблеми кіберзалякування й кіберзагрози в інтернеті [7].

Ми погоджуємося з дослідником G. Miller, який стверджує, що булінг протягом тривалого часу не визнавався як предмет вивчення дослідників агресії, адже здебільшого булінг – це опосередкована агресія, а не пряма [3].

Аналіз досліджень низки вчених (N. Bauer, P. Lozano, F. Rivara) свідчить про те, що жертви й агресори різних проявів булінгу мають високий рівень нервово-психічних розладів, потребують втручання психологів, соціальних працівників, педагогів [1].

Сучасні дослідження підтверджують наші напрацювання стосовно означеної теми, а саме: Л. Деркач, Л. Горач під булінгом розуміють складне соціально-психологічне явище й специфічну соціальну ситуацію, що заснована на порушенні в групі соціальних взаємин, передбачає специфічну групову динаміку (перерозподіл ролей і статусів, групових норм і цінностей) [14].

Дослідження А. Корнійченко висвітлюють проблему причин та умов булінгу як перешкоди соціокультурного розвитку освітнього середовища; роль правової системи України в умовах євроінтеграції. Акцентується увага на запобіганні кібербулінгу як нового явища сучасної адміністративної доктрини, сектору безпеки України, актуальність питання науки та практики [23]. І. Лубенець висвітлює питання насильства (булінгу) у шкільному середовищі, дає визначення булінгу як соціально-педагогічному явищу та пропонує заходи запобігання означеному явищу [20].

Ще одним аспектом вивчення означеної проблеми є вивчення праці Р. Кваші щодо поширення булінгу серед школярів і ролі електронних засобів комунікації, зокрема їхній негативний вплив на поведінку школярів [16, с.332].

Дослідники В. Андрєєнкова, В. Мельничук, О. Калашник розкривають питання протидії булінгу в закладах освіти, акцентують увагу на організації системної роботи з протидії булінгу в закладах освіти, діагностики наявності булінгу в освітньому середовищі, алгоритмі дій у разі його виявлення [8].

Сучасні дослідження В. Кириченко й Г. Ковганич свідчать, що проблема булінгу в

закладах загальної середньої освіти стоїть дуже гостро, особливо під час війни в Україні. Вони пропонують інформативно-методичні конструктори для педагогів, учнів і батьків [17].

Таким чином, наше дослідження підтверджує результати теоретико-прикладних досліджень інших фахівців та розкриває можливості вирішення проблеми запобігання булінгу серед учнів старшого шкільного віку в закладах загальної середньої освіти.

Висновки. З огляду на отримані під час дослідження результати дійшли висновків, що варто погодитися з думкою вчених, що булінг – це невиправдано агресивна поведінка, яка, незважаючи на рівень тяжкості, завжди є насильницькою. При цьому їй притаманні такі риси: має на меті заподіяння шкоди; є повторюваною; відбувається в умовах дисбалансу сил, коли більш потужна дитина або група дітей атакує менш захищеного учня.

Таким чином, одним з головних завдань експериментального дослідження буде створення практико-орієнтованих механізмів, спрямованих на запобігання та подолання булінгу серед школярів у цифровому освітньому середовищі.

Список використаних джерел

1. Bauer N. S., Lozano P., Rivara F. The effectiveness of the Olweus Bullying Prevention Program in public middle schools: A controlled trial. *Journal of Adolescent Health*. 2007. Vol. 40(3). P. 266–274. <https://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2006.10.005>
2. Gerbaka B., BouMitri F., Haber C. The role of pediatricians in bullying prevention and in addressing emergent and increasing forms of violence against children. *Ending the torment: Tackling bullying from the schoolyard to cyberspace*. UN. 2016. P. 57-64.
3. Miller G., Miller V., Marchel C. et al. Academic violence/bullying: Application of Bandura's eight moral disengagement strategies to higher education. *Employee Responsibilities and Rights Journal*. 2019. Vol. 31. P. 47–59. <https://doi.org/10.1007/s10672-018-9327-7>
4. Olweus D., Limber S., Breivik K. Addressing specific forms of bullying: A large-scale evaluation of the Olweus bullying prevention program. *International Journal of Bullying Prevention*. 2019. Vol. 1(1). P. 70–84. <https://doi.org/10.1007/s42380-019-00009-7>
5. Olweus D. *Bullying at school: What we know and what we can do*. New York : Wiley, 1993. 215 p.
6. Roland W. *Virtual morality: The moral status of virtual actions*. Master's thesis. Fort Collins : Colorado State University Publishing, 2012. P. 147-155.
7. Willard N. *Cyber bullying and cyberthreats: Responding to a challenge of online social cruelty, threats, and distress*. Champaign : Research Press, 2007. P. 224-235.
8. Андрєєнкова В., Мельничук В., Калашник О. Протидія булінгу в закладі освіти: системний підхід : методичний посібник. Київ : ТОВ «Агентство «Україна», 2019. 132 с.
9. Борщевська А. Булінг у школах як чинник психічного нездоров'я. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: Медицина. 2014. Вип. 6. С. 48-52.
10. Булінг в Україні. Український інститут дослідження екстремізму: [сайт]. URL: <http://uire.org.ua/tag/buling-v-ukrayini> (дата звернення 28.08 2023).
11. Булінг та кібербулінг у підлітковому середовищі: статистичні дані щодо булінгу серед підлітків України. UNICEF for every child: вебсайт. URL: <https://www.unicef.org/ukraine/bullying-cyberbylling-teens-Ukraine> (дата звернення: 28.07.2023).
12. Гodeцька Т. Булінг як соціально-психологічний феномен. *Директор школи, ліцею, гімназії*.

2018. № 2. С. 40-47.

13. Губко А. Шкільний булінг як соціально-психологічний феномен. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Психологічні науки*. Вип. 114. 2013. С. 46-50.

14. Деркач Л., Горач Л. Проблема булінгу та сором'язливості в сучасному українському освітньому просторі: крос-культурний аспект. *Міжнародний науковий вісник*. 2018. № 2 (18).

15. Звіт про роботу. Київ, 2021. 20 с. *Міжнародний жіночий правозахисний центр «Ла Страда-Україна»*. URL:

http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:PqNDoynmWjIJ:lastrada.org.ua/ucp_file.php%3F%3DI7XTOkPzqvqeaVw2SOxtTgchdZ1Z1a+&cd=3&hl=ru&ct=clnk&gl=ua

16. Кваша Р. Поширення насильства та булінгу середне повнолітніх: роль електронних засобів комунікації. *Держава і право: збірник наукових праць. Юридичні науки*. 2019. Вип. 83. С. 331-342.

17. Кириченко В., Ковганич Г. Шкільний булінг. Інформативно-методичні конструктори для педагогів, учнів, батьків. *Шкільний світ*. 2019. № 2. С. 12-22.

18. Король А. Причини та наслідки дослідження явища булінгу. *Відновлене правосуддя в Україні*. 2009. № 1-2. С. 12-17.

19. Лалак Н., Пеняк В. Шкільний булінг як актуальна педагогічна проблема сьогодення. *Освіта і наука*. 2019. Вип. 1(26). С. 132-136.

20. Лубенець І. Насильство (булінг) у шкільному середовищі: кримінологічна характеристика та заходи запобігання : монографія. ДНДІ МВС України. Харків : «Мачулін». 2018. 278 с.

21. Лушпай Л. Булінг як соціально-педагогічна проблема та шляхи її вирішення (на прикладі досвіду середніх загальноосвітніх шкіл Великої Британії). *Українознавчий альманах*. 2010. Вип. 4. С. 126-130. URL: <https://kipt.sumdu.edu.ua/pdf/buling/buling.pdf>

22. Могілевська Л. До характеристики методів діяльності Національної поліції у сфері забезпечення прав і свобод дитини. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 12. С. 192-196.

23. Соболь Є., Корнійченко А. Булінг в освітньому середовищі – детермінанти та форми. *Наукові записки*. Серія: Право. 2020. Випуск 8. С. 4-9.

24. Сидорук І. Булінг як актуальна соціально-педагогічна проблема. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. Серія: Педагогічні науки. 2015. № 1. С. 169-173.

25. Стельмах С. Вікові аспекти виникнення булінгу серед дітей. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету*. Серія: Педагогічні науки. 2016. Вип. 133. С. 204-207.

References

1. Bauer, N. S., Lozano, P., & Rivara, F. (2007). The effectiveness of the Olweus Bullying Prevention Program in public middle schools: A controlled trial. *Journal of Adolescent Health, 40*(3), 266-274. <https://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2006.10.005>

2. Gerbaka, B., BouMitri, F., & Haber, C. (2016). The role of pediatricians in bullying prevention and in addressing emergent and increasing forms of violence against children. *Ending the torment: Tackling bullying from the schoolyard to cyberspace* (pp. 57-64). UN.

3. Miller, G., Miller, V., Marchel, C. et al. (2019). Academic violence/bullying: Application of Bandura's eight moral disengagement strategies to higher education. *Employee Responsibilities and Rights Journal, 31*, 47-59. <https://doi.org/10.1007/s10672-018-9327-7>

4. Olweus, D., Limber, S., Breivik, K. (2019). Addressing specific forms of bullying: A large-scale evaluation of the Olweus bullying prevention program. *International Journal of Bullying Prevention, 1*(1), 70-84. <https://doi.org/10.1007/s42380-019-00009-7>

5. Olweus, D. (1993). *Bullying at school: What we know and what we can do*. New York: Wiley.

6. Roland, W. (2012). *Virtual morality: the moral status of virtual actions* (Master's thesis, Colorado).

7. Willard, N. (2007). *Cyber bullying and cyberthreats: Responding to a challenge of online social cruelty, threats, and distress*. Champaign: Research Press,

8. Andrieienkova, V., Melnychuk, V., & Kalashnyk, O. (2019). *Protydiia bulinhu v zakladi osvity: systemnyi pidkhid* [Anti-bullying in an educational institution: A systematic approach]. Kyiv: TOV «Ahentstvo «Ukraina».
9. Borshchevska, A. (2014). Bulinh u shkolakh yak chynnyk psykhhichnoho nezdorovia [Bullying in schools as a factor of mental illness]. *Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. Serii: Medytsyna*, 6, 48-52.
10. Ukrainian Institute for the Study of Extremism. (n. d.). *Bulinh v Ukraini. Ukrainskyi instytut doslidzhennia ekstremizmu* [Bullying in Ukraine.]. Retrieved from <http://uire.org.ua/tag/buling-v-ukrayini/>
11. UNICEF. (n. d.). *Bulinh ta kiberbulinh u pidlitkovomu seredovysshchi: statystychni dani shchodo bulinhu sered pidlitkiv Ukrainy* [Bullying and cyberbullying in the adolescent environment: Statistical data on bullying among adolescents in Ukraine]. Retrieved from <https://www.unicef.org/ukraine/bullying-cyberbylling-teens-Ukraine>
12. Hodetska, T. (2018). Bulinh yak sotsialno-psykholohichnyi fenomen [Bullying as a socio-psychological phenomenon]. *Dyrektor shkoly, litseiu, himnazii*, 2, 40-47.
13. Hubko, A. (2013). Shkilnyi bulinh yak sotsialno-psykholohichnyi fenomen [School bullying as a socio-psychological phenomenon]. *Visnyk Chernihivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu. Seria: Psykholohichni nauky*, 114, 46-50.
14. Derkach, L., & Horach, L. (2018). Problema bulinhu ta soromiazlyvosti v suchasnomu ukrainskomu osvitnomu prostori: kros-kulturnyi aspekt [The problem of bullying and shyness in the modern Ukrainian educational space: A cross-cultural aspect]. *Mizhnarodnyi naukovyi visnyk*, 2(18).
15. International Women’s Human Rights Center “La Strada-Ukraine”. (2021). *Zvit pro robotu* [Work report]. Retrieved from http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:PqNDoynmWjIJ:lastrada.org.ua/ucp_file.php%3F%3DI7XTOKPzqvqeaVw2SOxtTgchdZ1Z1a+&cd=3&hl=ru&ct=clnk&gl=ua
16. Kvasha R. (2019). Poshyrennia nasylstva ta bulinhu serednedne povnolitnikh: rol elektronnykh zasobiv komunikatsii [Prevalence of violence and bullying among middle-aged adults: the role of electronic means of communication]. *Derzhava i pravo: zbirnyk naukovykh prats. Yurydychni nauky*, 83, 331–342.
17. Kyrychenko, V., & Kovhanych, H. (2019). Shkilnyi bulinh. Informatyvno-metodychni konstruktory dlia pedahohiv, uchniv, batkiv [School bullying. Informative and methodological support for teachers, students, parents]. *Shkilnyi svit*, 2, 12–22.
18. Korol, A. (2009). Prychyny ta naslidky doslidzhennia yavyscha bulinhu [Reasons and consequences of the study of the phenomenon of bullying]. *Vidnovne pravosuddia v Ukraini*, 1-2, 12-17.
19. Lalak, N., & Peniak, V. (2019). Shkilnyi bulinh yak aktualna pedahohichna problema sohodennia [School bullying as an actual pedagogical problem today]. *Osvita i nauka*, 1(26), 132-136.
20. Lubenets, I. (2018). *Nasylstvo (bulinh) u shkilnomu seredovysshchi: kryminolohichna kharakterystyka ta zakhody zapobihannia* [Violence (bullying) in the school environment: Criminological characteristics and prevention measures]. Kharkiv: «Machulin».
21. Lushpai, L. (2010). Bulinh yak sotsialno-pedahohichna problema ta shliakhy yii vyrishennia (na prykladi dosvidu serednikh zahalnoosvitnikh shkil Velykoi Brytanii) [Bullying as a socio-pedagogical problem and ways to solve it (by the example of the experience of secondary comprehensive schools in Great Britain)]. *Ukrainoznavchyi almanakh*, 4, 126–130. Retrieved from <https://kipt.sumdu.edu.ua/pdf/buling/buling.pdf>
22. Mohilevska, L. (2019). Do kharakterystyky metodiv diialnosti Natsionalnoi politsii u sferi zabezpechennia prav i svobod dytyny [Towards the characteristics of the methods of activity of the National Police in the field of ensuring the rights and freedoms of the child]. *Pidpriemnytstvo, hospodarstvo i pravo*, 12, 192–196.
23. Sobol, Ye., & Korniihenko, A. (2020). Bulinh v osvitnomu seredovysshchi – determinanty ta formy [Bullying in the educational environment – determinants and forms]. *Naukovi zapysky. Serii: Pravo*, 8, 4-9.
24. Sydoruk, I. (2015). Bulinh yak aktualna sotsialno-pedahohichna problema [Bullying as an actual socio-pedagogical problem]. *Naukovyi visnyk Shkhidnoievropeiskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi*

Ukrainky. Serii: Pedahohichni nauky, 1, 169–173.

25. Stelmakh, S. (2016). Vikovi aspekty vynyknennia bulinhu sered ditei [Age aspects of bullying among children]. *Visnyk Chernihivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu. Serii: Pedahohichni nauky*, 133, 204-207.

Tetiana Fedorchenko,
Doctor of Sciences in Education, Professor,
Institute of Problems on Education of the NAES of Ukraine,
Kyiv

BULLYING PREVENTION AMONG SCHOOL STUDENTS IN INSTITUTIONS OF GENERAL SECONDARY EDUCATION AS A PEDAGOGICAL PROBLEM

Abstract. *The article is devoted to the actual problem of bullying prevention among school students in institutions of general secondary education. Several methods were used to solve the specified problem: analysis, synthesis, comparison and generalization of psychological, pedagogical, legal and sociological theoretical sources; studying of educational documents, regulatory and legal framework, highlighting the experience of psychological and pedagogical prevention of bullying among high school students in institutions of general secondary education.*

The essence of the concept of “bullying” among school students in institutions of general secondary education is analyzed as intentional, direct or indirect, mostly, systematic illegal actions by students of the educational institution directed against another student without one’s willing, manifested in the form of physical or mental influences, limit the freedom of self-expression or actions, the consequence of which is the violation of the rights to safe education, respect, honour, dignity, property, health or life and causing physical, property, moral, mental harm to the student. The normative and legal aspects of the investigated problem, causes, types, forms of bullying, who can become a victim of bullying and what consequences cyberbullying has on the school students’ mental state, are considered. The survey results among high school students of experimental educational institutions regarding the detection of bullying and what forms of cyberbullying they encounter in social networks are presented.

A comparison of the results obtained with recent research revealed that the presented study confirms and expands the results of scientific investigations indicated in the article.

The conclusions highlight that the mentioned problem has not been appropriately managed in institutions of general secondary education. It is important to shift the emphasis on issues of the confidentiality principle in the process of identifying bullying among school students; observance of stages and complexity in the work (studying situation, training of teachers, school students and parents for developing the assistance program, its implementation and evaluation); individual approach in each case of bullying; introduce mechanisms for reporting cases of bullying in the educational institution that would provide students with support and confidentiality; involving all participants in the educational process – teaching staff, parents, students, police officers of juvenile prevention departments to prevent and overcome bullying.

The practical significance of the article is that its materials can be used in the organization of educational work in institutions of general secondary education, out-of-school education, scholars, post-graduate students, and students.

Key words: *bullying, cyberbullying, bullying prevention, high school students, structure of bullying, digital educational environment.*

Стаття надійшла до редакції 26.08.2023.
Стаття прийнята до публікації 12.09.2023.

DOI <https://doi.org/10.32405/2308-3778-2023-27-2-268-279>

УДК [37.014.53+061.2]:005.8(477)

ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-4171-593X>

Наталія Харченко,

*кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник,
Інститут проблем виховання НАПН України,
м. Київ*

ДЕРЖАВНА ПІДТРИМКА ПРОЄКТІВ ДИТЯЧИХ І МОЛОДІЖНИХ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У ПЕРІОД ВОЄННОГО СТАНУ

Анотація. У статті актуалізовано роль сучасних громадських організацій України, які накопичили значний досвід вирішення соціальних питань через власні проєкти та програми. В умовах високої конкурентності та відсутності сталого фінансування реалізація проєктів є дієвим інструментом позитивного перетворення дійсності.

Метою статті є висвітлення та аналіз державної підтримки проєктів, розроблених молодіжними та дитячими громадськими організаціями, для реалізації яких надається фінансова підтримка в період воєнного стану впродовж 2022 та 2023 років.

Основними завданнями є: огляд нормативної бази щодо організації та проведення конкурсу з визначення проєктів, розроблених молодіжними й дитячими громадськими організаціями, для реалізації яких надається фінансова підтримка; аналіз особливостей участі громадських організацій, зокрема в умовах воєнного стану; аналіз конкурсних пропозицій за пріоритетами діяльності. Для досягнення мети та вирішення завдань дослідження було використано теоретичні, емпіричні та статистичні методи зведення й обробки даних.

Здійснено аналіз 61 конкурсної пропозиції від 39 молодіжних і дитячих громадських організацій за пріоритетними завданнями впродовж 2022 та 2023 років.

Описано пріоритетні завдання, на реалізацію яких спрямовано діяльність громадських організацій. Проаналізовано розподіл конкурсних пропозицій всеукраїнських молодіжних (МГО) і дитячих громадських організацій (ДГО), для виконання яких надається фінансова підтримка за рахунок коштів державного бюджету протягом 2022 – 2023 років.

Окреслено потенційні можливості дитячих і молодіжних громадських організацій як вагомого рушія змін у суспільстві.

Актуалізовано ефективність і важливість механізмів розподілу бюджетних коштів, таких як всеукраїнський Конкурс з визначення програм, проєктів (заходів), розроблених громадськими організаціями, для виконання яких надаватиметься державна фінансова допомога та реалізація Державної цільової соціальної програми «Молодь України» на 2021-2025 роки.

Ключові слова: дитячі й молодіжні громадські організації, молодіжна політика, воєнний стан, інститути громадянського суспільства, проєкти, програми.

© Наталія Харченко, 2023

Вступ. Громадські організації є дієвим соціальним інститутом у процесі виховання дітей та молоді та виступають вагомим інструментом контролю з боку громадянського суспільства, зокрема за діяльністю органів державної влади.

Відповідно до потреб, які вимагають залучення кожного громадянина на благо держави, дитячі й молодіжні громадські організації переорієнтовують свою діяльність, створюють та реалізують власні ініціативи. Прикладом такої роботи є волонтерські ініціативи, проєкти,

заходи, котрі ініціюють громадські організації, залучаючи дітей і молодь до участі в житті суспільства.

Пошук джерел фінансування для реалізації ініціатив є одним з найскладніших викликів, з якими стикається громадська організація у своїй діяльності.

В Україні до найважливіших джерел фінансування, якими користуються громадські організації, належать: бюджетні кошти (центральний і місцевий бюджети); неурядові кошти (приватні, громадські, закордонні); спонсорські кошти (індивідуальні, підприємства); власні кошти організації (членські внески, господарська діяльність).

Ефективними механізмами розподілу бюджетних коштів є всеукраїнський Конкурс з визначення програм, проєктів (заходів), розроблених громадськими організаціями, для виконання яких надаватиметься державна фінансова допомога, й реалізація Державної цільової соціальної програми «Молодь України» на 2021-2025 роки, затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 02 червня 2021 р. № 579, завданнями якої є:

- підвищення рівня компетентностей молоді, зокрема громадянських;
- підвищення рівня культури волонтерства серед молоді та її залучення до волонтерської діяльності для наближення перемоги та відновлення країни в післявоєнний період;
- активізація залучення молоді до процесів ухвалення рішень;
- зміцнення соціальної згуртованості молоді, зокрема шляхом здійснення обмінів молоддю в межах України та в партнерстві з іншими державами й міжнародними організаціями;
- виконання програм для підготовки фахівців, які працюють з молоддю, зокрема програми «Молодіжний працівник»;
- забезпечення функціонування молодіжних центрів, зокрема державної установи «Всеукраїнський молодіжний центр»;
- сприяння створенню умов для розвитку спроможності інститутів громадянського суспільства для досягнення завдань Програми;
- підтримка молодіжних проєктів та виконання окремих завдань молодіжної політики [5].

Реалії сьогодення доводять, що сучасні громадські організації України накопичили значний досвід вирішення соціальних питань через власні проєкти та програми, які є дієвими

інструментами позитивного перетворення дійсності.

Мета та завдання. Метою статті є висвітлення та аналіз державної підтримки проєктів, розроблених молодіжними й дитячими громадськими організаціями, для реалізації яких надається фінансова підтримка в період воєнного стану (упродовж 2022 та 2023 років).

Основними завданнями є: огляд нормативної бази щодо організації та проведення конкурсу з визначення проєктів, розроблених молодіжними й дитячими громадськими організаціями, для реалізації яких надається фінансова підтримка; аналіз особливостей участі громадських організацій у конкурсі, зокрема в умовах воєнного стану; аналіз конкурсних пропозицій за пріоритетами діяльності.

Методи дослідження. Для досягнення мети та вирішення завдань дослідження було використано теоретичні, емпіричні та статистичні методи зведення й обробки даних:

- *теоретичні:* аналіз нормативно-правової бази щодо організації та проведення конкурсу з визначення проєктів, розроблених молодіжними й дитячими громадськими організаціями, для реалізації яких надається фінансова підтримка у 2022 та 2023 роках, спеціальної літератури з досліджуваної проблематики, аналіз, порівняння й узагальнення результатів попередніх досліджень;

- *емпіричні:* аналіз змісту документації (висновків, протоколів, додатків), експертна оцінка.

- *статистичні:* кількісний і якісний аналіз даних, систематизація та аналітичне групування даних за істотними ознаками, підбиття групових і загальних підсумків.

За допомогою названих методів було здійснено аналіз 61 конкурсної пропозиції від 39 молодіжних і дитячих громадських організацій за пріоритетними завданнями впродовж 2022 та 2023 років (у період воєнного стану).

Результати дослідження. Державна підтримка проєктів молодіжних і дитячих громадських організацій здійснюється відповідно до Бюджетного кодексу України, Закону України «Про основні засади молодіжної політики», постанов Кабінету Міністрів України: «Про затвердження Порядку проведення конкурсу з визначення програм (проєктів, заходів), розроблених інститутами громадянського суспільства, для виконання (реалізації) яких надається фінансова підтримка» (від 12 жовтня 2011 року № 1049); «Про затвердження Державної цільової соціальної програми «Молодь України» на 2021-2025 роки та внесення змін до деяких актів Кабінету Міністрів України» (від 02 червня 2021 року № 579) з метою

ефективного розподілу коштів, передбачених у державному бюджеті для підтримки молодіжних і дитячих громадських організацій.

Таке нормативно-правове забезпечення визначає процедуру проведення конкурсу й моніторинг реалізації конкурсних пропозицій (таблиця 1).

Таблиця 1

Порядок проведення конкурсу з визначення програм (проектів, заходів), розроблених інститутами громадянського суспільства, для виконання (реалізації) яких надається фінансова підтримка»

Організатор конкурсу	Міністерство молоді та спорту України
Рівень виконання	Україна
Адміністративно-територіальний рівень виконання	Загальнодержавний
Формат проведення конкурсу	Проект
Хто може брати участь у конкурсі	Конкурсні пропозиції можуть подавати молодіжні й дитячі громадські організації та їхні відокремлені підрозділи, що зазначені в Реєстрі неприбуткових установ та організацій та зареєстровані як юридичні особи в установленому порядку не пізніше ніж за шість місяців до оголошення проведення конкурсу, а також відповідають нормам Закону України «Про основні засади молодіжної політики».
Цільова аудиторія	Молодь та діти

Проекти спрямовуються на такі види діяльності: проведення акцій, засідань за круглим столом, семінарів, семінарів-тренінгів, тренінгів, зборів, конференцій, форумів, наметових таборів, зльотів, походів, зборів-походів; видання інформаційних і методичних матеріалів; виготовлення та розміщення соціальних роликів, соціальної реклами [2, 3].

2022 року на конкурс було подано 143 конкурсні пропозиції (з них 40 – відхилено / не допущено до участі, 103 – стали учасниками Конкурсу). За рішенням конкурсної комісії фінансова підтримка була надана 49 проектам молодіжних і дитячих громадських організацій (таблиця 2).

Таблиця 2

Розподіл конкурсних пропозицій всеукраїнських молодіжних (МГО) і дитячих громадських організацій (ДГО), для виконання яких надається фінансова підтримка за рахунок коштів державного бюджету протягом 2022 року

Всеукраїнські молодіжні (МГО) і дитячі громадські організації (ДГО), з них:	
Дитячі громадські організації	Молодіжні громадські організації
3	26
Всього:	29
Конкурсні пропозиції всеукраїнських молодіжних (МГО) і дитячих громадських організацій	

(ДГО), з них:	
Конкурсні пропозиції, подані дитячими громадськими організаціями	Конкурсні пропозиції, подані молодіжними громадськими організаціями
5	44
Всього:	49

Конкурсні пропозиції подавалися на розв'язання таких пріоритетних завдань:

1. Підвищення рівня компетентностей молоді з метою:

1) розвитку серед молоді громадянських компетентностей (зокрема формування розуміння потреби в навчанні протягом життя, критичного мислення, готовності та вміння діяти самостійно, знати й відстоювати свої права, уміння швидко адаптуватися до нових умов, нести відповідальність за свої дії та власне життя, об'єктивно оцінювати й реагувати на нові виклики, приймати рішення, керувати емоціями, розв'язувати проблеми, висловлювати й логічно обґрунтовувати власну думку, розвиток медіаграмотності, лідерства, утвердження принципів доброчесності і антикорупційних принципів, посилення відповідального ставлення до навколишнього природного середовища тощо);

2) свідомого вибору життєвого шляху молоді, її ознайомлення з процесами державотворення, механізмами функціонування та взаємодії інститутів політичної системи, діяльністю органів державної влади й органів місцевого самоврядування, професійного й кар'єрного розвитку в Україні, популяризації роботи в креативних індустріях, формування культури підприємництва (зокрема соціального), стимулювання до відкриття власної справи, вивчення STEM та STEAM-дисциплін;

3) формування в молоді свідомого й відповідального ставлення до власного здоров'я, сприяння гармонійному психічному розвитку, збереженню репродуктивного здоров'я, культури безпеки життєдіяльності, запобігання виникненню соціально небезпечних захворювань і різних форм залежності, розвитку неформальних спортивних рухів, вуличних тренувань і фізичної культури;

4) посилення відповідального ставлення молоді до планування сім'ї й відповідального батьківства;

5) реінтеграції молоді з тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської областей, тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя; а також адаптації й соціалізації молоді в українському суспільному просторі, поширення толерантності і солідарності, запобігання стереотипам, протидії мові ненависті й дискримінації за будь-якими ознаками, забезпечення рівних умов для різних груп молоді,

передусім до молоді з інвалідністю.

2. Підвищення рівня культури волонтерства серед молоді.

3. Активізація залучення молоді до процесів ухвалення рішень [2].

Серед дитячих громадських організацій проекти було спрямовано на реалізацію пріоритетного завдання 1 «Підвищення рівня компетентностей молоді», зокрема:

● *завдання 1.1. (проекти та програми – 2:* Всеукраїнська акція «Молодь – за безпечний світ», Всеукраїнський екологічний фестиваль «ЕКО – це стиль мого життя!»);

● *завдання 1.3. (проекти та програми – 2:* «Безпека в житті – життя у безпеці», «Школа безпеки»: запобігти, врятувати, допомогти»);

● *завдання 1.5. (проекти та програми – 1:* «Народні художні промисли – можливості для адаптації, профорієнтації та працевлаштування дітей та молоді із числа внутрішньо переміщених осіб та які проживають в зоні АТО/ООС «Артадаптація»).

Серед молодіжних громадських організацій проекти було спрямовано на реалізацію пріоритетних завдань 1 «Підвищення рівня компетентностей молоді» та 2 «Підвищення рівня культури волонтерства серед молоді», зокрема:

● *завдання 1.1. (проекти та програми – 26:* «Всеукраїнський фестиваль Тараса Шевченка «Ше.Fest» – 2022», Всеукраїнські вишколи для волонтерів, «Захочеш – і будеш», «Лицарство Архистратига», «II Національне Скаутське Джемборі НОСУ», Фестиваль соціальної реклами «SAAD Festival 2022», Всеукраїнський збір-похід «Козацькими шляхами», Академія Громадянських Компетентностей, Всеукраїнські новацькі табори «Навколо світу за 10 днів», Наметовий табір «Еко-Україна», Всеукраїнський табори з поглибленим вивченням іноземних мов, Всеукраїнські вишколи для виховників, Всеукраїнські ігри з популяризації здорового та активного способу життя, Школа політичного розвитку «Молодь TuT», Форум «StudyDO», «Децентралізація та молодь: просто про складне», «Шлях воїна», «Країна Веселого Народу», Курс «NGO Event Course», Всеукраїнський 24-годинний захід «Молодвіж», «Курс Вільних Людей – 2022», Всеукраїнська молодіжна антикорупційна школа, «Ігровий кейс волонтера», Всеукраїнський семінар-практикум з ігрових форматів роботи, YouTube-проект «Ідентичність»);

● *завдання 1.2. (проекти та програми – 6:* Науковий фестиваль «OL», Всеукраїнський фестиваль молодіжних команд «Лідери таборування - 2022», «Міжнародний конкурс молодих виконавців імені Володимира Шинкарука» в рамках VIII Міжнародного

молодіжного фестивалю мистецтв «Пісенний Спас», «Організація курсів професійної підготовки в спеціальних закладах для сприяння працевлаштуванню неповнолітніх та молоді, які звільняються з місць позбавлення волі», Програма розвитку та підтримки підприємницьких ініціатив та сприяння у працевлаштуванні молоді із числа ветеранів АТО/ООС «Розпочни свою справу», «ELUMUN 2022 - Львівська Міжнародна Модель ООН серед школярів»);

- **завдання 1.3. (проекти та програми – 4:** наметові табори для молоді «Життя в гармонії», Фестиваль вуличних культур «Суми Екстрим Стайл – 2022», «Кубок Патріотів», Соціальний фільм «Молодість палай. Перемога»);

- **завдання 1.5. (проекти та програми – 7:** Всеукраїнські табори для різних вікових груп спрямовані на адаптацію та соціалізацію молоді, наметовий табір для дітей та молоді «Мрій. Дій. Втілюй.», Всеукраїнський молодіжний проєкт «Інклюзивний арт-табір «В колі друзів», «Ми разом», Фестиваль гумору «Improve Fest», «Ми – українські», Інтеграція молоді з функціональними обмеженнями у суспільство «До мети – разом!»);

- **завдання 2. (проекти та програми – 1:** Від мрії – до дії!).

Можемо констатувати, що мету конкурсних пропозицій дитячі й молодіжні громадські організації насамперед акцентують на підвищенні рівня компетентностей молоді. Це зумовлено практико орієнтованою діяльністю громадських організацій, які вибудовують свою роботу з дітьми та молоддю на засадах розвитку та відпрацювання отриманих знань і навичок на практиці.

2023 року на конкурс було подано 64 конкурсні пропозиції (з них 32 – відхилено / не допущено до участі, 32 – стали учасниками Конкурсу). За рішенням конкурсної комісії фінансова підтримка була надана 12 проєктам молодіжних і дитячих громадських організацій (таблиця 3).

Таблиця 3

Розподіл конкурсних пропозицій всеукраїнських молодіжних (МГО) і дитячих громадських організацій (ДГО), для виконання яких надасться фінансова підтримка за рахунок коштів державного бюджету протягом 2023 року

Всеукраїнські молодіжні (МГО) і дитячі громадські організації (ДГО), з них:	
Дитячі громадські організації	Молодіжні громадські організації
1	9
Всього:	10
Конкурсні пропозиції всеукраїнських молодіжних (МГО) і дитячих громадських організацій (ДГО), з них:	
Конкурсні пропозиції, подані дитячими громадськими організаціями	Конкурсні пропозиції, подані молодіжними громадськими організаціями

1	11
Всього:	12

Конкурсні пропозиції подаються на розв'язання таких пріоритетних завдань:

1. Підвищення рівня компетентностей молоді з метою формування в молоді культури соціального підприємництва, стимулювання до відкриття власної справи.
2. Підвищення рівня компетентностей молоді з метою сприяння гармонійному психічному розвитку молоді, формування в молоді культури безпеки життєдіяльності.
3. Підвищення рівня компетентностей молоді з метою реінтеграції молоді з тимчасово окупованих російською федерацією територій України.
4. Підвищення рівня культури волонтерства серед молоді [3].

Серед дитячих громадських організацій було представлено 1 проєкт громадської організації «Всеукраїнський громадський дитячий рух «Школа безпеки», який спрямовувався на реалізацію пріоритетного завдання 2 (проєкт «Школа безпеки: Запобігти. Врятувати. Допомогти»).

Серед молодіжних громадських організацій проєкти в тій чи іншій кількості було спрямовано на реалізацію всіх пріоритетних завдань, зокрема:

- *завдання 1 (проєкти та програми – 1: «Університет власної справи»);*
- *завдання 2 (проєкти та програми – 5: наметові табори для молоді «Життя в гармонії», виховно-вишкільний табір «Смолоскип», Всеукраїнські вишколи, спрямовані на підвищення рівня компетентностей молоді з метою сприяння гармонійному розвитку молоді, Інтеграція молоді з інвалідністю в суспільство «До мети – разом!», «UA: незламна молодь»);*
- *завдання 3 (проєкти та програми – 1: «Курс Молодого Бандерівця – 2023»);*
- *завдання 4 (проєкти та програми – 4: Всеукраїнські вишколи для волонтерів, Форум відповідального лідерства та волонтерства для дівчат, Всеукраїнський молодіжний захід «Молодвіж», Всеукраїнська серія форумів «Могутні волонтери»).*

Аналіз конкурсних пропозицій 2023 року засвідчив спрямованість роботи громадських організацій на найактуальніші виклики суспільства – безпеку життєдіяльності та розвиток волонтерства.

Обговорення. Варто зазначити, що підготовка до проведення конкурсу з визначення проєктів, розроблених молодіжними й дитячими громадськими організаціями, для реалізації яких надається фінансова підтримка у 2022 році, розпочиналася 2021 року (оголошення

Конкурсу, подання кандидатур до складу конкурсної комісії з розгляду проєктів тощо).

Тобто підготовка проєктів та подання конкурсних пропозицій відбувалися до повномасштабного вторгнення й оголошення воєнного стану. Це зумовило меншу, проте достатньо стабільну кількість конкурсних пропозицій порівняно з минулими роками (2019 – 2023 рр.) (таблиця 4).

Таблиця 4

Кількісний розподіл всеукраїнських молодіжних (МГО) і дитячих громадських організацій (ДГО) та конкурсних пропозицій, для виконання яких надається фінансова підтримка за рахунок коштів державного бюджету (2019 – 2023 рр.)

Рік	Молодіжні громадські організації (МГО)		Дитячі громадські організації (ДГО)	
	Кількість МГО	Кількість конкурсних пропозицій	Кількість ДГО	Кількість конкурсних пропозицій
2019	48	77	9	14
2020	41	52	11	11
2021	34	50	4	6
2022	26	44	3	5
2023	9	11	1	1

2022 рік, який мав стати роком реалізації проєктів та підготовкою до планування й подання конкурсних пропозицій на 2023 рік, став роком глобалізаційних кризових змін як у суспільстві так і в життєдіяльності кожної громадської організації.

За даними Міністерства молоді та спорту України, унаслідок збройної агресії РФ близько 40 % молоді в Україні були змушені залишити власні домівки. Понад 2 мільйони молодих людей стали внутрішньо переміщеними особами та ще близько 2 мільйонів виїхали за межі країни. До війни в Україні функціонувало понад 300 молодіжних центрів і просторів. Станом на серпень 2022 року працює 121 молодіжний центр, а 95 — зруйновані, пошкоджені чи окуповані. Також 68 % молодіжних працівників і працівниць вимушені були виїхати зі своїх регіонів, а лише 37,6 % мають можливість здійснювати молодіжну роботу [1, 4].

Представленість дитячих громадських організацій у конкурсі, яка була і так значно меншою за молодіжні, 2023 року катастрофічно знівельовалася. Утім, це пояснюється тим, що діти є тією категорією, яка найбільше підпала під евакуацію та еміграцію через турботу про збереження їхнього життя й здоров'я. Тому припинення дитячої активності є пріоритетним через необхідність приділити більшу увагу сім'ї, навчанню, безпеці, адаптації тощо.

Серед 12 проєктів, яким надана державна підтримка, третина присвячена підвищенню рівня культури волонтерства серед молоді, що є віддзеркаленням роботи громадських організацій, які впродовж 2022 року швидко та дієво переорієнтували свою діяльність на нагальні потреби суспільства й держави. Прикладом такої роботи можуть слугувати волонтерські ініціативи різних громадських організацій: допомога військовим (збір медикаментів, амуніції, техніки тощо), гуманітарна підтримка громад, робота з дітьми та молоддю, створення дозвіллевих, освітніх і розвивальних програм, порятунок тварин, інформаційна підтримка тощо.

Висновки. В умовах воєнного стану діяльність дитячих і молодіжних громадських організацій ускладнюється (а часто просто унеможлиблюється) низкою факторів, а саме: неможливість проводити роботу через воєнні дії та евакуацію дітей; відсутність фінансових ресурсів для діяльності організації; зміна місця проживання дорослих лідерів і виховників тощо.

Водночас представлені дані засвідчують, що частина громадських організацій (переважно молодіжних) відновила, продовжує роботу та бере активну участь у житті суспільства через створення й реалізацію масштабних проєктів всеукраїнського рівня.

Список використаних джерел

1. Мінмолодьспорту активізує співпрацю з польськими фондами задля збільшення обсягів допомоги Україні. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/minmolodsportu-aktyvizuie-spivpratsiu>. (дата звернення: 12.08.2022).
2. Наказ Міністерства молоді та спорту України від 13.09.2021 № 3357 «Про організацію та проведення конкурсу з визначення проєктів, розроблених молодіжними та дитячими громадськими організаціями, для реалізації яких надається фінансова підтримка у 2022 році». URL: <https://mms.gov.ua/molodizhna-politika/mozhливosti-dlya-molodi/konkurs-proyektiv-molodizhnih-ta-dityachih-gromadskih-organizacij/2022-rik/normativna-baza>. (дата звернення: 12.06.2023).
3. Наказ Міністерства молоді та спорту України від 23.12.2022 № 5091 «Про організацію та проведення конкурсу з визначення проєктів, розроблених молодіжними та дитячими громадськими організаціями, для реалізації яких надається фінансова підтримка у 2023 році». URL: <https://mms.gov.ua/molodizhna-politika/mozhливosti-dlya-molodi/konkurs-proyektiv-molodizhnih-ta-dityachih-gromadskih-organizacij/2023-rik/normativna-baza>. (дата звернення: 12.06.2023).
4. Напрями розвитку молодіжної політики під час війни та роль молоді у цих процесах. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/40-molodi-v-ukrayini-postrazhdalo-vnaslidok-zbrojnoyi-agresiyi-rosiyi>. (дата звернення: 12.08.2022).
5. Постанова КМУ «Про затвердження Державної цільової соціальної програми “Молодь України” на 2021-2025 роки та внесення змін до деяких актів Кабінету Міністрів України» від 2 червня 2021 р. № 579. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/579-2021-%D0%BF#Text>. (дата звернення: 12.06.2023).
6. Простір електронних конкурсів. URL: <https://grants.vzamo.diia.gov.ua>. (дата звернення: 12.06.2023).

References

1. The Ministry of Youth and Sports of Ukraine. (2022). *Minmolodsportu aktyvizuie spivpratsiu z polskymy fondamy zadlia zbilshennia obsiahiv dopomohy Ukraini* [The Ministry of Youth and Sports will intensify cooperation with Polish funds to increase aid to Ukraine]. Retrieved from <https://www.kmu.gov.ua/news/minmolodsportu-aktyvizuie-spivpratsiu>.
2. Ministry of Youth and Sports of Ukraine. (2021). *Pro orhanizatsiiu ta provedennia konkursu z vyznachennia proektiv, rozroblenykh molodizhnymy ta dytiachymy hromadskymy orhanizatsiiamy, dlia realizatsii yakyykh nadaietsia finansova pidtrymka u 2022 rotsi* [On the organization and holding of a competition to identify projects developed by youth and children's public organizations, for the implementation of which financial support is provided in 2022]. (Order No.3357, September 13). Retrieved from <https://mms.gov.ua/molodizhna-politika/mozhливosti-dlya-molodi/konkurs-proyektiv-molodizhnih-ta-dityachih-gromadskih-organizacij/2022-rik/normativna-baza>.
3. Ministry of Youth and Sports of Ukraine. (2022). *Pro orhanizatsiiu ta provedennia konkursu z vyznachennia proektiv, rozroblenykh molodizhnymy ta dytiachymy hromadskymy orhanizatsiiamy, dlia realizatsii yakyykh nadaietsia finansova pidtrymka u 2023 rotsi* [On the organization and holding of a competition to identify projects developed by youth and children's public organizations, for the implementation of which financial support is provided in 2023]. (Order No.5091, December 23). Retrieved from <https://mms.gov.ua/molodizhna-politika/mozhливosti-dlya-molodi/konkurs-proyektiv-molodizhnih-ta-dityachih-gromadskih-organizacij/2023-rik/normativna-baza>.
4. *Napriamy rozvytku molodizhnoi polityky pid chas viiny ta rol molodi u tsykh protsesakh* [Directions of youth policy development during the war and the role of youth in these processes]. Retrieved from <https://www.kmu.gov.ua/news/40-molodi-v-ukrayini-postrazhdalo-vnaslidok-zbrojnoyi-agresiyi-rosiyi>.
5. Cabinet of Ministers of Ukraine. (2021). *Pro zatverdzhennia Derzhavnoi tsilovoi sotsialnoi prohramy "Molod Ukrainy" na 2021-2025 roky ta vnesennia zmin do deiakyykh aktiv Kabinetu Ministriv Ukrainy* [On approval of the State targeted social program "Youth of Ukrain" for 2021-2025 and amendments to some acts of the Cabinet of Ministers of Ukraine"]. (Resolution No. 579, June 2). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/579-2021-%D0%BF#Text>.
6. *Prostir elektronnykh konkursiv* [Space of electronic grants]. Retrieved from <https://grants.vzaemo.diia.gov.ua>

Nataliia Kharchenko,

PhD in Pedagogy, Senior Researcher,

Institute of Problems on Education of the NAES of Ukraine,

Kyiv

STATE SUPPORT OF PROJECTS OF CHILDREN AND YOUTH PUBLIC ORGANIZATIONS DURING THE PERIOD OF MARTIAL LAW

Abstract. *The article updates the role of modern public organizations of Ukraine, which have accumulated significant experience in solving social issues through their own projects and programs. In conditions of high competition and lack of sustainable funding, project implementation is an effective tool for positive transformation of reality.*

The purpose of the article is to highlight and analyze state support for projects developed by youth and children's public organizations, for the implementation of which financial support is provided during the period of martial law in 2022 and 2023.

The main tasks are: a review of the regulatory framework regarding the organization and conduct of a competition to identify projects developed by youth and children's public organizations, for the implementation of which financial support is provided; analysis of the specifics of the participation of public organizations, in particular in the conditions of martial law; analysis of competitive proposals by activity priorities. Theoretical, empirical, and statistical methods of data collection and processing were used to

achieve the purpose of the research and solve research problems.

An analysis of 61 competitive proposals from 39 youth and children's public organizations for priority tasks during 2022 and 2023 (during martial law) was carried out.

The priority tasks, the implementation of which is aimed at the activities of public organizations, are described. The distribution of competitive proposals of All-Ukrainian youth organizations (MGOs) and children's public organizations (DGOs) for the implementation of which financial support is provided at the expense of the state budget during 2022-2023 was analyzed.

The potential opportunities of children's and youth public organizations as a powerful driver of changes in society are outlined.

The effectiveness and importance of mechanisms for the distribution of budget funds, such as the All-Ukrainian Competition for identifying programs, projects (events) developed by public organizations, for the implementation of which state financial assistance will be provided and the implementation of the State Targeted Social Program "Youth of Ukraine" for 2021-2025, have been updated.

Key words: *children's and youth public organizations, youth policy, martial law, civil society institutions, projects, programs.*

Стаття надійшла до редакції 26.06.2023.
Стаття прийнята до публікації 12.07.2023.

DOI <https://doi.org/10.32405/2308-3778-2023-27-2-280-294>

УДК 373.5.015.31 : 173.5-055.52

ORCID ID <https://orcid.org/0000-0003-2433-0357>

Валентина Шахрай,
доктор педагогічних наук, доцент,
Інститут проблем виховання НАПН України,
м. Київ

ФОРМУВАННЯ ГОТОВНОСТІ СТАРШОКЛАСНИКІВ ДО ВІДПОВІДАЛЬНОГО БАТЬКІВСТВА: ПЕРЕБІГ ТА РЕЗУЛЬТАТИ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Анотація. У статті акцентовано увагу на важливості підготовки сучасної молоді до майбутнього батьківства, висвітлено перебіг наукового дослідження щодо з'ясування педагогічного інструментарію формування готовності старшокласників до відповідального батьківства, з'ясовано його результати й сформульовано висновки.

Метою статті є характеристика основних етапів наукового дослідження формування готовності старшокласників до відповідального батьківства та узагальнення його результатів.

Методи дослідження: аналіз наукової та методичної літератури з проблеми дослідження; анкетування, спостереження, аналіз творчих робіт, порівняння, ранжування, розроблення таблиць; аналіз та узагальнення отриманих даних.

Висвітлено перебіг наукового дослідження формування готовності старшокласників до відповідального батьківства, що здійснювалося трьома етапами: теоретико-констатувальним, експериментально-практичним, узагальнювально-впроваджувальним. Складником наукового дослідження став педагогічний експеримент, спрямований на перевірку ефективності розроблених змісту, форм, методів формування готовності старшокласників до відповідального батьківства.

За результатами формувального етапу педагогічного експерименту встановлено рівні готовності старшокласників до відповідального батьківства: належний (високий) (28,0 % учнів); некритичний (середній) (50,8 % учнів); індиферентний (низький) (21,2 % учнів). Погляди учнів на майбутнє батьківство стали чіткішими, у них розширилися знання про правові основи батьківства, сутність репродуктивної культури молодих людей як майбутніх батьків, підвищилося розуміння сутності сімейного виховання тощо. Це свідчить про ефективність запропонованого педагогічного інструментарію.

Зроблено висновок, що досягнення належної готовності старшокласників до відповідального батьківства передбачає проведення систематичної, цілеспрямованої роботи педагогів закладу освіти з учнями, що ґрунтується на засадах педагогіки співробітництва та особистісно орієнтованого виховного підходу, а також належну співпрацю педагогів з батьками.

Порівняння результатів наукового дослідження з ідеями, поглядами дослідників, що висвітлюють подібні проблеми, підтверджує актуальність дослідження та доцільність запропонованого педагогічного інструментарію.

Наукова новизна дослідження полягає в з'ясуванні ефективних педагогічних способів формування готовності старшокласників до відповідального батьківства.

Стаття буде корисною для науковців, педагогів-практиків, студентів закладів вищої педагогічної освіти.

Ключові слова: відповідальне батьківство, етапи, наукове дослідження, педагоги, педагогічний експеримент, результати, старшокласники, формувальний етап.

© Валентина Шахрай, 2023

Вступ. Відповідальне батьківство є провідним чинником повноцінного розвитку та досягнення соціальної успішності юного покоління. Саме батьки, зокрема в нинішній

складний суспільний період, забезпечують фізичний, психологічний, економічний захист власних дітей, сприяють їхньому соціальному становленню та всебічній самореалізації. Водночас значна частина батьків не здатна організувати належне сімейне виховання, адже є педагогічно неграмотною, не вміє повноцінно налагодити взаємини з власними дітьми. І, щоб не обтяжувати себе, делегує вирішення виховних проблем закладу освіти. Окрім того, деякі батьки в ставленні до власних дітей нерідко виявляють байдужість і жорстокість, що призводить до внутрішньої сімейної напруженості, втрати взаєморозуміння з дітьми. Отже, руйнується процес становлення юної особистості, знижується рівень психічного благополуччя молодого покоління. Переконані, що вироблення в молоді адекватного, відповідального ставлення до батьківства стане можливим, якщо воно буде здійснюватися задовго до реального батьківства.

Тому постає проблема належної готовності учнівської молоді до відповідального виконання в майбутньому батьківських ролей. Відповідальність як педагогічна категорія розкривається в працях І. Беха [8]. Питання різних аспектів підготовки учнівської молоді до відповідального батьківства розглядається в дослідженнях Л. Канішевської, В. Кравець, С. Красіна, Л. Повалій (Гончар), В. Сухомлинського, К. Федюшкіної та ін. [10; 11; 12; 16; 18; 20]. Закордонні дослідники також порушують питання підготовки учнів до майбутнього батьківства, зокрема задля запобігання батьківським девіаціям (L. Florescu, L. Smith, O. Temneanu, D. Mindru) [2; 4].

З метою розроблення науково-методичного забезпечення підготовки старшокласників до відповідального батьківства лабораторією інституційного виховання Інституту проблем виховання було організоване наукове дослідження «Формування готовності старшокласників до відповідального батьківства» (2020-2022 рр.). У статті хочемо зупинитися на основних етапах проведеного дослідження та його результатах.

Мета та завдання. *Мета* статті – схарактеризувати основні етапи наукового дослідження формування готовності старшокласників до відповідального батьківства та узагальнити його результати.

Завдання статті: розкрити зміст етапів наукового дослідження формування готовності старшокласників до відповідального батьківства; визначити рівні сформованості готовності старшокласників до відповідального батьківства за результатами формувального етапу педагогічного експерименту; здійснити аналіз проведеного наукового дослідження та

сформулювати висновки.

Методи дослідження: аналіз наукової та методичної літератури з проблеми дослідження (з метою порівняння ідей, пропозицій, висновків у працях дослідників з отриманими результатами дослідження); анкетування, спостереження, аналіз творчих робіт, порівняння, ранжування, розроблення таблиць (для з'ясування стану готовності старшокласників до відповідального батьківства після проведення формувального етапу педагогічного експерименту); аналіз та узагальнення отриманих у процесі дослідження даних.

Результати дослідження. Наукове дослідження формування готовності старшокласників до відповідального батьківства реалізовувалося трьома етапами: теоретико-констатувальним, експериментально-практичним та узагальнювально-впроваджувальним. Стисло схарактеризуємо зміст цих етапів.

На *теоретико-констатувальному* етапі дослідження було розкрито актуальність проблеми в контексті запитів українського суспільства та педагогічної науки; здійснено аналіз стану дослідженості проблеми в педагогічній теорії і практиці; визначено критерії готовності старшокласників до відповідального батьківства та проведено констатувальний етап педагогічного експерименту; визначено основні педагогічні умови формування в старшокласників готовності до відповідального батьківства.

Під час теоретико-констатувального етапу дослідження насамперед було уточнено сутність, зміст і структуру феномена «готовність старшокласників до відповідального батьківства», визначено, що готовність до відповідального батьківства старшокласників передбачає сформованість у них комплексу якостей, що поєднує позитивне ставлення до батьківства, наявність знань, навичок і вмінь з основ репродуктивної культури й сімейної педагогіки, емоційну розвиненість та усвідомлення відповідальності як майбутнього батька перед дітьми, сім'єю, суспільством [21, с. 28].

За результатами констатувального етапу педагогічного експерименту зроблено висновок, що заклади освіти і сім'я не приділяють формуванню готовності старшокласників до відповідального батьківства належної уваги. Стан сформованості готовності старшокласників до відповідального батьківства є низьким та вимагає підвищення рівня усвідомлення цієї проблеми педагогами, їхню належну професійну компетентність, оволодіння ефективними педагогічними інструментами формування готовності

старшокласників до відповідального батьківства (змістом, формами, методами). Також більш усвідомленою має бути позиція батьків щодо підготовки дітей старшого шкільного віку до майбутнього батьківства в сім'ї, покращення характеру батьківсько-дитячих взаємин, підвищення рівня довіри між ними, належна підтримка дітей у період дорослішання, розуміння інтересів і потреб дітей старшого шкільного віку. Це зумовлює необхідність розширення знань педагогів і батьків щодо формування готовності дітей старшого шкільного віку до батьківства як чинника їхнього щасливого життя в майбутньому.

Педагогічними умовами формування готовності до відповідального батьківства в старшокласників визначено такі: 1. Розширення знань старшокласників про сутнісні елементи батьківства та способи його здійснення на основі виховного потенціалу навчальних дисциплін та позаурочної діяльності. 2. Підвищення здатності педагогів до ефективного формування готовності старшокласників до відповідального батьківства, зокрема шляхом співпраці із сім'ями вихованців. 3. Упровадження в позаурочну діяльність закладів освіти системи занять, спрямованих на оволодіння старшокласниками елементами психології й педагогіки сім'ї.

На *експериментально-практичному етапі* наукового дослідження визначено зміст формування готовності до відповідального батьківства старшокласників; розроблено методики формування готовності старшокласників до відповідального батьківства, зокрема підготовки юнаків до виконання виховної ролі батька та ціннісного ставлення дівчат до материнства; здійснено апробацію методик формування готовності старшокласників до відповідального батьківства на базі експериментальних закладів освіти.

Вважаємо, що одним з найдієвіших способів формування готовності старшокласників до відповідального батьківства є організація в закладі освіти факультативного курсу для старшокласників «Підготовка старшокласників до відповідального батьківства («Я – майбутній батько, я –

майбутня матір») [22]. Метою курсу є розширення знань старшокласників про різні аспекти батьківства, висвітлення основ батьківської взаємодії з дітьми різного віку, правових основ батьківства, особливостей репродуктивного здоров'я майбутніх батьків, основ педагогіки і психології, способів створення позитивного психоемоційного клімату сім'ї та набуття певних умінь і навичок щодо догляду й виховання дитини. Програма містить 11 тем, серед яких: «Роль сім'ї і батьківства в становленні особистості»; «Гармонійні взаємини між

подружжям як чинник становлення відповідального батьківства»; «Репродуктивне здоров'я молодих людей як майбутніх батьків»; «Сімейне виховання немовлят і дітей раннього віку (до 3-х років)»; «Підготовка старшокласниць до материнства» тощо. Організація факультативного курсу (курсу за вибором) дає можливість здійснювати роботу не хаотично, а з певною чіткістю й послідовністю, поданням учням інформації та виробленням певних навичок, що має зацікавити сучасних учнів проблемою батьківства та допомогти старшокласникам у майбутньому стати компетентними батьками.

З огляду на суспільну необхідність посилення виховної ролі батька запропоновано напрями підготовки юнаків-старшокласників до майбутнього батьківства: педагогічна діяльність з надання юнакам знань з основ сім'ї та батьківства; робота закладу освіти з батьківськими сім'ями юнаків-старшокласників щодо підвищення батьківського авторитету та забезпечення належного впливу сім'ї на дітей як майбутніх батьків; спрямування юнаків-старшокласників на самовиховання, розвиток якостей особистості, що допоможуть у майбутньому належно виконувати батьківську роль [24].

Доцільною, на нашу думку, є підготовка дівчат-старшокласниць до належного виконання в майбутньому ролі матері шляхом формування в них ціннісного ставлення до материнства, адже в сучасних соціокультурних умовах відбувається певне знецінення материнства, поширення його девіантних проявів (відмова від материнства, раннє материнство тощо). Тому запропоновано використання у виховній практиці програми клубу для дівчат «Материнство – це щастя», що включає такі напрями: діагностичний, інформаційно-просвітницький, тренінговий і практичний [25].

На експериментально-практичному етапі наукового дослідження також здійснено обґрунтування способів, форм, методів, технологій формування готовності старшокласників до відповідального батьківства, зокрема таких, як-от: мінілекція – форма навчальної роботи, яка розширює знання з певної проблеми та ґрунтується на принципах науковості, актуальності, актуалізації наявних в учнів знань; від звичайної лекції мінілекція відрізняється насамперед тривалістю (приблизно 20 хвилин), щоб не стомлювати слухачів, і акцентуванням учнів на найсуттєвішому в проблемі, що розглядається; вебквести – пошукова робота старшокласників в Інтернеті з проблем відповідального батьківства; «кейс-стаді» (case study) – групова робота для розвитку вміння вирішувати проблеми з урахуванням конкретних умов функціонування батьківства; тренінг – забезпечення цілеспрямованого

формування в старшокласників як майбутніх батьків системи певних навичок; рольові ігри та вправи – для вироблення навичок виховання й догляду за майбутніми дітьми; сторітелінг – розповіді про зразкові приклади батьківської поведінки та їхнє обговорення; дискусія – для вироблення самостійної позиції щодо сім'ї й батьківства; методика роботи з батьками з формування готовності старшокласників до відповідального батьківства тощо.

Формувальний етап педагогічного експерименту (складник експериментально-практичного етапу наукового дослідження) був спрямований на з'ясування ефективності запропонованого змісту, методик, форм, методів роботи зі старшокласниками щодо формування їхньої готовності до відповідального батьківства.

Рівень впливу запропонованого організаційного, змістового, методичного інструментарію в процесі формування готовності старшокласників до відповідального батьківства визначався за критеріями: когнітивний (знання про функції сучасної сім'ї; сутність відповідального батьківства; вимоги до репродуктивного здоров'я), емоційно-ціннісний (позитивні мотиваційні установки на створення сім'ї, на народження дитини; здатність до емпатії; потреба в спілкуванні та міжособистісній взаємодії), поведінково-діяльнісний (уміння гармонійної взаємодії з іншими людьми; набуття вмінь, спрямованих на зміцнення репродуктивного здоров'я та здійснення належного сімейного виховання). Методи дослідження були такими ж, як і на констатувальному етапі педагогічного експерименту (анкетування, спостереження, написання творчих робіт, експертна оцінка тощо).

Наведемо окремі отримані дані. Старшокласники стали більше задумуватися про майбутнє батьківство, вони переконані, що вже на етапі старшого шкільного віку необхідно готуватися до майбутнього батьківства (про це заявляють 79 % старшокласників). Найголовнішим у підготовці до майбутнього батьківства учні називають турботу про власне здоров'я та читання літератури з проблем дитячої психології, сімейного виховання. Також, на думку старшокласників, доцільно спостерігати за характером стосунків дітей і батьків у сім'ях родичів, знайомих та робити з цього певні висновки.

Характеризуючи відповідальне батьківство, старшокласники зазначають, що воно включає піклування про дітей, відповідальність за їхнє життя і здоров'я, зокрема психічне, матеріальний добробут сім'ї тощо. Доволі значна частина старшокласників до відповідального батьківства віднесла здійснення батьками належного сімейного виховання, що сприяє формуванню щасливих людей і тих, які є корисними для суспільства. Водночас

незначна частина старшокласників (приблизно 20 %) не може визначити сутність відповідального батьківства. Отже, ці учні ще не задумуються над перспективою батьківства.

Складником відповідального батьківства є знання про правові його основи. Варто наголосити, що старшокласники після формувального етапу педагогічного експерименту продемонстрували кращі знання правових документів, у яких розкривається відповідальність батьків за належне виховання й догляд дітей. Переважна більшість учнів називає серед цих документів Конституцію України, Сімейний кодекс України, Кримінальний кодекс України.

Старшокласники розширили свої знання з основ сімейного виховання, зокрема про його провідні принципи й необхідність вироблення обома батьками спільних підходів до взаємодії з дітьми, про стилі сімейного виховання й типові помилки батьків, що допускаються в процесі виховання власних дітей.

78 % старшокласників запевняють, що вони будуть утверджувати в майбутній сім'ї передусім методи сімейного виховання, які ґрунтуються на діалозі з власними дітьми, пошуку спільних рішень, взаємній довірі. Вони відкидають фізичні методи покарання дітей як такі, що породжують почуття страху, гніву, непокори.

Ґрунтовнішими стали знання старшокласників про репродуктивне здоров'я молодих людей як майбутніх батьків, яке включає відмову від тютюнокуріння, уживання алкогольних напоїв, наркотичних речовин, адже вони завдають серйозної шкоди репродуктивній функції як жінок, так і чоловіків. Старшокласники знають, що важливим для репродуктивного здоров'я молоді є дотримання основних правил гігієни, систематичне медичне обстеження, відповідальна сексуальна поведінка тощо.

Своє майбутнє батьківство старшокласники стали бачити реалістичніше, не тільки таким, що приносить лише позитивні емоції, а й насамперед таким, яке потребує віддачі душевних сил та енергії, великої уваги до дитини, її потреб, необхідності постійного батьківського вдосконалення.

У процесі різноманітних занять удосконалилися комунікаційні навички старшокласників, розуміння інших людей (насамперед молодших за себе) та толерантне ставлення до них, що так важливо для нормальної реалізації батьківства в майбутньому.

До формувального етапу педагогічного експерименту було залучено 236 старшокласників. За результатами цього етапу визначено рівні сформованості готовності старшокласників до відповідального батьківства (згідно з визначеними на констатувальному

етапі дослідження показниками): (високий (належний) рівень – 28,0 % учнів, середній (некритичний) рівень – 50,8 % учнів, низький (індиферентний) рівень – 21,2 % учнів).

Основними завданнями, що розв'язувалися науковцями лабораторії на *узгаальнювально-впроваджувальному* етапі дослідження, були: проаналізувати результати формульального етапу педагогічного експерименту щодо виявлення впливу педагогічних умов та запропонованого змістового й методичного забезпечення формування готовності старшокласників до відповідального батьківства; провести порівняння рівнів сформованості готовності старшокласників до відповідального батьківства до та після формульального етапу педагогічного експерименту; підготувати рукописи монографії й методичного посібника; забезпечити впровадження результатів наукового дослідження.

Порівняння рівнів готовності старшокласників до відповідального батьківства на початку й наприкінці формульального етапу педагогічного експерименту покажемо в таблиці 1.

Таблиця 1

Результати формульального етапу педагогічного експерименту

Рівні сформованості готовності старшокласників до відповідального батьківства	Початок формульального етапу педагогічного експерименту (% учнів)	Кінець формульального етапу педагогічного експерименту (% учнів)
Належний (високий)	13,5	28,0
Некритичний (середній)	44,9	50,8
Індиферентний (низький)	41,5	21,2

Отже, порівнюючи отримані в процесі формульального етапу педагогічного експерименту результати, можемо стверджувати про ефективність запропонованих педагогічних умов та змістового й методичного забезпечення формування готовності старшокласників до відповідального батьківства. Дані таблиці свідчать про позитивну динаміку сформованості готовності старшокласників до відповідального батьківства, адже учнів, що досягнули високого й середнього рівнів сформованості, стало більше, ніж на констатувальному етапі педагогічного експерименту. Натомість кількість учнів, які мають низький рівень сформованості готовності до відповідального батьківства, помітно зменшилося.

Слід наголосити, що погляди учнів на майбутнє батьківство стали чіткішими, у них розширилися знання про правові основи батьківства, сутність репродуктивної культури молодих людей як майбутніх батьків, елементи сімейного виховання тощо. Реалістичнішими

стали уявлення старшокласників про взаємини з майбутніми дітьми: вони бачать складнощі, які виникають у батьківстві, розуміють необхідність підготовки до відповідального батьківства. Учні оволоділи також певними елементами догляду за майбутніми дітьми й окремими методами сімейного виховання. Є підстави говорити про сформованість готовності старшокласників до відповідального батьківства як у пізнавальному й емоційному аспекті, так і певною мірою в практичному (відповідно до вікових можливостей).

Обговорення. У процесі дослідження було проаналізовано й розвинено ідеї, що висловлені українськими та закордонними науковцями з проблеми відповідального батьківства та необхідності підготовки до нього молоді.

Нами взято до уваги висвітлення закордонного досвіду підготовки учнівської молоді до майбутнього батьківства, що здійснено В. Кравцем, зокрема щодо доцільності впровадження в освітній процес окремих навчальних курсів, важливості ознайомлення учнів з віковими особливостями дітей, що дасть змогу їм вибудувати належні взаємини з майбутніми дітьми [6].

Ми опиралися на дослідження С. Красіна, О. Смалько, К. Федюшкіної щодо необхідності застосування форм, методів, технологій виховної роботи, які відповідають потребам сучасної учнівської молоді, мотивують її здобувати знання і вміння, що стосуються майбутнього батьківства [12; 17; 20].

Важливими в процесі нашого дослідження стали думки науковців про те, що підготовка учнів старших класів до майбутнього батьківства потребує підтримки суспільства, вчителів, батьків та зумовлює насамперед приділення належної уваги практичній стороні процесу формування готовності учнів старших класів до відповідального батьківства, навчанню учнів певних навичок догляду за малою дитиною [1;3;4;5].

Велику небезпеку для нормального функціонування сучасної сім'ї несе так зване девіантне батьківство, зокрема девіантне материнство, що проявляється в різних формах, зокрема ранньому материнстві [14]. Іноземні дослідники (L. Florescu, O. Temneanu, D. Mindru) зазначають, що наслідки раннього материнства є негативними як для особистості, так і для суспільства [2]. Надзвичайно важливим педагогічним завданням є запобігання проявам девіантного материнства, що зумовлює розвиток в учениць відповідального ставлення до міжстатевих стосунків та усвідомлення ризику раннього материнства [6]. Тому, на нашу думку, необхідно передусім формувати в дівчат старшого шкільного віку

сприйняття материнства як першорядної цінності.

Розробляючи напрями підготовки юнаків-старшокласників до відповідального батьківства, врахували дослідницькі думки Н. Гусак, І. Кулик, О. Хомишак (підготовка майбутнього батька в освітньому закладі неможлива без співпраці педагогів і батьків, важливість розвитку в юнаків психологічної готовності до батьківства, набуття ними знань з педагогіки тощо) [9; 13; 23].

У процесі дослідження взято до уваги й гендерний підхід у педагогіці. Важливим аспектом формування готовності старшокласників до відповідального батьківства є спрямування учнівської молоді до утвердження гендерної рівності в майбутньому сімейному житті та «нівелювання нерівності між статями у виконанні батьківської ролі» [15, с. 129], підготовка як дівчат, так і хлопців до реалізації соціально важливої місії вихователів власних дітей.

У методичних порадах щодо формування в старшокласниць ціннісного ставлення до материнства враховано позицію, що «самореалізація в материнській ролі, яка є гендерним явищем, пов'язана з опрідметненням материнського ідеалу. ... Самореалізація жінки в ролі матері відбувається через рух від неструктурованих, хаотичних уявлень про ідеали материнства та про себе в ролі матері до несуперечливої рольової Я-концепції й активного створення свого материнства» [7, с. 14].

Вважаємо, що розроблений та експериментально перевірений педагогічний інструментарій має сприяти засвоєнню старшокласниками (як дівчатами, так і хлопцями) основ соціальних ролей вихователів, які знають основи сімейного виховання й правові засади батьківства (і не мають виконувати лише ролі матері-доглядальниці та батька, що матеріально забезпечує сім'ю). Це має допомогти учнівській молоді в майбутньому виконати важливу соціальну місію – підготувати власних дітей до належного життя в соціумі та шляхом виховної діяльності досягнути певних аспектів власної самореалізації. В. Сухомлинський зазначав, що сформоване позитивне ставлення до виконання в майбутньому ролей батька і матері створить для індивіда широке поле самореалізації, адже «у вихованні дітей, у творенні і захисті майбутнього кожний може досягти вершини досконалості – стати справжнім майстром, художником, поетом, мудрецем, громадським діячем» [19, с. 390-391].

Висновки. Процеси в сучасній сім'ї, ускладненість батьківсько-дитячих взаємин,

необхідність підвищення педагогічної компетентності батьків зумовлюють важливість підготовки учнів старшого шкільного віку до виконання в майбутньому батьківських ролей. Схарактеризоване в статті наукове дослідження було спрямоване на теоретичне обґрунтування та експериментальну перевірку педагогічного інструментарію формування готовності старшокласників до відповідального батьківства.

Аналіз результатів педагогічного експерименту показав, що обґрунтовані педагогічні умови й запропоновані методики, які передбачають систематичну, цілеспрямовану роботу педагогів закладу освіти з учнями старшого шкільного віку, а також належну співпрацю педагогів з батьками, істотно впливають на формування готовності старшокласників до відповідального батьківства.

Ефективність формування готовності старшокласників до відповідального батьківства потребує його здійснення на засадах педагогіки співробітництва та особистісно орієнтованого виховного підходу: вироблення учнем і педагогом спільних цілей, підходів, висновків під час розгляду проблем, зокрема тих, які стосуються функціонування сім'ї, поглядів на батьківство; формування суб'єкта власного життя, який уміє робити вибір та нести за нього відповідальність, зокрема як майбутній батько і як майбутня матір. Методи, що застосовуються в цьому процесі, мають бути цікавими для сучасних учнів, спрямовувати їх на самостійний пошук відповідей на життєво важливі питання.

Отримані результати дослідження можуть бути використані педагогами закладів освіти з метою підвищення ефективності виховної роботи з учнями, батьками, у закладах вищої та післядипломної педагогічної освіти.

Слід зазначити, що проведене наукове дослідження репрезентує лише окремі аспекти складної науково-педагогічної проблеми. Потребують подальшого розроблення питання формування готовності старшокласників до відповідального батьківства з використанням цифрових технологій, підвищення педагогічної компетентності батьків щодо підготовки дітей старшого шкільного віку до майбутнього відповідального батьківства тощо.

Список використаних джерел

1. Buchholz, E.S., Addington, A. Education in parenthood. *Innovative Higher Education*. 1979. Vol. 3. P. 242–253.
2. Florescu L., Temneanu O. R., Mindru D. E. Social and Medical Implications of Teenage Motherhood. *Revista de cercetare si interventie sociala*, 2016. Vol. 52. P. 80–91.
3. Perez T. G. Learning motherhood: discourse on the education of women in Spain (XX century). *Convergencia-revista de ciencias sociales*, 2008. Vol. 15. № 46. P. 91–117.

4. Smith L. The Politics of Preparation for Parenthood : a thesis submitted for the degree of PhD. London, 1989. 272 p.
5. Spiteri, G., Borg Xuereb, R., Carrick-Sen, D., Kaner, E., R. Martin, C. Preparation for parenthood: a concept analysis. *Journal of Reproductive and Infant Psychology*. 2014. Vol. 32:2. P. 148–165.
6. Аксьонова С. Ю. Підліткове материнство: демографічний аспект проблеми. Київ : Ін-т демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України, 2016. 184 с.
7. Ангелова С.О. Материнство як сфера самореалізації жінки. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету*. Сер. Педагогічні науки. 2014. Вип. 115. С. 11–14. URL: http://visnyk.chnpu.edu.ua/?wpfb_dl=955.
8. Бех І. Д. Особистість у сьайві духовності. Київ-Чернівці: «Букрек», 2021. 244 с.
9. Гусак Н. І. Підготовка юнаків-старшокласників до виконання соціальних ролей чоловіка та батька : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05. Луганськ, 2005. 22 с.
10. Канішевська Л. В. Формування цінностей сімейного життя у старшокласників загальноосвітніх шкіл-інтернатів. *Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал: матеріали звітної науково-практичної конференції Інституту проблем виховання НАПН України (за 2013 рік)*. Івано-Франківськ: НАІР, 2014. С.274-277.
11. Кравець В. П. Підготовка школярів до виконання батьківських функцій: зарубіжний досвід. *Педагогічний альманах*. 2018. Вип. 40. С. 10–18.
12. Красін С. А. Реалізація педагогічних умов формування у студентів вищої школи готовності до усвідомленого батьківства. *Теорія та методика навчання та виховання*. 2020. № 48. С. 172–182.
13. Кулик І. Особливості педагогічної підготовки юнаків-старшокласників до виконання соціальних ролей: чоловік – батько. *Освітній простір України*. 2015. Вип. 5. С. 98–103.
14. Лаже О. Девіантне материнство – умови формування та наслідки реалізації. *Гендерна освіта – ресурс розвитку паритетної демократії* : зб. матер. наук.-практ. конференції. Київ, 2011. С. 733–735.
15. Максимовська Н. Формування культури батьківства учнівської молоді: гендерний підхід. *Збірник наукових праць Національної академії державної прикордонної служби України*. Серія: Педагогічні науки. 2020. № 2(21). С.120-133.
16. Повалій Л. Формування у старшокласників відповідального батьківства як сімейної цінності. *Молодий вчений*. 2015. 2 (17). С. 295–298.
17. Смалько О. Педагогічні умови формування відповідального ставлення до батьківства у студентів класичного університету в позааудиторній виховній роботі. *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини*. 2016. Вип. 1. С. 293–300.
18. Сухомлинський В. О. Вибрані твори : в 5 т. Київ : Рад. шк. 1976. Т. 1. 670 с.
19. Сухомлинський В. О. Вибрані твори : в 5 т. Київ : Рад. шк. 1976. Т. 2. 654 с.
20. Федюшкіна К. А. Формування усвідомленого ставлення до батьківства у здобувачів професійно-технічної освіти: автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05. Київ, 2020. 22 с.
21. Формування готовності старшокласників до відповідального батьківства: теорія і практика: монографія / Шахрай В.М. (ред.), Гончар Л.В., Канішевська Л.В., Малиношевський Р.В. Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2022. 169 с. URL : <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/732060>
22. Формуємо готовність старшокласників до відповідального батьківства: методичний посібник / Шахрай В.М. (ред.), Гончар Л.В., Канішевська Л.В., Малиношевський Р.В. Кропивницький: ІмексЛТД, 2022. 136 с. URL : <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/735346>
23. Хомишак О. Б. Теорія та практика підготовки батька до виховання дитини в сім'ї (друга половина ХХ – поч. ХХІ ст.) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Дрогобич, 2011. 20 с.
24. Шахрай В. М., Малиношевський Р. В. Напрями підготовки юнаків-старшокласників до виконання виховної ролі батька. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2022. Вип. 81. С. 117-122. DOI <https://doi.org/10.32840/1992-5786.2022.81.21>
25. Шахрай В. Ціннісне ставлення до материнства у дівчат-старшокласниць: стан та

методи його формування. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: зб. наук. праць*. Вип. 26. Кн. 2. 2022. С. 206-221. DOI: <https://doi.org/10.32405/2308-3778-2022-26-2-206-221>

References

1. Buchholz, E. S., & Addington, A. (1979). Education in parenthood. *Innovative Higher Education*, 3, 242–253.
2. Florescu, L., Temneanu, O. R., & Mindru, D. E. (2016). Social and medical implications of teenage motherhood. *Revista de cercetare si interventie sociala*, 52, 80–91.
3. Perez, T. G. (2008). Learning motherhood: discourse on the education of women in Spain (XX century). *Convergencia-revista de ciencias sociales*, 15, 46, 91–117.
4. Smith, L. (1989). *The politics of preparation for parenthood*. (A thesis submitted for the degree of PhD at the Institute of Education, University of London).
5. Spiteri, G., Borg Xuereb, R., Carrick-Sen, D., Kaner, E., & R. Martin, C. (2014). Preparation for parenthood: A concept analysis. *Journal of Reproductive and Infant Psychology*, 32(2), 148–165.
6. Aksonova, S. Yu. (2016). *Pidlitkove materynstvo: demohrafichniyi aspekt problemy* [Adolescent motherhood: The demographic aspect of the problem]. Kyiv: Instytut demohrafii ta sotsialnykh doslidzhen imeni M.V. Ptukhy NAN Ukrainy.
7. Anhelova, S. O. (2014). Materynstvo yak sfera samorealizatsii zhinky [Motherhood as a sphere of self-realization of a woman]. *Visnyk Chernihivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu*, 115, 11–14. Retrieved from http://visnyk.chnpu.edu.ua/?wpfb_dl=955.
8. Bekh, I. D. (2021). *Osobystist u siaivi dukhovnosti* [Personality in the light of spirituality]. Kyiv-Chernivtsi: Bukrek.
9. Husak, N. I. (2005). *Pidhotovka yunakiv-starshoklasnykiv do vykonannia sotsialnykh rolei cholovika ta batka* [The preparation of senior schoolboys for fulfilling social roles of a husband and father]. (*Dissertation Abstract*, Luhansk).
10. Kanishevska, L. V. (2014). Formuvannia tsinnosti simeinoho zhyttia u starshoklasnykiv zahalnoosvitnykh shkil-internativ [Formation of values of family life in high school students of boarding schools]. *Suchasnyi vykhovnyi protses: sutnist ta innovatsiyni potentsial: materialy zvitnoi naukovo-praktychnoi konferentsii Instytutu problem vykhovannia NAPN Ukrainy (za 2013 rik)*. (pp. 274-277). Ivano-Frankivsk: HAIP.
11. Kravets, V. P. (2018). *Pidhotovka shkolariv do vykonannia batkivskykh funktsii: zarubizhnyi dosvid* [Preparing pupils for parental functions fulfillment: international experience]. *Pedahohichni Almanakh*, 40, 10–18.
12. Krasin, S. A. (2020). Realizatsiia pedahohichnykh umov formuvannia u studentiv vyshchoi shkoly hotovnosti do usvidomlenoho batkivstva [The implementation of pedagogical conditions of the formation of higher school students of readiness for the conscious paternity]. *Teoriia ta metodyka navchannia ta vykhovannia*, 48, 172–182.
13. Kulyk, I. (2015). Osoblyvosti pedahohichnoi pidhotovky yunakiv-starshoklasnykiv do vykonannia sotsialnykh rolei: cholovik – batko [Peculiarities of pedagogical preparation of young high school students for the performance of social roles: Husband – father]. *Osvitnii Prostir Ukrainy*, 5, 98–103.
14. Lazhe, O. (2011). Deviantne materynstvo – umovy formuvannia ta naslidky realizatsii [Deviant motherhood – conditions of formation and consequences of implementation]. *Henderna osvita – resurs rozvytku parytetnoi demokratii: Conference Proceedings* (pp.733–735). Kyiv.
15. Maksymovska, N. (2020). Formuvannia kultury batkivstva uchnivskoi molodi: gendernyi pidkhid [Formation of parenting culture of student youth: Agender approach]. *Zbirnyk naukovykh prats Natsionalnoi akademii derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy. Serii: Pedahohichni nauky*, 2(21), 120-133.
16. Povalii, L. (2015). Formuvannia u starshoklasnykiv vidpovidalnoho batkivstva yak simeinoy tsinnosti [Formation of responsible parenthood for teenager's as a family value]. *Molodyi Vchenyi*, 2(17), 295–298.

17. Smalko, O. (2016). Pedagogichni umovy formuvannya vidpovidalnoho stavlennia do batkivstva u studentiv klasnychnoho universytetu v pozaaudytornii vykhovnii roboti [Pedagogical conditions for the formation of a responsible attitude to parenthood among students of a classical university in extracurricular educational work]. *Zbirnyk naukovykh prats Umanskoho derzhavnogo pedagogichnoho universytetu imeni Pavla Tychyntsi, 1*, 293–300.
18. Sukhomlynskyi, V. O. (1976). *Vybrani tvory: v 5 t.* [Selected Works]. Vol. 1. Kyiv: Radianska shkola.
19. Sukhomlynskyi, V. O. (1976). *Vybrani tvory: v 5 t.* [Selected Works]. Vol. 2. Kyiv: Radianska shkola.
20. Fediushkina, K. A. (2020). *Formuvannya usvidomlenoho stavlennia do batkivstva u zdobuvachiv profesiino-tehnicnoi osvity* [Formation of a conscious attitude to parenthood among students of vocational and technical educational institutions]. (*Dissertation Abstract*, Kyiv).
21. Shakhrai, V.M. (Ed.), Honchar, L.V., Kanishevska, L.V., & Malynoshevskiy R.V. (2022). *Formuvannya hotovnosti starshoklasnykiv do vidpovidalnoho batkivstva: teoriia i praktyka* [Formation of high school students' readiness for responsible parenthood: theory and practice]. Kropyvnytskyi: Imeks-LTD.
22. Shakhrai, V.M. (Ed.). (2022). Honchar, L.V., Kanishevska, L.V., & Malynoshevskiy, R.V. *Formuiemo hotovnist starshoklasnykiv do vidpovidalnoho batkivstva* [Forming the readiness of high school students for responsible parenthood]. Kropyvnytskyi: Imeks-LTD.
23. Khomyshak O. B. (2011). *Teoriia ta praktyka pidhotovky batka do vykhovannia dytyny v simi (druha polovyna XX – poch. XXI st.)* [Theory and practice of training the father for child education in the family (the second half of XX – beginning of XXI century)]. (*Dissertation Abstract*, Drohobych).
24. Shakhrai, V. M., & Malynoshevskiy, R. V. (2022). *Napriamy pidhotovky yunakiv-starshoklasnykiv do vykonannia vykhovnoi roli batka* [Directions of preparation of high school boys for the educational role of a father]. *Pedahohika formuvannia tvorchoi osobystosti u vyshchii i zahalnoosvitnii shkolakh, 81*, 117-122.
25. Shakhrai, V. (2022). *Tsinnisne stavlennia do materynstva u divchat-starshoklasnyts: stan ta metody yoho formuvannia*. [Valuable attitude towards the motherhood among high school girls: State and methods of its formation]. *Teoretyko-metodychni problemy vykhovannia ditei ta uchnivskoi molodi, 26(2)*, 206-221.

Valentyna Shakhrai,

*Doctor of Sciences in Education, Associate Professor,
Institute of Problems on Education of the NAES of Ukraine,
Kyiv*

FORMATION OF HIGH SCHOOL STUDENTS' READINESS FOR RESPONSIBLE PARENTHOOD: THE COURSE AND RESULTS OF THE STUDY

Abstract. *The article emphasizes the importance of preparing modern youth for future parenthood, highlights the course of a scientific research aimed at determining the pedagogical tools for forming high school students' readiness for responsible parenthood, defines its results, and formulates conclusions.*

The purpose of the article is to describe the main stages of a scientific research on the formation of high school students' readiness for responsible parenthood and to summarize its results.

Research methods include analysis of scientific and methodological literature on the research problem, surveys, observations, analysis of creative works, comparison, ranking, and development of tables, analysis, and generalization of obtained data.

The course of the scientific research on the formation of readiness for responsible parenthood is described, which consisted of three stages: theoretical and ascertaining, experimental and practical, and

generalizing and implementing. A pedagogical experiment was conducted as part of the research to verify the effectiveness of the developed content, forms, and methods for forming high school students' readiness for responsible parenthood.

The results of the formative stage of the pedagogical experiment revealed levels of readiness for responsible parenthood among high school students: adequate (high) (28.0 % of students), uncritical (average) (50.8 % of students), and indifferent (low) (21.2 % of students). Pupils' views on future parenthood have become clearer, they have expanded their knowledge of the legal foundations of parenthood, the essence of the reproductive culture of young people as future parents, their understanding of the essence of family education has increased, etc. This testifies about the effectiveness of the proposed pedagogical tools.

The conclusion is drawn that achieving adequate readiness for responsible parenthood among senior students requires systematic and purposeful work by educators in educational institutions, based on the principles of cooperative pedagogy and a person-oriented educational approach, as well as proper collaboration between educators and parents.

Comparing the results of the research with the ideas and views of researchers addressing similar issues confirms the relevance of the study and the appropriateness of the proposed pedagogical toolkit.

The scientific novelty of the study consists in the clarification of effective pedagogical methods of forming the readiness of high school students for responsible parenthood.

The article will be useful for researchers, practicing educators, and students in institutions of higher education.

Key words: *responsible parenthood, stages, scientific research, educators, pedagogical experiment, results, senior students, formative stage.*

Стаття надійшла до редакції 04.07.2023.
Стаття прийнята до публікації 18.07.2023.

DOI <https://doi.org/10.32405/2308-3778-2023-27-2-295-306>

УДК 37.015.311:796.853.23

ORCID ID <https://orcid.org/0000-0001-6310-4649>

Ярослав Шматко,
аспірант,

Інститут проблем виховання НАПН України,
м. Київ

ВИХОВАННЯ В СТАРШИХ ПІДЛІТКІВ УПЕВНЕНОСТІ В СОБІ В ПРОЦЕСІ ЗАНЯТЬ ДЗЮДО

Анотація. У статті актуалізовано проблематику виховання в старших підлітків упевненості в собі в процесі занять дзюдо. Наголошено, що означений вид спорту має значний ресурсний потенціал для розвитку морально-вольових якостей особистості.

Метою статті є визначення впливу спортивно-оздоровчої діяльності (занять дзюдо) на виховання в старших підлітків упевненості в собі.

Основними завданнями є: актуалізація виховання в старших підлітків упевненості в собі в процесі занять дзюдо; визначення основних завдань названого виду спорту, через які реалізується виховний процес; формулювання мотивів, завдяки яким старші підлітки беруть участь у спортивно-оздоровчій діяльності (зокрема, у заняттях дзюдо); дослідження морально-вольових якостей, які бажають розвивати в собі старші підлітки на заняттях дзюдо; виокремлення факторів, які є найбільш суттєвими для виховання в старших підлітків упевненості в собі в процесі занять дзюдо.

Для досягнення мети та вирішення завдань дослідження було використано теоретичні, емпіричні та статистичні методи зведення й оброблення даних (самоаналіз, самооцінювання, анкетування, кількісний і якісний аналіз даних, експертна оцінка). В опитуванні взяли участь 118 фахівців фізичного виховання та спорту і 162 учні та учениці з Київської, Одеської, Вінницької, Чернігівської, Тернопільської областей.

Висвітлено результати опитування щодо мотивів, через які старші підлітки беруть участь у спортивно-оздоровчій діяльності, та якостей, котрі бажають розвивати в собі завдяки заняттям дзюдо. Визначено, що для старших підлітків у процесі занять дзюдо важливим є виховання таких морально-вольових якостей, які допомагають їм почуватися впевненими у власних силах, мати досвід самопідтримки, брати на себе роль лідера, досягати поставлених результатів, бути стійкими до зовнішніх і внутрішніх впливів.

Проаналізовано фактори, які є найбільш важливими для виховання в старших підлітків упевненості в собі в процесі занять дзюдо: змістове наповнення занять; спрямованість форм і методів роботи, у процесі виконання яких старші підлітки проявляють упевненість у собі, ініціативність, силу волі, дисциплінованість, відповідальність; систематичність; змагальна діяльність; планомірність; тривалість та інтенсивність занять.

Ключові слова: старші підлітки, упевненість у собі, морально-вольові якості, заняття дзюдо, спортивно-оздоровча діяльність.

© Ярослав Шматко, 2023

Вступ. Заняття різними видами спорту, зокрема дзюдо, мають високий виховний потенціал, оскільки метою означеного виду спорту є не лише фізичний розвиток людини, а й становлення і розвиток особистості, формування її характеру, цінностей, морально-вольових якостей.

Дзюдо як японське бойове мистецтво має широкі можливості в контексті виховання

фізичних і морально-вольових якостей. Підтвердженням цього є філософія, закладена в основу цього виду спорту його засновником Дзігоро Кано: у дзюдо ключовим є процес самовдосконалення особистості («м'який шлях»), а не техніка бою. Кано наголошував на гуманістичній спрямованості бойового мистецтва та під час занять спрямовував зусилля на об'єднання розуму і духу у своїх учнів. Небезпечні прийоми й техніки, що могли б призвести до травматизації, Кано виключав з програми занять, створюючи новий, ефективний вид боротьби, в основу якої закладалося розуміння того, що успіх можливий лише через гармонійне поєднання техніки й моральних якостей (самоконтролю, усвідомлення, упевненості в собі, концентрації) [8].

На основі філософії дзюдо протягом багатьох років випрацьовувалися особливі правила й традиції, у результаті був вироблений особливий кодекс честі дзюдоїста: ввічливість, сміливість, щирість, контроль над собою, чесність, скромність, дружба. [11]. Таким чином, цей вид спорту має значний ресурсний і виховний потенціал для розвитку морально-вольових якостей особистості старших підлітків.

Мета та завдання. Метою статті є визначення впливу спортивно-оздоровчої діяльності (занять дзюдо) на виховання в старших підлітків упевненості в собі.

Основними завданнями є: актуалізація виховання в старших підлітків упевненості в собі в процесі занять дзюдо; визначення основних завдань означеного виду спорту, через які реалізується виховний процес; формулювання мотивів, завдяки яким старші підлітки беруть участь у спортивно-оздоровчій діяльності (зокрема, у заняттях дзюдо); дослідження морально-вольових якостей, які бажають розвивати в собі старші підлітки на заняттях дзюдо; виокремлення факторів, які є найбільш суттєвими для виховання в старших підлітків упевненості в собі в процесі занять дзюдо.

Методи дослідження. Для досягнення мети та вирішення завдань дослідження було використано теоретичні, емпіричні та статистичні методи зведення й оброблення даних (самоаналіз, самооцінювання, анкетування, кількісний і якісний аналіз даних, експертна оцінка). У опитуванні взяли участь 118 фахівців фізичного виховання та спорту і 162 учні та учениці з Київської, Одеської, Вінницької, Чернігівської, Тернопільської областей.

Результати дослідження. Виховання морально-вольових якостей старших підлітків у процесі занять дзюдо, зокрема впевненості в собі, неможливе без належної психологічної і фізичної підготовки.

У процесі такої підготовки формуються спеціальні психологічні функції, пов'язані з особливостями змагальної діяльності в дзюдо (формування відповідної мотивації до занять дзюдо; вольова підготовка; ідеомоторне тренування; удосконалення реагування; поліпшення спеціалізованих умінь; регулювання психічної напруженості; удосконалення толерантності до емоційного стресу; управління стартовим станом) [6].

Виховання в старших підлітків упевненості в собі в процесі занять дзюдо реалізується через низку основних завдань:

- усебічний гармонійний розвиток особистості старших підлітків у процесі занять дзюдо;
- виховання ціннісного ставлення до власного здоров'я, формування навичок здорового способу життя;
- оволодіння спортивною технікою (комплексом вправ, прийомів, рухових навичок: кидків, захватів, стійок, утримань);
- виховання морально-вольових рис характеру (упевненості, наполегливості, дисциплінованості, відповідальності, рішучості, ініціативності);
- розвиток фізичних якостей (сили, швидкості, витривалості, спритності, м'язової сили, гнучкості, координації);
- набуття теоретичних знань і практичного досвіду, що потрібні для успішної тренувальної та змагальної діяльності.

Ключовим фактором залучення старших підлітків до спортивно-оздоровчої діяльності є їхня мотивація. Як зазначають фахівці (Г. Грибан, В. Краснов, І. Колеснік, Ю. Салямін, П. Ткаченко, М. Proios, I. Proios,), формування мотивації учнівської молоді до занять спортом є важливою умовою для всебічного гармонійного розвитку особистості. Це зумовлено психологічними й анатомо-фізіологічними особливостями, притаманними підлітковому віку, коли інтенсивний розвиток організму підлітка відбувається паралельно зі значними змінами в структурі психіки, що проявляється в їхньому бажанні проявитися, самореалізуватися, брати участь у прийнятті рішень [2; 5; 10].

Дзюдо, на думку В. Філіної, як один з популярних і поширених видів спорту серед учнівської молоді сприяє покращенню фізичної підготовленості, популяризації здорового способу життя, підвищує мотивацію підлітків до фізичного й морального самовдосконалення [12].

На виконання основних завдань дослідження нами було проведено опитування, котре стосувалося мотивів, через які старші підлітки беруть участь у спортивно-оздоровчій діяльності (зокрема у заняттях дзюдо), та якостей, які вони бажають розвивати в собі завдяки заняттям дзюдо.

На запитання анкети «Мої мотиви» відповіді респондентів розподілилися таким чином (можна було обирати декілька варіантів відповідей, які були визначальними для респондентів).

Серед найбільш поширених мотивів, які спонукають старших підлітків брати участь у спортивно-оздоровчій діяльності та заняттях спортом, 87,65 % обрали загальний фізичний і моральний розвиток («Це вклад у моє майбутнє», «Я хочу бути готовим до будь-яких випробувань»). 83,33 % учнів акцентують увагу на бажанні почуватися впевнено в будь-яких ситуаціях («Це додає впевненості в собі», «У разі потреби я можу захистити себе та інших»). 70,37 % респондентів називають здоров'я («Здоров'я – це цінність», «Важливо вести здоровий спосіб життя», «Здоровим бути модно»).

Для 69,14 % респондентів такі заняття допомагають самоствердитися та самореалізуватися («Я розумію свої можливості», «Можливо, це стане моєю професією», «Це випробування, на що я здатен»). Як цікаве й корисне дозвілля визначають такі заняття 19,75 % старших підлітків («Я дізнаюся багато цікавого й важливого, учуся новому», «Тут мої друзі», «Мені буває важко, але це цікаво»). Більш детальні варіанти відповідей представлено в таблиці 1.

Таблиця 1

Мотиви, які спонукають старших підлітків брати участь у спортивно-оздоровчій діяльності та заняттях спортом

№ з/п	Варіанти відповідей	%
1.	Загальний фізичний та моральний розвиток	87,65%
2.	Бажання почуватися впевнено	83,33%
3.	Здоровий спосіб життя	70,37%
4.	Самоствердження та самореалізація	69, 14%
5.	Цікаве та корисне дозвілля	19,75%
6.	Спілкування з друзями	15,43%
7.	Зовнішній вигляд	7,41%
8.	Бажання подібатися іншим	4, 93%

На запитання «Чому ви обрали дзюдо?» респонденти відзначили, що їм важлива філософія цього бойового мистецтва («Це насамперед не про силу, а про мудрість», «Розум важливіший за грубу силу», «Якщо ти спокійний і впевнений у собі, ти можеш досягти більшого»), – такі відповіді дали 98,76 % респондентів. 72,84 % опитаних зазначили, що дзюдо виховує їх як особистостей («Я стаю кращим», «Тут формується характер»).

Для 64,81 % старших підлітків визначальним стало бажання навчитися прийомам самозахисту («Хочу вміти себе захищати»). Для 28,40 % важливим є фізичне виховання («Це спорт, який мені подобається», «Хочу бути сильним та вправним»). 8,64 % респондентів пов'язують заняття спортом з майбутньою професійною діяльністю («У майбутньому хочу бути тренером», «Я б хотів стати професійним спортсменом»).

Невелика частина респондентів (6,79 %) відзначила, що ходить «за компанію» з друзями («Моя команда – мої друзі») Узагальнені відповіді представлено в таблиці 2.

Таблиця 2

Причини, що спонукали старших підлітків до вибору секції дзюдо

№ з/п	Варіанти відповідей	%
1.	Філософія бойового мистецтва та світосприйняття	98,76%
2.	Виховання характеру та морально-вольових якостей	72,84%
3.	Самозахист	64,81%
4.	Фізичний розвиток	28,40%
5.	Професійне самовизначення	8,64%
6.	Спілкування з друзями	6,79%

Для мети нашого дослідження було важливим з'ясувати, які саме якості виховуються в старших підлітків на заняттях дзюдо.

Респонденти проранжували відповіді таким чином (можна було обирати декілька варіантів). Серед найбільш поширених відповідей було обрано такі якості: упевненість у собі, своїх силах (95,75 %); сила волі (93,2 %); лідерство (65,43 %); цілеспрямованість (48,15 %); витривалість (43,83 %); емоційна стійкість (37,03 %); дисциплінованість (35,8 %); наполегливість (31,48 %); відповідальність (30,86 %); комунікативність (24,07 %); ініціативність (15,43 %) (рис. 1).

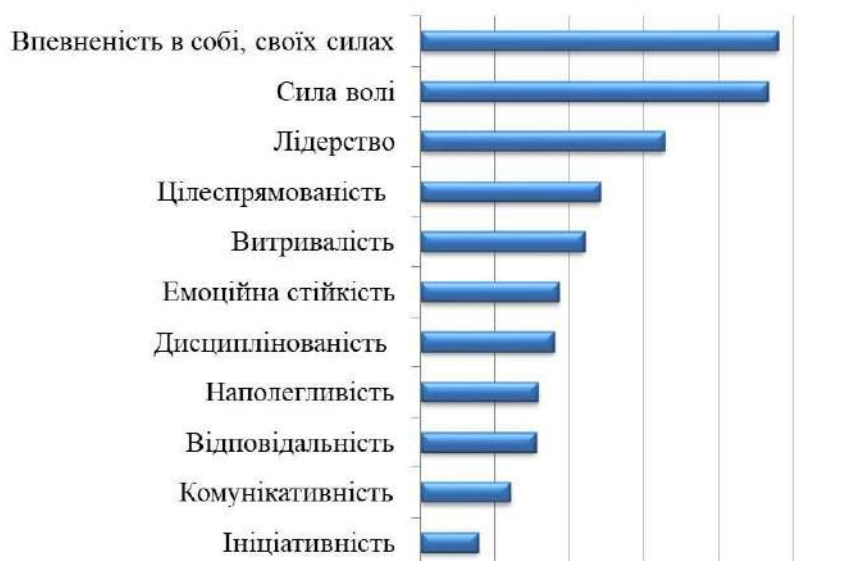

Рис. 1. Які якості виховуються у старших підлітків на заняттях дзюдо

Також нами було проведено опитування серед фахівців фізичного виховання та спорту щодо факторів, які є найбільш суттєвими для виховання в старших підлітків упевненості в собі в процесі занять дзюдо (можна було обирати декілька варіантів відповідей) (рис. 2).

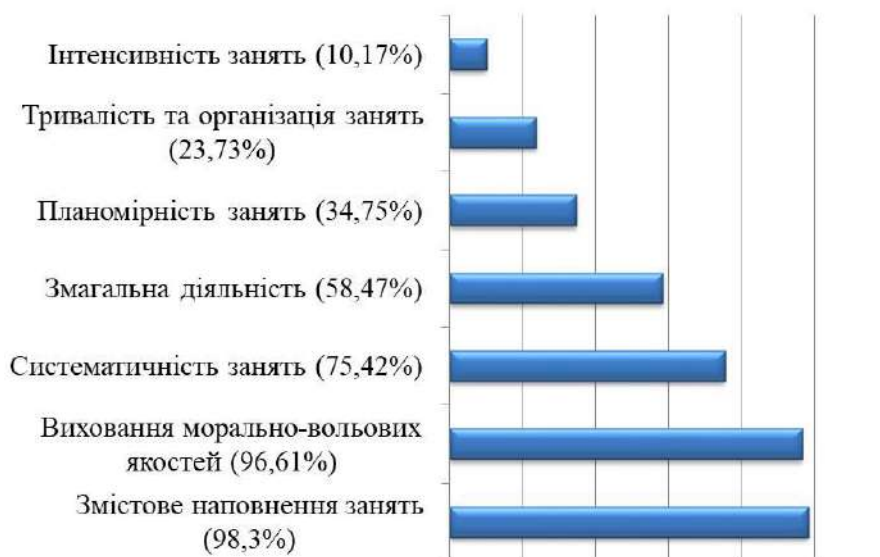

Рис. 2. Фактори, які є найбільш важливими для виховання в старших підлітків впевненості в собі в процесі занять дзюдо

За результатами опитування було визначено, що найбільш суттєвим (98,3 %) для виховання в старших підлітків упевненості в собі респонденти вважають зміст, який закладається в роботу зі старшими підлітками: розуміння цінності занять дзюдо як платформи для розвитку не лише фізичного, а й морального становлення особистості, усвідомлення значення таких занять для формування морально-вольових якостей (зокрема впевненості в собі), оволодіння знаннями, вміннями й навичками, які є важливими для самореалізації та самоздійснення особистості надалі.

На необхідності виховання морально-вольових якостей під час занять дзюдо наголосили 96,61 % фахівців фізичного виховання та спорту, оскільки названий вид бойового мистецтва спрямовується на гармонійне поєднання фізичного й морального аспектів у своїх учнів.

75,42 % опитаних акцентували увагу на важливості системної підготовки для виховання в старших підлітків упевненості в собі. Респонденти зазначили, що систематичні заняття сприяють формуванню стійкої мотивації та залученню старших підлітків до спортивно-оздоровчої діяльності, яка має важливе значення в процесі виховання впевненості в собі.

Фактором, який має суттєвий вплив на впевненість особистості, 58,47 % респондентів назвали спортивні змагання. На думку фахівців фізичного виховання та спорту, залучення старших підлітків до змагальної діяльності дозволяє їм усвідомити власні сили й можливості, набутти необхідного досвіду самопідтримки в умовах конкурентної боротьби та психологічного напруження.

34,75 % опитаних фахівців акцентували увагу на необхідності планомірності занять через поступове збільшення навантажень, нарощування тренувань, оскільки така організація роботи сприяє стимулюванню в старших підлітків упевненості в собі через прогрес їхніх спроможностей у тренувальному процесі.

Тривалість та організацію занять відзначили 23,73 % фахівців фізичного виховання та спорту. Аргументами на користь такого вибору стали проведення теоретичних і методичних навчально-тренувальних занять, зборів, тренувань за індивідуальними графіками, що сприяло нарощуванню особистісного потенціалу старших підлітків.

Інтенсивність занять відзначили 10,17 % респондентів. Регулювання насиченості та складності тренувань дозволяє розширювати потенційні можливості старших підлітків як у

фізичному, так і в моральному аспектах.

Таким чином, аналіз відповідей респондентів дозволив виявити, що виховання в старших підлітків упевненості в собі в процесі занять дзюдо залежить від низки факторів, які містять як організаційні (планомірність, тривалість, інтенсивність занять), так і змістові (оволодіння знаннями, вміннями й навичками, які є важливими для самореалізації особистості та виховання морально-вольових якостей) аспекти діяльності.

Обговорення. Проблематика виховання в старших підлітків упевненості в собі актуалізована викликами й потребами суспільства в особистості, яка здатна приймати рішення, брати на себе відповідальність, готова до змін в умовах невизначеності. Невід'ємною характеристикою такої особистості є впевненість у собі, рішучість, витривалість, психологічна стійкість. Саме тому значущим є залучення учнівської молоді до спортивно-оздоровчої діяльності, яка сприяє вихованню цих рис.

Важливим завданням фахівців фізичної культури та спорту є застосування дієвих форм і методів роботи, які сприяють вихованню в старших підлітків упевненості в собі в процесі занять дзюдо.

Підтвердженням актуальності означеної проблематики є наукові доробки сучасних дослідників. Зокрема, ми цілком поділяємо думку вченого І. Беха, у роботах якого висвітлено основи виховання морально-вольових якостей особистості. На думку науковця, старшим підліткам притаманне зростання самосвідомості, усвідомлення своїх можливостей, якостей, уявлення про своє місце в житті, усвідомлення себе як особистості [4].

Важливими для нашого дослідження стали наукові пошуки А. Артюшенко, С. Захаркова, Н. Касіч, V. Budak, , S. Zaskaleta, O. Oleksyuk, S. Fairclough, G. Stratton, у яких висвітлено особливості виховання різних морально-вольових якостей особистості в процесі спортивно-оздоровчої діяльності (особистісної мобільності, готовності до вольових напружень, цілеспрямованості, дисциплінованості тощо). Аналіз досліджень засвідчує інтерес наукових студій до тематики виховання морально-вольових якостей і ресурсний потенціал спортивно-оздоровчої діяльності. Таким чином, накопичені напрацювання у цій проблематиці можуть слугувати науково-методичним підґрунтям для подальших досліджень [1; 3; 7; 9].

Висновки. Узагальнюючи дані, отримані в результаті проведеного дослідження, можемо зробити такі висновки. Для старших підлітків у процесі занять дзюдо є важливим

виховання таких морально-вольових якостей, які допомагають їм почуватися впевненими у власних силах, мати досвід самопідтримки, брати на себе роль лідера, досягати поставлених результатів, бути стійкими до зовнішніх і внутрішніх впливів. Важливим аспектом також є спрямування занять дзюдо на виховання в старших підлітків упевненості в собі.

Проведене дослідження дозволяє зробити висновки, що на виховання в старших підлітків упевненості в собі в процесі занять дзюдо впливає низка факторів:

- змістове наповнення занять (насиченість занять різними видами діяльності, які формують відповідні знання, вміння й навички: правила поведінки, техніка безпеки, кодекс дзюдоїста, основи взаємодії в команді, правила й прийоми ведення бою, усвідомлення взаємозв'язків між виконанням вправ та формуванням морально-вольових якостей);

- спрямованість форм і методів роботи на виховання морально-вольових якостей (виявлення задатків і здібностей старших підлітків, використання таких форм роботи, п процесі виконання яких старші підлітки проявляють упевненість у собі, ініціативність, силу волі, дисциплінованість, відповідальність, лідерські якості тощо);

- систематичність занять (систематичність сприяє формуванню стійкого інтересу старших підлітків до занять дзюдо, оволодінню техніками та прийомами, досягненню кращих результатів, мотивації до розвитку, самореалізації й самовдосконалення);

- застосування змагальної діяльності (залучення до змагальної діяльності, яка сприяє прояву фізичних і морально-вольових якостей старших підлітків, дозволяє їм випробувати власні сили, виявити вихідний рівень спортивних результатів, перевірити готовність до взаємодії в умовах конкурентної боротьби й підсиленого психологічного тиску);

- планомірність (поступове збільшення сумарного обсягу тренувальної роботи, планомірне зростання кількості тренувальних занять з більшими навантаженнями; збільшення психічної напруженості в тренувальному процесі, уведення додаткових засобів, що стимулюють працездатність, силу волі, упевненість у собі);

- тривалість та організація занять (проведення теоретичних і методичних навчально-тренувальних занять відповідно до етапів спортивної підготовки, навчально-тренувальних зборів, тренувань за індивідуальними графіками; медичний супровід відновлювальних заходів, участь у відповідних спортивних змаганнях тощо);

- інтенсивність занять (регулювання насиченості тренувань, координаційної складності; обсяг додаткового навантаження: темп, швидкість, амплітуда, кількість

повторень під час виконання вправ).

Таким чином, варто наголосити, що дзюдо як вид спорту містить широкий змістовний інструментарій для виховання морально-вольових якостей старших підлітків. Подальші наукові пошуки можуть бути спрямовані на вдосконалення методики розвитку морально-вольових якостей старших підлітків у процесі занять дзюдо.

Список використаних джерел

1. Budak V., Zaskaleta S., Oleksyuk O. Development volitional qualities of students in the context of European values. *The scientific heritage*. 2020. Vol. 47. P. 31-34.
2. Proios M., Proios I. M. Development and initial validation of an instrument measuring athletes' volition. *Journal of Human Sport and Exercise*. 2014. Vol. 9(4). P. 761-772. <http://dx.doi.org/10.14198/jhse.2014.94.03>
3. Артюшенко А. О. Особистісна рішучість і деякі теоретичні аспекти її формування в учнів ЗОШ засобами фізичної культури. *Вісник Черкаського університету. Серія: Педагогічні науки*. 2008. № 121. С. 10–15.
4. Бех І. Д. Вибрані наукові праці. Виховання особистості : у 2 т. Чернівці : Букрек, 2015.
5. Грибан Г. П., Ткаченко П. П., Краснов В.П. Формування мотивації до занять гирьовим спортом у студентів під час навчально-виховного процесу з фізичного виховання. *Фізична культура, спорт та здоров'я нації*. 2018. Вип. 5(24). С. 38–44.
6. Дзюдо: Навчальна програма для дитячо-юнацьких спортивних шкіл, спеціалізованих дитячо-юнацьких спортивних шкіл олімпійського резерву, шкіл вищої спортивної майстерності, спеціалізованих навчальних закладів спортивного профілю та спортивних клубів / А. Ф. Алексеев, Ю. О. Юхно, В. А. Серєда, В. С. Перета, М. М. Руденко. ФДУ, 2019. 115 с.
7. Захарків С. Й. Організаційно-педагогічні умови виховання дисциплінованості старших підлітків у процесі занять єдиноборствами. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : збірник наукових праць*. 2020. Вип. 24. С. 186–196.
8. Історія дзюдо. URL: <http://irpon.org.ua/judo/history-judo> (дата звернення: 18.10.2023).
9. Касіч Н. П. Педагогічні умови виховання цілеспрямованості старших підлітків у фізкультурно-оздоровчій діяльності. *Науковий журнал «Молодий вчений» Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича «Актуальні питання фізичної культури, спорту, ерготерапії»* / за ред. В.В. Базалія. Чернівці : Вид-во «Молодий вчений», 2018. Вип. 3.3(55.3). С. 48–52.
10. Колеснік І. В., Салямін Ю. М. Особливості формування інтересу та мотивації до занять спортивною гімнастикою. Теорія і методика фізичного виховання і спорту. 2020. № 4. С. 22–26.
11. Федерація дзюдо України. URL: <https://ukrainejudo.com/judo/history>. (дата звернення: 21.09.2023).
12. Філіна В.А. Мотивація учнів 10–11 класів до занять з дзюдо. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія № 15. Науково-педагогічні проблеми фізичної культури (фізична культура і спорт) : збірник наукових праць / за ред. О. В. Тимошенка. Київ : Видавництво НПУ імені М.П. Драгоманова, 2022. Вип. 3К (147)22. С. 434–439.

References

1. Budak, V., Zaskaleta, S., & Oleksyuk, O. (2020). Development volitional qualities of students in the context of European values. *The scientific heritage*, 47, 31-34.
2. Proios, M., & Proios, I. M. (2014). Development and initial validation of an instrument measuring athletes' volition. *Journal of Human Sport and Exercise*, 9(4), 761-772. <http://dx.doi.org/10.14198/jhse.2014.94.03>

3. Artiushenko, A. O. (2008). Osobystisna rishuchist i deiaki teoretychni aspekty yii formuvannia v uchniv ZOSh zasobamy fizychnoi kultury [Personal determination and some theoretical aspects of its formation in secondary school students by means of physical education]. *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Serii: Pedagogichni nauky*, 121, 10–15.
4. Bekh, I. D. (2015). *Vybrani naukovi pratsi. Vychovannia osobystosti* [Selected scientific works. Personality education]: Vol. 1-2. Chernivtsi: Bukrek.
5. Hryban, H. P., Tkachenko, P. P., & Krasnov, V. P. (2018). Formuvannia motyvatsii do zaniat hyrovym sportom u studentiv pid chas navchalno-vychovnoho protsesu z fizychnoho vychovannia [Formation of students' motivation to engage in kettlebell sports during the educational process of physical education]. *Fizychna kultura, sport ta zdorovia natsii*, 5(24), 38–44.
6. Aleksieiev, A. F., Yukhno, Yu. O., Sereda, V. A., Pereta, V. S., & Rudenko, M. M. (2019). *Dziudo: Navchalna prohrama dlia dytiacho-yunatskykh sportyvnykh shkil, spetsializovanykh dytiacho-yunatskykh sportyvnykh shkil olimpiiskoho rezervu, shkil vyshchoi sportyvnoi maisternosti, spetsializovanykh navchalnykh zakladiv sportyvnoho profiliu ta sportyvnykh klubiv* [Judo: Curriculum for children's and youth sports schools, specialized children's and youth sports schools of the Olympic reserve, schools of higher sports skills, specialized sports profile educational institutions and sports clubs]. Judo Federation of Ukraine.
7. Zakharkiv, S. I. (2020). Orhanizatsiino-pedahohichni umovy vychovannia dystsyplinovanosti starshykh pidlitkiv u protsesi zaniat yedynoborstvamy [Organizational and pedagogical conditions for raising the discipline of older teenagers in the process of practicing martial arts]. *Teoretyko-metodychni problemy vychovannia ditei ta uchnivskoi molodi*, 24, 186–196.
8. *Istoriia dziudo* [History of judo]. Retrieved from <http://ippon.org.ua/judo/histori-judo>
9. Kasich, N. P. (2018). Pedagogichni umovy vychovannia tsilespriamovanosti starshykh pidlitkiv u fizkulturno-ozdorovchii diialnosti [Pedagogical conditions for raising the purposefulness of senior teenagers in physical culture and health activities]. *Naukovyi zhurnal "Molodyi vchenyi" Chernivetskoho natsionalnoho universytetu imeni Yurii Fedkovycha "Aktualni pytannia fizychnoi kultury, sportu, erhoterapii"*, 3.3(55.3), 48-52.
10. Kolesnik, I. V., & Saliamin, Yu. M. (2020). Osoblyvosti formuvannia interesu ta motyvatsii do zaniat sportyvnoiu himnastykoiu [Peculiarities of the formation of interest and motivation in sports gymnastics]. *Teoriia i metodyka fizychnoho vychovannia i sportu*, 4, 22–26.
11. *Federatsiia dziudo Ukrainy* [Judo Federation of Ukraine]. Retrieved from <https://ukrajnejudo.com/judo/history>.
12. Filina, V. A. (2022). Motyvatsiia uchniv 10–11 klasiv do zaniat z dziudo [Motivation of 10-11th grade students for judo classes]. *Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedagogichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova. Serii No. 15. Naukovo-pedahohichni problemy fizychnoi kultury (fizychna kultura i sport)*, 3K(147)22, 434–439.

Yaroslav Shmatko,
Postgraduate Student,
Institute of Problems on Education of the NAES of Ukraine,
Kyiv

EDUCATION OF SELF-CONFIDENCE IN OLDER TEENAGERS IN THE PROCESS OF JUDO CLASSES

Abstract. The article updates the issues of education of older teenagers' self-confidence in the process of judo classes. It is emphasized that this type of sport has a significant resource potential for the development of moral and volitional qualities of an individual.

The purpose of the article is to determine the influence of sports and recreational activities (judo classes) on education of older teenagers' self-confidence.

The main tasks are: to actualize education of older teenagers' self-confidence in the process of judo

classes; to define the main tasks of this type of judo classes; to determine the reasons why older teenagers participate in sports and recreational activities (in particular, in judo classes); to study moral and volitional qualities that older teenagers want to develop in themselves during judo classes; to highlight the factors that are the most essential for educating older teenagers' self-confidence in the process of judo classes.

To achieve the goal and solve the research tasks, theoretical, empirical and statistical methods of data compilation and processing were used (self-analysis, self-assessment, questionnaires, quantitative and qualitative data analysis, and expert evaluation). 118 specialists of physical education and sports, 162 male and female students from Kyiv, Odesa, Vinnytsia, Chernihiv, and Ternopil regions took part in the survey.

The survey results on the reasons why older teenagers participate in sports and health activities and the qualities they want to develop in themselves in judo lessons are highlighted. It is determined that in the process of judo classes, it is important for older teenagers to educate moral and willpower qualities that help them feel confident in their own abilities, have experience of self-support, take on the role of a leader, achieve set results, as well as be resistant to external and internal influences.

The factors that are the most important for educating older teenagers' self-confidence in the process of judo classes are analyzed: the meaningful content of classes; orientation of forms and methods of work on the education of moral and volitional qualities; systematicity; competitive activity; regularity; duration and intensity of classes.

Key words: *older teenagers, self-confidence, moral and volitional qualities, judo classes, sports and recreational activities.*

Стаття надійшла до редакції 15.09.2023.
Стаття прийнята до публікації 08.10.2023.

DOI <https://doi.org/10.32405/2308-3778-2023-27-2-307-317>

УДК 37.013.42.035

ORCID ID <https://orcid.org/0000-0001-5404-8171>

Наталія Шпиг,
кандидат педагогічних наук,
Інститут проблем виховання НАПН України,
м. Київ

ОРІЄНТИРИ СОЦІАЛЬНОЇ ПІДТРИМКИ СІМЕЙ, ЩО ОПИНИЛИСЯ В СКЛАДНИХ ЖИТТЄВИХ ОБСТАВИНАХ

Анотація. У статті розкриваються стратегічні орієнтири щодо підтримки сімей у складних життєвих обставинах. Здійснюється огляд наукових джерел з проблеми дослідження.

Метою статті є вивчення сучасних орієнтирів і стратегій соціальної підтримки сімей у СЖО через аналіз змісту соціальної підтримки на рівні держави та новітніх орієнтирів соціальної підтримки, представленої через проекти та програми благодійних фондів і громадських організацій.

Для досягнення мети та вирішення завдань було залучено комплекс методів: теоретичних: вивчення, аналіз та узагальнення соціологічної, педагогічної і психологічної літератури з досліджуваної проблематики; емпіричних: вивчення первинного досвіду українських громадських організацій і благодійних фондів щодо підтримки сімей, які опинилися в СЖО.

Зосереджено увагу на розкритті видів соціальної підтримки сім'ї та конкретизовано форми її реалізації. Проаналізовано законодавче підґрунтя надання соціальної підтримки сім'ї в Україні.

У статті відзначено активність неурядових організацій і благодійних фондів, які працюють з дітьми та сім'ями в складних життєвих обставинах. Досліджено, зокрема, спрямованість діяльності фондів «Україна незламна», «Future for Ukraine». Визначено та конкретизовано роботу громадської організації «Ліга сучасних жінок» міста Сум щодо підтримки та захисту найкращих інтересів дитини в період війни. Представлено зміст профілактичної роботи організації (профілактичні структуровані програми) та описано аспект кейс-менеджменту. Зазначено, що ГО «Ліга сучасних жінок» є партнерською організацією міжнародної гуманітарної організації Save the Children на території Сумської області.

У висновках зауважено, що наразі соціальна підтримка сімей визначається та актуалізується вирішенням нагальних потреб, що виникають у воєнний період. Також зацентовано увагу на важливості діяльності громадських організацій і благодійних фондів щодо пріоритизації підтримки української сім'ї.

Новизна дослідження полягає в обумовленні важливості підтримки сім'ї, вивченні досвіду реалізації такої діяльності як на рівні державних, так і недержавних служб, організацій і фондів.

Ключові слова: благодійний фонд, громадська організація, проект, проектна діяльність, сім'я, складні життєві обставини.

© Наталія Шпиг, 2023

Вступ. Досліджуючи питання соціальної підтримки сімей, що опинилися в складних життєвих обставинах (СЖО), апелюємо до усвідомлення аксіоматичної значущості інституту сім'ї в цілому та звертаємося до прийняття й аналізу нових викликів, що провокує війна в Україні. Наразі можна стверджувати, що обставини, які характеризуються як «складні життєві», глобалізувалися й набули дещо іншого вираження. Війна стала тим «провокатором», що спричинив СЖО для багатьох сімей, а також поглибив їхні прояви в

сім'ях, які переживали складні часи ще до початку повномасштабного військового вторгнення. Саме через воєнні дії на території України зросла кількість безробітних, багато сімей стали неповними, відбулися процеси внутрішньої міграції, зокрема й унаслідок втрати домівки, люди потребують психологічної підтримки тощо. Усі ці факти характеризуються як імовірні ризики суспільної дестабілізації, зокрема й сімейного неблагополуччя.

Аналіз сучасного наукового дискурсу щодо питання соціальної підтримки сім'ї, що опинилася в СЖО, дає підстави стверджувати наявність наукового інтересу до різнобічного дослідження означеної проблеми. Дослідженню різноманітних аспектів соціальної роботи в складних життєвих обставинах, зокрема й пов'язаних із сім'єю, присвятили свої наукові пошуки Т. Бінківська [1], І. Горбач [5], Н. Ковалевська [8], М. Любецька [9], О. Односталко [10], М. Соляник [14] та ін.

Попри значний науковий доробок щодо вивчення різних аспектів соціальної підтримки сім'ї, що опинилася в СЖО, сучасна ситуація характеризується зміною базових першопричин появи СЖО та потребує визначення дієвих орієнтирів соціальної підтримки, що надається державними й громадськими організаціями і службами в межах різних проєктів та програм.

Мета дослідження – окреслити сучасні орієнтири та стратегії соціальної підтримки сімей, що опинилися в складних життєвих обставинах.

Основними завданнями визначимо такі: проаналізувати зміст соціальної підтримки сімей, що опинилися в складних життєвих обставинах; охарактеризувати стратегічні орієнтири соціальної активності громадських організацій і благодійних фондів, що допомагають сім'ям у період повномасштабного військового вторгнення.

Методи дослідження. Для досягнення мети та вирішення завдань було залучено комплекс методів:

- *теоретичних*: вивчення, аналіз та узагальнення соціологічної, педагогічної і психологічної літератури з досліджуваної проблематики.
- *емпіричних*: вивчення первинного досвіду українських громадських організацій і благодійних фондів щодо підтримки сімей, які опинилися в СЖО.

Результати дослідження.

Першочергово звернемося до категоріального апарату наукового пошуку. Так, поняття «складні життєві обставини» будемо трактувати як «обставини, що виявлені

внаслідок оцінки потреб сім'ї, через які клієнти неспроможні самостійно подбати про особисте, сімейне та громадське життя належного рівня» (відповідно до Наказу Міністерства соціальної політики «Про затвердження державного стандарту соціального супроводу сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах» від 31.03.2016 р.). При цьому аналіз наукового доробку з проблеми дослідження дозволив виявити дуальний контекст природи виникнення «складних життєвих обставин». З одного боку, це причини особистісного рівня (розриви особистого характеру, кризи вікового розвитку, особисті невдачі), а з іншого – причини соціального, економічного, політичного походження.

Основними видами підтримки сімей є матеріальна, педагогічна, психологічна, правова підтримка та ін. Провідними ж формами надання різних видів такої підтримки визначено такі: соціальну допомогу (як один із напрямів соціальної підтримки), соціальні послуги (психолого-педагогічні, розвиваючі, оздоровчі, інформаційно-довідкові, соціально-медичні, юридичні, освітні, профорієнтаційні послуги). Наразі детальніше звернемося до характеристики саме зазначених вище видів соціальної підтримки.

У науковій площині права соціального забезпечення категорія «соціальна допомога» розглядається як у широкому, так і вузькому значенні. Широкий контекст орієнтований на всі види державного соціального забезпечення, які передбачаються в грошовій або натуральній формі. Так, у Великому економічному словнику термін «соціальна допомога» трактується як турбота держави й суспільства про громадян, які потребують допомоги, сприяння таким громадянам у зв'язку з віком, соціальним становищем, станом здоров'я, недостатньою забезпеченістю засобами існування. Соціальна допомога (соціальний захист, соціальне забезпечення) реалізується у вигляді пенсій, надання матеріальної допомоги, обслуговування хворих і громадян похилого віку та осіб з інвалідністю, турботи про дітей. Таким чином, контекст розуміння соціальної допомоги повністю ототожнюється із системою державного соціального забезпечення громадян.

У вузькому ж розумінні соціальна допомога – це винятково грошова виплата (одноразова чи періодична), яка призначається для окремих категорій громадян у порядку і розмірах, що передбачені законодавством.

Також соціальна допомога реалізується й у вигляді надання одноразових чи періодичних виплат, а також забезпечення безкоштовно майном громадян із числа багатодітних сімей, осіб похилого віку, дітей-сиріт, жертв стихійного лиха, біженців тощо на

підставі спеціальних рішень органів державної влади різного рівня, громадських організацій, також на основі волевиявлення окремих громадян. Законодавчо визначеними видами такої допомоги є: державні адресні субсидії, цільова допомога на прожиття, додаткова щомісячна допомога, адресна разова грошова допомога на осінньо-зимовий період; громадські – благодійна й гуманітарна допомога, добровільні пожертви.

Одним із видів соціальної допомоги є матеріальна підтримка, яка призначається сім'ям органами місцевої влади й може мати як грошовий, так і натуральний формат та не носити систематичного характеру. До категорій громадян, які мають право на отримання матеріальної підтримки, належать і ті, які опинилися в складних життєвих обставинах (малозабезпечені, непрацевдатні, постраждали від стихійних лих, воєнних дій та ін.). Якщо звернутися до законодавчого підґрунтя, то знаходимо, що в Законі України «Про зайнятість населення» (1991 р.) передбачено виплату матеріальної допомоги громадянам, у яких закінчився період виплат по безробіттю та виплату кожному члену сім'ї, який перебуває на утриманні безробітного. Так, ця норма, зокрема, підтримана в Законі України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття» (2000 р.) та передбачає можливість надання одноразової допомоги в розмірі 50 % прожиткового мінімуму. Законодавством передбачається також виплата матеріальної одноразової допомоги безробітним у разі їхнього призову або вступу на військову службу, направлення на альтернат (невійськову) службу [11; 12].

Зауважимо, що наразі особливої актуальності набули такі види соціальної підтримки: матеріальна, психологічна, педагогічна, правова. Зважаючи на складність сьогочасної ситуації в Україні, пов'язаної з війною, багато сімей потребують такого виду соціальної підтримки, що реалізується у формі надання соціальної допомоги. Згідно із Законом України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» (від 21.11.1992 р. № 2811-ХІІ), таким сім'ям забезпечується допомога при вагітності і пологах; одноразова допомога при народженні дитини; допомога по догляду за дитиною до досягнення нею 3-річного віку; допомога на дітей одиноким матерям; допомога на дітей, які знаходяться під опікою або піклуванням. Перераховані вище види матеріальних виплат не є адресними, вони нараховуються незалежно від соціального статусу й потреб сім'ї. На державному рівні також передбачена адресна допомога сім'ям, що потрапляють до категорії малозабезпечених. Основна мета соціальних виплат полягає в забезпеченні гідного рівня життя сімей на основі урахування

їхніх специфічних потреб, а не лише допомоги сім'ям, які опинилися в скрутних життєвих умовах. Такі родини мають можливість скористатися допомогою фахівців та віднайти в собі сили й найбільш оптимальні шляхи щодо подолання зазначених перешкод. Сім'ї мають можливість отримати психологічну підтримку, спрямовану на мобілізацію внутрішніх ресурсів, з метою оптимізації власного бачення ситуації життєдіяльності, формування особистої впевненості в здатності змінити зазначену ситуацію та відкоригувати мотивацію щодо подолання почуття тривоги, наявних психологічних комплексів, зміцнення активної, діяльнісної особистісної позиції.

Як форма надання психологічної підтримки може розглядатися й психологічна консультація у ролі засобу оптимізації мікроклімату в сім'ї, набуття впевненості у своїх силах, збереження психологічного здоров'я, середовищної адаптації. У процесі таких консультацій клієнти можуть отримати рекомендації щодо психологічних аспектів роботи над собою, а також можливість скерування на заняття в психотерапевтичних групах і групах самопомоги, підтримку корекційного й реабілітаційного спектру.

Дослідниця Т. Анохіна поняття «педагогічна підтримка» визначає як процес відбору й реалізації сукупності педагогічних засобів, упровадження яких забезпечує допомогу в самостійному виборі особистістю моделі своєї поведінки, у подоланні перешкод щодо самореалізації у творчій, комунікативній та інших видах діяльності [14]. При цьому правова та юридична підтримка здійснюються через проведення юридичних консультацій, бесід з питань чинного українського законодавства, пільг і гарантій, здійснення заходів, що спрямовані на захист прав та інтересів членів сім'ї, забезпечення прав дітей, оформлення юридичних документів, представництво інтересів клієнтів тощо. Як зазначено в енциклопедії для фахівців соціальної сфери, «соціальна підтримка – це система заходів соціально-педагогічної роботи, що спрямовані на вирішення проблем осіб, які знаходяться в складних життєвих обставинах, шляхом надання їм допомоги й необхідних для кожного конкретного випадку видів соціальних послуг; сукупність заходів, спрямована на створення умов, що дозволяють забезпечити соціальну захищеність людей» [7, с. 161].

Наукова спільнота не оминає увагою й соціальне навчання як вагомий ресурс забезпечення реальної допомоги сім'ям у СЖО. Під соціальним навчанням розуміють навчання членів сім'ї таким умінням і навичкам, які будуть оптимальними для вирішення СЖО та їхнього попередження в майбутньому. Зміст соціального навчання окреслює

педагогічно-адаптований соціальний досвід, який уже має сім'я для розв'язання певних проблем.

Соціально-педагогічна підтримка неблагополучних сімей (за М. Соляник), які опинилися в складних життєвих обставинах, – це сукупність заходів соціального спектру, спрямована на вирішення проблем таких сімей з метою забезпечення їхнього оптимального функціонування [14].

Нині в Україні практичною зорієнтованістю характеризується проєкт ГО «Ліга сучасних жінок» під назвою «Реагування на надзвичайні ситуації для задоволення потреб у психосоціальній підтримці постраждалих від конфлікту та переміщених дітей та їхніх сімей в Україні».

На старті було сформовано фокус групу, учасники якої пройшли пре-опитування, спрямоване на виявлення їхньої первинної обізнаності й мотиваційної спрямованості щодо: технік і прийомів розвитку й подолання життєвих негараздів засобами залучення внутрішніх ресурсів; розвитку навичок активного слухання та сформованості здатності турбуватися про себе; тілесно-орієнтованих практик координування та регулювання емоційного й фізичного стану; здатності реагувати за принципом «дивися-слухай-направляй» (перша психологічна допомога). Відповіді респондентів (84 дитини віком від 6 до 18 років) узагальнено за такими блоками: 53 % дітей відзначили свою зацікавленість та високу мотиваційну спрямованість щодо розширення обізнаності в межах пропонованих змістовних елементів профілактичних програм; водночас ще 30 % респондентів указали на важливість розвитку визначених компонентів та нестійку мотивацію щодо організації власної активності в цьому напрямі, а ще 17 % бенефіціарів визначили відсутність поінформованості щодо позначених спроможностей та не виявили стійкої мотиваційної спрямованості до покращення власної обізнаності в межах досліджуваного аспекту.

Зауважимо, що відбір респондентів не потребував чіткого критеріального підходу, адже всі діти, які проживають на території України (згідно із чітким переконанням донорської організації «Save the children»), певним чином потерпають від війни. А сама війна є беззаперечним фактором, що підвищує рівень вразливості дітей, а також провокує та поглиблює СЖО сімей у цілому.

Обговорення. Соціальна підтримка сімей передбачає надання комплексу соціальних послуг та впровадження різних форм, методів соціальної роботи, спрямованість і

комбінування яких визначається потребами й ресурсами кожної конкретної сім'ї. Зазначену роботу виконують соціальні служби як урядового, так і недержавного формату.

У період війни значна частина неурядових організацій і фондів скерували свою діяльність на підтримку сім'ї, що опинилася в СЖО. Звернемося до аналізу такого досвіду.

Благодійний фонд «Україна понад усе» скерує свою діяльність на допомогу армії, дітям-сиротам переселенцям. Окремим напрямом роботи фонду є допомога дітям, що проживають на деокупованих територіях та потребують різностороннього «відновлення», діяльність фонду також пов'язана з роботою в прифронтових зонах [3].

Активністю щодо впровадження діяльності, спрямованої на оптимізацію становища дітей і сімей, що перебувають за кордоном, характеризується робота фонду «Україна незламна». Наразі фонд зорганізував школу для українських дітей у місті Варшаві та запроваджує проєкт «Психологічна та арт-терапевтична допомога», покликаний допомагати українським дітям і сім'ям у місті Кракові [2].

Різносторонністю проєктних активностей відзначається робота фонду «Future for Ukraine», який створений для надання благодійної допомоги українцями для українців. Пріоритетними сферами діяльності фонду є: протезування українських військових; психологічна допомога жінкам, які пережили сексуальне насильство від російських військових; «LEVCHUK Spectrum Hub» – центр для допомоги дітям з розладами аутистичного спектру; «Children Hub – куточок України за кордоном» – центр адаптації, соціалізації та реінтеграції українських дітей у Варшаві [4].

Також у багатьох регіонах України функціонують простори «Вільна», робота яких координується за напрямками: розвиток жіночого лідерства та підтримка спроможності і у цьому аспекті шляхом проведення різних заходів неформальної освіти; тренінги та тематичні зустрічі з різними видатними жінками регіонів; збереження фізичного й ментального здоров'я жінок [13].

Важливим буде відзначити й діяльність громадських організацій, що скеровують свою активність на забезпечення різних потреб дітей і сімей та орієнтуються в полі пріоритетних клієнтських запитів сьогодення. Так, Сумська ГО «Ліга сучасних жінок» з-поміж ключових напрямів діяльності визначає допомогу сім'ям з дітьми, а також активності, спрямовані на подолання домашнього насильства. Наразі на Сумщині функціонує перший осередок «Безпечний простір» для надання конфіденційної допомоги жінкам та дівчатам, що

постраждали від гендерно-зумовленого насильства. Організацією реалізується проєкт «Простір дитячих мрій», у межах якого діти отримують безкоштовні комплексні послуги для відновлення здоров'я та успішної соціалізації [6].

Проєкт ГО «Ліга сучасних жінок» під назвою «Реагування на надзвичайні ситуації для задоволення потреб у психосоціальній підтримці постраждалих від конфлікту та переміщених дітей та їхніх сімей в Україні» реалізується за донорської підтримки міжнародної гуманітарної організації «Save the children». Проєкт передбачає дві змістовні складові: профілактичну роботу в межах структурованих просвітницьких програм: «Я підтримую друзів», «Життєві навички», «Team up», «Heart», «Позитивне батьківство» та діяльність, що охоплює ведення випадків (кейс-менеджмент), яка орієнтована на забезпечення захисту найкращих інтересів дитини в межах практики кластеру захисту дітей (Child protection). «Ліга сучасних жінок» відкрила простір, дружний до дитини «ВУЛИК», де профілактичні програми впроваджують 8 сертифікованих фасилітаторів. Загальний таргет перспективних результатів зазначає показник у 1000 охоплених бенефіціарів (дітей-клієнтів проєкту), 500 з яких мають ввійти до показника «унікальних», тобто таких, що відвідають більше 10 занять у межах однієї профілактичної програми.

Що ж до другої частини змістовного наповнення проєкту – кейс-менеджменту, то відзначимо, що кейс-менеджмент охоплює допомогу дітям із сімей ВПО, сімей загиблих військовослужбовців, дітей, постраждалих унаслідок воєнних дій (зруйноване чи пошкоджене житло), дітей, у яких виникли фізичні та психо-емоційні проблеми зі здоров'ям у період війни. Наразі діти, що потрапляють під кейс-супровід, мають можливість отримати: психологічну, медичну, просвітницьку, юридичну, матеріальну, інформаційну й фінансову допомогу. За планом 70 дітей отримають можливість посилити ситуацію соціального розвитку в межах індивідуального ведення випадку.

Проєкт перебуває в процесі активної реалізації, здійснюється систематичний як внутрішній, так і зовнішній моніторинг, також передбачені контрольні заходи щодо оцінки якості впроваджуваних заходів.

Висновки. Актуальність тематики наукового пошуку визначається інтенсивністю складних життєвих обставин, з якими нині стикається сучасна сім'я.

Правовим підґрунтям організації соціальної підтримки сім'ям, що опинилися в СЖО, є Конституція України, а також низка нормативних документів, що регулюють механізми

реалізації такої роботи з визначеною категорією клієнтів (закони: «Про соціальні послуги», «Про забезпечення організаційно-правових умов захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування»; накази та постанови: «Про затвердження форм обліку соціальної роботи з сім'ями, які перебувають у складних життєвих обставинах», «Про порядок виявлення сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах, надання їм соціальних послуг та реалізація супроводу»). Нами виявлено широке поле процедурно-регуляторного механізму реалізації соціальної підтримки сімей, що опинилися в СЖО.

Важливістю та стратегічною спрямованістю відзначається й робота низки громадських організацій і благодійних фондів, що допомагають українським сім'ям переживати жакіття війни. Залучаються міжнародні й локальні донори, що підтримують нові цікаві проекти, ініційовані ГО. Особливої актуальності набувають активності, що передбачають надання психологічної допомоги й підтримки, забезпечення низки соціальних послуг, що й є запорукою створення безпечного простору для розвитку дітей та функціонування сімей.

Список використаних джерел

1. Бінківська Т. Механізми державного управління системою надання соціальних послуг : магістерська робота : 281. Миколаїв, 2020. 11 с.
2. Благодійний фонд «Україна незламна». Офіційний сайт. URL: <https://nezlamna.org/uk/novyny/> (дата звернення 23.06.2023).
3. Благодійний фонд «Україна понад усе». Офіційний сайт. URL: <https://ponad-use.org/#partners> (дата звернення 23.06.2023)
4. Благодійний фонд Future for Ukraine. Офіційний сайт. URL: <https://ffu.foundation/about-us> (дата звернення 23.06.2023).
5. Горбач І. Д. Методика роботи з батьками : навчальний посібник. Київ : Науковий світ, 2003. 55 с.
6. Громадська Організація «Ліга сучасних жінок». Офіційний сайт. URL: <https://www.femligaup.com.ua> (дата звернення 24.06.2023).
7. Енциклопедія для фахівців соціальної сфери / за заг. ред. І.Д. Звереві]. Київ, Сімферополь : Універсум, 2012. 536 с.
8. Ковалевська Н. В. Професійна підготовка студентів факультетів дошкільної педагогіки до роботи у сім'ях : автореф. дис. канд. пед. наук : 13.00.04. Київ, 2007. 18 с.
9. Любецька М. Державне регулювання здійснення соціального супроводу сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах : автореф. дис. ...канд. юрид. наук : 25.00.02. Хмельницький, 2019. 23 с.
10. Односталко О. Ресурси стійкості особистості в умовах складних та негативних ситуацій життя : автореф. дис. ...канд. псих. наук : 19.00.01. Луцьк, 2020. 23 с.
11. Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття : Закон України від 01.03.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1533-14#Text> (дата звернення 13.04.2023).
12. Про зайнятість населення : Закон України від 05.07.2012 № 5067. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/T080300?an=613077> (дата звернення 17.04.2023).

13. Простір «Вільна». URL: <https://www.facebook.com/profile.php?id=100088240012413> (дата звернення 23.06.2023)

14. Соляник М. Г. Форми та методи соціально-педагогічної підтримки сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах. Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія: Соціально-педагогічна. 2015. Вип. 25. С. 195-204. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpkp_sp_2015_25_23 (дата звернення 13.12.2022).

References

1. Binkivska, T. (2020). *Mekhanizmy derzhavnoho upravlinnia systemoiu nadання sotsialnykh posluh* [Mechanisms of state management of the system of providing social services]. (Master's thesis, Mykolaiv).
2. *Blahodiinyi fond «Ukraina nezlamna»* [Charitable Foundation “The Unbreakable Ukraine”]. (n. d.). Official website. Retrieved from <https://nezlamna.org/uk/novyny/>
3. *Blahodiinyi fond «Ukraina ponad use»* [Charitable Foundation The “Above All”]. (n. d.). Official website. Retrieved from <https://ponad-use.org/#partners>
4. *Blahodiinyi fond Future for Ukraine* [Charitable Foundation Future for Ukraine]. (n. d.). Official website. Retrieved from <https://ffu.foundation/about-us>
5. Horbach, I. D. (2003). *Metodyka roboty z batkamy* [Methodology of work with parents]. Kyiv: Naukovyi svit.
6. *Hromadska Orhanizatsiia «Liha suchasnykh zhinok»* [NGO “League of Modern Women”]. (n. d.). Official website. Retrieved from <https://www.femligaup.com.ua>
7. Zvierieva, I. D. (Ed.). (2012). *Entsyklopediia dlia fakhivtsiv sotsialnoi sfery* [Encyclopedia for specialists in the social sphere]. Kyiv, Simferopol: Universum.
8. Kovalevska, N. V. (2007). *Profesiina pidhotovka studentiv fakultetiv doshkilnoi pedahohiky do roboty u simiakh* [Professional training of students of preschool pedagogy faculties to work in families]. (Dissertation Abstract, Kyiv).
9. Liubetska, M. (2019). *Derzhavne rehuliuвання zdiisnennia sotsialnoho suprovodu simei, yaki перебувають у складних життєвих обставинах* [State regulation of social support for families in difficult life circumstance]. (Dissertation Abstract, Khmelnitskyi).
10. Odnostalko, O. (2020). *Resursy stiiikosti osobystosti v umovakh skladnykh ta nehatyvnykh sytuatsii zhyttia* [Resources of personality stability in difficult and negative life situations]. (Dissertation Abstract, Lutsk).
11. *Pro zahalnooboviazkove derzhavne sotsialne strakhuvannia na vypadok bezrobittia* [On mandatory state social insurance in case of unemployment]. (2023). *Law of Ukraine No. 1533-III*, March 1. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1533-14#Text>
12. *Pro zainiatist naseleння* [On employment of the population]. (2012). *Law of Ukraine No. 5067*, July 5. Retrieved from <https://ips.ligazakon.net/document/T080300?an=613077>
13. *Prostir «Vilna»* [Project “Vilna”]. Facebook. Retrieved from <https://www.facebook.com/profile.php?id=100088240012413>
14. Solianyuk, M. H. (2015). *Formy ta metody sotsialno-pedahohichnoi pidtrymky simei, yaki opynylisia u skladnykh zhyttievnykh obstavynakh* [Forms and methods of socio-pedagogical support for families in difficult life circumstances]. *Zbirnyk naukovykh prats Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohienka. Serii: Sotsialno-pedahohichna, 25*, 195-204. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpkp_sp_2015_25_23

*Nataliia Shpyh,
PhD in Pedagogy,
Institute of Problems on Education of the NAES of Ukraine,
Kyiv*

GUIDELINES OF SOCIAL SUPPORT FOR FAMILIES IN DIFFICULT LIFE CIRCUMSTANCES

Abstract. *The article reveals strategic guidelines for supporting families in difficult life circumstances. A review of scientific sources on the research problem is carried out.*

The purpose of the article is the study of modern guidelines and strategies of social support for families in difficult life circumstances through the analysis of the content of social support at the state level and the latest guidelines of social support presented through the projects and programs of charitable foundations and public organizations.

To achieve the goal and solve the problems, a set of methods was involved: theoretical methods – study, analysis and generalization of sociological, pedagogical and psychological literature on the studied issues; empirical methods: the study of the primary experience of Ukrainian public organizations and charitable foundations for supporting families in difficult life circumstances.

The attention is focused on the disclosure of the types of social support for the family and the forms of implementation of such support are specified. The legislative basis for providing social support to the family in Ukraine is analyzed.

The article notes the activity of non-governmental organizations and charitable foundations that work with children and families in difficult life circumstances. In particular, the direction of such funds as “Unbreakable Ukraine”, “Future for Ukraine” was investigated. The activities of the public organization “League of Modern Women” in the city of Sumy regarding the support and protection of the best interests of the child during the war period have been defined and specified. The content of the organization's preventive work (preventive structured programs) is presented and the aspect of case management is described. It is noted that the NGO “League of Modern Women” is a partner organization of the international humanitarian organization Save the Children in the Sumy region.

In the conclusions, it is noted that currently social support for families is determined and actualized by solving urgent needs that arise during the war period. Attention was also focused on the importance of the activities of public organizations and charitable foundations in the aspect of prioritizing the support of the Ukrainian family.

The novelty of the research is to determine the importance of family support, studying the experience of implementing such activities both at the level of state and non-state services, organizations and foundations.

Key words: *charity fund, public organization, project, project activity, family, difficult life circumstances.*

Стаття надійшла до редакції 11.06.2023.
Стаття прийнята до публікації 27.07.2023.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Амеліна Вікторія, науковий співробітник лабораторії соціальної педагогіки та соціальної освіти Інституту проблем виховання Національної академії педагогічних наук України (Київ, Україна).

Трансформації життєвих стратегій української молоді в умовах війни

Amelina Victoria, Researcher of the Laboratory of Social Pedagogics of the Institute of Problems on Education of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine).

Transformation of Life Strategies of Ukrainian Youth in the Conditions of War

e-mail: viktoriaamelina.ipv@gmail.com

Амерідзе Ольга, викладач кафедри технічного спрямування №2 факультету лінгвістики Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського» (Київ, Україна).

Формування полікультурної особистості в полікультурному середовищі закладів вищої освіти

Olha Ameridze, Teacher of the Department of Technical Direction №. 2 of the Faculty of Linguistics of the National Technical University of Ukraine "Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute (Kyiv, Ukraine).

Polycultural Personality Formation in Polycultural Setting of Higher Educational Institutions

e-mail: ameridzeolga@gmail.com

Аношкова Тетяна, викладач кафедри англійської мови технічного спрямування №1 Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського» (Київ, Україна).

Розвиток глобальної компетентності на заняттях з англійської мови: український досвід

Anoshkova Tetiana, English language lecturer of the Department of English for Engineering №1 National Technical University of Ukraine "Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute" (Kyiv, Ukraine).

Bringing Global Competence into the English Language Classroom: Ukrainian Experience

e-mail: tatkoo@ukr.net

Безкоровайна Ольга, завідувач кафедри міжкультурної комунікації, теорії, історії та методики викладання зарубіжної літератури Рівненського державного гуманітарного університету, доктор педагогічних наук, професор (Рівне, Україна).

Глобальна компетентність як важлива складова якісної професійної підготовки майбутніх вчителів іноземної мови

Bezkorovaina Olha, Head of the Department of Intercultural Communication, Theory, History and Teaching Methods of Foreign Literature of the Rivne State University of the Humanities, Doctor of Sciences in Education, Professor (Rivne, Ukraine).

Global Component is an Important Part of quality Professional Training of Future Foreign Language Teachers

e-mail: olg2686@gmail.com

Безрук Катерина, аспірантка, науковий співробітник лабораторії фізичного розвитку та здорового способу життя Інституту проблем виховання Національної академії педагогічних наук України (Київ, Україна).

Формування особистості підлітка за навчальною програмою «Соціальна успішність»

Bezruk Kateryna, Postgraduate Student, Researcher of the Laboratory of Physical Development and Healthy Lifestyle of the Institute of Problems on Education of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine).

Formation of Adolescents' Personality through the Educational Program "Social Success"

e-mail: katebezryk@ukr.net

Бех Іван, директор Інституту проблем виховання Національної академії педагогічних наук України, доктор психологічних наук, професор, дійсний член Національної академії педагогічних наук України, (Київ, Україна).

Виховний процес у наукових афоризмах

Bekh Ivan, Director of the Institute of Problems on Education of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Full Member of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Doctor of Sciences in Psychology, Professor (Kyiv, Ukraine).

Educational Process in Scientific Aphorisms

e-mail: ipv_info@ukr.net

Бондаренко Олександра, викладач Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», (Київ, Україна).

Громадянський компонент у системі шкільної освіти Данії як чинник розвитку особистісного потенціалу учнівської молоді

Bondarenko Oleksandra, Lecturer of the National Technical University of Ukraine "Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute, (Kyiv, Ukraine).

Civic Component in the Denmark School Education System as a Factor of Developing Students' Personality Potential

e-mail: fiot3bondarenko@gmail.com

Бордюг Наталія, директор Комунального закладу позашкільної освіти «Обласний еколого-натуралістичний центр» Житомирської обласної ради, доктор педагогічних наук, професор (Житомир, Україна).

Критерії та показники сформованості в старшокласників екологічної компетентності засобами проєктно-дослідницької діяльності

Bordiug Natalia, Director of the Municipal Institution of Out-of-School Education "Regional Ecological and Naturalistic Center" of the Zhytomyr Regional Council, Doctor of Sciences in Education, Professor (Zhytomyr, Ukraine).

Criteria and Indicators of Formation of Environmental Competence among High School Students by means of Project and Research Activity

e-mail: natali-21@ukr.net

Васильєва Світлана, старший науковий співробітник лабораторії дошкільної освіти і виховання Центру раннього розвитку дитини та дошкільної освіти Інституту проблем виховання Національної академії педагогічних наук України, кандидат педагогічних наук (Київ, Україна).

Дослідження цифрового середовища для забезпечення батьків дітей раннього та дошкільного віку дидактичними матеріалами

Vasileva Svetlana, Senior Researcher of the Laboratory of Preschool Education and Upbringing of the Center for Early Child Development and Preschool Education of the Institute of Educational Problems of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, PhD in Pedagogy (Kyiv, Ukraine).

Research of the Digital Environment to Provide Parents of Children of Early and Preschool Age with Didactic Materials

e-mail: vasilievasa@i.ua

Гетьман Марина, аспірантка Інституту проблем виховання Національної академії педагогічних наук України (Київ, Україна).

Виховання в здобувачів освіти 5-6 класів самовладання в процесі занять бойовим мистецтвом

Hetman Maryna, Postgraduate Student of the Institute of Problems on Education of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine).

Education of Grades 5-6 Self-Control in the Process of Engagement in Martial Arts

e-mail: [GetmanMari@i.ua](mailto:HetmanMari@i.ua)

Гончар Людмила, головний науковий співробітник лабораторії інституційного виховання Інституту проблем виховання Національної академії педагогічних наук України, доктор педагогічних наук, професор (Київ, Україна).

Рівні прояву гуманності у взаєминах з батьками за результатами діагностування молодших школярів

Honchar Liudmyla, Chief Researcher of the Laboratory of Institutional Education of the Institute of Problems on Education of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Doctor of Sciences in Education, Professor (Kyiv, Ukraine).

Levels of Humanity in Relations with Parents Based on the Results of Diagnostics of Primary School Students

e-mail: Ludmilagonchar1@gmail.com

Горішна Надія, доцент кафедри спеціальної та інклюзивної освіти Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, кандидат педагогічних наук, доцент (м.Тернопіль, Україна).

Пошук можливостей розвитку реабілітаційних послуг для дітей з інвалідністю

Horishna Nadiya, Associate Professor of Special and Inclusive Education Department of Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University, PhD, Associate Professor (Ternopil, Ukraine).

Search of Opportunities for the Development of Rehabilitation Services for Children with Disabilities

e-mail: nadiahorishna@yahoo.com

Демидова Юлія, завідувач кафедри дошкільної освіти психолого-педагогічного факультету Маріупольського державного університету, кандидат педагогічних наук, доцент (Маріуполь, Україна).

Емоційне сприйняття світу дітьми дошкільного віку в контексті ключових понять

Demidova Yulia, Head of the Pre-School Education Chair of the Faculty of Psychology and Pedagogy of the Mariupol State University (Mariupol, Ukraine).

Emotional Perception of the World by Preschool Children in the Context of Key Concepts

e-mail: u.demidova@mu.edu.ua

Дихта-Кірфф Вікторія, вчитель предшкільного відділу інтеграційної школи №339 імені Рауля Валленберга, PhD in Pedagogy (Варшава, Польща).

Творчий розвиток старших дошкільників та молодших школярів у гуртках декоративно-ужиткового мистецтва закладів позашкільної освіти

Dykhta-Kirff Viktoriia, Teacher of the Preschool Department of the Raoul Wallenberg Integrated Primary School №339, PhD in Pedagogy (Warsaw, Poland).

Creative Development of Older Preschoolers and Primary School Students at Art and Craft Classes in Institutions of Non-Formal Education

e-mail: kirffv@gmail.com

Дичківська Ілона, завідувачка кафедри дошкільної педагогіки і психології та спеціальної освіти імені проф. Т. І. Поніманської Рівненського державного гуманітарного університету, доктор педагогічних наук, професор (м. Рівне, Україна).

Професійна підготовка майбутніх магістрів з дошкільної освіти в умовах воєнного стану

Dychkivska Ilona, Head of the Department of Preschool Pedagogy and Psychology and Special Education named after prof. T. I. Ponimanska, Rivne State University of the Humanities, Doctor of Sciences in Education, Professor (Rivne, Ukraine).

Professional Training of Future Masters in Preschool Education in Conditions of Martial Law

e-mail: ilonardgu@gmail.com

Елькін Олександр, голова Ради громадського об'єднання «ЕдКемп Україна», кандидат технічних наук (Харків, Україна).

Подолання освітніх втрат і розривів: можливості розвитку предметних компетентностей і соціально-емоційних навичок учнівства на цифровій платформі «Повір»

Oleksandr Elkin, Head of the Board at EdCamp Ukraine NGO, PhD in Technical Sciences, (Kharkiv, Ukraine).

Overcoming Educational Losses and Gaps: Opportunities for Developing Students' Subject-Specific Competencies and Socio-Emotional Skills on the "Povir" Digital Platform

e-mail: aelkin@edcamp.ua

Єжова Ольга, головний науковий співробітник лабораторії фізичного розвитку та здорового способу життя Інституту проблем виховання НАПН України, доктор педагогічних наук, професор (Київ, Україна).

Аналіз освітніх моделей у контексті формування життєвої успішності учнів старших класів

Yezhova Olha, Chief Researcher of the Laboratory of Physical Development and Healthy Lifestyle of the Institute of Problems on Education of the National Academy of Educational Sciences, Doctor of Sciences in Education, Professor, (Kyiv, Ukraine).

Analysis of Educational Models in the Context of Forming Life Success Rate of Senior Class Students

e-mail: yezhovyy@gmail.com

Журба Катерина, завідувач лабораторії національно-патріотичного виховання Інституту проблем виховання Національної академії педагогічних наук України, доктор педагогічних наук, професор (Київ, Україна).

Теоретичні засади формування в учнівській і студентській молоді національної солідарності в умовах воєнного та повоєнного часу

Zhurba Kateryna, Head of the Laboratory of National and Patriotic Education of the Institute of Problems on Education of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Doctor of Sciences in Education, Professor (Kyiv, Ukraine).

Theoretical Principles of the Formation of National Solidarity among Schoolchildren and Student Youth in War and Post-War Times

e-mail: katjachiginceva@meta.ua

Зіняк Ігор, підполковник, заступник начальника військового факультету фінансів і права з морально-психологічного забезпечення Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Київ, Україна).

Теоретичні засади виховання в курсантів моральної стійкості до маніпулятивного впливу ворожої пропаганди

Zinyak Ihor, Lieutenant Colonel, Deputy Head of the Military Faculty of Finance and Law for Moral and Psychological Support of the Military Institute of Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine).

Theoretical Principles of Education of Cadets' Moral Resistance towards the Manipulative Influence of Enemy Propaganda

e-mail: zinyaki@gmail.com

Канішевська Любов, заступник директора з науково-експериментальної роботи Інституту проблем виховання Національної академії педагогічних наук України, доктор педагогічних наук, професор (Київ, Україна).

Науково-методичні основи військово-патріотичного виховання старшокласників в умовах воєнного стану

Kanishevska Liubov, Deputy Director on Scientific Experimental Work of the Institute of Problems on Education of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Doctor of Sciences in Education, Professor (Kyiv, Ukraine).

Scientific and Methodological Bases of Military-Patriotic Education of High School Students under Martial Law

e-mail: mazila060192@ukr.net

Касіч Наталія, старший науковий співробітник лабораторії фізичного розвитку та здорового способу життя Інституту проблем виховання Національної академії педагогічних наук України, кандидат педагогічних наук (Київ, Україна).

Забезпечення єдності фізичного і військово-патріотичного виховання старшокласників у процесі фізкультурно-оздоровчої діяльності

Natalia Kasich, Senior Researcher of the Laboratory of Physical Development and Healthy Lifestyle of the Institute of Problems on Education of National Academy of Educational Sciences of Ukraine, PhD in Pedagogy (Kyiv, Ukraine).

Ensuring Unity of Physical and Military-Patriotic Education of High School Students in the Process of Physical Culture and Health-Improving Activities

e-mail: fizroz@ukr.net

Кириченко Валентина, завідувач лабораторії фізичного розвитку та здорового способу життя Інституту проблем виховання НАПН України, кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник (Київ, Україна).

Формування життєвої успішності учнів старших класів як наукова проблема

Kyrychenko Valentyna, Head of the Laboratory of Physical Development and Healthy Lifestyle of the Institute of Problems on Education of National Academy of Educational Sciences of Ukraine, PhD in Pedagogy, Senior Researcher (Kyiv, Ukraine).

Formation of Life Successfulness of Senior Pupils as a Scientific Problem

e-mail: v.kyrychenko59@gmail.com

Козлюк Ольга, доцент кафедри дошкільної педагогіки і психології та спеціальної освіти імені проф. Т. І. Поніманської Рівненського державного гуманітарного університету, кандидат педагогічних наук, доцент (м. Рівне, Україна).

Професійна підготовка майбутніх магістрів з дошкільної освіти в умовах воєнного стану

Kozliuk Olha, Associate Professor of the Department of Preschool Pedagogy and Psychology and Special Education named after prof. T. I. Ponimanska, Rivne State University of the Humanities, PhD in Pedagogy, Associate Professor (Rivne, Ukraine).

Professional Training of Future Masters in Preschool Education in Conditions of Martial Law

e-mail: olha.kozliuk@rshu.edu.ua

Колєбошин Сергій, заступник голови комітету Верховної Ради України з питань освіти, науки та інновацій, Відмінник освіти України, вчитель-методист (Одеса, Україна).

Подолання освітніх втрат і розривів: можливості розвитку предметних компетентностей і соціально-емоційних навичок учнівства на цифровій платформі «Повір»

Koleboshyn Serhii, Deputy Chairperson of the Verkhovna Rada Committee on Education, Science, and Innovation, Excellence in Education of Ukraine, Teacher-Methodologist (Odesa, Ukraine).

Overcoming Educational Losses and Gaps: Opportunities for Developing Students' Subject-Specific Competencies and Socio-Emotional Skills on the "Povir" Digital Platform

e-mail: sergey.koleboshyn@gmail.com

Коновець Світлана, головний науковий співробітник лабораторії морального, громадянського та міжкультурного виховання Інституту проблем виховання Національної академії педагогічних наук України, доктор педагогічних наук, професор (Київ, Україна).

Інструментально-методичні аспекти арттерапії в сучасній освітньо-виховній практиці

Konovets Svitlana, Chief Researcher of the Laboratory of Moral, Civic and Intercultural Education of the Institute of Problems on Education of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Doctor of Sciences in Education, Professor (Kyiv, Ukraine).

Instrumental and Methodological Aspects of Art Therapy in Modern Educational Practice

e-mail: mriya1303@gmail.com

Корнієнко Анна, провідний науковий співробітник лабораторії позашкільної освіти Інституту проблем виховання Національної академії педагогічних наук України, кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник (Київ, Україна).

Творчий розвиток старших дошкільників та молодших школярів у гуртках декоративно-ужиткового мистецтва закладів позашкільної освіти

Kornienko Anna, Leading Researcher of the Laboratory of Out-of-School Education of the Institute of Problems on Education of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, PhD in Pedagogy, Senior Researcher (Kyiv, Ukraine).

Creative Development of Older Preschoolers and Primary School Students at Art and Craft Classes in Institutions of Non-Formal Education

e-mail: annavkornienko@ukr.net

Куниця Тетяна, завідувач лабораторії соціальної педагогіки та соціальної роботи Інституту проблем виховання Національної академії педагогічних наук України, кандидат педагогічних наук (Київ, Україна).

Формування та розвиток лідерських якостей у старшокласників

Kunytsia Tetiana, Head of the Laboratory of Social Pedagogy and Social Work of the Institute of Problems on Education of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, PhD in Pedagogy (Kyiv, Ukraine).

Forming the Leadership Qualities of High School Students

e-mail: artamonovat@ukr.net

Лаврентьєва Ірина, науковий співробітник Інституту проблем виховання Національної академії педагогічних наук України (Київ, Україна).

Діагностика групової просоціальної діяльності підлітків

Lavrentieva Iryna, Researcher of the Institute of Problems on Education of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine).

Diagnostics of Group Prosocial Activities of Adolescents

e-mail: irenestoker90@gmail.com

Лазарович Надія, доцент кафедри теорії та методики дошкільної і спеціальної освіти Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника; кандидат педагогічних наук, доцент (Івано-Франківськ, Україна).

Підготовка майбутніх фахівців дошкільної галузі до формування активності дітей дошкільного віку

Lazarovych Nadiya, Associate Professor of the Department of Theory and Methodology of Preschool and Special Education of Vasyl Stefanyk Prykarpattia National University, PhD in Pedagogy, Associate Professor (Ivano-Frankivsk, Ukraine).

Training of Future Specialists in Preschool Education for the Formation of the Activity of Preschool Children

e-mail: nadiia.lazarovych@pnu.edu.ua

Ланно Віолетта, професор Коломийського навчально-наукового інституту Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, доктор педагогічних наук, професор (Коломия, Україна).

Організаційно-педагогічне забезпечення процесу формування духовних цінностей у студентів закладів вищої освіти

Lappo Violetta, Professor of Kolomyia Educational Scientific Institute of the Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Doctor of Sciences in Education, Professor (Kolomyia, Ukraine).

Organizational and Pedagogical Support of the Process of Formation of Students' Spiritual Values in Institutions of Higher Education

e-mail: lappo37@ukr.net

Литвин Вадим, аспірант Інституту проблем виховання Національної академії педагогічних наук України (Київ, Україна).

Динаміка розумового виховання дітей дошкільного віку

Lytvyn Vadim, Postgraduate Student of the Institute of Problems on Education of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine).

Dynamics of Mental Education of Preschool Children

e-mail: o0907d@gmail.com

Литовченко Олександр, аспірант Інституту проблем виховання Національної академії педагогічних наук України (Київ, Україна).

Нормативні основи та актуальні проекти міжнародної соціальної роботи

Oleksandr Lytovchenko, Postgraduate Student of the Institute of Problems on Education of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine).

Normative Foundations and Current Projects of International Social Work

e-mail: alex.lit99@gmail.com

Литовченко Олена, завідувач лабораторії позашкільної освіти Інституту проблем виховання НАПН України, доктор педагогічних наук, старший науковий співробітник (Київ, Україна).

Зміст позашкільної освіти в контексті воєнного часу та повоєнного відновлення України

Lytovchenko Olena, Head of the Laboratory of Out-of-School Education of the Institute of Problems on Education of the National Academy of Educational Sciences, Doctor of Sciences in Education, Senior Researcher (Kyiv, Ukraine).

The Content of Out-of-school Education in the Context of War Time and Post-War Reconstruction in Ukraine

e-mail: elenalitovchenko@ukr.net

Луценко Вікторія, старший науковий співробітник лабораторії дошкільної освіти і виховання Центру раннього розвитку дитини та дошкільної освіти Інститут проблем виховання Національної академії педагогічних наук України (Київ, Україна).

Особливості налагодження співпраці між учасниками освітнього процесу закладу дошкільної освіти

Lutsenko Victoria, Senior Researcher of the Laboratory of Preschool Education and Upbringing of the Center for Early Child Development and Preschool Education of the Institute of Educational Problems of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine).

Features of Establishing Cooperation between Participants of the Educational Process of the Preschool Education Institution

e-mail: viktorialucenko63@gmail.com

Малиношевський Руслан, заступник директора з наукової роботи Інституту проблем виховання Національної академії педагогічних наук України, кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник (Київ, Україна).

Штучний інтелект і політики нівелювання соціальних ризиків: виховний контекст

Malynoshevskiy Ruslan, Deputy Director for Scientific Work of the Institute of Problems on Education of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, PhD in Pedagogy, Senior Researcher (Kyiv, Ukraine).

Artificial Intelligence (AI) and Policies of Social Risk Mitigation: The Educational Context

E-mail: malinosh@ukr.net

Мацук Людмила, професор кафедри теорії та методики дошкільної і спеціальної освіти Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, кандидат педагогічних наук, професор (Івано-Франківськ, Україна).

Особливості формування ціннісного ставлення до природи у дітей дошкільного віку в умовах воєнного стану

Matsuk Ludmila, Professor of the Department of Theory and Methodology of Preschool and Special Education of Vasyl Stefanyk Prykarpattia National University, PhD in Pedagogy, Professor (Ivano-Frankivsk, Ukraine).

Features of the Formation of Valuable Attitudes towards Nature in Preschool Children under the Conditions of the State of War

e-mail: plo4447@ukr.net

Мачуський Валерій, провідний науковий співробітник лабораторії позашкільної освіти Інституту проблем виховання Національної академії педагогічних наук України, кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник (Київ, Україна).

Організація проєктної діяльності вихованців закладу позашкільної освіти

Machuskyi Valerii, Leading Researcher of the Laboratory of Out-of-School Education of the Institute of Problems on Education of the National Academy of Educational Sciences, PhD in Pedagogy, Senior Researcher (Kyiv, Ukraine).

Organizing Project Work of Students in Institutions of Out-of-School Education

e-mail: vvm_mail@ukr.net

Мірра Карл, доктор філософії історії та освіти, доцент, керівник відділу організації освітнього процесу, директор департаменту соціальних і гуманітарних наук Університету Адельфі (Нью-Йорк, США).

Теоретичний аналіз поняття «Солідарність» та його зв'язок з академічним дискурсом

Mirra Carl, PhD in History and Education, Associate Professor, Chair of Teaching & Learning, Director of Liberal Studies and Social Sciences at Adelphi University (New York, USA).

Theoretical Analysis of the Concept “Solidarity” and its Reference to Academic Discourse

e-mail: mirra@adelphi.edu

Міронець Людмила, доцент кафедри біології та методики навчання біології Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка, кандидат педагогічних наук, доцент (Суми, Україна).

Формування екологічної компетентності старшокласників з використанням сучасних мобільних застосунків

Mironets Liudmyla, Associate Professor of the Department of Biology and Methods of Teaching Biology, Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko, PhD in Pedagogy, Associate Professor (Sumy, Ukraine).

Formation of Environmental Competence of High School Students Using Modern Mobile Applications

e-mail: mironets19@gmail.com

Морін Олег, завідувач науково-організаційного відділу Інституту проблем виховання Національної академії педагогічних наук України, кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник (Київ, Україна).

Профорієнтаційна технологія формування в учнів кар'єрної спрямованості в умовах профільного навчання

Morin Oleh, Head of Scientific and Organizational Department of the Institute of Problems on Education of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, PhD in Pedagogy, Senior Researcher (Kyiv, Ukraine).

Career Orientation Technology for the Formation of the Students' Career Orientation in the Conditions of Professional Education

e-mail: morin_oleg@ukr.net

Нечерда Валерія, старший науковий співробітник лабораторії фізичного розвитку та здорового способу життя Інституту проблем виховання Національної академії педагогічних наук України, кандидат педагогічних наук, старший дослідник (Київ, Україна).

Формування життєвої успішності учнів старших класів як наукова проблема

Necherda Valeriia, Senior Researcher of the Laboratory of Physical Development and Healthy Lifestyle of the Institute of Problems on Education of National Academy of Educational Sciences of Ukraine, PhD in Pedagogy, Senior Researcher (Kyiv, Ukraine).

Formation of Life Successfulness of Senior Pupils as a Scientific Problem

e-mail: necherda@gmail.com

Окушко Тетяна, завідувач лабораторії морального, громадянського та міжкультурного виховання Інституту проблем виховання Національної академії педагогічних наук України, кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник (Київ, Україна).

Культура безпечної життєдіяльності дітей та учнівської молоді в умовах викликів і загроз

Okushko Tetiana, Head of the Laboratory of Moral, Civic and Intercultural Education of the Institute of Educational Problems of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, PhD in Pedagogy, Senior Researcher (Kyiv, Ukraine).

Culture of Life Safety of Children and Youth in the Conditions of Challenges and Threats

e-mail: [o t k@ukr.net](mailto:otk@ukr.net)

Пащенко Олена, старший науковий співробітник лабораторії морального, громадянського та міжкультурного виховання Інституту проблем виховання Національної академії педагогічних наук України (Київ, Україна).

Проект «Психологічна реабілітація у природі»: умови воєнного стану та повоєнного відновлення в Україні

Pashchenko Olena, Senior Researcher of the Laboratory of Civil, Moral and Intercultural Education of the Institute of Problems on Education of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine).

Project “Psychological Rehabilitation in Nature”: Conditions of Martial Status and Post-War Reconstruction in Ukraine

e-mail: olenapashchenkoukraine@gmail.com

Петрочко Жанна, професор кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи Факультету психології, соціальної роботи та спеціальної освіти Київського університету імені Бориса Грінченка, доктор педагогічних наук, професор (Київ, Україна).

Пошук можливостей розвитку реабілітаційних послуг для дітей з інвалідністю

Petrochko Zhanna, Professor of the Department of Social Pedagogy and Social Work of the Faculty of Psychology, Social Work and Special Education of the Borys Grinchenko Kyiv University, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor (Kyiv, Ukraine).

Search of Opportunities for the Development of Rehabilitation Services for Children with Disabilities

e-mail: petrochko@ukr.net

Пугач Анжеліна, старший науковий співробітник лабораторії фізичного розвитку та здорового способу життя Інституту проблем виховання Національної академії педагогічних наук України, кандидат педагогічних наук (Київ, Україна).

Медіаосвітні технології у формуванні життєвої успішності учнів старших класів

Puhach Anzhelina, Senior Researcher of the Laboratory of Physical Development and Healthy Lifestyle of the Institute of Problems on Education of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, PhD in Pedagogy (Kyiv, Ukraine).

Media Educational Technologies in the Formation of Senior School Students' Life Successfulness

E-mail: avpuhach@gmail.com

Рагозіна Вікторія, провідний науковий співробітник лабораторії національно-патріотичного виховання Інституту проблем виховання Національної академії педагогічних наук України, кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник (Київ, Україна).

Проблема військово-патріотичного виховання учнів і учнівської молоді засобами мистецтва: дослідницькі аспекти і перспективи

Ragozina Victoria, Senior Research Scientist of the Laboratory of National and Patriotic Education of the Institute of Problems on Education of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, PhD in Pedagogy, Senior Researcher (Kyiv, Ukraine).

The Problem of Military-Patriotic Education of School Students and Youth through Art: Research Aspects and Perspectives

e-mail: vlavian@ukr.net

Рейпольська Ольга, завідувач лабораторії дошкільної освіти і виховання – керівник Центру раннього розвитку дитини та дошкільної освіти Інституту проблем виховання Національної академії педагогічних наук України, доктор педагогічних наук, професор (Київ, Україна).

Моніторинг управлінської діяльності керівника закладу дошкільної освіти

Reipolska Olha, Head of the Laboratory of Preschool Education and Upbringing – Head of the Center for Early Child Development and Preschool Education of the Institute of Educational Problems of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Doctor of Sciences in Education, Professor (Kyiv, Ukraine).

Monitoring of Management Activities of the Head of an Institution of Preschool Education

e-mail: odrplsk@ukr.net

Салій Павло, аспірант Інституту проблем виховання Національної академії педагогічних наук України (Київ, Україна).

Характеристика базових методик дослідження оптимізму старших підлітків

Salij Pavlo, Postgraduate Student, Institute of Problems on Education of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine).

Characteristics of the Core Methods of Studying the Optimism of Older Adolescents

e-mail: eshmun48@gmail.com

Скирда Тетяна, старший викладач кафедри іноземних мов факультету міжнародних відносин Національного авіаційного університету, кандидат педагогічних наук (Київ, Україна).

Особливості організації військово-патріотичного виховання учнівської молоді в англомовних країнах

Skirda Tetiana, Senior Lecturer at the Department of Foreign Languages, Faculty of International Relations National Aviation University, PhD in Pedagogy (Kyiv, Ukraine).

Features of Organizing Students' Military-Patriotic Education in English-Speaking Countries

e-mail: Skirdatetiana@gmail.com

Слозанська Ганна, завідувач кафедри спеціальної та інклюзивної освіти Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, доктор педагогічних наук, професор (м.Тернопіль, Україна).

Пошук можливостей розвитку реабілітаційних послуг для дітей з інвалідністю

Slozanska Hanna, Head of Special and Inclusive Education Department of Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University, Doctor of Sciences in Education, Professor (Ternopil, Ukraine).

Search of Opportunities for the Development of Rehabilitation Services for Children with Disabilities

e-mail: annaslozanska@gmail.com

Тимчик Микола, завідувач кафедри олімпійського та професійного спорту факультету фізичного виховання, спорту і здоров'я Українського державного університету імені Михайла Драгоманова, кандидат педагогічних наук, професор (Київ, Україна).

Забезпечення єдності фізичного і військово-патріотичного виховання старшокласників у процесі фізкультурно-оздоровчої діяльності

Tymchuk Mykola, Head of the Department of Olympic and Professional Sports of the Faculty of Physical Education, Sports and Health of Mykhailo Drahomanov Ukrainian State University, PhD in Pedagogy, Professor (Kyiv, Ukraine).

Ensuring Unity of Physical and Military-Patriotic Education of High School Students in the Process of Physical Culture and Health-Improving Activities

e-mail: koIII22@ukr.net

Ткачук Арсен, аспірант Рівненського державного гуманітарного університету (Рівне, Україна).

Стратегії комунікації для ефективного взаєморозуміння в умовах культурного різноманіття

Tkachuk Arsen, Postgraduate Student, Rivne State University of the Humanities (Rivne, Ukraine).

Communication Strategies for Effective Intercultural Understanding in the Context of Cultural Diversity

e-mail: tkachukarsen3199@gmail.com

Толочко Світлана, головний науковий співробітник лабораторії позашкільної освіти Інституту проблем виховання Національної академії педагогічних наук України, доктор педагогічних наук, професор (Київ, Україна).

Науково-методичні засади формування в старшокласників екологічної компетентності в умовах подолання екологічних наслідків війни

Tolochko Svitlana, Chief Researcher of the Laboratory of Out-of-School Education of the Institute of Problems on Education of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Doctor of Sciences in Education, Professor (Kyiv, Ukraine).

Scientific and Methodological Principles of Forming High School Students' Environmental Competence in Conditions of Overcoming Environmental Consequences of the War

e-mail: svitlana-tsv@ukr.net

Трейтяк Дмитро, старший науковий співробітник лабораторії національно-патріотичного виховання Інституту проблем виховання Національної академії педагогічних наук України (Київ, Україна).

Створення цифрового простору в процесі формування національної солідарності старшокласників

Treitiak Dmytro, Senior Researcher of the Laboratory of National and Patriotic Education of the Institute of Problems on Education of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine).

Creation of Digital Space in the Process of Forming National Solidarity of High School Students

e-mail: stevandthree@gmail.com

Федоренко Світлана, професор кафедри теорії, практики та перекладу англійської мови Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», доктор педагогічних наук, професор (Київ, Україна).

Теоретичний аналіз поняття «солідарність» та його зв'язок з академічним дискурсом

Fedorenko Svitlana, Professor of the English Theory, Practice and Translation Department, National Technical University of Ukraine "Igor Sikorsky Kyiv Polytechnical Institute", Doctor of Sciences in Pedagogy, Professor (Kyiv, Ukraine).

Theoretical Analysis of the Concept "Solidarity" and its Reference to Academic Discourse

e-mail: fedorenko297@gmail.com

Федорченко Тетяна, головний науковий співробітник лабораторії інституційного виховання Інституту проблем виховання Національної академії педагогічних наук України, доктор педагогічних наук, професор (Київ, Україна).

Запобігання булінгу серед школярів у закладах загальної середньої освіти як педагогічна проблема

Fedorchenko Tetiana, Chief Researcher of the Laboratory of Institutional Education of the Institute of Problems on Education of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Doctor of Sciences in Education, Associate Professor (Kyiv, Ukraine).

Bullying Prevention among School Students in Institutions of General Secondary Education as a Pedagogical Problem

e-mail: fedor_te@ukr.net

Харченко Наталія, старший науковий співробітник лабораторії морального, громадянського та міжкультурного виховання Інституту проблем виховання Національної академії педагогічних наук України, кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник (Київ, Україна).

Державна підтримка проєктів дитячих і молодіжних громадських організацій у період воєнного стану

Kharchenko Nataliia, Senior Researcher of the Laboratory of Civil, Moral and Intercultural Education of the Institute of Problems on Education of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, PhD in Pedagogy, Senior Researcher (Kyiv, Ukraine).

State Support of Projects of Children and Youth Public Organizations during the Period of Martial Law

e-mail: tytizaraz@gmail.com

Шахрай Валентина, завідувач лабораторії інституційного виховання Інституту проблем виховання Національної академії педагогічних наук України, доктор педагогічних наук, доцент (Київ, Україна).

Формування готовності старшокласників до відповідального батьківства: перебіг та результати наукового дослідження

Shakhray Valentyna, Head of the Laboratory of Institutional Education of the Institute of Problems on Education of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Doctor of Sciences in Education, Associate Professor (Kyiv, Ukraine).

Formation of high School Students' Readiness for Responsible Parenthood: The Course and Results of the Study

e-mail: vshakhray@ukr.net

Шкільна Ірина, старший науковий співробітник лабораторії національно-патріотичного виховання Інституту проблем виховання Національної академії педагогічних наук України, кандидат педагогічних наук, старший дослідник (Київ, Україна).

Теоретичні засади формування в учнівської і студентської молоді національної солідарності в умовах воєнного та повоєнного часу

Shkilna Iryna, Senior Researcher of the Laboratory of National and Patriotic Education of the Institute of Problems on Education of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, PhD in Pedagogy, Senior Scientist (Kyiv, Ukraine)

Theoretical Principles of the Formation of National Solidarity among Schoolchildren and Student Youth in War and Post-War Times

e-mail: irinashkilna@gmail.com

Шпиг Наталія, старший науковий співробітник лабораторії морального, громадянського та міжкультурного виховання Інституту проблем виховання Національної академії педагогічних наук України, кандидат педагогічних наук (Київ, Україна).

Орієнтири соціальної підтримки сімей, що опинилися в складних життєвих обставинах

Shpyh Nataliia, Senior Researcher of the Laboratory of Moral, Civic and Intercultural Education of the Institute of Problems on Education of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, PhD in Pedagogy (Kyiv, Ukraine).

Guidelines of Social Support for Families in Difficult Life Circumstances

e-mail: natalya.shpyg@gmail.com

Шматко Ярослав, аспірант Інституту проблем виховання Національної академії педагогічних наук України (Київ, Україна).

Виховання в старших підлітків впевненості в собі в процесі занять дзюдо

Shmatko Yaroslav, Postgraduate Student of the Institute of Problems on Education of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine).

Education of Self-Confidence of Older Teenagers in the Process of Judo Classes

e-mail: shmatkoyarv1@gmail.com

ВІДОМОСТІ ПРО ЧЛЕНІВ РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ ТА РЕДАКЦІЙНОЇ РАДИ

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Безкоровайна Ольга Володимирівна (Bezkorovaina Olha), доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри міжкультурної комунікації, теорії, історії та методики викладання зарубіжної літератури Рівненського державного гуманітарного університету, м. Рівне, Україна.

Бейгер Галина (Bejger Halina), доктор педагогічних наук, ад'юнкт кафедри педагогіки Державної академії прикладних наук, м. Хелм, Польща.

Бех Іван Дмитрович (Bekh Ivan), доктор психологічних наук, професор, дійсний член (академік) Національної академії педагогічних наук України, директор Інституту проблем виховання Національної академії педагогічних наук України, м. Київ, Україна.

Биби́к Дар'я Дмитрівна (Bybuk Daria), доктор філософії у галузі Соціальна робота, доцент, доцент кафедри соціальної освіти та соціальної роботи Українського державного університету імені Михайла Драгоманова, м. Київ, Україна.

Вербицька Поліна Василівна (Verbytska Polina), доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри історії, музеєзнавства і культурної спадщини Національного університету «Львівська політехніка», м. Львів, Україна.

Войтовська Оксана Миколаївна (Voitovska Oksana), доктор педагогічних наук, доцент, запрошений професор школи громадського здоров'я, фізіотерапії та спортивних наук Університетського коледжу Дубліна, м. Дублін, Ірландія.

Гончар Людмила Вікторівна (Honchar Liudmyla) (відповідальний редактор), доктор педагогічних наук, професор, головний науковий співробітник лабораторії інституційного виховання Інституту проблем виховання Національної академії педагогічних наук України, м. Київ, Україна.

Едлінг Сільвія (Edling Silvia), доктор філософії, професор Департаменту освіти та бізнесу Університету Євле, м. Євле, Швеція.

Журба Катерина Олександрівна (Zhurba Kateryna), доктор педагогічних наук, професор, завідувач лабораторії національно-патріотичного виховання Інституту проблем виховання Національної академії педагогічних наук України, м. Київ, Україна.

Канішевська Любов Вікторівна (Kanishevskia Liubov) (головний редактор), доктор педагогічних наук, професор, заступник директора з науково-експериментальної роботи Інституту проблем виховання Інституту проблем виховання Національної академії педагогічних наук України, м. Київ, Україна.

Комаровська Оксана Анатоліївна (Komarovska Oksana) (заступник головного редактора), доктор педагогічних наук, професор, завідувачка лабораторії естетичного виховання та мистецької освіти Інституту проблем виховання Інституту проблем виховання Національної академії педагогічних наук України, м. Київ, Україна.

Круті́й Катерина Леонідівна (Kruty Kateryna), доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри дошкільної освіти Маріупольського державного університету, м. Вінниця, Україна.

Лаппо Віолетта Валеріївна (Lappo Violetta), доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри педагогіки і психології Коломийського навчально-наукового інституту Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, м. Коломия, Україна.

Лісовець Олег Васильович (Lisovets Oleg), доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри соціальної педагогіки і соціальної роботи Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, м. Ніжин, Україна.

Мельник Наталія Іванівна (Melnyk Nataliia), доктор педагогічних наук, доцент, головний науковий співробітник НДЧ Національного авіаційного університету, запрошений лектор Університету Євле, м. Київ, Україна.

Петько Людмила Василівна (Pet'ko Lyudmila), кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри іноземних мов і гуманітарних дисциплін Академії праці, соціальних відносин і туризму, м. Київ, Україна.

Рейпольська Ольга Дмитрівна (Reipolska Olga), доктор педагогічних наук, професор, завідувач лабораторії дошкільної освіти і виховання, керівник Центру раннього розвитку дитини та дошкільної освіти Інституту проблем виховання Національної академії педагогічних наук України, м. Київ, Україна.

Савельчук Ірина Борисівна (Savelchuk Iryna), доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри соціальних технологій Національного авіаційного університету, м. Київ, Україна.

Федоренко Світлана Вікторівна (Fedorenko Svitlana), доктор педагогічних наук, професор, головний науковий співробітник лабораторії національно-патріотичного виховання Інституту проблем виховання Національної академії педагогічних наук України, м. Київ, Україна.

Федорченко Тетяна Євгенівна (Fedorchenko Tetiana), доктор педагогічних наук, професор, головний науковий співробітник лабораторії інституційного виховання Інституту проблем виховання Національної академії педагогічних наук України, м. Київ, Україна.

Чернуха Надія Миколаївна (Chernukha Nadya), доктор педагогічних наук, професор, професор кафедр соціальної реабілітації та соціальної педагогіки Київського національного університету імені Тараса Шевченка, м. Київ, Україна.

Шахрай Валентина Михайлівна (Shakhray Valentyna), доктор педагогічних наук, доцент, завідувач лабораторії інституційного виховання Інституту проблем виховання Національної академії педагогічних наук України, м. Київ, Україна.

РЕДАКЦІЙНА РАДА

Бех Іван Дмитрович, доктор психологічних наук, професор, дійсний член (академік) Національної академії педагогічних наук України, директор Інституту проблем виховання Національної академії педагогічних наук України.

Канішевська Любов Вікторівна, доктор педагогічних наук, професор, заступник директора з науково-експериментальної роботи Інституту проблем виховання Інституту проблем виховання Національної академії педагогічних наук України.

Комаровська Оксана Анатоліївна, доктор педагогічних наук, професор, завідувачка лабораторії естетичного виховання та мистецької освіти Інституту проблем виховання Інституту проблем виховання Національної академії педагогічних наук України.

Гончар Людмила Вікторівна, доктор педагогічних наук, професор, головний науковий співробітник лабораторії інституційного виховання Інституту проблем виховання Національної академії педагогічних наук України, м. Київ, Україна.

Толочко Світлана Вікторівна, доктор педагогічних наук, професор, головний науковий співробітник лабораторії позашкільної освіти Інституту проблем виховання Національної академії педагогічних наук України.

Малиношевський Руслан Васильович, кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник, заступник директора з наукової роботи Інституту проблеми виховання Національної академії педагогічних наук України.

Корнієнко Анна Володимирівна, кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник, вчений секретар Інституту проблем виховання Національної академії педагогічних наук України.

Морін Олег Леонідович, кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник, завідувач науково-організаційного відділу Інституту проблем виховання Національної академії педагогічних наук України.

Бойко Анна Едуардівна, кандидат педагогічних наук, старший дослідник, старший науковий співробітник лабораторії позашкільної освіти Інституту проблем виховання Національної академії педагогічних наук України.

ІНСТИТУТ ПРОБЛЕМ ВИХОВАННЯ НАПН УКРАЇНИ

Безкоштовно

**НАУКОВЕ ВИДАННЯ
з педагогічних наук**

Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді
(українською, англійською мовами)
Збірник наукових праць

Засновано в 1999 р.

**Випуск 27
Книга 2****Головний редактор:** Канішевська Любов, м. Київ, Україна.**Заступник головного редактора:** Комаровська Оксана, м. Київ, Україна.**Відповідальний редактор:** Гончар Людмила, м. Київ, Україна.**Адреса редакції:**

Інститут проблем виховання НАПН України, вул. М. Берлінського, буд. 9, м. Київ, 04060.

e-mail: ipv_info@ukr.net

тел. (044) 468-31-32

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації:
Серія КВ № 20149-9949 ПР

Віддруковано: Підприємство «НАІР»

Підписано до друку 30.10.2023 р.
Формат 84x108/16. Гарнітура Times New Roman
Ум. друк. аркушів 21,81
Наклад 100. Замовлення № 002/11/22

76000, м. Івано-Франківськ,
вул. Височана, 18
тел.: (0342) 50 57 82, 050 433 67 93

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного
реєстру видавців, виробників і розповсюджувачів
видавничої продукції №4191 від 12.11.2011 р.